

Наукове видання

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІНОЗЕМНИХ МОВ

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Відповідальний за випуск В.В. Концур

Технічний редактор А.М. Калашников

Комп'ютерне верстання та макетування О.В. Матвеева

*За зміст і достовірність фактів, цитат, власних імен
та інших відомостей відповідають автори*

Підписано до видання 14.05.2012 р.
Формат 60x84/16. Папір 80 г/м².
Ум. друк. арк. 28,95. Обл.-вид. арк. 28,0.
Ум.-вид. арк. 26,04.
Тираж 300 прим. Зам. № 32.

Видавництво Горлівського державного педагогічного
інституту іноземних мов
Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта видавничої справи
ДК № 1342 від 29.04.2003 р.
84626, м. Горлівка, вул. Рудакова, 25

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Горлівка
2012

УДК 94 (477)
ББК Т 63.3(4 Укр) Т 63.3 (О)
Г 77

Редакційна колегія:

Головний редактор: **В.М. Докашенко**, докт. іст. наук, професор.
Відповідальний секретар: **В.В. Концур**, канд. іст. наук, доцент.

Члени редколегії:

П.В. Добров, докт. іст. наук, професор
Г. П. Докашенко, докт. іст. наук, професор
О.В. Крапівін, докт. іст. наук, професор
Н.Р. Темірова, докт. іст. наук, професор
О.В. Стяжкіна, докт. іст. наук, професор
І.Я. Тодоров, докт. іст. наук, професор

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №16793-5365Р від 01.06.2010 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов
Протокол № 10 від 26.04.2012 р.*

*ВАК України включено до переліку наукових фахових видань, в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата наук в історичній галузі наук
(постанова Президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8).*

Грані історії : зб. наук. пр. – Горлівка : Вид-во ГДПШМ,
Г 77 2012. – Вип. 5. – 448 с.

У збірнику наукових праць розглядаються різноманітні актуальні пи-
тання вітчизняної та всесвітньої історії, проблеми з міжнародних відносин,
історіографії та джерелознавства.

Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)

ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

Мартинчук І. І.

**ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ
ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ІСТОРІЇ..... 391**

Мишечкін Г.В.

**ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ
ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-ІСТОРИКІВ У ВНЗ УКРАЇНИ
(90-ТІ РР. ХХ СТ.)..... 398**

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ І НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

Кривоконь О.Г.

**СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВИПРОБУВАННЯ
ТРАКТОРІВ НА ЕТАПАХ ЗАРОДЖЕННЯ Й
РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ТРАКТОРОБУДУВАННЯ..... 413**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 429

ПРИМІТКИ..... 432

<i>Харламов М.І.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ В РСФРР У 1920–1925 РОКАХ.	285
<i>Чернікова Н.С.</i> ГРАФ О. О. БОБРИНСЬКИЙ І СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В РОСІЇ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)	292

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

<i>Докашенко Г. П.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВОЄННОГО ДОНБАСУ	305
<i>Євсєєнко С. А., Євсєєнко О. С.</i> РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ 1905-1907 РОКІВ В УКРАЇНІ.....	313
<i>Касперович П. М.</i> ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО КОМПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ (1960 – 1990 РОКИ).....	325
<i>Лук'яненко В. П.</i> ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ СЕЛЯНСЬКОГО МАЛОЗЕМЕЛЛЯ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ СТ. ДОРЕВОЛЮЦІЙНИМИ НАУКОВЦЯМИ.....	339
<i>Муравік Г. М.</i> ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ СТАНОВИЩА РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	348
<i>Муратова О. В.</i> УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ.....	358
<i>Ольхіна Н. І.</i> ЗАПОРОЗЬКА СІЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	369
<i>Савічев А. В.</i> ВИЩА ПАРТІЙНА НОМЕНКЛАТУРА УРСР 1953 – 1964 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	384

ТОТАЛІТАРИЗМ У ПОВОЄННІЙ ЄВРОПІ Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції Горлівка, 20 жовтня 2011 р.

ББК Ф 6672 (2)7

Докашенко В.М.

РАДЯНСЬКІ ПРОФСПІЛКИ І КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ ТОРГІВЛІ ТА ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ: АНАЛІЗ ОДНОГО ПРОФСПІЛКОВОГО ПОЛОЖЕННЯ

У статті на основі детального аналізу Положення про комісію громадського контролю профспілкового комітету за роботою підприємств торгівлі і громадського харчування розкривається латентність його змісту та призначення. Автор доводить, що вся організаторська робота наймасовішої організації трудящих у цьому напрямку проводилась не стільки з метою впорядкування системи розподілу матеріальних благ, скільки задля утвердження «відлиги» як різновиду радянського тоталітаризму.

Непростий і досить суперечливий процес становлення та розвитку сучасного українського тред-юніонізму об'єктивно ставить питання про необхідність його ґрунтовного осмислення на попередніх етапах історичного розвитку. Це пов'язано з тим, що до останнього часу профспілки сучасної України ще не знайшли найбільш придатної сфери використання своїх потенційних можливостей, як і не знайшли дієвих форм соціального захисту широких верств трудящих. У зв'язку зі сказаним, досить привабливою виглядає ідея дослідження цього питання крізь призму панування тоталітарних відносин, коли найбільш значущу функцію професійних спілок – функцію захисту трудящих – було, по суті, трансформовано у функцію захисту інтересів держави.

Звичайно ж, зважаючи на велетенський масив аспектів соціальної сфери та з метою детальнішого висвітлення поставленої проблеми, ми змушені звузити сферу пошуку, обмежившись вивченням лише контролю профспілок за підприємствами торгівлі і громадського харчування, скориставшись для цього аналізом основоположних документів, на яких вони ґрунтувалися. Значущість питання суцільного контролю для широких верств населення, як і для владних структур, в умовах суцільного дефіциту важко переоцінити. Для перших – це було питання повсякденного виживання, для останніх – питання великої політичної ваги.

Тому мету цієї публікації вбачаємо доречним подати як триєди-ну задачу, яка складається з трьох самостійних, але, разом із тим, взаємопов'язаних і взаємозалежних складових. Йдеться про вивчен-

ня проблеми діяльності органів громадського контролю, що знаходились у сфері компетенції наймасовішої організації трудящих, за підприємствами торгівлі та громадського харчування. Це, в свою чергу, дозволить вийти на висновки і узагальнення широкого значення, пов'язані з проблемами видозміни сталінської моделі тоталітарних відносин, з'ясування місця та ролі в цьому процесі масової громадської організації, що містила невичерпний демократичний потенціал, але, в силу тогочасних трансформацій, зіграла надзвичайно важливу роль у маскуванні істинної суті радянського тоталітаризму.

При виборі хронологічних меж ми керувались тим, що саме панування радянського тоталітаризму під час «відлиги», в ході якої відбувався злам старої, сталінської, надзвичайно жорсткої моделі тоталітарних відносин і перехід до її більш олюдненого зразка, створює умови для найбільш вичерпного розкриття механізму метаморфози політичної системи. Саме хронологічні межі «відлиги», на наш погляд, дозволяють не лише простежити спроби влади реформувати політичну систему, а й визначити латентний бік її соціальної політики.

Робочою гіпотезою дослідження виступає розвиток ідеї, первісно закладеної в ідеології «відлиги» – повне заперечення сталінізму в усіх основних сферах життєдіяльності суспільства. Виходячи з цього, не важко припуститися думки, що її ініціатори не могли не використати такий вагомий важіль, як сфера розподілу товарів першої необхідності. Повсякденне «розхитування» цієї болючої для найширших верств населення проблеми не могло не дискредитувати сталінізм, що, автоматично, зміцнювало позиції авторів «відлиги».

Проблема розподілу була якраз чи не найслабшою ланкою всієї сталінської економічної політики. Можна лише уявити собі рівень забезпечення продуктами харчування пересічних громадян на початку 50-х рр., якщо XIX з'їзд КПРС, затверджуючи директиви на п'яту п'ятирічку, ставив завдання збільшити продаж населенню найважливіших товарів харчування не на дрібні відсотки, а на такі, що наближаються до ста. Скажімо, продаж м'яса планувалось збільшити на 90%, рибопродуктів – на 70%. Такі ж продукти, як сири, олія, цукор планувалось збільшити у два рази [1, с. 276]. Отже, за вмілого використання М. С. Хрущовим та його прибічниками проблеми забезпечення населення продовольчими товарами та товарами першої необхідності, їх повальний дефіцит та традиційний дефіцит міг перетворитись у могутній чинник утвердження власної влади і, відповідно, у засіб утвердження «відлиги», як модернізованого варіанту тоталітаризму.

На підтвердження сказаного зазначимо, що вже на XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов фактично повторив ці завдання, але вже на 1956 – 1960 рр. Продаж м'яса планувалось збільшити на 85%, рибопро-

Максименко Є.В.

МУНІЦИПАЛЬНА ГЕРАЛЬДИКА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: АВТОРИ ГЕРБІВ ТА ГЕРБОЗНАВЦІ 189

Медовкіна Л. Ю.

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ К. В. ХАРЛАМПОВИЧА З УКРАЇНСЬКИМИ ТА РОСІЙСЬКИМИ ВЧЕНИМИ (1914–1932 РР.) 196

Сараєва О. В.

ВЗАЄМОДІЯ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА ІЗ СУСПІЛЬСТВОМ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕДИЧНИХ ЗАХОДІВ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) 204

Ольхін А. Б.

ДИНАМІКА ЗРОСТАННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ МІСТ ДОНБАСУ У ТРИДЦЯТИ РОКИ ХХ СТОРІЧЧЯ.....211

Плотников С. А.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ХРИСТИАНСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ..... 220

Разумна Н. М.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗЕМСТВАМИ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ МЕДИЧНИМ ПРАЦІВНИКАМ (ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ ст.)..... 240

Шандра І. О.

УСТАНОВИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ Й ТОРГІВЛІ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ (ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.) 247

Шипович М. А.

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ ПОЯВЛЕНИЯ ПРИКАЗА № 227 «НИ ШАГУ НАЗАД!» 257

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Бочаров С. В.

РОЛЬ І МІСЦЕ ПОЛЬЩІ В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (2004 – 2010 РР.)..... 267

Разумний В. В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ АРАБСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЄГИПЕТ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ПАЛЕСТИНСЬКОГО ПИТАННЯ В 1970-Х РОКАХ..... 275

Czajkowska Katarzyna

AUTORYTARYZM ISLAMSKI A SZANSE AKCESJI
TURCJI DO UNII EUROPEJSKIEJ..... 91

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Гветадзе І. Г.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНОЗЕМЦІВ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ –
ПОЧАТОК ХХ СТ.)..... 101

Євсюкова Н. В.

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРОФСПЛОК
В КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1991 – 2000 РР.)..... 109

Зенько Ю. О.

ДІЯЛЬНІСТЬ БАПТИСТСЬКИХ ГРОМАД
У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 119

Льницький В. І.

КАДРОВЕ НАПОВНЕННЯ СТРИЙСЬКОГО
НАДРАЙОННОГО ПРОВІДУ ОУН (1945-1952)..... 127

Коляда І. А.

НАУКОВО-КУЛЬТУРНИЦЬКА ТА ГРОМАДСЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ П.П. ЧУБИНСЬКОГО
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОГАДІВ СУЧАСНИКІВ)..... 139

Кондратюк Г. Н.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ
НАЦИОНАЛЬНОЙ СЕКЦИИ ОК РКП(Б)
ПО РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ КОРЕНИЗАЦИИ
В КРЫМСКОЙ АССР (20-Е ГГ. ХХ ВЕКА)..... 152

Корольова Г. І.

ОЦІНКА СЕЛЯНАМИ ЗАХОДІВ ВЛАДИ ПРОТИ
«АНТИГРОМАДСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ»
ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х –
ПЕРША ПОЛОВИНА 50-х РР. ХХ СТ.)..... 159

Кузьміна С. Б.

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ
У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
БЕССАРАБІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. 168

Курзенкова А. О.

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ
ДО ВИВЧЕННЯ СКАНДИНАВСЬКИХ РУН
ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ
ДАВНЬОЇ РУСИ Х – ХІ СТ. 178

дуктів – на 59%, олії – на 60%, цукру – на 70% [2, с. 68]. Закладаючи у завдання нової п'ятирічки показники, близькі до сталінських, прибічники «відлиги» тим самим підкреслювали неспроможність старої сталінської когорти управлінців виконати завдання підвищення життєвого рівня трудящих, що, в свою чергу, ставило великий знак питання щодо доцільності її подальшого панування. Таким чином, нерозвинутість соціальної сфери, характерна для сталінських часів, могла стати ключем до складного механізму утвердження та подальшого зміцнення нової влади.

За цих обставин М. С. Хрущову залишалось знайти лише силу, що могла б привести його в дію. Втім, творцям «відлиги» навіть цього не треба було робити. За них цю роботу зробили ще члени сталінської команди, що склали резолюцію до директив п'ятого п'ятирічного плану. Серед виконавців цих директив їхніми упорядниками називаються також професійні спілки, на які покладалось завдання «мобілізувати широкі маси трудящих на виконання і перевиконання нового п'ятирічного плану» (тут та далі переклад автора – В.Д.) [3].

XX з'їзд КПРС, у свою чергу, дуже тонко, але суттєво розширив це завдання. Під гаслом повернення до ленінських норм партійного життя він поставив завдання «рішуче підняти їх роль (профспілок – В.Д.) у господарському і культурному будівництві, у задоволенні повсякденних потреб і запитів населення...» [4, с. 25].

Таким чином, в ідеологію подолання сталінізму як явища, яке гальмувало поствоєнну трансформацію політичної системи тоталітаризму в нову якість, було закладено дві складові: необхідність покращення життєвого рівня трудящих, чого не змогла зробити влада за часів сталінщини, та підвищення ролі профспілок, яка планомірно і цілеспрямовано нівелювалася владою Й. В. Сталіна.

З урахуванням зазначеного, поставлена нами проблема з політичної точки зору виступає як важлива частина грандіозного плану пристосування радянського суспільства до нових вимог поствоєнного світу шляхом маскувannya істинної суті системи тоталітарних відносин. Правомірність такої постановки питання підтверджується хоча б тим, що впродовж короткого проміжку часу Президія ВЦРПС затвердила два положення про комісії профспілкових комітетів, які повинні були опікуватися проблемами контролю за сферою торгівлі і громадського харчування. Це «Положення про комісію громадського контролю і громадських контролерів фабрично-заводського (місцевого) комітету профспілок за роботою підприємств торгівлі і громадського харчування», затверджене Президією ВЦРПС 8 березня 1957 р. [5], а також «Положення про комісію громадського контролю і громадських контролерів за роботою торгу, тресту ідалень, ВРП та продпостача», затверджене тим же органом 11 липня 1958 р. [6].

Звернімо увагу на дві обставини, за яких було затверджено ці положення. Обставина перша. «Положення ...» 1957 р. було прийняте в березні, тобто дещо більше як за півроку до грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, який прийняв постанову «Про роботу професійних спілок СРСР» [7], що деталізувала зміни у профспілковій роботі. При цьому, жодним чином не применшуючи вагомість рішень ХХ з'їзду для наймасовішої громадської організації, зазначимо, що він все ж таки лише декларував необхідність піднесення профспілкової роботи на якісно новий рівень.

Ця обставина у розрізі поставленої проблеми може означати лише те, що для «відлиги» було набагато важливішим підкреслити недоліки сталінізму, що послабляло позиції його прихильників, аніж змінити істинний стан речей. Останнє якраз вимагало розробки нової концепції профспілкового руху, що, відповідно, вимагало певного часу й знайшло свій розвиток у грудні 1957 р.

Не може також не звернути на себе увагу й те, що такий поспіх був далеко не випадковим. Відразу ж після викривальної промови М. С. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС починається дискредитація сталінської політики у всіх напрямках внутрішнього і зовнішнього життя. І затверджене ВЦРПС положення було одним із засобів такої дискредитації. Звернімо увагу на ту обставину, що його було затверджено у святковий день – День міжнародної солідарності жінок. І хоч це свято набуло статусу вихідного дня лише з 1965 р., прийняття названої постанови саме у цей день виглядає символічним.

До цього, на перший погляд, малопомітного рішення Президії ВЦРПС, до того ж органу, який не відігравав ключової ролі у внутрішній політиці держави, було прийнято всього декілька рішень, реалізація яких суттєво підірвала позиції сталінських прибічників. До них, вочевидь, можна віднести постанови ЦК КПРС: «Про заходи з подальшого покращення керівних партійних і радянських кадрів» (26 червня 1956 р.), «Про подолання культу особи і його наслідків» (30 червня 1956 р.), Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям» (8 вересня 1956 р.), Постанову ЦК КПРС «Про покращення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язку з масами» (13 – 14 лютого 1957 р.).

Серед цього переліку є лише одна постанова, яка апелювала безпосередньо до низькооплачуваних робітників і службовців – це спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС від 8 вересня 1956 р. Зрозуміло, що саме в цієї, найчисельнішої, ланки робітництва прибічники М. С. Хрущова намагались завоювати підтримку. Постанова Президії ВЦРПС від 8 березня 1957 р., якою затверджувалось «Положення про комісію громадського контролю і громадських контролерів фабрично-заводського (місцевого) коміте-

ЗМІСТ

ТОТАЛІТАРИЗМ У ПОВОЄННІЙ ЄВРОПІ МАТЕРІАЛИ ДРУГОЇ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ГОРЛІВКА, 20 ЖОВТНЯ 2011 Р.

Докашенко В.М.

**РАДЯНСЬКІ ПРОФСПІЛКИ І КОНТРОЛЬ
ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ ТОРГІВЛІ
ТА ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ: АНАЛІЗ
ОДНОГО ПРОФСПІЛКОВОГО ПОЛОЖЕННЯ 3**

Єнішева А. О.

**ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ ТА ПЕНСІЙНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПІД ЧАС «ВІДЛИГИ» 15**

Захарова Л. М.

**МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ПОВОЄННОМУ ДОНБАСІ
ЯК ЧИННИК ПОЛІТИЧНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ 25**

Навка І.А.

**СТРУКТУРА И СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ
СОВЕТСКОЙ МОДЕЛИ ТОТАЛИТАРИЗМА 32**

Wyrwicz Marek

**THREATS TO FREEDOM.
LIBERTARIANISM AND TOTALITARIANISM.
TOTALITARIANISM LEXICAL AND PLATO 39**

Diawol Anna

**REWOLUCJE W AUTORYTARNYCH KRAJACH AFRYKI
PÓLNOCNEJ – NOWE WYZWANIA DLA EUROPY 46**

Mianowski Roman

**TOTALITARYZM W EUROPIE NA PRZYKŁADZIE
ZWIĄZKU RADZIECKIEGO W OKRESIE STALINIZMU 57**

Piziak-Rapacz Anna

**WSPÓLCZESNA OCENA DYKTATURY GENERALA
F. FRANCO SKUTKI TOTALITARYZMU 64**

Piziak-Rapacz Anna

TOTALITARYZM NA PRZYKŁADZIE REŻIMU F. CASTRO 69

Fialek Sandra

**TOTALITARYZM A PROBLEM RESPEKTOWANIA
PRAWA CZŁOWIEKA Z UWZGLĘDNIENIEM MEDIÓW 74**

Habas Paulina

**PRZEJAWY TOTALITARYZMU I PROBLEMY BIAŁORUSI
W DAŻENIU DO DEMOKRATYCZNYCH REFORM
PO UPADKU ZWIĄZKU RADZIECKIEGO 83**

- 267 A. Çarikoğlu, *Religiosity. Support for seriat and evaluations of secularist public policy in Turkey*, E. Kedourie (red.), „Middle Eastern Studies”, vol. 40, no. 2, Wyd. Routledge, London 2004, s. 111-136
- 268 Słowa N. Erbakana, [za:] D. Kotodziejczyk, *Turcja*, Wyd. Trio, Warszawa 2000, s. 265
- 269 „*Turkey in Europe: More than a promise?* Report of the Independent Commission on Turkey”, Wyd. British Council and the Open Society Institute, Brussels 2004, s. 13, [w:] <http://www.independentcommissiononturkey.org/pdfs/english.pdf>
- 270 P. Hińcza, M. Perchel, „*Problem Cypryjski i jego wpływ na proces integracji Turcji z Unią Europejską*”, [w:] M. Dolatowski, M. Nowakowska (red.), *Turcja w Unii Europejskiej. Realny plan czy fikcja polityczna?*, Wyd. SGH, Warszawa 2006, s. 39-40
- 271 Słowa R. Erdogana, [za:] M. Kuź, *Turcja - uśpiony islamski olbrzym*, [za:] „Portal Spraw Zagranicznych”, 01.12.2004, [za:] <http://www.psz.pl/tekst-681/Michal-Kuz-Turcja-uspiony-islamski-olbrzym>
- 272 „Survey: neighborhood pressure is rare in Turkey, but intolerance is not”, [w:] B. Keneş (red.), „Today’s Zaman”, Istanbul 01 June 2009, [w:] <http://www.todayzaman.com/tzweb/detaylar.do?load=detay&link=176911>
- 273 J. Nowak, *Nagradzana etniczność - negocjowanie tożsamości*, [w:] D. Niedźwiedzki (red.), „Forum Europejskie”, nr 4, Wyd. Katedra Europeistyki UJ, Kraków 2002, s. 97
- 274 J. Mondry, *Geopolityczny pomost Europy*, [w:] T. Pichór (red.), „Nowe Sprawy Polityczne”, r. v, nr 30, Wyd. Sprawy Polityczne, Warszawa 2004-2005, s. 44-45
- 275 T. Spencer, *Good reasons for saying No to Turkey*, 19/8/04, Wyd. European Centre for Public Affairs, Uxbridge 2004, [w:] <http://www.publicaffairs.ac/articles/NoToTurkey.pdf>
- 276 „Civil society dialogue between the EU and candidate countries. Communication from the Commission. (29.06.2005)”, Wyd. Commission of the European Communities, Brussels 2005, s. 2
- 277 S. Everts, *An asset but not a model - Turkey, the EU and the Middle East*, Wyd. Centre for European Reform, London 2004, [w:] http://www.cer.org.uk/pdf/essay_turk_everts.pdf
- 278 T. Tülümen, *Modern Turkey*, [w:] „Publication of Symposium on the occasion of the 75 anniversary of the foundation of the Republic of Turkey (28.10.1998)”, Wyd. Institute of Oriental Studies WU, Warsaw 1999, s. 8
- 279 O. Krejčí, *Where and when should the EU be enlarged?*, [za:] P. Terem (red.), *Process of EU Enlargement in the 21st Century - New challenges*, [za:] „Scientific Script”, vol. 7, Wyd. University of Matej Bel, Faith University Istanbul, Banská Bystrica, Istanbul 2005, s. 54
- 280 „Speech O.Rehn EU Commissioner for enlargement. Turkey to refocus on EU reforms, Speech 08/257, Strasbourg plenary session (21 may 2008)”, Strasbourg 2008, [w:] <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/08/257>
- 281 Słowa S. Yerasimosa, [za:] P. Mazurkiewicz, *Turcja - w Europie czy z Europą?*, [za:] „Warszawskie Studia Teologiczne”, t. 19, Wyd. Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie, Warszawa 2006, s. 313, [za:] <http://digital.fides.org.pl/dlibra/doccontent?id=381>
- 282 Ö. Çaha i M. L. Karaman, *Civil society under a strong state tradition towards the integration into the European Union: the case of Turkey*, [w:] P. Terem (red.), *Process of EU Enlargement... jak wyżej*, s. 18-26
- 283 Гард – територія, яка лежала на сході і південному сході від побережжя Балтійського моря.
- 284 Вітахольм – місто Вітічев, розташоване на південь від Києва.
- 285 Устахольм – Усте, місто розташоване на південь від Києва.
- 286 -* - не містять відомостей
- 287 Ровстейн – перший з уступів Неяситецького порогу, який називався Рваний камінь.
- 288 Айфор – поріг на Дніпрі (Ненаситець).
- 289 Хольмград – Новгород Великий.

ту профспілок за роботою підприємств торгівлі і громадського харчування», що пропонується для аналізу, була другим за вагомістю кроком, спрямованим на завоювання довіри з боку трудящих.

Уже вчитувачим у саму назву прийнятого Положення, починаєш розуміти її далекоглядну латентну призначеність. Почнемо з того, що така назва викликала в пересічному трудівника симпатію до влади, яка допускала його до контролю за розподілом продуктів харчування, який упродовж всього сталінського періоду був закритим від стороннього ока через наявність партійно-державних розподільників та зловживань, що чинилися працівниками торгівлі. Зрозуміло, звичайно, що Президія ВЦРПС навряд чи могла в той час самостійно прийняти таке відповідальне рішення. Хоча з формальної точки зору підставу давало рішення XX з’їзду КПРС, яке вказувало на необхідність підвищення ролі профспілок у «господарському і культурному будівництві, у задоволенні повсякденних потреб і запитів населення...» [8, с. 25].

Однак жодної вказівки вищого партійного органу ВЦРПС щодо створення названого положення нами виявлено не було. Скоріше за все, це питання вирішувалося в контексті створення інших положень про комісії профспілкових комітетів, які видавалися за ініціативу профспілкового органу, хоча й переслідували мету, що явно виходила за межі кола його інтересів – маскування суті змін у політичній системі СРСР. Про деякі з таких положень нам уже доводилось писати [9]. Наприклад, про Комісію із заробітної плати та нормування праці, в якому слабкий громадський контроль, а не завищені державою норми виробітку, видавалися за першопричину всіх негараздів у сфері організації оплати праці.

Тому і в цьому випадку попередньо можна припуститися думки, що аналізоване нами «Положення...» концептуально вибудовуватиметься на тих же засадах, що, власне, підтверджується вже преамбулою аналізованого документа. Зокрема, у його «Загальних положеннях», з посиланням на XX з’їзд КПРС, зазначається, що «...для докорінного покращення (виділено нами – В.Д.) справи радянської торгівлі необхідно забезпечити широку участь у здійсненні повсякденного контролю за роботою підприємств торгівлі і громадського харчування». Отже, знову виходить, що всі проблеми, що мали місце в торгівлі, пов’язані не з дефіцитом товарів першої необхідності і продуктів харчування, викликані системою господарювання, а є наслідком слабого громадського контролю в цій сфері життєдіяльності суспільства.

Така постановка питання, з нашої точки зору, несла подвійне політичне навантаження. По-перше, вона маскувала істинну причину проблеми: нездатність системи вирішити нагальні проблеми громадян, а по-друге, всю проблемність питання зводила лише до неефек-

тивної роботи попередньої влади, тим самим наголошуючи на необхідності її зміни. Іншими словами, вже у преамбулі «Положення...» у такий спосіб підтримувався курс, взятий ХХ з'їздом КІРС, на зацукрення культу особи і, відповідно, на підтримку «відлиги».

Закладена у преамбулі ідея відразу ж знайшла свою подальшу реалізацію в загальних положеннях документа. Тут, передусім, звертає на себе увагу масовість створеної контролюючої системи професійних спілок, яка дає підставу стверджувати про її всеохоплюючий характер. Дійсно, у всіх профспілкових (місцевих) комітетах створювались не тільки комісії громадського контролю, а й обирались громадські контролери. Чисельний склад комісій визначався ФЗМК й складався від 5 до 21 особи. Ним же визначалась чисельність контролерів, яка залежала від того, скільки торговельних та овочевих баз, магазинів, їдалень, буфетів закріплялася радами профспілок за певними ФЗМК.

Жодної достовірної статистики щодо чисельності шойностворених контролюючих органів і громадських контролерів автор не має. Тому спробуємо вивести певні середні дані, що дадуть можливість оцінити масштаби розвитку нової системи контролю. Отже, якщо врахувати, що в 1957 р. в Україні налічувалось 85 040 ФЗМК [10], а кількість членів профспілок серед робітників і службовців у 1957 р., які входили до ФЗМК, становила 7 942 041 [11, с. 18], то в Україні лише при ФЗМК було створено 93 комісії громадського контролю за роботою підприємств торгівлі і громадського харчування. Якщо ж для подальших розрахунків взяти середню із можливо обраних кількість контролерів (13) та перемножити на кількість створених комісій, то з'ясується, що в Україні функцію громадських контролерів виконувало 1209 осіб.

Звичайно, така цифра за українськими масштабами виглядає досить скромною. Але при цьому треба врахувати ту обставину, що у ФЗМК були об'єднані лише найбільші профспілкові організації. Поза ними залишалась величезна кількість дрібних. З їх урахуванням мережа громадських контролерів різко зростає і охоплює практично всі галузі господарства. При цьому ми усвідомлюємо, що кількісна сторона ще не гарантує якості роботи цієї комісії наймасовішої організації трудящих, що, однак, потребує окремого вивчення.

Зараз же нас цікавить не стільки практична робота комісій та громадських контролерів, скільки потенційна можливість реалізації їх прав, запозичених у другому розділі «Зміст роботи комісії громадського контролю» «Положення про комісію громадського контролю і громадських контролерів фабрично-заводського (місцевого) комітету профспілок за роботою підприємств торгівлі і громадського харчування». У ньому стверджувалось, що громадський контроль спрямовувався на боротьбу за високу культуру торгівлі і викоринення

- 248 „Publications and Brochures (1974-2009)”, Wyd. Delegation of the European Commission to Turkey, Istanbul 1974 - 2009, [w:] http://www.avrupa.info.tr/Bilgi_Kaynaklari/Yayinlar.html
- 249 W. Horsley, *Turkey's EU bid runs into trouble*, [w:] „BBC News”, 04.04.2008, [w:] <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7329061.stm>
- 250 V. G. d'Estaing: *Turkey entry will destroy UE*, [w:] J. M. Colombani (red.), „Le Monde”, France Friday 8 November 2002, [w:] <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2420697.stm>
- 251 A. Szymański, *Debata na temat członkostwa Turcji w Unii Europejskiej*, [w:] S. Dębski (red.), „Biuletyn Biura Analiz PISM”, nr 1(246), Wyd. PISM, Warszawa 7 Styczeń 2005, s. 1274-1275
- 252 „European Court of Human Rights . Survey of activities (1998 - 2007)”, Wyd. European Court of Human Rights, Strasbourg 1998 - 2007, [w:] <http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Reports+and+Statistics/Reports/Annual+surveys+of+activity/>
- 253 R. Baldwin, M. Widgren, *The impact of Turkey's membership on EU voting*, [w:] „CEPS Policy Brief”, no. 62, Wyd. CEPS, Brussels 2005, s. 9, [w:] http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1194
- 254 F. Golemski, *Proces integracji a świadomość europejska*, [w:] J. Gryz (red.), „Kulturowe, ekonomiczne i polityczne wymiary integracji europejskiej”, Wyd. Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź 2002, s. 14
- 255 *National Report. Turkey*, [w:] „Standard Eurobarometer 70, Autumn 2008”, TNS Opinion & Social, s. 2-3
- 256 Słowa E. Stoibera, [za:] A. Szymański, *Argumenty przeciwko przystąpieniu Turcji do Unii Europejskiej - krytyczny punkt widzenia*, [w:] J. Kłoczowski, A. Gil (red.), „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, r. 5, Wyd. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2007, s. 83
- 257 Słowa G. Burchardta, [za:] tamże, s. 85
- 258 Słowa A. Glucksmanna, [za:] S. Konopacki, *Koniec Europy. Czy Unia Europejska jest zdolna do dalszego rozszerzenia?*, Wyd. Centrum Europejskie Natolin, Warszawa 2006, s. 4
- 259 „Europa w ruchu. Wspólnota kultur”, Wyd. Komisja Europejska, Bruksela 2001, [w:] http://ec.europa.eu/publications/booklets/move/31/txt_pl.pdf
- 260 *Joschka Fischer on the EU as a model for Middle East*, [za:] J. Moreno (red.), „El País”, Spain Tuesday 7 October 2008, [za:] http://www.eurotopics.net/en/presseschau/medienindex/media_articles/archiv_article/ARTICLE37191-Joschka-Fischer-on-the-EU-as-a-model-for-the-Middle-East
- 261 „UE w świetle. Polityka zagraniczna Unii Europejskiej”, Wyd. Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich, Luksemburg 2007, s. 3-4, [w:] <http://ec.europa.eu/publications/booklets/move/67/pl.doc>
- 262 Słowa Profesora Lacinera, [za:] S. Konopacki, *Droga Turcji do Unii Europejskiej*, [za:] D. Milczarek (red.), „Studia Europejskie”, nr 1(33), Wyd. Centrum Europejskie UW, Warszawa 2005, s. 54
- 263 S. Akdede, S. Colakoglu, *Increasing Returns to diversity and public goods: contribution of Turkey's accession to the EU*, [w:] T. Markowski, M. Turata (red.), „New members - new challenges for the european regional development policy”, Wyd. Polish Academy of Sciences, Warszawa 2006, s. 24-25
- 264 H. Obeidat, *Polityka Unii Europejskiej wobec Świata Arabskiego*, [w:] „Forum Europejskie”, nr 11, Wyd. Instytutu Europeistyki UJ, Kraków 2006, s. 45-47
- 265 „Declaration of the President of the European Commission J. M. Barroso on the opening of accession negotiations with Turkey”, IP/05/1219, Brussels 2005, [w:] <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/05/1219>
- 266 „Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Enlargement strategy and main challenges 2008-2009”, Wyd. Commission of the European Communities, Brussels 2008

- 230 Obywatelska Białoruś, Stałe Przedstawicielstwo Rzeczypospolitej Polskiej Przy Radzie Europy w Strasburgu, http://www.strasburgre.polemb.net/index.php?document=50_dane_z_dnia_09.10.2011_s.1.
- 231 Zob., *op.cit.*, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi, ...*, s. 14.
- 232 W. Karbalewicz, *Białoruś w tonacji moll*, „Nowa Europa Wschodnia”, Dwumiesięcznik Nr 2 (XVI) 2011 marzec-kwiecień, Kolegium Europy Wschodniej Fundacja im. Jana Nowaka – Jeziorańskiego, s. 165-166.
- 233 M. Iwanow, *Białoruś: trudna droga do demokracji*, pod. red. M. Iwanowa, Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Białoruski Program Wydawniczy, Wrocław 2006, s. 9.
- 234 M. Kamrava, *The Middle East's Democracy Deficit in Comparative Perspective*, [w:] „Perspectives on Global Development and Technology”, vol. 6, no. 1-3, Wyd. Brill Academic Publishers, Leiden 2007, s. 190, [w:] <http://web.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=11&hid=106&sid=0b9ed04f-a13a-4d55-975d-6652a5cd7c7c%40sessionmgr114>
- 235 E. Inbar, *Get Tough with Turkey*, [w:] „BESA Center Perspectives Paper”, no. 146, Wyd. The Begin-Sadat Center for Strategic Studies, 14 July 2011, [w:] <http://www.biu.ac.il/SOC/besa/docs/perspectives146.pdf>
- 236 M. Rubin, *Turkey, from Ally to Enemy*, [w:] „Commentary”, vol. 130, iss. 1, s. 81-86, July/August 2010
- 237 Słowa Mustafy Kemala Atatürka, [za:] „Turkey in Europe: More than a promise?. Report of the Independent Commission on Turkey”, Wyd. British Council and the Open Society Institute, Brussels 2004, s. 13
- 238 A. Balcer, *Relacje Turcji z Unią Europejską*, [w:] A. Łobaszewska (red.), „Prace OSW”, Wyd. OSW, Warszawa 2004, s. 40
- 239 A. Pochylczuk, *Contentious issues in EU-Turkey relations and their implications for the European Union's future chosen aspects*, [w:] K. Zukrowska (red.), „Economic Papers”, nr 33, Wyd. Warsaw School of Economics Institute for International Studies, Warszawa 2003, s. 232-234
- 240 „EU Candidate and Pre-Accession Countries Economic Quarterly (2005 - 2009)”, Directorate - General for Economic and Financial Affairs, Brussels - Luxembourg 2005 - 2009, [w:] http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14726_en.pdf
- 241 Słowa ambasadora A. Davutoglu, [za:] J. Marcus, *Which direction for Turkey now?*, [za:] „BBC News”, 24.09.2008, [za:] <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7633134.stm>
- 242 K. Hughes, *Turkey judicial - political crisis*, [w:] „Open Democracy”, 17 June 2008, [w:] <http://www.opendemocracy.net/article/turkeys-judicial-political-crisis>
- 243 „Commission staff working document. Turkey 2008 progress report”, Wyd. Commission of the European Communities, Brussels 2008, [w:] http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf
- 244 „Turkey and Europe: the decisive year ahead”, Wyd. International Crisis Group, 15 December 2008, [w:] http://www.tepav.org.tr/eng/admin/dosyabul/upload/turkey_and_europe_the_decisive_year Ahead.pdf
- 245 S. Konopacki, *Droga Turcji do Unii Europejskiej*, [w:] E. Maluszyńska (red.), „Studia Europejskie”, nr 1, Wyd. Centrum Europejskie UW, Warszawa 2005, s. 50
- 246 *Przemówienie na temat negocjacji UE z Turcją Angeli Merkel*, [w:] K. Szymański (red.), „Miedzynarodowy Przegląd Polityczny”, nr 12, Wyd. Instytutu Sobieskiego, Warszawa 2005
- 247 „Commission recommends to start negotiations with Turkey under certain conditions (6 October 2004)”, IP/04/1180, Brussels 2004, [w:] <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/04/1180&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>

недоліків в обслуговуванні трудівників, на покращення якості харчування, здешевлення його вартості та зразкову організацію закладів торгівлі та харчування

Однак, незважаючи на цей багатообіцяючий вступ до розділу, відносно гіпотезою нашого дослідження нами обрана ідея неможливості практичної реалізації цього «Положення...» в умовах панівної політичної системи. Тут ми виходимо з того, що якщо ця гіпотеза отримає підтвердження в ході подальшого аналізу документа, то це означатиме, що воно приймалось виключно з метою пропаганди ідеології «відлиги» та задля подолання спротиву колишнього сталінського оточення, а не з метою суттєвого покращення життєвого рівня трудящих.

Отже, пункт перший другого розділу в змісті роботи комісії громадського контролю передбачає завдання стежити, «... чи забезпечене обслуговування даного підприємства їдальнями, буфетами, магазинами, крамницями як за місцем роботи, так і за місцем їх проживання». Однак для того, щоб це, безперечно, важливе завдання було виконане, необхідно було мати науково обґрунтовані кількісні параметри забезпечення трудящих зазначеними об'єктами. Тобто, треба було мати регіональний норматив їх кількості до чисельності осіб, зайнятих на підприємстві. Зрозуміло, що такого нормативу ні в загальносоюзному, ані в регіональному масштабі не існувало.

Більше того, цей норматив повинен був обов'язково узгоджуватись із матеріальними можливостями підприємств. Цей же пункт Положення, як і цілий ряд інших, цієї обставини не враховує і сформульований так, начебто керівництво підприємств навмисно не дбає про добробут своїх працівників. Вчитаймося в рядки «Положення...»: комісія «добивається за допомогою ФЗМК від керівників заводів, фабрик та інших установ і торговельних організацій будівництва, розширення і ремонту мережі підприємств торгівлі і громадського харчування...». Отже, «Положення...» сформульоване таким чином, начебто у керівника підприємства є всі можливості, а він зі своїх, ні для нікого не зрозумілих причин, не хоче відкривати, ремонтувати та розширювати мережу установ громадського харчування.

За цим же зразком були побудовані й інші пункти «Положення...». Усі вони були пов'язані з відсутністю або з дефіцитом товарів першої необхідності та продуктів харчування. Це певною мірою стосується і сприяння широкому запровадженню прогресивних форм обслуговування (пункт 2), і здешевлення вартості громадського харчування (пункт 3), і покращення форм роботи торгової мережі (пункт 4), і забезпечення чіткої роботи складів (пункт 5). У своїй переважній більшості всі перелічені напрямки залежали не від «боротьби» комісії громадського контролю, а від кількості і якості виробленої продукції. А саме цей чинник перебував поза межами компетенції комісій та й

їх патронів – ФЗМК, які на цей процес могли впливати лише теоретично.

З урахуванням цієї обставини пункти 8 – 10 змісту роботи комісії громадського контролю, в яких деталізуються форми контролю, суттєвого значення не мали, оскільки вимагали організації повсякденного контролю всіх підприємств торгівлі, закріплених за ФЗМК, проведення конференцій споживачів, обговорення цих питань на засіданнях ФЗМК тощо. Усі ці заходи на процес виробництва матеріальних благ не впливали. Їх включення до Положення лише здійснивало косметичну прикрасу проблеми.

Аналогічне навантаження мали також наступні розділи документа. Зокрема, в третьому розділі міститься зміст роботи громадських контролерів, яких він зобов'язував «перевіряти», «стежити», «домагатися» від торговельних організацій того, що було або повністю відсутнє, або перебувало у великому дефіциті. Наприклад, пункт «а» третього розділу «Положення...» вимагає від громадських контролерів «перевіряти своєчасність завою до магазинів, крамниць, палаток, кіосків хлібобулочних, продовольчих і промислових товарів, правильність їх приймання та зберігання».

Однак в умовах суцільного дефіциту такі обов'язки виглядають не більше як декларацією побажань. Зрозуміло, що товари до торговельної мережі не надходили не тому, що хтось саботував їх доставку, а тому, що вони виробляються в недостатній кількості. Якщо навіть припуститися думки, що діяльність громадського контролю спрямовувалась на ту категорію торговельних працівників, які намагаються отримати від цього особистий зиск, то чому тоді така діяльність не залишається прерогативою силових структур, покликаних боротись із економічною злочинністю.

Аналогічними були завдання для чисельної армії громадських контролерів стосовно їдалень, чайних, закусокних та буфетів. Так, пункт «в» цієї частини «Положення» ставив в обов'язок громадським контролерам «домогатися приготування у достатній кількості різноманітних по днях страв, особливо тих, що користуються великим попитом, – м'ясних, рибних, молочних, круп'яних, мучних тощо». Якби цих продуктів було вдосталь, то навряд чи ХХ з'їзд КІПС ставив би завдання збільшення їх випуску в рази. Якщо ж такі продукти перебувають у дефіциті, то ніякий контроль не зможе забезпечити приготування «різноманітних по днях страв» у достатній кількості.

Більше того, значна частина повноважень вочевидь виходила за сферу компетенції громадського контролю, оскільки потребувала від контролерів спеціальних знань. Наприклад, як робітник, що працював за верстатом чи, скажімо, зайнятий на ливарному виробництві без таких знань міг перевірити «правильність калькуляції страв», як того вимагав пункт «е» цієї частини розділу, чи «стежити за дотри-

- H. Kowalskiej-Stus, B. Szlachty, M. Kiwior-Filo, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydanie I, Kraków 2010., s. 53.
- 210 C. J. Friedrich, *The Unique Character of Totalitarian Society*, w: *Totalitarianism*, C. H. Friedrich (ed.), New York 1964, s. 52-53.
- 211 A. Bubko, *Polityka medialna, „Europa Wschodnia. Dekada transformacji. Białoruś”*, pod. red. Bernarda J. Albina i Walentego Baluka, Współpraca wydawnicza Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego i Wydawnictwa Arboretum, Wrocław 2004, s. 245.
- 212 Zob. *Białoruś scenariusze reform*, pod. red. R. Vainiene, E. Królikowskiej, J. Płoskonki, V. Remanowa, Warszawa 2003.
- 213 Ż. Litwina, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2004, s. 58.
- 214 Zob. *Op.cit.*, W. Stanisławski, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, s. 44-45.
- 215 K. Kłysiński, *Białoruś, „Nowa Europa Wschodnia”*, Dwumiesięcznik Nr 2 (XVI) 2011 marzec-kwiecień, Kolegium Europy Wschodniej Fundacja im. Jana Nowaka – Jeziorańskiego, s.9-10.
- 216 Komitet Międzynarodowej Kontroli ds. praw człowieka na Białorusi powstał 27 grudnia 2010 roku jako reakcja organizacji praw człowieka na wydarzenia, mające miejsce po wyborach prezydenckich na Białorusi z 19 grudnia 2010 roku. W skład Komitetu wchodzi ponad 40 organizacji z 15 krajów obszaru OBWE. NGO'sy – członkowie Komitetu prowadzą monitoring praw człowieka i rozpowszechniają jego rezultaty. Patrz: *Wydarzenia z 19 grudnia 2010 roku – Raport Komitetu Międzynarodowej Kontroli*, 18 maja 2011, Korespondent Wschodni, Portal Praw Człowieka, <http://www.korespondent-wschodni.org/informacje/wydarzenia-z-19-grudnia-2010-roku-raport-komitetu-miedzynarodowej-kontroli>, dane z dnia 06.10.2011, s.1.
- 217 *Op.cit.*, s. 10-11.
- 218 M. Kaciewicz, *Po zamachach w mińskim metrze upadł mit o skromnym, ale bezpiecznym życiu pod rządami Łukaszenki*, „Newsweek” 16/2011, 25.04.2011, s.86.
- 219 K. Kłysiński, *Białoruś, „Nowa Europa Wschodnia”*, Dwumiesięcznik Nr 3-4 (XVII-XVIII) 2011 maj-sierpień, Kolegium Europy Wschodniej Fundacja im. Jana Nowaka – Jeziorańskiego, s.8-9.
- 220 Zob. J. Jaskiernia, *Rada Europy a przemiany demokratyczne w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1989 – 2009*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Warszawa 2010.
- 221 Zob. W. Wiaczorka, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2004, s.64.
- 222 *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2004, s. 14.
- 223 *Ibidem*, s. 14.
- 224 W. Karbalewicz, *Białoruś w tonacji moll, „Nowa Europa Wschodnia”*, Dwumiesięcznik Nr 2 (XVI) 2011 marzec-kwiecień, Kolegium Europy Wschodniej Fundacja im. Jana Nowaka – Jeziorańskiego, s. 163-164.
- 225 Zob., *op.cit.*, W. Wiaczorka, ..., s. 62.
- 226 Zob. A. Labeledzka, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2004, s. 60.
- 227 Zob. C. Goliński, *Białoruś grozi partiom politycznym delegacją za demonstracje uliczne*, „Gazeta Wyborcza” 06.06.2003, <http://wyborcza.pl/1,75248,1517561.html>, dane z dnia 09.10.2011, s.1.
- 228 *Op. cit.*, W. Wiaczorka, ..., s. 63, na podstawie: *International Republican Institute i litewski Gallup Baltic Survey*, 2003.
- 229 Łukaszenko broni niepodległości, „Archiwum RP” 26.01.2007, p.k., oprac. lor, http://archiwum.rp.pl/artykul/662027_Lukaszenko-broni-niepodleglosci.html, dane z dnia 09.10.2011, s.1.

- 188 Piątkowska – Stefaniak W.: „*Granice wolności mediów*”, w: „*Media a demokracja*” pod red. Lidii Pokrzyckiej i Włodzimierza Micha, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 147 – 148.
- 189 Toffler A. i H.: „*Budowa nowej cywilizacji*”, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1996, s. 113.
- 190 Rothert A.: „*Technopolis. Wirtualne sieci polityczne*”, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2003, s. 22.
- 191 Nowak J.: „*Nowe media = nowa jakość? Demokracja u progu ery mediów cyfrowych*”, w: „*Media a demokracja*” pod red. Lidii Pokrzyckiej i Włodzimierza Micha, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 45 - 46.
- 192 Nowak J.: „*Nowe media = nowa jakość? Demokracja u progu ery mediów cyfrowych*”, w: „*Media a demokracja*” pod red. Lidii Pokrzyckiej i Włodzimierza Micha, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 48 – 49.
- 193 Nowak J.: „*Nowe media = nowa jakość? Demokracja u progu ery mediów cyfrowych*”, w: „*Media a demokracja*” pod red. Lidii Pokrzyckiej i Włodzimierza Micha, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 50 – 51.
- 194 Prawa człowieka w XXI wieku, Wyzwania dla ochrony prawnej, pod red. Cezarego Mika, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2005, s. 93 – 94.
- 195 *Prawa człowieka w XXI wieku, Wyzwania dla ochrony prawnej*, pod red. Cezarego Mika, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2005, s. 99 – 101.
- 196 Por. Survey of International Law, ILC, UN Doc. A/CN.4/245, zwł. Ss. 196 – 197 (1971), wskazujące praktykę państw i organów międzynarodowych.
- 197 *Prawa człowieka w XXI wieku, Wyzwania dla ochrony prawnej*, pod red. Cezarego Mika, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2005, s. 103.
- 198 N. Clegg, *Białoruś: wstydliva tajemnica Europy*, „Gazeta Wyborcza” Nr 227.7349, 29.09.2011, s. 14.
- 199 W. Stanisławski, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2004, s. 40; zob. także: E. Mironowicz, *Białoruś. Historia państw świata w XX wieku*, Wydawnictwo Trio, Wydanie II, Warszawa 2007.
- 200 Энциклопедия истории Беларуси, т. I, Минск 1993, с. 206; zob. także: Y. Ignatowski, *История Беларуси в XIX и в начале XX столетия*, Минск 1926, с. 22; Wykaz szkół i ich charakterystyka w: J. Bielinski, *Uniwersytet Wileński, t. I, Kraków 1899-1900*, s. 222-272; M. Доўнар-Запольскі, *Гісторыя Беларусі*, Минск 1994, с. 258
- 201 Kuropaty (biał. *Курпаты*, ros. *Куропаты*) – uroczysko na skraju Mińska na Białorusi, w którym odkryte zostały masowe groby ludzi rozstrzelanych przez NKWD w latach 1937–1941.
- 202 A. Kołakowski, *Kuropaty- Katyn - Smoleńsk*, http://www.andrzejkolakowski.yoyo.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=63:kuropaty&catid=6:podroe&Itemid=3, dane z dnia 04.10.2011, s.1.
- 203 Zob. *Czarnobyl 1986. O katastrofie w Elektrowni Atomowej w Czarnobylu*, <http://www.czarnobyl1986.pl/fakty-o-czarnobylu/katastrofa-czarnobylska>, dane z dnia 09.10.2011, s.1.
- 204 W. Stanisławski, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2004, s. 41-42.
- 205 *Białoruś: trudna droga do demokracji*, pod red. M. Iwanowa, Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Białoruski Program Wydawniczy, Wrocław 2006, s. 7.
- 206 *Op.cit.*, s. 42-43.
- 207 *Op.cit.*, *Białoruś: trudna droga do demokracji*, s. 8.
- 208 Zob. *Op.cit.*, W. Stanisławski, *Białoruś w pogoni za Europą. Europejski wybór dla Białorusi*, s. 43.
- 209 M. Zmierczak, *Totalitarni wodzowie – problem metodologiczne*, „Totalitaryzmy XX wieku. Idee. Instytucje. Interpretacje”, pod red. W. Kozuba-Ciembroniewiczza,

манням у ідальнях і буфетях правил санітарії...», згідно з пунктом «ж», що явно є компетенцією санітарного лікаря.

На особливу увагу заслуговують «Загальні обов'язки контролерів». «Положення...» передбачає 7 напрямків перевірки закладів харчування, від їх забезпечення розмінною монетою і аж до «своєчасного вживання адміністративних заходів за скаргами робітників, службовців і членів їх сімей». Однак звертає на себе інша обставина – первісна упередженість до працівника торгівлі, що впливає з аналізованого документа. У цій його частині громадському контролеру дають зрозуміти, що працівники торгівлі і громадського харчування первісно мають допускати порушення ustalених норм. Тому пункт «б» передбачає участь контролерів у конференціях споживачів, на яких «...на конкретних фактах і матеріалах контролю виявляти недоліки в роботі і розвивати у працівників торгівлі і громадського харчування почуття відповідальності за покращення обслуговування трудящих». Не зрозуміло, чому укладачі «Положення...» вирішили, що у працівників торгівлі і громадського харчування це почуття відсутнє вже первісно. Якщо це дійсно так, то чому воно тоді первісно притаманне контролерам?

Звичайно, все це наштовхує зовсім на іншу думку, яка нічого спільного не має з вихованням почуття відповідальності. Йдеться про відсутність достатньої кількості необхідних товарів та продуктів, що знаходились у сфері обігу цих підприємств. Саме їх дефіцит міг породити дефіцит відповідальності. Якщо це визнати, то весь гамір, що був знятий Президією ВЦРПС навколо громадського контролю і самих контролерів, виявляється лише засобом маскуванню проблеми дефіциту. Остання ж свідчила про серйозні прорахунки в їх виробництві, що, в свою чергу, могло бути породженням системи господарювання, яка вже мала прямий вихід на вищі ешелони влади, на її вміння організувати процес виробництва, тобто входила у сферу політики вищого рангу.

Зміщення акцентів зі сфери виробництва у сферу розподілу створювало ілюзію, що вся проблема була прихована якраз у сфері розподілу, а не виробництва. Та й подальша схема дій контролерів після виявлення порушень виглядає громіздкою, багатоступінчастою і вкрай неефективною (подається у пункті «д» III розділу «Положення...»), що підтверджує цю думку. Але спочатку про інше. Спочатку про те, що від контролерів вимагалось більше знань з питань організації торгівлі і громадського харчування, ніж від працівників цієї сфери. Для переконливості наведемо цитату з цього пункту: «Про виявлені порушення правил продажу товарів і страв, інші незаконні дії з боку працівників магазинів, ідалень, складів, а також торговельних організацій, яким вони підпорядковуються, громадські контролери складають відповідні акти і передають ці акти фабзавмісцям...».

Навіть поверховий аналіз цитати відразу ж наводить дослідника на думку про її цілковиту бугафорність. Укладачі документа, як і його дослідники, розуміли, що для того, щоб виявити перелічені вище порушення, звичайному робітникові, який в силу обставин трансформувався в контролера, треба було знати правила торгівлі краще, ніж тим, кого він контролює. Дійсно, якщо той, хто перевіряє, знатиме їх гірше, то він просто буде не в змозі виявити ці порушення.

Однак цілковита ілюзорність документа на цьому не закінчується. Далі за схемою «Положення...»: акти про виявлені порушення контролери мали передати до профспілкового комітету, який, у свою чергу, повинен був направити їх керівникам вищих торговельних організацій з метою притягнення винних до відповідальності. Однак останнє, у свою чергу, викликає нові запитання: «Чи могла бути стовідсоткова впевненість профспілкового комітету в тому, що вища торговельна інстанція раніше не знала про наявність порушень, зафіксованих актами контролерів?». Або: «Чи була хоч щонайменша надія на те, що працівники, які скоїли порушення, будуть покарані?». Ніхто не міг також поручитись і за те, що керівник цієї вищої інстанції сам не коїть подібні порушення, але вже на значно вищому рівні, ніж звичайний продавець магазину чи кухар у їдальні. Та й самі профспілкові комітети навряд чи були святими, і в умовах повального дефіциту та чи інша відповідальна особа могла відійти від принципів, декларованих «Положенням...». Тобто, у цьому випадку укладачі «Положення...» виходять з абсолютної непогрішимості вищого органу, тим самим залишаючи потенційну можливість здійснення порушень лише за рядовими працівниками.

З огляду на цю обставину вибудовувався і четвертий розділ «Положення...» – «Права комісії громадського контролю і громадських контролерів». Абсолютно формально комісія мала дуже високі повноваження. Зокрема вона отримала право перевіряти всі без винятку підприємства торгівлі і громадського харчування і, навіть, підсобні господарства підприємств. Вони могли також ставити питання про необхідність документальних ревізій на підконтрольних підприємствах та брати в них безпосередню участь.

Але, знову ж таки, всі ці права і заходи комісія могла застосувати лише до найнижчої ланки торговельної ієрархії, яка всі порушення здійснювала на найпростішому, мажоритарному рівні, і яка жодним чином не впливала на вирішення проблеми реорганізації виробництва з метою ліквідації дефіциту товарів та послуг. Більше того, безпосередні виконавці самі виступали його породженням. Отже, комісії громадського контролю боролися не з причинами, а з наслідками зазначеного явища. Уся їхня робота виглядала «сізифовою працею» (поняття, що вже давно вживається при характеристиці важкої, безкінечної і безплідної роботи).

- 153 J. Gołębiowski, *Od izolacji do integracji. Europa w hiszpańskiej myśli politycznej 1945-1995*, IES, Lublin 2007, s.29
- 154 A. Gruszczak, *Ameryka Łacińska wobec kryzysu środkowo-amerykańskiego*, Adam Marszałek, s.87
- 155 A. Gruszczak, *Ameryka Łacińska...*, op.cit., s. 358
- 156 M. F. Gawrycki, *Kuba i rewolucja w Ameryce Łacińskiej*, Adam Marszałek, Toruń 2004 S.42
- 157 L. Onichimowski, *Ameryka Łacińska*, KAW, Warszawa 1980, S. 237
- 158 J. S. Płaczkowski, *Polityka J.F. Kennedy'go wobec Kuby, Lawica*, Poznań 1992, s.25
- 159 J. S. Płaczkowski, *Polityka J.F. Kennedy'go...op.cit.*, s.36
- 160 *Tamże*, s.41
- 161 B. Wołoszański, *Na krawędzi Kryzys kubański 1962, Sensacje XX wieku*. Magnum Warszawa 1995, s. 32
- 162 J. S. Płaczkowski, *Polityka J.F. Kennedy'go...op.cit.*, Poznań 1992, s.48
- 163 W.B. Breuer, *Vendetta, Castro i bracia Kennedy*, Magnum, Warszawa 1998, 133
- 164 W.B. Breuer, *Vendetta, Castro ... op.cit.*, Warszawa 1998, 142
- 165 W.B. Breuer, *Vendetta, Castro...op.cit.*, s.293
- 166 J. S. Płaczkowski, *Polityka J.F. Kennedy'go...op.cit.*, s.65
- 167 M.F.Gawrycki, *Ameryka Łacińska w regionie Azji i Pacyfiku*, Adam Marszałek, Toruń 2007s.343
- 168 W.B. Breuer, *Vendetta, Castro.. op.cit.*, s. 284
- 169 M.F.Gawrycki, *Ameryka Łacińska w regionie Azji i Pacyfiku*, Adam Marszałek, Toruń 2007, s.346
- 170 Gawrycki M.F., *Kuba i rewolucja w Ameryce Łacińskiej*, Toruń 2004, s.65-66
- 171 M.F.Gawrycki, *Ameryka Łacińska..op.cit.*, s.352
- 172 J. Zaborowska, *Kuba*, Biblioteka Gazety Wyborczej, Warszawa 2005, s. 59
- 173 J. Zaborowska, *Kuba...op.cit.*, s. 60
- 174 M.F. Gawrycki (red.) *Ameryka Łacińska we współczesnym świecie*, Warszawa 2006, s.306
- 175 M. Tryc Ostrowska, *Kuba, pół wieku tyranii braci Castro*, Rp 31.12.2008, <http://www.rp.pl/artukul/241762.html?p=2>, 15.10.2011
- 176 Amnesty International, http://amnesty.org.pl/no_cache/archiwum/aktualnosci-strona-artykulu/article/6909/564.html, 15.10.2011
- 177 Leonard T.M., *Fidel Castro biography*, Greenwood Press, London 2004, s.117
- 178 Gulczyński M.: *Panorama systemów politycznych świata*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2004, s. 375.
- 179 Nowak J. : „Nowe media = nowa jakość? Demokracja u progu ery mediów cyfrowych”, w: „Media a demokracja” pod red. Lidii Pokrzyckiej i Włodzimierza Micha, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, Lublin 2007, s. 43.
- 180 , Rzegocki A.: *Czy demokracja może być totalitarna?*, w: *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, pod red. Miłowita Kunińskiego, Wydawnictwo Ośrodka Myśli Politycznej, Kraków 2006, s. 206 – 207.
- 181 Gulczyński M.: *Panorama systemów politycznych świata*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2004, s. 376 – 384.
- 182 Gulczyński M.: *Panorama systemów politycznych świata...*, op. cit., s. 384.
- 183 Gulczyński M.: *Panorama systemów politycznych świata...*, op. cit., s. 386.
- 184 Gulczyński M.: *Panorama systemów politycznych świata...*, op. cit., s. 387.
- 185 Freeman M.: *Prawa człowieka*, Wydawnictwo Sic! S. C., Warszawa 2007, s. 199 – 200.
- 186 Dane zebrane na podstawie dokument opracowanego przez Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie na podstawie materiałów ONZ, Warszawa czerwiec 2003 r.
- 187 Informacje zebrane na podstawie dokumentu opracowanego przez Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie na podstawie materiałów ONZ, Warszawa czerwiec 2003 r.

- 118 Wikipedia.org/ wielki terror
 119 Ibidem
 120 Wikipedia.org/pakt Ribbentrop-Mołotow
 121 Wikipedia.org/blok wschodni
 122 Wikipedia.org/blok wschodni
 123 Ibidem
 124 Wikipedia.org/Józef Stalin
 125 Wikipedia.org/blok wschodni
 126 Wikipedia.org/Józef Stalin
 127 J. Gołębiowski, *Od izolacji do integracji. Europa w hiszpańskiej myśli politycznej 1945-1995*, IEŚ, Lublin 2007, s.10
 128 M. Bankowicz, J.W. Tkaczyński, *Oblicza współczesnego państwa*, Adam Marszałek, Toruń 2002, s. 17 -18
 129 Juan J. Linz, *Totalitaryzm i autorytaryzm*, [w:] Jerzy Szczupaczyński, *Władza i społeczeństwo. Analogia tekstów z zakresu socjologii i polityki*, Scholar, Warszawa 1995, s.310
 130 M. Bankowicz, J.W. Tkaczyński, *op.cit.*, s. 21
 131 J. Gołębiowski, *op.cit.*, s.9
 132 G. Bessier, K. Stokłosa, *op.cit.*, s.179
 133 M. J. Chodkiewicz, *Zagrabiona pamięć: Wojna w Hiszpanii 1936-1939*, Fronda, Warszawa 1997, s. 38
 134 B. Koszel, *Hiszpański dramat*, Instytut Zachodni, Poznań 1991, s.37
 135 P. Moa, *Mity wojny domowej, Hiszpania 1936-1939*, Fronda, Warszawa 2007, S.498
 136 T.Miłkowski, P. Machcewicz, *op.cit.*, 397.
 137 M. Tunón de Lara, J. Valdeón Baruque, A. Domínguez Ortiz, *Historia Hiszpanii*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2007, s.598.
 138 G. Bernatowicz, *Droga Grecji, Hiszpanii i Portugalii do wspólnej Europy*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1991, s.17
 139 Brodzikowski W. Łoskoczyński J., *Franco general wielkiej misji*, Wydawnictwo Brodzikowski, Warszawa 1999, s.87
 140 T. Miłkowski, P. Machcewicz, *op.cit.*, s. 411
 141 Mankowicz M., *op.cit.*, s. 17
 142 Brodzikowski W. Łoskoczyński J., *Franco...op.cit.*, s.118
 143 M. Tunón de Lara, J. Valdeón Baruque, A. Domínguez Ortiz..., *op.cit.*, s.603.
 144 Mankowicz M., *op.cit.*, s.106
 145 K. Chojnicka, W. Kozuba-Ciembroniewicz (red.), *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, UJ, Kraków 2000, s.333.
 146 M. Stasiński *Socjalistyczny rząd Hiszpanii chce grzebać symbole dyktatury generala Franco*, 28.07.2006 <http://wyborcza.pl/1.86697.3511577.html>, 15.10.2011
 147 M. Tryc-Ostrowska, *Zpatero: Zapomnieć o Franco*, RP, 22.11.2008, http://archiwum.rp.pl/arttykul/823997_Zapatero:_zapomniec_o_Franco.html?genHash=true, 15.10.2011
 148 M. Stasiński, *Hiszpania już wie gdzie leżą pomordowani*, Gazeta Wyborcza, 09.05.2011, http://wyborcza.pl/1.75477.9561340.Hiszpania_juz_wie_gdzie_leza_pomordowani.html, 15.10.2011
 149 K. Kasińska, *Duch generala Franco wciąż straszy*, [w:], Raphael Minder. New York Times, nternational Herald Tribune, 22.06.2011 <http://fakty.interia.pl/new-york-times/news/duch-general-a-franco-wciaz-straszy.1658260.6806>, 15.10.2011
 150 K. Setkowicz, *Hiszpanie planują ekshumację Franco*, 12.10.2011, http://wyborcza.pl/1.75477.10455498.Hiszpanie_planuja_ekshumacje_Franco.html, 15.10.2011
 151 M. Stasiński, *Franco: generalissimus, nie dyktator*, 06.06.2011 http://wyborcza.pl/1.75477.9729957.Franco_generalissimus_nie_dyktator.html, 15.10.2011
 152 Daniel Passenet, *Sąd nad sędzią*, 23.05.2010 <http://www.polityka.pl/swiat/analizy/1505710,1,oskarzony-za-oskarzenie-gen-franco.read>, 12.10.2011

Однаковою мірою це ж саме можна сказати і про діяльність громадських контролерів. Згідно з «Положенням...» вони мали, за нашими підрахунками, десять повноважень: від права знайомства з документами до здійснення контрольних закупівель товарів і вимоги письмових пояснень від відповідальних працівників. Але, знову ж таки, вони безкінечно могли здійснювати рейди й перевірки, інформувати про їхні результати вищу чиновницьку ланку торгівлі і громадського харчування, але вагомих результатів вони не могли досягти априорі, оскільки перевіряли не причини, а їх наслідки.

Це ж підтверджує і порядок роботи комісії, прописаний у п'ятому розділі «Положення...». Комісія розподілялась на чотири групи: з контролю за роботою закладів харчування, роботою крамниць, роботою баз та складів і з контролю за роботою підсобних господарств. Але знову ж таки, до порядку її роботи включалися проблеми розподілу, а не виробництва. Якщо ж до цього додати, що комісія і громадські контролери змушені були виконувати свої обов'язки у вільний від роботи час, то ефективність цієї діяльності не важко передбачити.

У зв'язку з цим виникає закономірне питання: чи розуміли всі ці «натяжки» укладачі «Положення...» та ті, хто санкціонував його появу. Є всі підстави вважати, що так. А коли так, то виходить, що головна мета його появи полягає не в реальному покращенні стану справ у системі торгівлі та громадського харчування, бо, судячи із завдань п'ятої та шостої п'ятирічок, проблема стояла не в кількості ідалень та магазинів, а в тому, що в них нічого було постачати.

У такому випадку поява досліджуваного «Положення...» переслідувала іншу мету, яка його укладачами приховувалась між рядками багатообіцяючих фраз і мала глибоко латентний характер. Його завданням було акцентувати увагу трудівників на вторинних аспектах організації виробництва – на розподілі, а не на причинах недовиробництва товарів. У пересічного громадянина воно створювало ілюзію того, що досить перевірити розподіл продуктів харчування та предметів першої необхідності, правильно організувати цю роботу, і все стане на свої місця. Усього буде вдосталь. А між тим, проблема містилася глибше, вона перебувала у сфері виробництва та його організації. «Боротьба» ж за розподіл лише маскувала сутність справи, приховувала недоліки організації соціалістичного виробництва. Але водночас вона виконувала іншу, важливішу для влади функцію: вона сприяла дискредитації сталінізму як такого і зміцнювала позиції «відлиги», яка, власне, вибудовувалась на його повному запереченні і, тим самим, була одним із важелів, який утримував на поверхні політичну систему тоталітаризму. Жаль лише, що наймасовіша громадська організація, задумана на демократичному фундаменті, змушена була грати роль політичного модератора тоталітаризму.

РЕЗЮМЕ

В статье на основании детального анализа «Положения о комиссии общественного контроля профсоюзного комитета за работой предприятий торговли и общественного питания» раскрывается латентность его содержания и предназначения. Автор доказывает, что вся организаторская работа самой массовой организации трудящихся в этом направлении проводилась не столько с целью упорядочения системы распределения материальных благ, сколько ради утверждения «оттепели» как разновидности советского тоталитаризма.

Ключевые слова: профсоюзный комитет, «оттепель», тоталитаризм, предприятие торговли, общественное питание.

SUMMARY

The article gives a detailed analysis of the Regulation on the Trade Union social control committee over the work of the shopping and catering units. The aim of the article is to reveal its latency as to the reasons for its origination. The author proves that the organizational work of this most large-sale organization of workers in this respect was done in order to maintain the “the Thaw” as a type of the soviet totalitarianism rather than to put the system of material goods in order.

Key words: trade union committee, «the Thaw», totalitarianism, census of business, catering.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Девятнадцатый съезд КПСС. Москва 5 – 14 октября 1952 г. Директивы по пятому пятилетнему плану развития СССР на 1951 – 1955 годы // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986) (далі: КПСС в резолюциях). – Т. 8. – 1946 – 1955. – 9- изд., доп. и испр. – М. : Политиздат, 1985. – С. 262–285.
2. Двадцатый съезд КПСС. Москва. 14 – 25 февраля 1956 г. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956 – 1960 годы // Там само. – Т. 9. – 1956 – 1960. – М. : Политиздат, 1986. – С. 28–90.
3. Девятнадцатый съезд КПСС. Москва 5 – 14 октября 1952 г. Директивы по пятому пятилетнему плану развития СССР на 1951 – 1955 годы // КПСС в резолюциях ... – Т. 8.
4. Двадцатый съезд КПСС. Москва. 14 – 25 февраля 1956 г. Постановление по отчетному докладу Центрального Комитета КПСС // Там само. – Т. 9. – С. 8–27.
5. Положение о комиссии общественного контроля и общественных контролерах фабрично-заводского (местного) комитета профсоюза за работой предприятий торговли и общественного питания. Утверждено Президиумом Президиума ВЦСПС 8 марта 1957 г. // Бюллетень ВЦСПС. – 1957. – № 7. – С. 452–458.

- 83 A. Rizzi, *To co naprawę czeka Europę*, PressEurope, 21 lutego 2011, [w:] <http://www.presseurop.eu/pl/content/article/511291-co-naprawde-czeka-europe>
- 84 J. Zdanowski, *Ropa powstrzymuje rewolty*, Wywiad w Gezecie Prawnej, 18 luty 2011, [w:] <http://edgp.gazetaprawna.pl/index.php?act=mprasa&sub=article&id=344220>
- 85 L. Anderson, *Demystifying the Arab Spring*, [w:] „Foreign Affairs” May/June 2011, s. 2-7
- 86 P. A. Smith, *Algeria...*, op. cit, s. 5
- 87 H. Saffedine, *Tomorrow's Tunis and Egypt: Reform or Revolution?*, [w:] „The Bulletin of Socialist Project”, E-Bulletin no. 457, February 2011
- 88 M. Emerson, *Arab Regatta – A half year report card*, [w:] „CEPS Commentary”, 1 July 2011, s. 1-3
- 89 J. Gluck, *Constitutional reform in Transitional States: Challenges and Opportunities Facing Egypt and Tunisia*, [w:] „PeacBrief” no. 92, 29 April 2011, s. 1-3
- 90 Wikipedia.org/Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich
- 91 *Ibidem*
- 92 *Ibidem*
- 93 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), Małopolska Oficyna Wyd. Kraków 1992, s. 41
- 94 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), Małopolska Oficyna Wyd. Kraków 1992s. 44-45
- 95 *Ibidem*, s.68
- 96 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), Małopolska Oficyna Wyd. Kraków 1992, s.68-69
- 97 *Ibidem*, s.71-72
- 98 *Ibidem*, s. 72-73
- 99 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), Małopolska Oficyna Wyd. Kraków 1992, s. 70
- 100 Nowa Encyklopedia Powszechna PWN. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2004, s. 449-450 (tom 4)
- 101 Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin „Czarna Księga Komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania” Prószyński i S-ka, Warszawa 1999, str. 158
- 102 Christopher Andrew, Oleg Gordijewski, KGB, tłumaczył Rafał Brzeski, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1997, str. 120
- 103 Norman Davies „Europa”, Wydawnictwo ZNAK, Kraków, 1999, str.1024
- 104 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), s.73
- 105 R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1932)*, Toruń 2005, s. 109-110.
- 106 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), s.74
- 107 Nowa Encyklopedia Powszechna PWN. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2004, s. 449-450 (tom 4)
- 108 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), Małopolska Oficyna Wyd. Kraków 1992, s.74
- 109 *Ibidem* s. 75
- 110 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), Małopolska Oficyna Wyd. Kraków 1992, s. 76
- 111 Wikipedia.org/wielki terror
- 112 *ibidem*
- 113 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), s. 84
- 114 *Ibidem*, s.76
- 115 *Ibidem*, s. 84
- 116 Wikipedia.org/wielki terror
- 117 Bonusiak Włodzimierz, Józef Stalin (biografia), Małopolska Oficyna Wyd. Kraków 1992, s.88

- 57 P. A. Smith, *Algeria Economic Proomise: will it be enough?*, [w:] „Business Algeria”, April 2011, s. 1-2
- 58 Ibidem, s. 3-4
- 59 M. Asseburg, I. Werenfels, *The Tapping*, op. cit..., s. 6
- 60 Ibidem, s. 6
- 61 Ibidem, s. 7
- 62 Ibidem, s. 7
- 63 *Maroko wzorem państwa reformatorskiego*, „El País”, Hiszpania Poniedziałek, 21 Luty 2011, Eurotopics
- 64 *Maroko zbliża się do Europy*, „El País”, Hiszpania, Piątek, 11. Marzec 2011, Eurotopics
- 65 P. Tristam, *Morocco Constitutional Reforms*, Middle East Issue, 1 July 2011, [w:] <http://middleeast.about.com/od/morocco/a/Morocco-2011-Constitutional-Reforms.htm>
- 66 *Libia protest: 84 killed in growing unrest*, BBC News, 19 February 2011, [w:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-12512536>
- 67 *Libya unrest: Scores killed in Benghazi 'massacre'*, BBC News, 21 February 2011, [w:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-12517327>
- 68 *Przedstawiciel Libii w Lidze Arabskiej, przyłączył się do rewolucji*, Gazeta. Pl, 20 lutego 2011, [w:] http://wiadomosci.gazeta.pl/Wiadomosci/1.80668.9139078.Przedstawiciel_Libii_w_Lidze_Arabskiej_przylaczył.html
- 69 *Kto może niech strzeli. Fatwa przeciwko Kadafiemu*, Wprost 24, 22 lutego 2011, [w:] <http://www.wprost.pl/ar/232715/Kto-moze-niech-strzeli-Fatwa-przeciw-Kadafiemu/>
- 70 *Libia to nie Tunezja czy Egipt. Władzy nie oddamy*, Wyborcza.pl, 21 lutego 2011, [w:] http://wyborcza.pl/1.75477.9139407.Syn_Kadafiego_Libia_to_nie_Tunezja_czy_Egipt_Wladzy.html
- 71 21 lutego 2011, władze maltańskie, potwierdziły wcześniejsze podejrzenia, iż piloci z Libii zdezerterowali i poprosili władze Malty o azyl.
- 72 *Libia zawieszona w prawach członka Rady Praw Człowieka ONZ*, Polskatimes, 2 marca 2011, [w:] <http://www.polskatimes.pl/aktualnosci/375197.libia-zawieszona-w-prawach-czlonka-rady-praw-czlowieka-onz.id,t.html>
- 73 *Rezolucja przyjęta, atak na Libię wkrótce*, Polityka.pl, 18 marca 2011, [w:] <http://www.polityka.pl/swiat/analizy/1514104,1.rezolucja-przyjeta-atak-na-libie-wkrotce.read>
- 74 *Statement by Nicolas Sarkozy at the Paris Summit of support for the Libyan people*, Economic Newspaper .com, 19 March 2011, [w:] <http://economicsnewspaper.com/world-economics/statement-by-nicolas-sarkozy-at-the-paris-summit-of-support-for-the-libyan-people-2371.html>
- 75 *French military jet opens fire in Libya*, BBC News, 19 March 2011, [w:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-12776418>
- 76 *Kaddafi pod ochroną najemników*, Polityka.pl, 21 lutego 2011, [w:] <http://www.polityka.pl/swiat/komentarze/1513314,1.zamieszki-w-libii.read>
- 77 *Al Kaida ustanowiła islamski emirat w Darnie*, Rzeczpospolita.pl, 23 lutego 2011, [w:] <http://www.rp.pl/artykul/596586.616913.html>
- 78 *Formuje się opozycyjny rząd tymczasowy*, Rzeczpospolita.pl, 27 lutego 2011, [w:] <http://www.rp.pl/artykul/596586.618782-Formuje-sie-opozycyjny-rzad-tymczasowy.html>
- 79 D. Smith, *Gaddafi threatens attacks in Europe*, The Guardian, 8 July 2011, [w:] <http://www.guardian.co.uk/world/2011/jul/08/gaddafi-threat-to-attack-europe>
- 80 *Libijscy powstańcy mają sztab dowodzenia*, Wyborcza.pl, 13 lipca 2011, [w:] http://wyborcza.pl/1,75477,9939258,Libijscy_powstancy_maja_sztab_dowodzenia.html
- 81 *Powstańcy: Kaddafi może zostać*, Wyborcza.pl, 4 lipca 2011, [w:] http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,105226,9891173,Powstancy_Kaddafi_moze_zostac.html
- 82 *North Africa in Transition: Mobility, Forced Migration and Humanitarian Crises*, Oxford Department of International Development, University of Oxford, 6 May 2011, [w:] <http://www.rsc.ox.ac.uk/events/north-africa-in-transition>

6. Положение о комиссии общественного контроля за работой торгова, треста столовых, ОРСа, продснаба. Утверждено Президиумом ВЦСПС 11 июля 1958 г. // Бюллетень ВЦСПС. – 1958. – № 19. – С. 460–462.
7. О работе профессиональных союзов СССР. Постановление Пленума ЦК КПСС 16 – 17 декабря 1957 г. // КПСС в резолюциях ... – Т. 9. – С. 215–228.
8. Двадцатый съезд КПСС. Постановление по отчетному докладу Центрального Комитета КПСС // Там само. – Т. 9. – С. 8–26.
9. Докашенко В. М. Оплата праці у порівняльному аналізі положень про комісію профспілок із заробітної плати (50-ті – середина 60-х рр. XX століття) / В. М. Докашенко // Грані історії. – 2008. – № 1. – С. 3–15.
10. Центральний державний архів органів державної влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 2605, оп. 8, од.зб. 1421, арк. 38.
11. Докашенко В. М. Профспілкове членство в роки «відлиги» / В. М. Докашенко // Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. – 2004. – Випуск 17. – С. 18–20.

ББК Ф 66. 72 (4 УКР)

Єнішева А. О.

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ ТА ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІД ЧАС «ВІДЛИГИ»

У статті зроблено спробу дослідити функції профспілок у системі пенсійного страхування під час «відлиги». Авторка приходить до висновку, що зміни, які відбулися у цій сфері з метою подальшого маскування сутності повоєнного тоталітаризму, в цілому позитивно вплинули на пенсійне забезпечення працівників.

Практика розбудови демократичної держави, що виникла на уламках тоталітарного минулого, з метою уникнення помилок на новому етапі історичного розвитку, вимагає дослідження різних аспектів функціонування тоталітаризму в його радянському різновиді. Найбільш цікавим, на наш погляд, є період «відлиги», в ході якого відбувався процес модернізації старої тоталітарної системи з метою усунення найбільш жорстоких її проявів, які не відповідали новим умовам повоєнного світу.

Робочою гіпотезою дослідження виступає розвиток ідеї, закладеної в ідеології «відлиги» – повне заперечення сталінізму в усіх основних сферах життєдіяльності суспільства. Виходячи з цього, не важко припуститися думки, що її ініціатори не могли не використати такий вагомий важіль, як сфера соціального забезпечення, в першу

чергу, пенсійне страхування, здійснення якого покладалося на наймасовіші на той час громадські організації – профспілки та органи соціального забезпечення, що знаходилися під контролем останніх. Покращення системи пенсійного страхування повинно було продемонструвати зростання турботливого ставлення держави до людей похилого віку та інших категорій непрацездатних, що автоматично зміцнювало позиції авторів «відлиги».

Радянська історіографія проблеми цікава для нас у першу чергу підходами, фактажем і, зрештою, джерельним аспектом, якого дедалі більше набувають роботи радянського періоду. Праці І. С. Олександрова, Є. І. Астрахан, М. Л. Захарова, К. В. Проценка не могли вийти за рамки, окреслені радянською ідеологією. У них зміни в системі пенсійного забезпечення подаються як суцільні позитивні зрушення, результат досвіду соціалістичного способу життя [1].

В умовах незалежності нашої держави з'являється ряд публікацій, що стосуються проблеми становлення системи пенсійного забезпечення. Так, В. В. Шарпатов у роботі «Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР (21 – 29 рр.)» досліджує систему соціального забезпечення відповідних груп населення державними інституціями в УСРР у 20-ті р., приділяючи увагу організаційній структурі системи та видам соціальних послуг, зокрема пенсіям [2]. О. В. Гаряча в статті «Пенсійне забезпечення громадян: дещо з історії та перспективи» розглядає витоки формування пенсійного забезпечення та шляхи удосконалення й створення нових форм соціального забезпечення [3]. І. В. Рибак, автор монографії «Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 – 1991 рр.», досліджує діяльність селянських товариств взаємодопомоги [4]. Однак, з поля зору сучасних дослідників випав аспект участі профспілок у пенсійному забезпеченні за часів «відлиги». Отже, навіть побіжний аналіз сучасної історіографії заявленої проблеми дає достатньо підстав для розуміння необхідності її подальшої розробки.

Мета статті полягає у вивченні діяльності профспілок у сфері пенсійного страхування в період «відлиги», що, на наш погляд, дозволить простежити спроби влади реформувати тоталітарну систему шляхом посилення соціальної політики та активізації участі в ній профспілок.

У зв'язку з поставленою метою виникає необхідність дослідити поняття пенсії. У правовій літературі радянського періоду пенсія визначалася як матеріальне забезпечення громадян за старістю, в разі настання каліцтва, втрати годувальника, а також за вислугу років у вигляді систематичних грошових виплат за рахунок спеціалізованого джерела. Пенсії, як правило, нараховувалися, виходячи із заробітної плати, і були основним джерелом для існування непрацездатних пенсіонерів. Виплата пенсій гарантувалася державою [5, с. 19].

- 33 *Shooting on the streets as Tunisia tries to form coalition*, Reuters, 15 January 2011, [w:] <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFTR70C1V20110115?sp=true>
- 34 *Tunisian PM Mohammed Ghannouchi resigns over protests*, BBC News, 27 February 2011, [w:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-12591445>
- 35 T. Amara, *Tunisia election delayed until Oct. 23*, Reuters, 8 June 2011, [w:] <http://af.reuters.com/article/tunisiaNews/idAFLDE7570Y020110608?sp=true>
- 36 T. Amara, *Tunisia bans ex-ruling party leaders from ballot*, Reuters, 26 April 2011, [w:] <http://af.reuters.com/article/tunisiaNews/idAFLDE73P19Y20110426?sp=true>
- 37 *Tunisia legalises Islamist group Ennahda*, BBC News, 1 March 2011, [w:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-12611609>
- 38 *Tunisia's Ben Ali guilty on drugs and gun charges*, BBC News, 4 July 2011, [w:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-14014757>
- 39 W czerwcu islamscy fundamentalisci dokonali ataku na stoleczne kino, w którym wyświetlany był film uważany przez nich za bluźnierczy. 7 lipca 2011 ponad tysiąc osób protestowało w Tunisie przeciwko religijnemu ekstremizmowi.
- 40 H. Trabelss, *Tunisian religious groups protest press law*, Maghrebija, 30 August 2011, [w:] http://www.maghrebija.com/cocoon/awi/xhtml/en_GB/features/awi/features/2011/08/30/feature-03
- 41 M. Asseburg, I. Werenfels, *The Tapping of Ben Ali: Isolated Development of First Domino*, "SWP Comments", German Institute of International and Security Affairs, February 2011, s. 3
- 42 Ibidem, s. 4
- 43 *Egypt protests: Three killed in 'day of revolt'*, BBC News, 26 January 2011, [w:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-12272836>
- 44 A. Korotayev, J. Zinkina, *Egyptian Revolution: A Demographic Structural Analysis*, [w:] «Entelequia. Revista Interdisciplinar» no. 13, 2011, s. 139-165.
- 45 *Egypt protests escalate in Cairo, Suez and other cities*, BBC News, 28 January 2011, [w:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-12303564>
- 46 *Egypt unrest: ElBaradei returns as protests build*, BBC News, 27 January 2011. <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-12300164>
- 47 *Five million hold protests in Egypt*, Presstv.ir, 1 February 2011, [w:] <http://www.presstv.ir/detail/163011.html>
- 48 A. Kandeel, *Egypt at the Crossroads*, [w:] „Middle East Policy”, vol. XVIII, no. 2, Summer 2011, s. 38
- 49 *Hosni Mubarak resigns as president*, Aljazeera, 4 February 2011, [w:] <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/02/201121125158705862.html>
- 50 W. Smoczyński, A. Szostkiewicz, *Revolucja zakłada mundur*, „Polityka”, 22 lutego 2011, [w:] http://www.polityka.pl/swiat/analizy/1513148,1_egipt-czy-armia-zaprowadzi-demokracje.read
- 51 T. El-Bishry, *Egypt New Legitimacy*, The Guardian, 21 March 2011, [w:] <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/mar/21/egypt-referendum-constitution-legitimacy-change>
- 52 J. Downs, *Egypt New National Trust*, [w:] „History Today”, vol. 61, issue 6, June 2011, s. 3-4
- 53 Tekst nowej konstytucji Egiptu dostępny na stronie: <http://www.egypt.gov.eg/english/laws/constitution/default.aspx>
- 54 *Army appoints new Egyptian PM*, Aljazeera, 3 March 2011, [w:] <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2011/03/20113393825273567.html>
- 55 A. Emam, *Elections in Egypt by the Fall, Leaders Say*, The New York Times, 30 March 2011, [w:] <http://www.nytimes.com/2011/03/31/world/middleeast/31egypt.html>
- 56 *Nowy bilans ofiar protestów*, Gazeta Prawna, 19 kwietnia 2011, [w:] http://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/506784,nowy_bilans_ofiar_protestow_w_egipcie_846_zabitych.html

ПРИМІТКИ

- 1 A. Antoszewski, A. Herbut (edit.), *Political science lexicon*, Wrocław 1999, p. 605.
- 2 <http://www.konserwatyzm.pl/publicystyka.php/Artykul/306/> 21.10.2010
- 3 A. Antoszewski, A. Herbut (edit.), *Political science lexicon*, Wrocław 1999, p. 605.
- 4 F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Warsaw, 2007, pp. 27-28.
- 5 D. Boaz, *Libertarianism*, Poznan 2005, pp. 140-143.
- 6 R. Aron, *An Essay on the freedoms*, Warsaw 1997, p. 132
- 7 L. Mises, *Interventionism*, Cracow, 2005, pp. 138-142.
- 8 L. Mises, *Planned Chaos*, Lublin-Chicago-London 2005, pp. 85-89.
- 9 FA Hayek, *The Road to Serfdom*, Kraków 2009, pp. 183-184.
- 10 Ibid, p. 186.
- 11 Ibid, pp. 185-188.
- 12 Ibid, p. 189.
- 13 Ibid, pp. 190-191
- 14 Ibid, p. 192.
- 15 Ibid, p. 193.
- 16 L. Mises, *Planned Chaos*, Lublin-Chicago-London 2005, pp. 25-249.
- 17 Ibid, p.25.
- 18 Ibid, p.26-34.
- 19 Ibid, p. 36.
- 20 L. Mises, *Liberalism in the classical tradition*, Cracow 2009, p. 71
- 21 Ibid, pp. 72-76.
- 22 L. Mises, *Socialism*, Cracow 2009, p. 196
- 23 Ibid, pp. 197-198.
- 24 Ibid.
- 25 17 grudnia 2010 w mieście Sidi Bu Zajd, bezrobotny Mohammeda Bouaziziego, próbował popełnić samobójstwo poprzez samospalenie. Powodem było zarekwirowanie przez policję straganu z owocami, którymi handlował. Dodatkowo policjantka uderzyła go w twarz kiedy próbował bronić swojego miejsca pracy. Chciał zaprotestować przeciwko warunkom bytowym, w których się znajdował. Mohammed po dwóch dniach zmarł w szpitalu. 19 grudnia na jego cześć został zorganizowany marsz. Władze skierowały służby bezpieczeństwa do rozpedzenia manifestacji.
- 26 *Tunisia struggles to end protests*, Aljazeera.net, 29 December 2010, [w:] <http://english.aljazeera.net/news/africa/2010/12/20101229122733122341.html>
- 27 R. Ayadi, S. Colombo, M. C. Paciello, N. Tocci, *The Tunisian Revolution an Opportunity for Democratic Transition*, [w:] „MEDPRO Commentary”, 24 January 2011, s. 2
- 28 D. Liszczyk, *Francja wobec kryzysu w Afryce Północnej*, „Biuletyn PISM” nr 27, 17 marca 2011, s. 2
- 29 *Communication form the Commission to the European Parliament and the Council, Implementation of the European Neighborhood Policy in 2009*, Tunisia Progress Report, 12 May 2010, [w:] http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/progress2010/sec10_517_en.pdf
- 30 Portal Wikileaks ujawnił, że ponad połowa elit handlowych w Tunezji osobiście związana była z prezydentem Ben Alim poprzez troje dorosłych dzieci, siedmioro rodzeństwa, żonę i jej dziesięciu braci i sióstr. Sieć ta została nazwana w Tunezji «Rodziną».
- 31 Prezydent z najbliższą rodziną, odleciał w kierunku Malty, towarzyszyła mu ochrona libijska. Natomiast przedstawiciele Malty i Włoch zaprzeczyli, że przyjęli Ben Alego, prezydent Francji również się na to nie zgodził. 15 stycznia 2011 wyładował w Arabii Saudyjskiej. Władze wydały oświadczenie potwierdzające obecność Ben Alego na terytorium Arabii Saudyjskiej i gotowość do udzielenia jemu i jego rodzinie schronienia. Zob. więcej, *Gulf states, Saudi can withstand Tunisia effect* Reuters, 17 January 2011, [w:] <http://af.reuters.com/article/topNews/idAFJJOE70G0H620110117?sp=true>
- 32 Zgodnie z art 57 konstytucji obowiązki prezydenta przejął, przewodniczący parlamentu, *Tunisia legal body: speaker is interim president*, Reuters, 15 January 2011, [w:] <http://af.reuters.com/article/tunisiaNews/idAFLDE70E03C20110115?sp=true>

Заходи, пов'язані з поліпшенням пенсійної сфери, набувають глибинності та системності після ХХ з'їзду КППС, на якому, з одного боку, вказувалося на необхідності підвищення ролі профспілок, а з іншого, – на покращенні життєвого рівня трудящих, упорядкуванні системи пенсійного забезпечення з метою «значного збільшення найменших розрядів пенсій та зменшенні невиправдано високих пенсій; на поліпшенні забезпечення престарілих та працевлаштуванні інвалідів, які без нанесення шкоди для свого здоров'я можуть займатися суспільно корисною працею» [6, с. 107, 113].

Відповіддю на заклик партії щодо поліпшення пенсійного забезпечення стало прийняття 14 липня 1956 р. Закону про державні пенсії, який закріпив призначення державних пенсій на таких підставах: за віком; через інвалідність; у випадку втрати годувальника [7, с. 3]. Пенсійне забезпечення, як і раніше, повинно було здійснюватися органами соціального страхування при безпосередній участі та контролі професійних спілок.

Закон підтвердив усталену радянську практику 20 – 40-х рр., коли пенсійний вік для робітників та службовців становив 55 років для жінок і 60 років – для чоловіків. Порівняно ранній вік виходу на пенсію розглядався в СРСР як одне з головних завоювань трудящих при соціалізмі. Втім, радянський спосіб життя призводив до старіння, зношування організму саме в цьому віці, що ускладнювало подальшу регулярну професійну діяльність [7, с. 4–5].

Закон про державні пенсії, прийнятий у 1956 р., упорядкував і разом з тим значно збільшив кількість пенсіонерів, які набули права на пільгові пенсії. Пільги встановлювалися, як правило, не за відомчою ознакою, а залежно від умов праці та медико-біологічних факторів. Після прийняття нового пенсійного законодавства для пільгового забезпечення було прийнято два списки – Список № 1 і Список № 2, в яких ураховувався галузевий принцип та надавався конкретний перелік професій і посад [7, с. 26–27]. Отже, механізм компенсації почав виконувати своє пряме призначення – обмежувати період зайнятості працівників залежно від умов праці, рівня професійного ризику. Так, наприклад, у списках не було враховано ряд професій зі шкідливими та небезпечними умовами праці.

У всіх випадках пільги виявлялися в зниженні межі пенсійного віку. Для тих, хто працював на підземних роботах, у гарячих цехах, на роботах зі шкідливими та небезпечними умовами праці, пенсії за віком призначалися: чоловікам – з 50 років за наявності 20-річного стажу, а жінкам – з 45 років за наявності 15-річного стажу [7, с. 4–5]. Працівникам та службовцям на інших шкідливих роботах з важкими умовами праці пенсія призначалася: чоловікам – з 55 років за наявності стажу 20 років, а жінкам – з 50 років, якщо стаж становив не менше 20 років.

Законом були підтверджені особливі пільги, встановлені для працюючих у важких кліматичних умовах – за період роботи стаж нараховувався у подвійному розмірі. Це було пов'язано з необхідністю подальшого розвитку регіонів, багатих на природні копалини [7, с. 32–33].

Зазначеним документом підтверджувалося надання пенсій інвалідам I та II груп загального захворювання, пенсій у випадку втрати годувальника сім'ям померлих від загальних захворювань при неповному стажі в розмірі, пропорційному стажу роботи, який не мав бути нижче чверті повної пенсії. Крім того, право на пенсію отримувала значна кількість непрацездатних та літніх громадян. Наприклад, пенсію стали нараховувати інвалідам з дитинства, особам, які не мали необхідного стажу тощо [7, с. 7–8].

Позитивним було те, що враховувався сімейний стан інвалідів та пенсіонерів за віком, які не працювали: на непрацездатних членів їх сімей встановлювалися особливі надбавки [7, с. 38–39]. Окрім того, закріплювалися пенсійні пільги за жінками, які народили та виховували п'ятеро чи більше дітей до 8-ми років. Пенсії їм призначалися з 50-річного віку при стажі роботи 15 років [7, с. 5]. Таке турботливе ставлення до багатодітних матерів диктувалося необхідністю поліпшити демографічну ситуацію, що склалася після Другої світової війни.

Робітникам та службовцям пенсії нараховувалися у відсотках до їхньої середньомісячної заробітної плати, причому не механічно, а диференційовано: чим вищий розмір заробітної плати, тим вищий абсолютний розмір пенсії, але тим він нижчий у відсотку до заробітку. Так, при зарплатні 350 рублів пенсія складала 350 рублів – (100%), при 600 руб. – 450 (75%), при 800 руб. – 520 (55%), при 1000 руб. – 550 (50%).

На той час найбільш висока зарплатня була у представників номеклатури та працівників пільгових категорій. Так, заробітна плата працівників апарату управління союзних республік на 1960 р. становила 1878 руб., раднаргоспів – 1545, галузевих управлінь – 1727 [8, арк. 15]. Згідно з додатком до постанови Ради Міністрів від 4 грудня 1957 року № 1339 посадові оклади керівників та інженерно-технічних робітників управління гірнично-рудних підприємств становили від 2500 руб. до 1500 руб. [9, арк. 26]., середньомісячна заробітна плата робітників, наприклад, на заводі «Азовсталь» м. Жданово складала 1125 руб. [10, арк. 17], на металургійному заводі ім. Кірова м. Макіївки заробітна плата сталевара – 2095 руб. [11, арк. 117]. На той же час заробітна плата робітників МТС становила 471 руб., а зв'язку – 495 руб. [12, арк. 2–3]. Відповідно, пенсії робітників апарату, керівного складу, робітників та службовців пільгових категорій були вищими, ніж у інших пенсіонерів.

Пізяк-Рапач Анна – магістр, докторантка Краківської Академії ім. Анджея Фрича.

Плотніков Сергій Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Приазовського державного технічного університету.

Разумна Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

Разумний Віталій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з міжнародних відносин Донецького інституту туристичного бізнесу.

Сарасва Ольга Віталіївна – асистент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету.

Фялек Сандра – магістр, докторантка Краківської Академії ім. Анджея Фрича Моджевського.

Хабас Пауліна – магістр, докторантка Краківської Академії ім. Анджея Фрича Моджевського.

Харламов Михайло Іванович – кандидат історичних наук, викладач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (м. Харків).

Чайковська Катаржина – магістр, докторантка Краківської Академії ім. Анджея Фрича Моджевського.

Чернікова Наталія Семенівна – здобувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шандра Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету ім. Т. Шевченка.

Шипович Марина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Горлівського автомобільно-дорожнього інституту ДВНЗ «Донецький Національний технічний університет».

Кондратюк Григорій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет»

Корольова Галина Іванівна – кандидат історичних наук, докторантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені В. Даля.

Кривоконь Олександр Григорович – кандидат філософських наук, доцент кафедри автомобіле- та тракторобудування Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Кузьміна Сніжана Борисівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Курзенкова Алла Олександрівна – здобувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Лук'яненко Володимир Петрович – доцент кафедри суспільних наук Горлівського автомобільно-дорожнього інституту ДВНЗ «Донецький Національний технічний університет».

Максименко Євгенія Володимирівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Мартинчук Інна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Мишечкін Генадій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою гуманітарних дисциплін і організації туризму Донецького інституту туристичного бізнесу.

Муравік Ганна Миколаївна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Донецького національного університету.

Муратова Ольга Віталіївна – старший викладач кафедри теорії літератури та історії української літератури Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Мяновські Роман – магістр, докторант Краківської Академії ім. Анджея Фрича Моджевського.

Навка Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою філософії та політології Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Ольхін Артем Борисович – аспірант кафедри історії України Донецького національного університету.

Ольхіна Наталя Іванівна – здобувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

Крім того, для номенклатури різних рангів існувала ціла система привілеїв (широка мережа закритих їдалень, магазинів, лікарень, санаторіїв; пільги при сплаті комунальних послуг, податків, при користуванні транспортом тощо), які були недоступні рядовим членам партії та пересічним громадянам. З урахуванням зазначеного стає зрозумілим, що побудувати суспільство рівних не вдалося. У реальному житті встановився подвійний соціальний стандарт – один для мас, інший – для можновладців.

Відповідно до Закону про державні пенсії мінімальний розмір пенсії становив 300 рублів, а максимальний – 1200 рублів. Незважаючи на суттєве обмеження максимального розміру пенсій, він на 25 % перевищував мінімальний розмір, встановлений для мешканців міст та робітничих селищ [7, с. 5–6]. Закон скасовував виплату пенсій у повному розмірі пенсіонерам, які продовжували працювати: виплата пенсій при зарплатні 1000 рублів на місяць призупинялася [7, с. 48].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що пенсійна система була додатковим важелем для усунення з посад літніх працівників адміністративного апарату, сформованого за часів Сталіна, а відповідно ненадійного для нової влади, яка тільки переживала процес становлення. Крім того, ця ротація повинна була продемонструвати народу стійкі наміри радянського керівництва демократизувати країну. Як зазначає професор В. М. Докашенко в роботі «Адміністративний ресурс «відлиги» (мета та засоби використання)», вже за станом на 1 січня 1954 р. в Україні була замінена майже третина номенклатурних працівників [13, с. 213].

На жаль, знайти документи, що висвітлювали б реакцію профспілок, покликаних захищати інтереси працівників, на ці обмеження нам не вдалося, але сам факт прийняття зазначених положень цього Закону свідчить про їхню згоду.

Для того, щоб виправдати бездіяльність радянських профспілок щодо скасування виплати пенсій у повному розмірі пенсіонерам, які продовжували працювати, деякі радянські автори впроваджували думку, що у багатьох випадках (особливо при призначенні пенсії з 50-річного віку) пенсія за віком перестає бути нею, бо призначається цілком працездатній людині й перетворюється в нічим невиправдане підвищення на 50 % нерідко високої заробітної плати. Крім того, зауважувалося, що працюючий пенсіонер не може виявити таку ж продуктивність праці, як робітник, який не досяг пенсійного віку, а значить залучення до праці пенсіонерів за віком та інвалідів об'єктивно знижує рівень виробництва [14, с. 147–148].

Пенсійне забезпечення, як і раніше, було покликано сприяти укріпленню трудової дисципліни. Закон про пенсії від 1956 р. підтвердив основні положення постанови «Про заходи щодо впорядкування

трудової дисципліни, поліпшення державного соціального страхування і про боротьбу зі зловживаннями у цій справі» від 28 грудня 1938 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС, у якій зауважувалося, що при призначенні пенсій не враховується відмінність між сумлінними працівниками з тривалим безперервним стажем роботи на певному підприємстві чи установі й порушниками трудової дисципліни – літунами, які перебігають з одного підприємства на інше [15, с. 80]. Зокрема, при призначенні пенсій за віком нараховувалися надбавки в розмірі 10 % за безперервний стаж роботи більше 15 років на одному підприємстві й за загальний стаж роботи – чоловікам, які відпрацювали не менше 35 років, а також жінкам, стаж роботи яких становив 30 років [7, с. 33]. Отже, заохочувався тривалий безперервний стаж роботи на одному місці.

Неоднозначне ставлення сучасних дослідників викликає система персонального пенсійного забезпечення, становлення якої розпочалося ще в 20-ті рр. минулого століття. У відповідності до статті 60 Закону про державні пенсії від 1956 р. відбувалося затвердження Положення про персональні пенсії, в якому пенсії союзного значення призначалися за заслуги перед СРСР; республіканського значення – за заслуги перед союзною республікою; місцевого значення – за заслуги місцевого значення, визначалися умови та порядок встановлення персональних пенсій. Закріплювався вік, необхідний для їх отримання: чоловіки – 55 р., жінки – 50 р., або незалежно від віку у випадку інвалідності. У разі смерті пенсіонера право отримувати персональну пенсію переходило до членів його сім'ї.

Найбільшими були розміри персональних пенсій союзного значення, які не могли перевищувати 2000 рублів; республіканського значення – не більше 1200 рублів; місцевого – 600 рублів. З урахуванням того, що максимальна пенсія за віком становила 1200 рублів, персональна пенсія союзного масштабу була більшою на 40 %. Крім високих пенсій, для цих категорій пенсіонерів встановлювалися пільги та одноразові допомоги – право на додаткову житлову площу; 50 % оплата комунальних послуг; спеціалізована медична допомога та безкоштовне протезування усіх видів, за виключенням коштовних металів; 20 % оплата ліків за рецептами лікарів. Персональні пенсіонери, незалежно від розміру пенсії, отримували допомогу на народження дитини; на поховання померлого члена сім'ї тощо [16, с. 73,78].

Зазначене вище доводить наміри нової влади продовжувати політику диференціації суспільства з метою надання додаткових пільг та повноважень її активним прибічникам. Усе це ніяким чином не відповідало одному з головних завдань комунізму – утворенню суспільства рівних. Крім того, не існувало чітких критеріїв встановлення персональних пенсій союзного чи місцевого значення – за особливій

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бочаров Сергій Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Вирвіч Марек – магістр, докторант Краківської Академії ім. Анджее Фрича Моджевського.

Гветадзе Іван Георгійович – пошукувач кафедри історії України Донецького національного університету.

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, ректор Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Докашенко Галина Петрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Дявол Анна – магістр, докторантка Краківської Академії ім. Анджее Фрича Моджевського

Євсенко Олександр Сергійович – магістр історії, завідуючий відділом ведення Державного реєстру виборців Пролетарської районної ради у м.Донецьку.

Євсенко Сергій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних дисциплін Донецької академії автомобільного транспорту.

Євсюкова Наталя Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Єпішева Анжела Олександрівна – викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Захарова Лілія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Зенько Юлія Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Льницький Василь Іванович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка.

Касперович Павло Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

22. ДАХО. – Ф.Р-1354. – Оп. 3. – Папка 72, документ 149.
23. Советское машиностроение и технический прогресс. Тракторное и сельскохозяйственное машиностроение. – М. : «Машиностроение», 1970. – 416 с.
24. Большая Советская Энциклопедия, том 26 «Тихоходки-Ульяново». – М. : Издательство энциклопедий, 1975. – С. 399–404.
25. Методика испытаний тракторов // Львов Е.Д. Теория трактора. – М. : Л., 1936. – С. 208–222.
26. Построение тяговой характеристики и графический способ расчета машинно-тракторного агрегата // Справочник инженера-механика социалистического сельского хозяйства. – М., 1937. – №4.2. – С. 547–580.

досягнення в галузі революційної, державної, суспільної, господарської діяльності та видатні заслуги в галузі культури, що в свою чергу створювало підстави для всіляких порушень.

Закон про державні пенсії від 1956 р. усунув роздробленість та встановив єдині правила щодо пенсійного забезпечення (порядок нарахування стажу, розмір пенсій, організаційні та процесуальні питання тощо) й порівняно добре виписав права й гарантії матеріального забезпечення за віком робітників та службовців міст, але члени колгоспів, як правило, не мали права на отримання державної пенсії. Виняток складала ті колгоспники, які раніше працювали робітниками та службовцями, що не відповідало соціальній справедливості. Профспілки, основним завданням яких був захист інтересів всіх працюючих, не охоплювали одну з найширших верств населення – селянство. Громадська організація, яка виступала гвинтиком у радянській тоталітарній системі державного управління, діяла в межах відведених їй повноважень.

24 липня 1956 р. Президія ВЦРПС приймає постанову «Про задачі профспілок у зв'язку з прийняттям Закону про державні пенсії», що підтверджувала провідну роль профспілок разом з органами соціального страхування у пенсійному забезпеченні. Зокрема, в цій постанові наголошувалося на тому, що найважливішим завданням профспілок є надання органам соціального забезпечення всілякої допомоги для впровадження в життя Закону про державні пенсії [17, с. 248].

Конкретизацією зазначеної постанови стало прийняття в грудні 1957 р. Президією ВЦРПС «Положення про комісію з соціального страхування при ФЗМК», яке було чітко витримане у дусі ухвали партійного Пленуму (грудень 1957 р.), який вимагав посилення захисних можливостей профспілок.

За постановою Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС від 2 січня 1962 р. «Про розширення участі профспілок у рішенні питань пенсійного забезпечення робітників і службовців» документи, що були необхідні для призначення пенсій, попередньо готувалися комісіями ФЗМК профспілок із пенсійних питань разом з адміністрацією підприємств (установ) за останнім місцем роботи [18, с. 23–24].

За дорученням Ради Міністрів СРСР Президія ВЦРПС 5 січня 1962 р. затвердила «Положення про комісії з пенсійних питань», згідно з яким на всіх підприємствах (установах), де нараховувалося не менше 100 робітників та службовців, утворювалися комісії з пенсійних питань (раніше не менше 200 працівників). Така необхідність пояснюється збільшенням кількості пенсіонерів, а відповідно й обсягу роботи після прийняття нового пенсійного закону. Там, де такі комісії не організовувалися, вся практична робота з питань пенсійного забезпечення виконувалася безпосередньо ФЗМК. У положенні

були детально виписані обов'язки комісії з пенсійних питань: пояснення працівникам пенсійного законодавства, облік різних категорій пенсіонерів і тих, хто готується до виходу на пенсію за віком, підготовка документів для призначення пенсій (про трудовий стаж, заробітну плату тощо), контроль за правильністю записів у трудових книжках працівників, перевірка правильності пенсійних виплат, залучення пенсіонерів до громадської роботи тощо [19, с. 27–29]. Така деталізація, з одного боку, створювала уяву про підвищення ролі названої комісії, а значить і зростання ролі профспілок, а з іншого – демонструвала посилену турботу держави про працівника похилого віку, що повністю відповідало ідеології «відлиги», яка вибудовувалася на ідеї піднесення ролі мас в історії, а відповідно й зростання турботи про них.

Серед завдань, які поклалися на комісії з пенсійних питань, важливе місце відводилося поясненню пенсійного законодавства та прав робітників і службовців у галузі пенсійного забезпечення шляхом проведення загальних зборів, бесід, доповідей, лекцій.

Враховуючи політичну ситуацію, що склалася на той час – відмова від сталінської моделі управління з метою самозбереження – можна зробити припущення, що розтлумачення пенсійного законодавства і прав робітників та службовців не було самоціллю. Головною метою залишалася пропаганда популярних заходів, що сприяли б збереженню влади.

Незважаючи на демократичні зміни, що відбувалися в державі (реабілітаційні процеси, децентралізація економіки), уряд на чолі з партією намагався посилити процес ідеологізації, поновити контроль над усім радянським суспільством.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити наступні висновки:

по-перше, Закон про державні пенсії, прийнятий в 1956 р. усунув роздробленість та встановив єдині правила щодо пенсійного забезпечення (порядок нарахування стажу, розмір пенсій, організаційні та процесуальні питання тощо); порівняно добре виписав права й гарантії матеріального забезпечення за старістю робітників та службовців, що в цілому позитивно вплинуло на пенсійне забезпечення працівників;

по-друге, активізація участі профспілок у призначенні пенсій робітникам та службовцям, членам їх сімей, повинна була продемонструвати розширення їх функцій та надання їм більшої самостійності; проте держава передала їм лише ту ділянку роботи, яка істотно не впливала на характер та розмір пенсійного забезпечення, а призводила в основному до збільшення бюрократичної роботи, що було непоганим засобом відволікання профспілок від захисту інтересів працівників.

6. Лупаренко Г.В. Історія становлення тракторобудування на території України в першій третині ХХ століття / Г.В. Лупаренко. – К. – 2007. – 23 с.
7. Лихачев В.С. Испытания тракторов / В.С. Лихачев. – Москва : Машгид, 1955. – 320 с.
8. Сельскохозяйственные тракторы и моторные плуги на 4-ой Международной Автомобильной выставке в Санкт-Петербурге. Сост. А.А. Барановский. – С.-Пб., 1913. – 71 с.
9. Васильев Б.К. Характеристика трактора Титан 10-20Н.Р. / Б.К. Васильев // Машина в сельском хозяйстве. – 1918. – №7–8. – С. 158–160.
10. ДАХО. – Ф.Р-1354. – Оп. 72. – Документы 181, 184, 185.
11. ДАХО. – Ф.Р-1354. – Оп. 734. – Документы 2, 4, 13, 15, 17, 24, 35–37, 43, 54–58, 61, 66 и 69 (по ведомственному пробегу) и 5, 27–28, 60, 71, 13, 75, 86, 94, 16–99, 102 и 104 (по государственному конкурсному пробегу).
12. Редькин Я.И. Отчет по испытанию тракторов в Перслановке / Я.И. Редькин. – Ленинград : издательство Всероссийского комитета конкурсных испытаний тракторов, 1930. – 186 с.
13. Тракторы. Часть первая. Конструкции. Под общей редакцией В.В. Гуськова. – Минск : «Высэйшая школа», 1979. – 232 с.
14. Тракторы. Под редакцией Я.Е. Белокопя. – Киев : «Урожай», 1987. – 504 с.
15. Семенов В.М., Власенко В.Н. Трактор. 3-е издание, переработанное и дополненное / В.М. Семенов, В.Н. Власенко. – Москва : В/О «Агропромиздат», 1989. – 352 с.
16. ДАХО. – Ф.Р-1010. – Оп. 1. – Таблицы газового отчета Укртрестсельмаша за 1926/1927 год, на 95 листах.
17. ХПЗ-завод имени Малышева. 1895 – 1995. Краткая история развития / А.В. Быстриченко, Е.И. Добровольский, А.П. Дроботенко и др. – Харьков : «Прапор», 1995. – 792 с.
18. Магросов Е.Н. Производство сельскохозяйственных машин и орудий в С-А Соединенных Штатах // Сельскохозяйственное машиностроение. Отчет по секции сельскохозяйственных машин под редакцией П.А. Козьмина. – Петроград : типография М. Пивоварского и А. Типографа, 1914. – С. 321–331.
19. Островский М. Применение тракторов и моторных плугов в сельском хозяйстве / М. Островский // Машина в сельском хозяйстве. – 1914. – №1. – С. 5–12.
20. Трейвас А. Вывод трактора и уход за ним / А. Трейвас // Машина в сельском хозяйстве. – 1915. – №5. – С. 198–200.
21. Сладков Н.В. Подход к рациональному разрешению вопроса о выборе типа сельскохозяйственного трактора для России / Н.В. Сладков // Мотор. – 1923. – №1. – С. 11–16; №2. – С. 52–60.

них до експлуатаційних). Поки ми маємо зруйновану тракторну промисловість України, необхідно на кафедрах автомобілів і тракторів вищих навчальних закладів проводити цілеспрямовані дослідження іспитових центрів для тракторів.

РЕЗЮМЕ

Публікація містить інформацію про становлення загальних засад вітчизняного тракторобудування, аналіз необхідності дослідження технічних особливостей нової техніки та галузей її використання. Стаття розкриває суть процесів становлення системи випробувань тракторів у період зародження та розвитку тракторобудування на теренах України. Виділяються основні види випробувань техніки, називаються машинувипробувальні центри, а також відображається значення системи випробувальних станцій для розвитку тракторобудування як галузі.

Ключові слова: трактор, тракторобудування, випробування тракторів, машинувипробувальна станція.

SUMMARY

The publication contains information on the establishment of general principles of the domestic tractorbuilding, analysis of the need to study the technical features of new techniques and areas of its usage. The article reveals the nature of formation processes of tractors testing system during the period of establishment and development of the tractorbuilding in Ukraine. The main types of equipment testing are allocated, vehicle testing centers are named and the value of testing stations for the tractor industry development is determined.

Key words: tractor, tractorbuilding, tractor testing, vehicle testing center.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Давидович С.М. Тракторы и автомобили / С.М. Давидович. – Москва-Ленинград : Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1950. – 816 с.
2. Лызо Г.П. Конструкции тракторов / Г.П. Лызо, А.П. Лызо, И.Б. Барский. – Москва : Машгид, 1956. – 600 с.
3. Сосна Н.П. Так рождались традиции. Краткий очерк истории Двигательного завода им С.М. Кирова / Н.П. Сосна. – Днепрпетровск : «Промінь», 1977. – 111 с.
4. Коваленко В. Первісток. Як втілювалася в життя Ленінська мрія про вітчизняне тракторобудування / В. Коваленко // Комуніст. – 2006. – № 34. – С. 3–4.
5. Білоконь Я.Ю. Еволюція трактора / Я.Ю. Білоконь. – К. : «Урожай», 1990. – 152 с.

Отже, з приходом до влади уряду Хрущова посилюється увага до соціальної політики, зокрема, до питання пенсійного забезпечення, адже турботливе ставлення до людей похилого віку, захист працездатних осіб є ознакою високорозвинутого гуманного суспільства, що, в свою чергу, повністю відповідало методології «відлиги», яка вибудовувалася на запереченні тоталітаризму. Водночас, перекладаючи на профспілки власні функції щодо пенсійного забезпечення, влада сприяла їх подальшому одержавленню. Боротьбу за інтереси трудящих, відстоювання їх прав у галузі пенсійного страхування, було замінено на участь профспілок у реалізації соціальної державної політики. Пенсійне забезпечення колгоспників і надалі залишалося нерозв'язаною проблемою радянської системи. Все це разом узятє й з урахуванням ситуації, що склалася в післявоєнному світі загалом та всередині країни зокрема, засвідчує той факт, що «відлига» являла собою модифікований різновид тоталітарної системи.

РЕЗЮМЕ

В данной статье сделана попытка рассмотреть деятельность профсоюзов Украины в сфере пенсионного обеспечения в период «оттепели». Автор приходит к выводу, что изменения, которые происходили в этой сфере с целью последующей маскировки сущности послевоенного тоталитаризма, в целом позитивно отобразились на пенсионном обеспечении трудящихся.

Ключевые слова: тоталитаризм, профсоюзы, «оттепель», пенсионное обеспечение.

SUMMARY

The article is devoted to Ukrainian trade-unions` activity in the sphere of pension maintenance during the period which is known as “the Thaw”. The author comes to the conclusion that the changes, with took place in this sphere, aimed the further masking of the past – war totalitarism nature and raised pension maintenance of workers to a qualitatively new level.

Key words: totalitarism, trade unions, «the Thaw», pension maintenance.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров И. С. Державне соціальне страхування робітників та службовців / И. С. Александров. – К., 19717. – 32 с.; Астрахан Е. И. Развитие законодательства о пенсиях рабочим и служащим / Е. И. Астрахан.– М. : Юридическая литература, 1971. – 216 с.; Захаров М. Л., Проценко К. В. Профактиву о пенсионном законодательстве / М. Л. Захаров, К. В. Проценко. – М. : Профиздат, 1977. – 224 с.

2. Шарпаций В. В. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 1930-х років: Історичний аспект. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 88 с.
3. Горяча О. В. Пенсійне забезпечення громадян: дещо з історії та перспективи / О. В. Горяча // Проблеми соціального захисту в Україні: Матеріали науково-практичної конференції (20–21 червня 1996 р.) / За заг. редакцією канд. юрид. наук, доцента Я. І. Безуглої. – ЧЮК : Юрист, 1996. – 137 с.
4. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
5. Астрахан Е. И. Развитие законодательства о пенсиях рабочим и служащим / Е. И. Астрахан. – М. : Юридическая литература, 1971. – С. 19.
6. Двадцатый съезд КПСС. Москва. 14–25 февраля 1956 г. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956 – 1960 годы // Коммунистическая партия советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК(1898 – 1986). – Т. 9. – 1955 – 1959. – 9-изд. доп. и испр. – М. : Политиздат, 1985. – С. 8–27.
7. Закон Союза Советских Социалистических Республик о государственных пенсиях. Принят Верховным Советом СССР 14 июля 1956 г. – М. : Верховный Совет СССР (Известия), 1975. – 231 с.
8. Державний архів Донецької області. – Ф. 4249. – Оп. 1 доп. – Од. зб. 710. – Арк. 15.
9. Там само. – Ф. 3417. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 26.
10. Там само. – Ф. 3471. – Оп.1. – Од. зб. 94. – Арк. 17.
11. Там само. – Ф. 3417. – Оп.1. – Од. зб. 38. – Арк. 117.
12. Там само. – Ф. 4249. – Оп. 1. доп. – Од. зб. 323. – Арк. 2–3.
13. Докашенко В. М. Адміністративний ресурс «відлиги» (мета та засоби використання) / Віктор Миколайович Докашенко // Проблеми історії в Україні: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 213.
14. Караваев В. В. Улучшение пенсионного обеспечения рабочих и служащих в СССР / В. В. Караваев // Высшая школа профдвижения ВЦСПС. Ученые записки. Вып. 1. – М. : Профиздат, 1957. – С. 147–148.
15. О мероприятиях по упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле. Постановление СНК СССР, ЦК ВКП(б), ВЦСПС (28 декабря 1938) // Справочник по вопросам труда и социального страхования. Сост. В. Данилевич. – М.; 1939. – С. 80–81.

Між працівниками МВС і заводів звичайно швидко встановлювалися нормальні й взаємодовірливі відносини, тому що сторони були взаємно зацікавлені в зборі й об'єктивній оцінці отриманої інформації. Практично виключалися підтасування й необ'єктивний підхід, не допускалися несправедливі претензії, тому що сторони робили спільну важливу справу.

Випробування в МВС давали комплексну оцінку якості випробування тракторів, а також кількісну оцінку надійності у вигляді так названого коефіцієнта експлуатаційної надійності.

Зазначений коефіцієнт підраховувалося як співвідношення сумарного чистого часу роботи до суми зазначеного часу й сумарного операційного часу, витраченого на пошук усунення відмов.

Природно, що він завжди був менше одиниць, але чим менше були оперативні витрати на ремонт, тим він, природно, був вище й ближче до одиниці.

У СРСР були стандарти трьох типів: відкриті, для службового користування й спеціальні, як правило, військові, або пов'язані із забезпеченням державної безпеки.

Показники експлуатаційної надійності були задані в службовому стандарті на показники тракторів, а значення наробітку на відмову по трьох групах складності втримувалися в особливих нормативах надійності.

Одним із найбільш надійних тракторів за даними МВС були самхідні шасі класу 0,6 тонн тяги, у яких, починаючи з 60-х років минулого століття, цей коефіцієнт був вище 0,98, досягаючи в окремих МВС фантастичного для тракторів значення 0,992 (норматив у ці роки послідовно збільшувався з 0,95 до 0,98).

Висновки. Виповнилося 100 років з початку створення на території Росії державної й відомчої системи випробування тракторів. Організації, що здійснювали випробування тракторів, створювалися випереджальними темпами, що дозволило вчасно й якісно оцінювати іноземні й вітчизняні конструкції тракторів. У СРСР випробування тракторів традиційно проводилися на серйозному технічному рівні з високим ступенем об'єктивності. Система машинобудівних станцій виявилася високоефективною й дозволила одержати повну й достовірну інформацію про якість і надійність тракторів. З розпадом СРСР і руйнуванням тракторної промисловості в Росії й Україні, на жаль, зруйнована й система випробування тракторів.

Відродження тракторної промисловості України неможливо без випереджального створення системи всебічних випробувань. Позитивний досвід створення системи випробування тракторів у Росії не повинен бути втрачений. Необхідно ретельно й всебічно вивчити досвід обладнання іспитових центрів у Росії, починаючи з 1912 року, збирати програми й методики всіх видів випробувань (від лаборатор-

тем; порядок доливки й (або) заміни горючо-мастильних речовин, їх зливу, промивання ємностей.

Враховувалися вимоги сезонного обслуговування (осінньо-зимове й весняно-літне), можливість застосування всесоюзних трансмісійних мастил.

Вивчалися умови роботи тракториста, у тому числі вібрація на робочому місці, запиленість у районі голови тракториста, зусилля на штурвалі кермового колеса, на важелях і педалях.

Визначалася безпека тракториста в умовах можливого перекидання трактора, наявність і надійність каркасів безпеки тракторних кабін, ефективність сидіння тракториста, можливість їх регулювання згідно з положенням і вагою (назад, униз по росту), по твердості пружного елемента паралелограма основи сидіння; гігієнічність покриття сидіння, зручність розташування й доступність важелів і педалей.

Як правило, окремі МВС спеціалізувалися на проведенні випробувань продукції «своїх» тракторних заводів. Так самохідні шасі класу 0,6 тони тяги випробувалися в Підмосков'ї (Пушкінська й Центральна, або Сонячногірська МВС), Армянська, Грузинська, Молдовська й Прибалтійська МВС.

Така «прив'язка» МВС до заводів-виготовлювачів тракторів була взаємокорисною і досить зручною для обох сторін.

По-перше, у МВС виникала спадкоємність, навчалися й підвищували кваліфікацію кадри випробувачів, вдало використовувалися спеціальні пристрої й пристосування для випробування цього типу трактора або самохідного шасі; трактори краще обслуговувалися й інтенсивніше завантажувалися; використовувався накопичений парк начіпного, напівначіпного й причіпного обладнання, а також системи імітації завантаження. По-друге, фахівці МВС заздалегідь готували й планували різні види робіт в агрегаті з начіпними, напівначіпними й причіпними машинами й знаряддями.

Зі свого боку завод-виготовлювач знав своїх основних випробувачів й їх вимоги, міг заздалегідь створити поповнюваний резерв запасних частин і пристроїв. Заводські представники, як правило, брали активну участь на всіх етапах випробувань, оперативно вирішуючи технічні й (або) організаційні питання, що виникали.

Оскільки в конструкціях тракторів застосовувалися деякі специфічні пально-мастильні речовини, тому їх необхідні обсяги накопичувалися в МВС заздалегідь і використовувалися за потребою.

Заводські фахівці збирали в ході випробувань різноманітну корисну інформацію, могли об'єктивно оцінити ефективність впроваджених заводом заходів, зібрати ілюстративний матеріал по грамотній експлуатації в нормальних умовах, по обслуговуванню, регулюванню і ремонту.

16. Об утверждении Положения о персональных пенсиях 14 ноября 1956 г. – М. : Верховный Совет СССР (Известия). – 1975. – С. 73–79.
17. О задачах профсоюзов в связи с принятием Закона о государственных пенсиях. Постановление Президиума ВЦСПС от 24 июля 1956 г. // Социальное обеспечение и страхование в СССР. Сборник официальных документов. / Сост. М. Л. Захаров, В. М. Писков. – М. : Юридическая литература, 1972. – С. 248.
18. О расширении участия профсоюзов в решении вопросов пенсионного обеспечения рабочих и служащих. Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от 2 января 1962 г. // Собрание действующего законодательства СССР Т. 11. Раздел III. Законодательство о труде, социальном страховании и социальном обеспечении. – Кн. 6. – С. 23–24.
19. Положение о комиссии по пенсионным вопросам. Утверждено постановлением Президиума ВЦСПС от 5 января 1962г. // Социальное обеспечение и страхование в СССР. Сборник официальных документов / Сост. М. Л. Захаров, В. М. Писков. – М. : Юридическая литература, 1972. – С. 27–29.

ББК Т63.3 (4 Укр – 4 Дон)

Захарова Л. М.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ПОВОЄННОМУ ДОНБАСІ ЯК ЧИННИК ПОЛІЕТНІЧНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Стаття присвячена дослідженню міграційних процесів у повоєнному Донбасі. Висвітлюються питання кількісного і якісного складу робітничого класу та його поліетнічності.

Друга світова війна принесла УРСР численні збитки, як матеріальні, так і людські. На етапі відбудови народного господарства актуальним завданням радянських партійних, профспілкових, комсомольських організацій поставало розв'язання питання кількісного і якісного зростання робітників.

Поліетнічність робітничого класу в повоєнні роки об'єктивно обумовлювалася багатонаціональним складом населення Донбасу. Слід мати на увазі той факт, що державною мовою в УРСР була російська, більшість міського населення Донбасу було російськомовним. У школах, технікумах, вищих навчальних закладах навчання велося також російською мовою. Юнаки з України, покликані до лав Червоної армії, вимушені були також знати російську мову.

Різде скорочення чисельності працездатного населення внаслідок війни і складні завдання по відбудові народного господарства посилити міграційні процеси. Більшість прибулих на шахти і промислові підприємства були російськомовними, або вимушені були знати ро-

сійську мову. Це прискорювало процеси формування поліетнічності робітничого класу.

Актуальність питання полягає в тому, що поліетнічність робітничого класу, яка у радянській історичній науці визначалася як інтернаціоналізм, особливо притаманний робітникам Донбасу, на сучасному етапі вилилася у найбільочішу проблему – двомовності. А вона, в свою чергу, стала предметом політичних спекуляцій у період кожної передвибірчої компанії.

В основу джерельної бази покладені архівні матеріали Донецької [1; 2; 3], Луганської областей [4; 5], постанови ЦК КП(б)У, резолюції Пленумів ЦК КП(б)У [6], опубліковані документи з відбудови, якісного і кількісного складу робітничого класу [7], статистичні дані економічних показників Донецької [8], Луганської [9] областей, підсумки виконання четвертого п'ятирічного плану [10].

Значну кількість статистичного і фактичного матеріалу містять багатотомні видання інституту історії Академії Наук УРСР [11] та інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної Академії Наук України [13].

Дані про людські втрати населення країн внаслідок Другої світової війни містяться у монографіях Т. Гунчака [14], В. Косика [15], А. Русначенка [16].

Цінний матеріал знаходимо у працях П. Денисенка [17], В. Юрчука [18], присвячених висвітленню діяльності Комуністичної партії України по відбудові народного господарства УРСР, а також в академічному виданні з історії робітничого класу Донбасу [19].

Наявна джерельна та історіографічна база дала змогу поставити основну мету: дослідити взаємозв'язок і вплив міграційних процесів і відбудови народного господарства на подальшу поліетнічність робітничого класу Донбасу у повоєнний період.

Друга світова війна стала важким випробуванням для народів всього Радянського Союзу. СРСР втратив 17 – 18 млн. людей (за офіційними даними 27 млн.) [15, с. 303]. Найбільше постраждала УРСР. Чисельність її людських втрат оцінюють по-різному, здебільшого це приблизні цифри. За деякими джерелами, число загиблих військових – 2,5 тис., цивільних – 4,500 тис. (разом – 7 млн., що складає 16,7% втрат всього населення) [14, с. 252], втрати серед цивільного населення та військовополонених – 5515000 [15, с. 303]. Загальноприйнята цифра людських втрат – 10 млн осіб [16, с. 402].

Різко скоротилося населення Донбасу. За переписом 1939 р. на 1 січня у Сталінській (Донецькій) області проживало 3099810 ос., у Ворошиловградській (Луганській) – 1837 тис. ос., а на 1 січня 1944 р. у Донецькій області проживало 1699325 ос., у Луганській на початок 1945 р. – 1961 тис. Окупанти знищили тільки у Донецькій області 279 тис. мирних жителів, на примусову роботу з Донбасу до

ківського Політехнічного Інституту (ХПІ), Харківського автодорожного інституту (ХАДІ) і Харківського інституту механізації й електрифікації сільського господарства (ХІМЕСГ).

У Києві досить ефективно підключалися до рішення конкретних питань тракторобудування інститут зварювання ім. Патона й Київський автомобільно-дорожній інститут (КАДІ).

У СРСР планувалися й проводилися із залученням одночасно декількох машиновипробувальних станцій державні випробування тракторів КД-35 (1946 р.), міжвідомчі випробування тракторів ДТ-54 (в 1946 – 1947 р.) і тракторів 3-80 (в 1947 р.). Після створення мережі машиновипробувальних станцій з 1949 р. випробування тракторів і сільськогосподарських машин проводилися по зонах, як правило, кожен трактор одночасно випробовувався в 3 – 4 зонах.

Тракторні заводи, як правило, створювали свої іспитові бази, на яких проводили контрольні 60-годинні щомісячні, контрольні 480-годинні щоквартальні й спеціальні випробування. Тому що контрольні 3000-годинні випробування організувати силами заводів було досить складно, а також з огляду на зацікавленість основного замовника – В/О «Союзсільгосптехніка» у незалежному центрі випробувань, такі випробування, як правило, брали із серійного випуску методом випадкового відбору, щоб виключити спеціальну підготовку машин до випробувань.

У МВС проводили також тривалі ресурсні випробування (на надійність) в обсязі 5000 – 6000 – 8000 і навіть 10000 годин.

При будь-яких випробуваннях (заводських, відомчих, міжвідомчих або державних) МВС запрошували на них представників заводів-виготовлювачів (основного тракторного, заводу мотобудування й представників заводів постачальників основних комплектуючих виробів).

За результатами випробувань оформлялися науково-технічні звіти. Заводи аналізували результати, розробляли й затверджували у своєму Міністерстві комплекси заходів щодо подальшого підвищення якості й технічного рівня тракторів. Зазначені заходи обговорювалися із основним Замовником, а його представники на заводах відслідковували терміни, повноту й ефективність впроваджених удосконалень.

Результати випробувань у МВС використовувалися для розробки заводами-виготовлювачами експлуатаційних документів. Серед них: норми витрати запчастин, що ввійшли в спеціальну номенклатуру деталей і складальних одиниць; інструкції з технічного обслуговування й діагностики; технічні умови з поточного й капітального ремонту; посібники з розбирання-збирання, протоколи узгодження агрегування; переліки можливих ушкоджень трактора, їх зовнішні ознаки, порядок усунення; вимоги до регулювання агрегатів і сис-

систем тракторів і комбайнів (Одеська філія) і ходових систем (Челябінська філія).

У відділах НАТІ були спроектовані, виготовлені й відпрацьовані конструкції динамометричного візка, гальмових установок гідравлічного типу, різних стендів, у тому числі для випробування трансмісій по системі замкнутого контуру як для окремих зубчастих пар, так і коробок зміни передач у цілому; різне динамометричне обладнання; аналізатори струмів і вихлопних газів, двигунів; стенди для випробування фрикційних муфт зчеплення, а також стенди для випробування гідростатичних і гідрооб'ємних передач.

За різними джерелами в 1927 або 1930 році на станції Вербмод Північнокавказької залізниці (нині м. Зерновий Ростовської області) почали проводити демонстрацію іноземної тракторної техніки, а потім в 1930 р. укомплектували науково-дослідну машиновипробувальну станцію, що повинна була в першу чергу обслуговувати систему радгоспів (скорочено – НІМІС). На цій регіональній станції починаючи з 1934 р. проводилися випробування тракторів [7].

Після Великої Вітчизняної війни станція була спочатку відроджена, а потім в 1949 р. реорганізована у Всесоюзний науково-дослідний інститут механізації й електрифікації радгоспів [7].

Тенденція підвищення статусу машиновипробувальних станцій (МВС) до рівня науково-дослідних інститутів сполучалася зі створенням нових станцій, переважно в національних республіках, а також у басейні Волги й на Сході країни.

За короткий час були створені за загальним генеральним проектом Прибалтійська МВС у Приєнулі, під Цесісом у Латвійській РСР; Вірменська МВС в Єгварді, під Єреваном; Молдавська МВС під Кишиневом; Грузинська МВС й інші.

Проводилася єдина політика в розвитку тракторовипробувань з дорученням окремих Всесоюзним інститутам спроектувати нові іспитові апарати й удосконалити наявні, автоматизувати їх; застосувати сучасну обчислювальну техніку, використати аналогові апарати для вивчення тривалих процесів, системи тензометрії, вивести одержувані залежності на екран осцилограм, використати об'ємні моделі для вивчення розподілу напруг, вивчити темпи й характер зношування, умови утворення гідроклінів й ін.

Найбільший внесок зробили Всесоюзний науково-дослідний інститут механізації сільського господарства (ВІМ), Московський автомеханічний інститут імені Ломоносова (МАМІ) і Московський інститут механізації й електрифікації сільського господарства (МІ-МЕСГ) [7].

В Україні найцікавіші дослідження проводилися в інститутах Харкова, де були зосереджені багато великих заводів тракторобудування й моторобудування. Особливо слід зазначити роботи Хар-

Німеччини було відправлено понад 350 тис. ос., зокрема 200 тис. із Донецької області [2, арк. 10; 1, арк. 103; 4, арк. 39].

Безпосередні збитки, що були завдані господарству УРСР становили 285 млрд. крб. [13, с. 16], по Донбасу – 50 млрд. крб., по Донецькій області – 30707 млн. крб. [12, с. 56].

Комуністична партія взяла на себе розв'язання проблем відбудови. 21 серпня 1943 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли Постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецьких окупантів». Особливу роль партія приділяла відродженню Донбасу, насамперед, вугільної промисловості. Так, Державний комітет оборони у 1942 – 1945 рр. прийняв шість постанов по відбудові шахт Донбасу. Постановою від 26 жовтня 1943 р. «Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну» намічалася відродити 176 шахт [12, с. 57], у тому числі – 120 у першу чергу [11, т. 7, с. 393].

Найважливішою частиною плану відбудови промисловості визволеного Донбасу було відновлення кількості робочих кадрів, зокрема кваліфікованих. Напередодні війни у республіці працювало 6202 тис. робітників та службовців, на початку 1944 р. – 1564 тис., що складало 25% довоєнної кількості робітників [11, т. 7, с. 392]. У Донбасі залишилося лише 10% довоєнної кількості робітників [20, с. 69].

Відбудова Донбасу стала загальнонаціональною справою. При Народному комісаріаті вугільної промисловості було створено Бюро генерального плану відбудови вугільної промисловості. ЦК КП(б) У і Рада народних комісарів УРСР 31 травня 1944 р. прийняли постанову «Про шефство областей України над вугільними трестами Донбасу».

На відбудову промисловості спрямовувалися демобілізовані воїни, колишні партизани, підпільні. Робітничий клас поповнювався за рахунок міського непрацюючого населення, реєвакуйованих робітників, колгоспників. Донецький виконком Ради депутатів трудящих тільки за жовтень – листопад 1943 р. прийняв шість постанов з питань мобілізації, обліку й розподілу робочої сили на підприємствах області [3, арк. 66, 85, 96, 150, 229].

Державний комітет оборони і ЦК ВКП(б) на початку 1944 р. прийняли рішення про забезпечення робочою силою промислових підприємств і, передусім, підприємств Донбасу. ЦК ЛКСМУ мобілізував для роботи у вугільній промисловості 42 тис. чоловік [12, с. 56]. До закінчення війни за путівками комсомолу у Донбас прибуло майже 100 тис. комсомольців. До кінця війни на відбудові Донбасу працювало 250 тис. комсомольців – представників 23 національностей [20, с. 70]. Усього за 1943 – 1945 рр. прибуло понад 370 тис. ос., у тому числі більш 78 тис. юнаків та дівчат [18, с. 42].

Робітничий клас з Москви, Ленінграда, Уралу, Сибіру допомагав висококваліфікованими кадрами. Шахтарі Підмосковного вугільного басейну також допомагали Донбасу кадрами. В 1943 р. із Москви на постійну роботу на відродження машинобудівних заводів було відправлено 300 кваліфікованих робітників і 700 робітників електротехнічних спеціальностей на півроку. Із Челябінської області приїхало 400 робітників і 700 спеціалістів із ремісничих училищ на шахти [20, с. 71].

На відбудову Єнакіївського металургійного заводу у кінці 1943 р. із Свердловської області добровільно приїхало 1200 учнів, майстрів ремісничих училищ, із Ярославської області на відбудову промислових підприємств Луганська прибуло 20 бригад. Із Караганди на шахти Донбасу виїхали сотні інженерів, техніків, гірняків. Магнітогорський металургійний комбінат направив на металургійні та коксохімічні заводи Макіївки велику групу робітників та інженерів [20, с. 72].

Наведені процеси призвели, по-перше, до зростання робітничого класу, по-друге – поглиблення його поліетнічності. До кінця війни чисельність робітників Донбасу становила 1,4 млн. ос., із них майже 39% працювали у вугільній промисловості. У Донецькій області кількість робітників, зайнятих у промисловості, становила 55% довоєнного рівня [12, с. 56].

Усі ці ресурси були мобілізовані на відбудову промисловості, що дало конкретні результати. До кінця війни у Донбасі були відроджені 123 основні великі та 506 середніх та малих шахт. Відбудовані та заново збудовані шахти в 1943 – 1945 рр. дали країні 50 млн. тонн вугілля [11, т. 7, с. 396].

В умовах війни за два роки у Донецькій області було відновлено 69 основних та понад 350 дрібних шахт. На шахтах комбінатів «Сталінвугілля» та «Артемвугілля» у вересні 1945 р. щодоби видобувалося 50 тис. тонн палива, 23 шахти перевершили довоєнний рівень вуглевидобутку [20, с. 58].

У ході відбудови підприємств чорної металургії підіймалися з руїн Єнакіївський металургійний завод «Азовсталь» та ін. Ряд металургійних підприємств не тільки досягли довоєнного рівня виробництва, а й перевищили його. Багато зусиль було направлено і на відродження машинобудівної промисловості.

Після завершення Великої Вітчизняної війни найскладніші завдання були поставлені у першій післявоєнній п'ятирічці. 18 березня 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла «Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр.». У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР прийняла «Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946 – 1950 рр.». По УРСР планувалося виробництво основних видів промислової продукції у таких розмірах: чугунка – 9,7

Так гусеничний трактор «Комунар» випробовувався у різних модифікаціях у різні роки: в 1924 р. пробігом у Підмосков'ї, в 1927 р. – під Севастополем (так названа, велика Кримська петля) і в 1927 р. – у районі села Персіянівка під м. Новочеркаськом [11].

З 12.06.27 із Севастополя в пробіг ранком вийшли чотири тракторних поїзди [11]:

- 1) «Комунар «9ЕУ» із зеніткою на візку, брянського заводу, на залізному ході (тобто на металевих колесах) і чотирьохколесний візок системи «Купчина»;
- 2) «Комунар «9М» (первісна конструкція) із цистерною для бензину й мастила на гусеничному ході вагою 9 тонн Обухівського заводу;
- 3) «Більшовик» (типу американського гусеничного трактора «Холт») із зарядним ящиком на гусеничному ході вагою 6 тонн Обухівського заводу;
- 4) «Більшовик (такий же) із зеніткою на гумовому ході вагою близько 6 тонн. Маршрут пробігу: Севастополь-Бахчисарай-Ялта-Севастополь, в основному по гірських шляхах, у край тяжких умовах.

Для випробувань у Персіянівці був організований Всеросійський Комітет конкурсних випробувань тракторів у структурі Народного Комісаріату землеробства СРСР [11].

Лабораторні випробування були призначені на 10.07.27, але почалися зі значною затримкою (на 1 – 2 місяця) через пізнє прибуття тракторів до місця випробування. Пробіг був проведений наприкінці року.

Результати випробувань були оформлені звітом керівника пробігу Я.І. Редькіна, професора з Ленінградського інституту Експериментальної Агрономії [12].

Всесоюзні конкурсні випробування проводилися й надалі. Найбільш відомі з них – всесоюзні конкурсні випробування дизельних тракторів, проведені в 1934 р. Справа в тому, що до цього часу колишні конструкції двигунів застаріли й з'явилася практична необхідність у проектуванні, виготовленні й всебічних випробуваннях вітчизняних тракторних двигунів внутрішнього згорання із запаленням від стиснення, що означало перехід на істотно підвищений ступінь стиснення, що викликав створення більш жорстких вимог до матеріалів і точності виготовлення деталей і складальних одиниць двигуна.

У розвиток випробувань тракторів важливий внесок зроблено створеним на базі тракторного відділу НАМІ Державним Науковим Автотракторним Інститутом (НАТІ) [24].

В Одесі й Челябінську були створені іспитові бази цього інституту, які потім спеціалізувалися на полігонних випробуваннях несучих

2) колісні трактори на даному етапі кращі, тому що вони легші, простіші й дешевші гусеничних, а також більш зручні в експлуатації через менше зношування ходової частини;

3) бажано мати не менше двох робочих швидкостей для оранки, а третя – бажана, але не обов'язкова, а саме: перша – у діапазоні 2,88–3,85 км/год., друга – 3,85–4,57 км/год. і третя – 4,57–5,40 км/год. при оранці на глибину в 4,5 вершка (до 20 см) на ґрунтах з питомим опором від 25 до 80 кг/дециметр.

П'ять років Акимівська станція проводила велику роботу з випробування тракторів, обслуговуючи гнітуче число виробників. В 1930 р. у зв'язку зі створенням інших іспитових центрів вона була реорганізована в досвідчену станцію Українського Державного наукового інституту механізації сільського господарства (УНДІМ) [7].

Паралельно з Акимівською станцією надзвичайно важливу роль у випробуванні тракторів у країні зіграла організована на рік раніше (в 1912 р.) Петровська (згодом Тимирязівська) машиновипробувальна станція сільськогосподарської Академії.

З переносом столиці молодій державі в Москву й розміщенням державного управління в цій столиці було бажано наблизити місце випробування до керуючих органів.

Зазначеною станцією на високому науковому рівні керував академік В.П. Горячкін, учений світового рівня [23].

В 1922 р. на станції були проведені всебічні випробування вітчизняного колісного трактора ФП /Фордзон-Путиловець/ паралельно з випробуваннями колісних тракторів закордонних країн, у тому числі й американського трактора «Фордзон», використаного як прототип [7].

Надалі на цій станції випробовувалися й інші вітчизняні трактори, наприклад в 1924 р. трактор «Комунар» Державного Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну.

В 1929 р. на базі цієї станції був організований Всесоюзний науково-дослідний інститут сільськогосподарського машинобудування (ВІСХОМ) [7], а під Москвою були створені інші машиновипробувальні станції (Пушкінська й Центральна – Сонячногірська).

Праці В.П. Горячкіна й керованої ним станції давно вже стали класикою й дотепер використовуються для організації нових випробувань. Спроектвані на станції стенди, бокси, іспитове обладнання, методики й посібники використалися протягом десятків років і послужили базою для наступних розробок, виготовлення й розміщення на нових машинобудівних станцій [23].

Крім випробування тракторів на спеціалізованих машиновипробувальних станціях, з перших років радянської влади широко використовувалися порівняльні відомчі й державні конкурсні випробування колісних і гусеничних тракторів, у тому числі тривалими пробігами на транспортних роботах [25].

млн. тонн, сталі – 8 млн. тонн, вугілля – 86,1 млн. тонн. Необхідно було забезпечити відбудову та подальший розвиток вугільної промисловості Донбасу, ввести в дію вугільні шахти у Донецькій і Ворошиловградській областях загальною потужністю 76,5 млн. тонн [7, с. 3, 4].

Здійснення цих завдань залежало від наявності трудових ресурсів. Після визволення України на її території залишилося 17% довоєнної чисельності робітників, а на шахтах Донбасу – десята частина [18, с. 76]. Зменшення чисельності пояснювалася тим, що в складі робочого класу було багато жінок, підлітків, людей похилого віку, які залишали підприємства в умовах мирного часу.

Поповнення робітничого класу відбувалося за рахунок демобілізованих воїнів, колгоспного селянства, реєвакуйованих трудящих із східних регіонів країни. На основі постанови Ради Міністрів СРСР від 27 травня 1947 р. «Про порядок проведення організованого набору робітників» широко практикувалася система організованого набору робочої сили. На шахти Донбасу щорічно поступало 20 – 50 тис. ос. із різних областей України; Воронежської, Курської, Пензенської, Ярославської областей Російської Федерації [20, с. 88]. На відбудову шахт Донбасу прибувала робоча сила з Болгарії.

Робітники забезпечувалися безкоштовним проїздом, гуртожитками. Пільги надавалися також і сім'ям колгоспників, які за договорами направлялися на роботу у шахти. На практиці у цій роботі виявлялося багато недоліків: неявка на збірні пункти, втеча по дорозі, нестача гуртожитків тощо.

Джерела поповнення робочого класу дали результати. В 1950 р. на промислових підприємствах Донецької та Луганської областей було зайнято 372,8 тис. робочих, що складало 64% довоєнної чисельності [20, с. 87].

У результаті людських втрат різко скоротилася кількість кадрових робітників. У зв'язку з цим четвертий п'ятирічний план поставив завдання: закріпити в промисловості і транспорті постійні кадри робочих. Покращити підготовку для виробництва шляхом збільшення трудових резервів і виробничого навчання нових робітників [7, с. 2].

Рішення цього завдання ускладнювалося через плінність кадрів, деякі робітники покидали підприємство самовільно. Більшість із них складала молодь, яка прибула на відбудову з областей республіки в 1944 – 1945 рр. Особлива плінність кадрів була у вугільній промисловості. Згідно з постановою Ради Міністрів від 30 вересня 1946 р. «Про заходи щодо поліпшення підготовки трудових резервів і збільшення кількості робітників, що готувалися в ремісничих училищах та школах ФЗН» було збільшено кількість цих навчальних заходів. Вугільна промисловість Донецької області, наприклад, тільки за 1948 – 1949 рр. отримала з системи трудових резервів 104 тис. моло-

дих шахтарів. Якщо в Донецькій області у 1940 р. в промисловості була зайнята 481 тис., то у 1950 р. – 542 тис. [8, с. 110], у Луганській області відповідно – 256,6 тис. та 273,7 тис. [9, с. 8].

Проведена робота дала позитивні результати. Завдяки підтримці трудящих Радянського Союзу і соціалістичному змагання завдання четвертого п'ятирічного плану по промисловості були виконані. Так, п'ятирічний план достроково виконали 50 шахт і 29 шахтоуправлінь Донецької області [7, с. 518–519].

Отже, розглянувши міграційні процеси, що відбувалися в повоєнний період, приходимо до певних висновків:

- поліетнічність робітничого класу об'єктивно була пов'язана зі зменшенням його чисельності;

- на відбудовчі роботи в Донбас прибували представники усіх народів УРСР;

- в цілому по Донбасу відсоток жителів корінної національності був нижчий серед робітників, зайнятих у вугільній промисловості і чорній металургії. Це обумовлювалося тим, що поповнення трудових ресурсів у цих галузях в значній мірі проводилося за рахунок трудящих із союзних республік.

Отже, ми простежили взаємозв'язок і вплив міграційних процесів відбудови народного господарства на подальшу поліетнічність робітничого класу Донбасу у повоєнний період.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию миграционных процессов в послевоенном Донбассе. Освещаются вопросы количественного и качественного состава рабочего класса, его полиэтничности.

Ключевые слова: восстановление, демобилизация, миграция, полиэтничность, репатриация.

SUMMARY

The article is devoted to the migration processes in the post-war Donbass. The author studies qualitative, quantitative and polyethnic structure of the working class.

Key words: restoration, demobilization, migration, polyethnicity, repatriation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Донецької області (ДАДО). – ф. 326. – оп. 1. – спр. 82, спр. 633.
2. ДАДО. – ф. 326. – оп. 70. – спр. 126.
3. ДАДО. – ф. 2794. – оп. 1. – спр. 89.
4. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – ф. 179. – оп. 2. – спр. 559.

напрямок розвитку тракторобудування в РРФСР і союзних республіках, а потім у СРСР.

В архівних матеріалах зберігся запит від 25.11.24 №3357 Державного Харківського паровозобудівного заводу на адресу зазначеного інституту [10]. Суть його полягає в тому, що завод інформує інститут про створення гусеничного трактора потужністю в 50 к.с. по типу відомого в ті роки німецького трактора WP-50 «Hanomag». Не повідомляючи про те, що зазначений трактор із самого початку проектувався як тягач для переміщення важких артилерійських систем для потреб Робочо-селянської Червоної Армії, завод інформує про плани проведення розробки тракторів меншої потужності спеціального агрономічного призначення. При цьому, бажаючи використати накопичений досвід, завод вважає за доцільне проектувати саме гусеничний сільськогосподарський трактор. У зв'язку з гостротою й актуальністю посталої проблеми завод просить висловлюватися по найбільш прийнятній потужності й типу двигуна.

З відповіді інституту від 06.12.24 №132 (вхідний заводу 12/32) випливає, що відділ машинобудування цього інституту, що входить у систему Народного Комісаріату Землеробства РРФСР, має чітку позицію у виборі типу трактора і його основних параметрів. За підписом завідувача відділом машинознавства інституту Н.В. Кольєва й завідувача відділенням мотокультури й двигунів П.С. Тупіцина наведені докладні вимоги до сільськогосподарського трактора й одночасно повідомляється, що «...в 1925 році буде відновлена робота Акимівської машиновипробувальної станції біля Мелітополя...». У зв'язку з останнім фахівці інституту пропонують направити трактор ХПЗ на всебічні випробування в Акимівку.

Вивчення архівних матеріалів показує, що рекомендації й побажання працівників інституту були враховані фахівцями Державного Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну по проектуванню гусеничного й колісного тракторів сільськогосподарського призначення потужністю порядку 25 к.с. і по напрямку гусеничного трактора потужністю 50 к.с. (при роботі на гасі) на державні випробування.

У короткому викладі рекомендації інституту зводилися до наступного:

1) з урахуванням перспективи використання механічної тяги в об'єднаннях сільськогосподарських виробників в артіль і трудових господарствах (комунах) найбільш раціональним і прийнятним є проектування колісних тракторів потужністю 25 – 50 гальмових кінських сил для оранки з 3 – 6, 12 «або 14» (дюймовими) причіпними корпусними плугами для середніх російських умов. Для дрібних і середніх колективних й артільних господарств потужність двигуна колісного трактора може бути зменшена до діапазону 25 – 35 к.с. для оранки з 3 – 4 корпусами причіпними плугами розмірністю «14».

такі ж, як і ті, що застосовуються нині. Зміні піддалися тільки міри [7; 26].

Придбане за кордоном іспитове обладнання й спроектовані спеціально для станції пристосування й пристрої виявилися настільки вдалими й ефективними, що прослужили десятки років.

Так, наприклад, у ті роки практично кожен трактор був укомплектований приводним шківом для використання потужності двигуна на стаціонарних роботах. Як правило, приводний шків був незнімним. Привод здійснювався звичайно через плоскоременну передачу. Було спроектовано, виготовлено й використовувалося для визначення витратної потужності знімне пристосування, що надягалось на вал приводного шківа. Пристрій містив в собі механічне гальмо, охолоджуване примусово за допомогою водяного радіатора. Фіксувалося число обертів (механічним тахометром), температура води в радіаторі (спиртовим термометром), а також вагова та об'ємна витрата палива за встановлений час (ваги, секундомір, мірні ємності).

Важіль гальма через месдозу гідравлічного динамографа опирався на регульовані й оглянуті ваги.

Незважаючи на те, що в роки Першої Світової війни, а потім Громадянської війни через регіон Запоріжжя, де був розташований районний центр Мелітополь на ріці Молочній, прокотилися війська самих різних політичних забарвлень, приходили й ішли інтервенти, діяли банди політичних авантюристів різного масштабу, працівники станції змогли зберегти основні технічні засоби й головних працівників (від інженерів-випробувачів до робітників), що проводять обслуговування випробування тракторів.

З перемогою в Росії нової влади після жовтневих подій 1917 р., з огляду на намічену з самого початку політику тракторизації сільського господарства, були початі на державному й місцевому рівнях зусилля по організації різних структур, безпосередньо пов'язаних з перспективою створення в країні власного тракторобудування [23].

Серед інших наукових установ у Петрограді (Санкт-Петербурзі) був створений інститут Експериментальної Агронії, якому в якості основної іспитової бази була передана Акимівська тракторовипробувальна станція.

Вибір місця розташування інституту диктувався, у першу чергу, знаходженням у Петрограді двох великих машинобудівних заводів («Більшовик» і Путилівський), які з 1918 р. (а за окремими спогадами, не підтвердженим документально, то й раніше), почали проектування гусеничних і колісних тракторів.

Навколо інституту об'єдналися вчені й фахівці сільського господарства. За відносно короткий час Інститут Експериментальної Агронії став загальновідомим всеросійським центром, що визначав

5. ДАЛЮ. – ф. 179. – оп. 2. – спр. 1061.
6. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України. 1979. – Т. 2 (1941 – 1976). – 1074 с.
7. Восстановление Донбасса (1946 – 1950): Документы и материалы / [Рук. кол. сост. И. Ф. Курас]. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 573 с.
8. Статистический сборник основных экономических показателей развития народного хозяйства Донецкой области за пятую пятилетку. – Донецк : Облгосиздат, 1956. – 1956. – 280 с.
9. Збірник статистичних матеріалів по економіці і культурі Ворошиловградської області. – Ворошиловград : Облдержвидав, 1956. – 245 с.
10. Хрестоматія з історії України: Посібник для вчителів / [За ред. І. Червинського]. – К. : Вежа, 1996. – 352 с.
11. Історія Української РСР. – К. : Наукова думка, 1977. – т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) / [Відп. ред. В. І. Клоков]. – К. : Наукова думка, 1979. – т. 8. – 523 с.; Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 70-ті роки). – Книга перша / [Відп. ред. А. В. Лихолат]. – 391 с.
12. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область / [Голова редколегії тому П.О.Пономарьов]. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1970. – 992 с.
13. Політична історія України. XX ст. – К. : Генеза 2003. – т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / [Гол. ред. кол. І. Ф. Курас]. – 696 с.
14. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття: Нарис політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
15. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 657 с.
16. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках / А. Русначенко. – К. : Генеза, 2002. – 420 с.
17. Денисенко П. Комуністична партія – організатор відбудови народного господарства республіки (1943 – 1945 рр.) / П. Денисенко. – Київ : Політвидав України, 1968. – 120с .
18. Юрчук В. Боротьба Комуністичної партії за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.) / В. Юрчук. – К.: Політвидав України, 1968. – 230 с.
19. История рабочих Донбасса. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму / [Отв. ред. А. А.Лихолат]. – 432 с.

СТРУКТУРА И СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ СОВЕТСКОЙ МОДЕЛИ ТОТАЛИТАРИЗМА

В статье рассматриваются некоторые специфические черты советской модели тоталитаризма и анализируется ее структура на основе выяснения сущности и роли партийного и идеологического монизма. Автором также предпринята попытка выяснения основных принципов партийного и государственного руководства советского тоталитарного режима.

Идеи о всеобъемлющем характере государства выдвигались в прошлом такими мыслителями, как Т. Гоббс: «государство – Левиафан», Гегель. Однако в научный оборот понятие «тоталитаризм» впервые ввели в 1923 г. итальянские либералы Д. Амэндола и П. Гобетти для обозначения установленной в Италии фашистской диктатуры. Термин «тоталитарный» – производное от «totalitas», «totalis», «totalita». Это семейство латинских слов призвано передать полноту, всеохватность, целостность процессов и явлений. Однако при семантико-терминологической нейтральности содержания этот термин изначально нес ценностно-негативную окраску.

Если идея всеохватности, целостности и единения сама по себе не несет отрицательного ценностного заряда, то, напротив, тоталитаризм как реальность, особенно ярко проявившаяся в Европе XX века, безоговорочно воспринимается как системное зло, как антилиберальная, антидемократическая, репрессивная политическая практика, как диктатура, подчиняющая себе общество, иными словами – как наиболее жестокая и отвратительная форма государственной власти.

Анализ феномена тоталитаризма и его различных аспектов все еще актуален. Изучение тоталитаризма имеет большое значение в процессе построения демократии. Тот факт, что большинство сегодняшних трудностей и проблем Украины уходят корнями в тоталитарное прошлое, придает особую важность изучению феномена тоталитаризма, в частности, его советской модели. Только учет опыта прошлого, его объективный анализ может помочь избежать ошибок на современном этапе развития украинского государства.

Западные социологи и политологи время от времени пытались определить степень тоталитарности государств Европы в XX веке, так, С. Андрески полагает, что наиболее близким к 100% тоталитаризму был СССР в конце 40-х – начале 50-х годов; гитлеровская Германия являлась тоталитарной на 85% накануне второй мировой войны и на 95% в ее конце; в фашистской Италии объем тоталитарной власти составлял «всего» 55% [1]. Автор данной оценки считает

країни [19]; про вибір трактора й догляд за ним [20]; про економічну доцільність застосування тракторів [21]; про типи й розміри сільськогосподарських артільей, добровільних об'єднань і комун, де застосування тракторів найбільше ефективно; про пристрій тракторів й роботу на них.

Створювалися курси по навчанню механіків-трактористів або шоферів автомобілів і тракторів, відкривалися спеціалізовані школи з багаторічним навчанням і літньою практикою роботи на тракторах й автомобілях [22]. Готувалися помічники трактористів, які, як правило, були й причіплювачами знарядь.

У великих містах відкривалися іноземні представництва з продажу сільськогосподарського інвентарю, тракторів й автомобілів-тракторів з ремонтними майстернями й складами.

Великі іноземні тракторобудівні фірми вивчали російський, а потім – радянський ринок, намагалися просувати свою продукцію на ринок країни, що оцінювався як перспективний.

У листопаді 1913р. при Бюро Сільськогосподарської Механіки Вченого Комітету Міністерства землеробства Росії було організовано Відділення Мотокультури та двигунів [7].

Для того, щоб кваліфіковано й однотипно випробовувати трактори, відділення мотокультури й двигунів створило в селі Акимівка під містом Мелітополем першу повноцінну машинобудівну станцію, обладнану за останнім словом техніки, за державний рахунок [7].

Випробування тракторів на цій станції з самого початку носили плановий характер. Відділення мотокультури й двигунів визначало не тільки номенклатуру, строки, тривалість і характер випробувань, але й направляло на випробування своїх повноважних представників, наділених широкими повноваженнями. Випробування носили науковий характер.

Перед станцією було поставлене стратегічне завдання: визначити тип трактора для конкретних ґрунтово-кліматичних умов і форми сільського господарювання; установити, якою мірою той або інший тип трактора наближається до умоглядної «ідеальної» машини.

Із залученням провідних учених й інженерів була розроблена й затверджена програма випробувань трактора та його двигуна, а також перелік параметрів і характеристик, що підлягають встановленню. Крім того, була передбачена єдина форма науково-технічного звіту.

На думку сучасних фахівців тракторобудування, програма випробувань тракторів в Акимівці була всебічною й включала всі основні положення й вимоги, що нині застосовуються провідними фірмами програм.

Про ступінь досконалості застосованої програми говорять звіти відділення мотокультури й двигунів. Цікаво відзначити, що в них графічні зображення результатів гальмових і тягових випробувань

В 1912 р. на ділянці Бюро Сільськогосподарської Механіки міністерства землеробства біля Середньої Рогатки поблизу Петербурга був випробуваний трактор «Титан» (американського виробництва) [7].

Інформація про випробування тракторів періодично з'являлася в масовій і спеціальній пресі, а також в окремих цільових публікаціях, а також у звітах різних суспільних і напівдержавних організацій.

Як спеціалізоване видання можна вказати журнал «Машина в сільському господарстві», що виходив періодично в 1914 – 1918 р., а також у 1918 р. – журнал «Мотор».

Так, наприклад, у першому журналі в №7–8 за 1818 р. на сторінках 158 – 160 була розміщена стаття Б.К. Васильєва про характеристику трактора «Титан» 10-20 НР [9]..

Навесні 1913 р. недалеко від Петербурга журі вищевказаної Четвертої Міжнародної Автомобільної виставки провело порівняльні випробування декількох тракторів і моторних плугів [7].

Виходячи з логіки подібних випробувань, вони неминуче повинні були проводитися в однотипних умовах за єдиними програмами, з використанням сучасного (по тих часах) іспитового обладнання й єдиних методик обробки результатів випробувань.

Оскільки виставки проводилися в багатьох великих містах, то випробування доводилося неминуче проводити так, щоб їх результати могли бути зіставлені як із заявленими виробниками параметрами й характеристиками, так і з результатами випробувань в інших іспитових центрах.

Як приклад можна привести випробування 1913 р. під Києвом тракторів на оранці. Трактори були взяті на Київській Всеросійській промисловій виставці. Випробування носили демонстраційний характер, щоб потенційний покупець міг за їх результатами обгрунтовано вибрати тип трактора [7].

У тому ж році в районі Тіфліса був проведений міжнародний конкурс тракторів і сільськогосподарських машин [7].

Незважаючи на неприхований рекламний характер і штучно створений конкурсний характер проведених випробувань, фахівцям і приваблюваним ученим було очевидно, що для успішного просування тракторів у сільське господарство необхідні не окремі заявочні (демонстраційні або конкурсні) випробування, а планове й глибоко систематичне організаційне вивчення цих машин, причому не в одному регіоні, а в багатьох регіонах країни, тому що ґрунтово-кліматичні умови були досить різноманітні.

У спеціальній літературі систематично з'являлися публікації про виробництво тракторів й агрегованих з ними сільськогосподарських машинах і знаряддях у різних промислово розвинених країнах [18]; про застосування тракторів й автоплугів у різних регіонах

главным критерием тоталитарной власти убывающую вероятность существования в государстве независимых общественных организаций. С этой точки зрения Советский Союз уникален во всей мировой истории, так как в его пределах отсутствовали не только легальная политическая оппозиция, но также независимые профсоюзы и субъекты хозяйственной жизни, поэтому И.А. Ильин считает, что сущность тоталитаризма заключается не столько в особой форме государственного устройства, сколько в «объеме управления», которое становится всеохватывающим [2].

Видный немецкий специалист в области истории и политической науки Ханс Майер, сравнивая гитлеризм и советскую модель тоталитаризма, указал на два критерия, которые их объединяют:

1) наличие в режиме образа внутреннего врага – не такого, чья виновность устанавливается, а такого, который рассматривается как заведомый вредитель и который политикой уже определен в этом качестве;

2) массовое уничтожение государственной властью таких политических врагов (В этом смысле показательны «как Освенцим, так и ГУЛАГ, так и уничтожение украинских кулаков») [3].

Советская система в период после НЭПа и до конца 80-х годов XX ст. была тоталитарной не просто в силу неприятия ею либеральной демократии, нарушения гражданских прав, несоблюдения законов, а в силу того, что партократическое государство подмяло под себя все общество и претендовало на переустройство мира по своему образу и подобию. Оценку влияния СССР дал еще в 1947 году известный публицист и политолог Джордж Оруэлл: «Ничто так не способствовало искажению исходных социалистических идей, как вера, будто нынешняя Россия есть образец социализма, а поэтому любую акцию ее правителей следует воспринимать как должное, если не как пример для подражания» [4].

Политическая система советской модели тоталитаризма имеет характерные черты, которые нуждаются, на наш взгляд, в краткой характеристике.

Прежде всего – это легитимация режима: тоталитаризм опирался на массовое признание легитимности существующего строя, так как формально существовал и парламент, и выборы в него, но эти выборы были безальтернативными. Кандидатов заранее подбирал аппарат правящей партии, и в избирательный бюллетень вносилась только одна фамилия. Исход подобных выборов был предписан заранее. В таких выборах принимали участие 99% избирателей, так как отказ от участия в них рассматривался как враждебный по отношению к режиму акт. Такие выборы, сведенные к формальности, были нужны правящему режиму, чтобы показать, что при тоталитаризме, как и при подлинной демократии, власть исходит от народа, массы поддержива-

ют правящую партию. Это было необходимо как для воздействия на общественное мнение демократических стран, так и для пропаганды внутри страны. Массовая легитимизация имела, помимо участия в выборах, и другие формы: участие масс в митингах, демонстрациях, торжественных собраниях, «всенародных обсуждениях» (под партийным контролем) каких либо документов, спущенных сверху.

Еще одной характерной чертой политической системы тоталитаризма являлось слияние всех трех ветвей власти – законодательной, исполнительной и судебной – в руках партийной элиты. Партийная верхушка сама подбирала состав парламента, единогласно одобряющего все ее действия и принимающего необходимые ей законы. Партийная бюрократия претворяла также свою волю через правительство, состоявшее из высокопоставленных партийных функционеров. Она же контролировала работу судов.

Сущностной характеристикой тоталитарной системы является ориентация на тотальное единство всех сфер жизни общества. Это, в частности, проявилось в отрицании тоталитаризмом гражданского общества и его институтов. Общество почти полностью поглощено тоталитарным государством. В советской модели тоталитаризма и государство, и гражданское общество были поглощены правящей партией, духовная культура – тоталитарной идеологией, под политический контроль ставилось любое проявление человеческой активности. Экономика тоже не была независимой, она подчинялась политическим целям режима, что было возможно благодаря слиянию в руках партийной элиты политической и экономической власти. Еще В.И. Ленин, заложивший основы первого в истории тоталитарного государства, требовал всеобъемлющего контроля партии над жизнью общества, в частности, в 1920 году он писал: «Ни один важный политический или организационный вопрос не решается ни одним государственным учреждением в нашей республике без руководящих указаний Цека партии» [5].

Одной из специфических черт советского тоталитаризма является амнезия исторической памяти. Наиболее очевидным внешним проявлением этой исторической амнезии являлся характерный для советского периода нашей истории процесс постоянных переименований городов, улиц, проспектов и так далее.

Еще одной характерной особенностью советской политической системы являлся тот факт, что, хотя общество было политизировано сверху донизу, реальная политическая жизнь протекла лишь на самой вершине властной пирамиды, что объясняется еще одной отличительной чертой тоталитарного режима: террор и страх использовались не только как инструмент уничтожения и запугивания действительных или воображаемых врагов, но и как нормальный повседневный используемый инструмент управления массами. В Со-

зразки того часу, неодноразово одержуючи золоті й срібні медалі на виставках у Росії й за рубежом.

Крім Я. В. Маміна оригінальну конструкцію триколісного сільськогосподарського трактора «Запорожець» в 1921 – 1922 р. створили фахівці заводу №14 у Кинчасах Запорізької губернії (основний розроблювач А. А. Унгер) [3–5; 15].

Цей трактор випускався малими партіями до 1927 року й перевершував за своїми показниками знаменитий американський трактор «Фордзон». В 1923р. трактор був удосконалений під керівництвом групи інженерів (Унгер, Ремпель, Пульст), і його виробництво малими серіями було організовано на заводі «Червовий прогрес» (Великий Токмак) [16].

Іншими центрами випуску тракторів у РРФСР, а потім СРСР й УРСР були завод «Більшовик» (Обухівський), Кіровський (Путилівський) у Ленінграді, комплекс заводів у м. Коломна, Державний Харківський Паровозобудівний завод ім. Комінтерну (м. Харків) [1; 2; 13–15].

Правда спочатку вищевказані трактори були спроектовані на базі іноземних зразків, наприклад, гусеничних тракторів «Холт» на заводі «Більшовик» [13] і гусеничного трактора фірми «Напомат» – у Харкові [12]. Кіровський завод випускав колісний трактор «Фордзон-Путиловець» (без ліцензії розроблювача), а на заводі в м. Коломна, почавши з копіювання іноземних колісних тракторів, під керівництвом Е. А. Львова була створена й освоєна у виробництві оригінальна вітчизняна конструкція колісного трактора [1; 13–15].

Далі настільки короткий огляд центрів зародження тракторобудування в Росії, РРФСР, СРСР, УРСР неминуче приводить до висновку про те, що паралельно зі становленням тракторобудування неминуче розвивалися методи випробування створюваних тракторів, а для їх застосування формувалася випробувальна база.

Більше того випробування тракторів у Росії проводилися систематично буквально з перших років увезення в країну іноземних тракторів, як би мало їх не імпортували (усього до Першої Світової війни в Росію було завезено близько 1500 тракторів різних моделей) [15]. В 1917 р. у Росії нараховувалося 165 тракторів [13].

На думку В.С. Лихачова, з початком 10-х років дев'ятнадцятого століття випробування тракторів у Росії проводилося не тільки з демонстраційними й конкурсними, але й з науковими цілями [7].

Справа в тому, що сільськогосподарські трактори й моторні плуги (незважаючи на невеликий попит і малі обсяги продажів) завозилися в Росію постійно й демонструвалися на різних виставках. Уже в 1913 р. у Санкт-Петербурзі пройшла Четверта Міжнародна Автомобільна виставка, на якій були представлені не тільки автомобілі, але й трактори [8].

Подальша робота з удосконалення цих двигунів за результатами їхніх всебічних випробувань і досліджень дозволила розроблювачу до 1911 року створити серію двигунів внутрішнього згоряння різної потужності (від 16 до 60 к.с.) за назвою «Російський дизель» [15]. Важливо відзначити, що Я. В. Мамін зовсім не випадково в процесі експериментування й удосконалення своїх двигунів підняв їх потужність до 16 к.с. (у найменш потужного двигуна), тому що нині відомо, що колісний трактор із двигуном 12–14 к.с. звичайно може стійко працювати з однокорпусним причіпним або начіпним плугом. Потужність в 60 к.с. при установці на колісний трактор гіпотетично забезпечує роботу з чотирьохкорпусним причіпним плугом.

Підтвердженням того, що двигуни створювалися Я. В. Маміном цілеспрямовано, є проектування, будівництво й випробування, а потім і випуск до Першої Світової війни (до 1914 року) трьох моделей колісних тракторів: «Універсал», «Посередник» й «Прогрес» [2; 13; 15].

Трактор моделі «Прогрес» із двоциліндровим безкомпресорним дизелем потужністю 60 к.с. важив усього близько 900 кг., тобто мав прекрасне співвідношення загальної ваги й потужності (15 кг/к.с), мав оригінальну конструкцію з передніми ведучими металевими колесами великого діаметра й задніми керованими колесами (теж металевими) малого діаметра. Під час випробувань зазначений трактор успішно орав навіть із восьмикорпусним причіпним плугом у середніх умовах європейської смуги Росії (не по цілині) [1, с. 13].

На Балаковському заводі Саратовської губернії до 1914 року було випущено більше 100 таких тракторів [15].

З 1917 р. Я. В. Мамін починає проектувати, виготовляти, випробувати й удосконалювати триколісні легкі трактори зі своїм оригінальним двигуном ДВС. Схема ходової частини – 1–2 (із двома задніми ведучими колесами великого діаметра) [15].

Одержавши з ініціативи глави уряду РРФСР В.І. Леніна 100 000 карбованців золотом на розвиток вітчизняного тракторобудування, Я. В. Мамін на тому ж Балаковському заводі Саратовської губернії в 1919 р. випускає трактор «Гном», а в 1924 р. трактор «Карлик».

Триколісний трактор «Карлик» мав одноциліндровий безкомпресорний двигун внутрішнього згоряння потужністю 12 к.с. Як паливо була обрана дешева й доступна в ті роки Бакинська нафта. Вага трактора була близько 1 400 кг. У ході випуску перших партій була створена й чотирьохколісна модифікація зазначеного трактора за схемою 4x2 із двома задніми ведучими металевими колесами великого діаметра (з ребордами), а передні колеса меншого діаметра були напрямними, з кільцевими виступами по окружності [15].

Двигуни конструкції Я. В. Маміна і створені ним трактори були не тільки оригінальними, але й не поступалися закордонним зразкам. Вважалося, що вони взагалі істотно перевершували закордонні

ветском Союзе террор не ограничивался расовыми признаками (в отличие от нацистской Германии), его объектом мог стать любой человек. Причем террор мог быть как насильственным, так и чисто моральным, ненасильственным. Не случайно исключение из партии воспринималось советским человеком как катастрофа, поскольку это часто действительно означало жизненный крах, конец карьеры.

Отметив некоторые специфические черты советской модели тоталитаризма, рассмотрим структуру тоталитарной политической системы и ее основные принципы.

Советская политическая система включала в себя саму политическую бюрократию и набор инструментов, с помощью которых она удерживала власть. Важнейшим из этих инструментов являлась тоталитарная партия, а основной чертой политической системы – партийный и идеологический монизм. В результате слияния партийных и государственных структур возник феномен: «партия – государство». Партия являлась каналом вертикальной мобильности, поскольку только ей принадлежало эксклюзивное право распределения должностей, только ее члены могли занимать руководящие посты, только принадлежность к партии давала возможность служебного продвижения. Правящий класс политократии («номенклатура») базировал свое существование не на собственности, а на власти. Именно с существованием класса политической бюрократии связано такое характерное для политической системы тоталитаризма явление как «культ вождя» партии. Тоталитарные лидеры делали себя центром, вокруг которого группировались эгоистические устремления многих людей, составляющих правящую бюрократию. Второй причиной возникновения «культ личности» вождя партии было стремление партии к обладанию абсолютной истиной и непогрешимостью. А третья причина – жажда подчинения властелину атомизированной массы. Масса хочет подчиниться авторитету, которого она превращает в «живого бога» [6]. Характерно, что и после смерти харизматичного лидера культ автоматически переносится на любого человека, занимающего его кресло. Культ каждого нового руководителя партии проистекал из того, что и после смерти харизматичного лидера продолжали автоматически действовать факторы, создававшие ему харизму. Поэтому правильнее было бы говорить не о «культе вождя», так как сама личность решающей роли не играла, а о «культе кресла», то есть культе должности руководителя партии.

Тоталитарная партия переносила принципы своего построения (прежде всего бюрократический централизм) на все существующие государственные, хозяйственные и общественные организации. Принципы руководства партией были перенесены на управление государством. «Целью Ленина, – писал Н.А. Бердяев, – было создание сильной партии, представляющей хорошо организованное

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВИПРОБУВАННЯ ТРАКТОРІВ НА ЕТАПАХ ЗАРОДЖЕННЯ Й РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ТРАКТОРОБУДУВАННЯ

Стаття розкриває суть процесів становлення системи випробувань тракторів у період зародження та розвитку тракторобудування на теренах України. Виділяються основні види випробувань техніки, називаються машиновипробувальні центри, а також відображається значення системи випробувальних станцій для розвитку тракторобудування як галузі.

Починаючи з раннього етапу зародження тракторобудування на початку ХХ сторіччя виникла необхідність створення спеціалізованих центрів для проведення випробувань нової техніки, виявлення їх недоліків, можливостей використання в різних умовах та за різним призначенням. Таким чином, з виникненням перших тракторів відбулось становлення нового напрямку у машинобудівній промисловості – розробка системи машиновипробувальних станцій.

Метою цієї публікації є загальна характеристика зародження та розвитку системи випробування тракторів в Україні та Росії, а також стисле розкриття самого процесу випробувань на спеціалізованих станціях.

Аналіз актуальних досліджень. Процес становлення системи машиновипробувальних станцій розглядався переважно у документах та зверненнях заводів, що виготовляли тракторну техніку, доступних зараз у вигляді матеріалів Державного архіву. Крім того, певні аспекти цього питання розглядалися у працях таких вчених минулого сторіччя як С. М. Давидович, Н.П. Сосна, Я. Ю. Білоконь, Г. В. Лихачьов, Я. І. Редькін, В. М. Семенов, А. Трейвас, Н.В. Сладков та інших.

У царській Росії не було власного тракторобудування, хоча такий ентузіаст, як Я. В. Мамин, ще в 1911 році спроектував і збудував перші в Росії колісні трактори й «Російський трактор» [1; 5; 7] оригінальної конструкції з двигунами 25 й 45 к.с. [11, с. 3–15]. Важливо відзначити, що в період з 1899 по 1901 р. Я. В. Мамінім були збудовані одноциліндрові безкомпресорні двигуни внутрішнього згоряння для роботи на соляровому мастилі потужністю 9,5 й 12,5 к.с. [15]. На двигун Я. В. Мамін одержав патент ще в 1903 році [15]. Двигун працював на сирій нафті. Він мав додаткову камеру з тепловим акумулятором у вигляді вставного мідного запальника. Його нагрівали відкритим вогнем перед початком запуску двигуна та вводили в камеру. Весь інший час двигун працював від самозапалювання [15].

и железно дисциплинированное меньшинство, опирающееся на цельное революционно-марксистское миросозерцание. Самая организация партии, крайне централизованная, была уже диктатурой в малых размерах. Большевицкая партия, которую в течении многих лет создавал Ленин, должна была дать образец грядущей организации всей России. И Россия действительно была организована по образцу организации большевицкой партии» [7]. Все сохраняющиеся при тоталитарном режиме организации (профсоюзы, комсомол, спортивные) являлись на практике ответвлениями партии-монополиста, с помощью которых она держала под контролем мышление и поведение людей. Таким образом, тоталитарное общество, с одной стороны, являлось бесструктурным, так как в нем были распылены все референтные группы, народ превращен в аморфную массу атомизированных индивидов, а с другой стороны – общество было одновременно и сверхструктурированным, так как почти все граждане являлись членами какой-либо общественной организации. Существовала жесткая вертикальная иерархическая структура, в которой составляющие ее организации служили лишь для контроля над людьми, а не для выражения и защиты их интересов.

Диктатура одной партии (партийный монизм) дополнялась господством одной официальной идеологии, которая пронизывала все сферы жизни общества (идеологический монизм). Тоталитарная идеология являлась инструментом манипуляции массами и укрепления власти над ними партократии.

Главная функция советской тоталитарной идеологии заключалась в легитимации данного режима. Идеология постоянно обосновывала право на власть партии и ее вождей, превозносила героическое прошлое партии и рисовала радужные перспективы «светлого» будущего – коммунизма, к построению которого партия и ее вожди прикладывали все усилия. Краеугольным камнем тоталитарной идеологии являлось утверждение, что данный социальный порядок создан в результате действия исторической необходимости. Другой функцией тоталитарной идеологии являлась мобилизация масс на выполнение поставленных партией задач. Тоталитарный режим постоянно поддерживал и направлял активность масс (путем поиска новых врагов, подготовки к войне, организации выполнения грандиозных экономических пятилетних планов). Эта мобилизация масс осуществлялась, конечно, сверху, путем принуждения и идеологического манипулирования.

Необходимо также отметить маскирующую функцию тоталитарной идеологии: формальное отделение церкви от государства маскировало слияние государства с церковью другого типа – тоталитарной партией, вооруженной идеологией, сфокусированной на представлениях о современном состоянии человечества, достигаемом путем

11. Стоян О.М., Коханова О.Л. З досвіду викладання у вузах курсу «Історія України» // Проблеми вищої школи: Наук.-метод. зб. – К.: Вища школа, 1993. – Вип. 78. – С.80-84.
12. Навчальний план спеціальності 02.07.00: Історія (затверджений Держкомітетом СРСР по народній освіті 14 липня 1989 р.).
13. Навчальний план спеціальності 02.19.00: Українська мова і література та історія (затверджений Держкомітетом СРСР по народній освіті 14 липня 1989 р.).

радикальной перестройки существующего мира. Тоталитарная идеология «была превращена в некое подобие государственной религии с особыми догматами, священными книгами, святыми, апостолами, со своими богочеловеками (в лице вождей, фюреров, дуче и т. д.), литургией...» [8]. Маскирующая функция идеологии тоталитаризма заключалась также в идеологическом обосновании террора. При этом использовались так называемые «объективные законы» – законы истории (коммунизм), которыми оправдывалась данная власть. Эти «объективные законы» провозглашали, что определенные слои и классы вредны для общества в силу объективной логики классовой борьбы, а смертный приговор им, якобы, вынесен историей. При режиме, стремящемся уничтожить определенные «реакционные классы» нельзя говорить о равенстве граждан перед судом. Суд, полностью подчиненный партии и аппарату террора, мог проводить только их волю. «Суды у нас классовые, против буржуазии», – заявил В.И. Ленин в 1921 году [9]. В то же время тоталитарная элита и ее вожди стояли над законом. Руководители партии и государства ни перед кем не отвечали за свои действия, не были ничем ограничены в своей деятельности. Диктатура пролетариата, по В.И. Ленину, «есть власть, опирающаяся непосредственно на насилие, не связанная никакими законами» [10].

Идеологическим оправданием такого положения тоталитарного лидера и партийного руководства служили утверждения, что воля партии и ее вождя тождественна воле пролетариата. Таким образом, любые директивы партии отождествлялись с законами. Тоталитарная идеология оправдывала свои притязания на универсальность тем, что она является истиной в последней инстанции и именно поэтому она была абсолютно нетерпимой ко всем другим идейным течениям и точкам зрения.

Для пропаганды тоталитарной идеологии использовались всевозможные каналы: пресса, радио, кинематограф, литература, искусство, образование. Тоталитарный режим постепенно стирал различие между обучением и пропагандой. Тотальный характер этой пропаганды обеспечивался благодаря монопольному контролю партии–государства над всеми средствами массовой информации, культурой и системой просвещения. Таким образом, партия, слитая с государством, официозные общественные организации, аппарат террора, суды и мощный пропагандистский аппарат являлись важнейшими инструментами тоталитарной политической системы, применявшей государственное насилие в целях реконструкции общества.

Подводя итог краткого анализа исследуемой проблемы, хочется напомнить, что советский тоталитарный режим вырос из движения, стимулировавшегося социальной ущемленностью и вдохновлявшегося идеями переустройства данного общества и всего мира, а ради

самосохранения в условиях ставшей уже очевидной нежизнеспособности этот режим продолжал цепляться за тоталитарные рычаги: не-терпимость к инакомыслию, репрессии, командные методы. Однако тоталитарный порядок при внешней видимости монолита, нес в себе элементы саморазрушения, так как основывался на насилии, страхе и принудительном конформизме, которые не являются по своей сути созидательными началами и противоречат свободному конструктивному развитию общества.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються деякі специфічні риси радянської моделі тоталітаризму та аналізується її структура на засадах виявлення сутності та ролі партійного та ідеологічного монізму. Автором також здійснено спробу з'ясування основних принципів партійного та державного керівництва радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: тоталітаризм, партія, ідеологія, партійний монізм, ідеологічний монізм.

SUMMARY

In the article some peculiar features of the Soviet model of totalitarianism are considered. The author analyzes the structure of the Soviet totalitarianism on the basis of clarification of essence and the role of the party and ideological monism. The author also made an attempt to elucidate the basic principles of the party and state management of the Soviet totalitarian regime.

Key words: totalitarianism, party, ideology, party monism, ideological monism.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Игрицкий Ю.И. Тоталитаризм вчера, сегодня... завтра? / Ю.И. Игрицкий // Полис. – 1998. – № 3. – С. 187.
2. Ильин И.А. Наши задачи / И.А. Ильин // Юность. – 1990. – № 8. – С. 64.
3. Истягин Л.Г. Исследования по тоталитаризму: в поисках нового обоснования концепции / Л.Г. Истягин // Полис. – 1997. – № 2. – С. 187.
4. Оруэлл Джордж. «1984» и эссе разных лет / Дж. Оруэлл. – М.: Изво иностр. лит., 1989. – С. 20-21.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений, 5-е изд. Т. 41 / В.И. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – С. 30-31.
6. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / З. Фрейд // Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2007. – 864 с. – (Антология мысли). – С. 771-838.

in the past. Underlined the problems which are still urgent: concepts of historical education are not developed; there were no state standards throughout the first half of 20th century; the institutions of higher learning had no curriculums for new disciplines.

Key words: standard-legal base of experts preparation of a historical profile, concepts of historical education, state standards, curriculums.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Болебрух А.Г., Іваненко В.В. Проблеми підготовки істориків в університетах України // Всеукраїнська науково-методична конференція «Сучасний стан вищої освіти в Україні: проблеми та перспективи». – К.: ВЦ «Київський університет», 2000. – С. 420-421.
2. Кульчицький С.В. «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991-2000 рр.» як історіографічне явище // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С.138-142.
3. Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917 -1991 рр.). – Луцьк: Вежа, 1997. – 500 с.
4. Алексєєв Ю.М. Деякі проблеми викладання і вивчення історичних дисциплін у педагогічному вузі // Український історичний журнал. - 1992. - № 7 – 8. – С.80-83.
5. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал (надалі – УІЖ). - 1999. – № 3. – С.3-22.
6. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991-2000 рр. // УІЖ. - 1990. – № 11. - С.3-9; УІЖ. – 1990. - № 12. – С.3-11.
7. Державна програма розвитку вищої освіти УРСР(проект). – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). – Фонд 4621. – Опис 13. – Справа 8706. – Арк. 5-21.
8. Програма розвитку народної освіти УРСР на перехідний період (1991 – 1995 рр.). – ЦДАВОВУ. – Ф.166. – Оп. 17. – Спр. 115. – Арк. 15-25.
9. Про зміни у змісті підготовки вчителів історії: Лист ректорам педінститутів від 3 грудня 1991 р. за № 1/9-458 // www. ministry. edu-ua.net
10. Доповідна записка про початок нового 1991/1992 навч. року в загальноосвітніх школах, профтехучилищах та педагогічних навчальних закладах України. – ЦДАВОВУ. – Ф.166. – Оп. 17. – Спр. 117. – Арк. 14-24.

і подальшого вдосконалення. В минулому залишилась заідеологізованість та певна упередженість навчальних програм і планів. Однак, проблеми в цій сфері залишилися. Не було розроблено концепцію історичної освіти, протягом першої половини десятиріччя були відсутні державні стандарти, зокрема освітньо-кваліфікаційні характеристики бакалавра, спеціаліста, магістра. Дослідники констатували, що в кінці 90-х рр. ВНЗ не мали навчальних програм з суттєво нових дисциплін “Етнологія”, “Українська етнологія”, “Основи антропології”, “Історія історичної науки”, “Джерелознавство з історії України”, “Історія освіти і науки в Україні”, у деяких ВНЗ виникали навіть проблеми з складанням навчальних програм з таких традиційних дисциплін як “Історія України”, «Історія Західної Європи та Північної Америки Нового часу» тощо. Висловлювалась думка, що проекти вказаних стандартів доцільно було б обговорити на нараді представників університетів і педінститутів, де є історичні факультети, а тільки після цього доопрацювати й затвердити їх.

РЕЗЮМЕ

В статье проведен анализ изменений, которые имели место в нормативно-правовой базе подготовки специалистов исторического профиля в высших учебных заведениях Украины в последнее десятилетие XX ст. Указано на то, что данные изменения на исторических факультетах и отделениях происходили соответственно изменениям в политико-правовой и общественной жизни Украины, которые главным образом связаны с провозглашением независимости. Среди позитивных моментов указывается тот факт, что в прошлом остались заидеологизированность учебных программ и планов. Но выделяются проблемы, которые остались: не разработана концепция исторического образования; на протяжении первой половины 90-х гг. XX ст. отсутствовали госстандарты, вузы не имели учебных программ по новым дисциплинам

Ключевые слова: нормативно-правовая база, концепция исторического образования, госстандарты, учебный план, учебная программа.

SUMMARY

The author carries out the analysis of changes which have occurred in the standard - legal base of experts preparation of a historical profile in the institutions of higher learning of Ukraine throughout the last decade of 20th century. It was pointed out that the given changes at historical faculties and branches have occurred according to changes in political, legal and public life of Ukraine which are mainly connected with the declaration of independence. Among the positive moments it is underlined that fact, that ideology and prejudice of curriculums and plans remain

7. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма // Н.А. Бердяев. – М. : 1990. – С. 98-99.
8. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века / К.С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 16.
9. Ленин В.И. Полное собрание сочинений, 5-е изд. Т. 43 / В.И. Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1974. – С. 230.
10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений, 5-е изд. Т. 37 / В.И. Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1974. – С. 245.

Wyrwicz Marek

THREATS TO FREEDOM. LIBERTARIANISM AND TOTALITARIANISM. TOTALITARIANISM LEXICAL AND PLATO

Totalitarianism, as a political concept, has already been discussed for many times in a wide and seemingly accurate way, but our task, both young and those more experienced men of science, is to explore it further. The featured topic is very broad, it makes the problem of totalitarianism impossible to exhaust even a little. It does not allow to analyze the concept of calling for such a significant expansion of areas of state authority and its scope, proposing the rejection of the idea of civil society, imposing the full power of the state over its citizens¹. Citizens only by a very small “с”.

Totalitarianism, in principle, rejects all forms of parliamentary democracy, party competition and pluralism. This concept naturally assumes that the state is the primary institution to the community, that is something citizens of contemporary global world hardly agree to. But totalitarian ideas are still close to the hearts of many powerful people of this world. Our role, as researchers, is to uphold democracy. Country of the totalitarian tendencies has the task of social unification with the state leading to the loss of life outside the country. Totalitarianism is as old as the thinkers who described it, so we can appeal to Plato (State)².

Totalitarianism is a concept, but it is also a very tangible political regime. In the introduction to this article it is necessary to appeal to the most vivid and violent variety of totalitarianism – to the period of Nazi Germany. This system is characterized by such elements as the monopoly of official ideology, the monopoly of one mass party, the terrorist police control, the monopoly of social communication means, the monopoly of controlled economy. There are as many descriptions of totalitarianism as authors, but the common element, which is relevant for these considerations, characterizes totalitarianism as a total negation of democracy. We should remember about the nationalization of society, the

party leadership and the arbitrariness of power³ along with the role of a leader, as a distinctive element of dictatorship or authoritarianism.

The Constitution of Liberty

To be able to describe totalitarianism clearly, the author will try to answer the question about freedom and its understanding which is standing in clear contradiction with totalitarian or despotic pretensions. Political freedom, participation in elections of authorities, government influence on the legislative process and the exercise of control are extremely important. Such an approach is associated with a broad look at a free community, though not always free people. Frequent looking for the relationship between approval for social order and individual freedom is the cause of misunderstandings. The problem is that the person voting may waive the source of freedom in its importance to its decision. Similarly, millions of voters supporting the tyrant, subordinate to the effect of totalitarian power. Relevant to the current reflection on totalitarianism, combined with nationalism, is a distinction between freedom of the collectivity of individual liberty. Freedom, in this approach, is the lack of enforcement action against the nation as a whole. It happened that defenders of individual liberty sympathized the defenders of freedom of nations, that resulted alliance of liberal and national movements in the nineteenth century. Here we have a more difficult aspect of understanding the national and individual freedom, because sometimes the former one leads to despotism of own race over free majority, and national freedom just becomes an excuse for the powerful constraints of other community members⁴.

The threat to freedom is a lack of understanding of moral pluralism, is a challenge each authority must stand in front of. Libertarians and individual liberals argue that the government's role is not to impose a particular moral attitude, but to establish structures to ensure implementation of the freedom to each unit of good in its own way. No modern government can make assumptions that citizens are supporters or opponents of a moral code, so the duties imposed should be minimal. Foundations should be quite negative: do not violate the rights of others to their own benefit in the manner chosen by them. If there is a situation where the government is trying to be more authoritarian allocate funds and to assign liability on the basis of specific attitudes or moral merit raises are clearly social conflicts⁵. Political freedom is in our understanding of elections, political representation, referenda, party competition, subject to the awareness and sense of exerting even a partial influence the community. Liberalism and democracy, for Hayek, is not the same. Liberalism is a concept related to the objectives and constraints of power, while democracy is the way of selecting those in power. It is true that the logic of liberalism leads to democracy on the principle of equality before the law⁶.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. обговорення окремих аспектів концепції історичної освіти викликало жваву дискусію. Певною мірою можна окреслити деякі її головні питання, які залишаються актуальними: підходи до побудови структури історичної освіти (лінійний, концентричний чи їх поєднання); викладання двох самостійних курсів (історія України та всесвітня) чи інтегрованого (історія); пріоритети в змісті історичної освіти (ХХ століття, “священна історія”, ставлення до релігії та ін.); функціонування альтернативних програм та підручників; відображення філософії історії та методологічних підходів у змісті історичної науки і освіти (формаційний, цивілізаційний, культурологічний та ін.); світоглядна позиція вчителя чи викладача історії та проблема так званої “офіційної історії”; державна атестація з історії та ін.

У зв'язку з даною концепцією постала проблема розробки складових державних стандартів – ОКХ і ОПП освітньо-кваліфікаційних рівнів “бакалавр”, “спеціаліст”, “магістр”. З 1994/95 навч. року в Україні почали діяти тимчасові ОПП. Єдиної думки про те, яким шляхом повинні розроблятися ОКХ і ОПП – за напрямками підготовки чи спеціальностями не існувало. Так, згідно з методичними настановами та наказами Міністерства № 285 від 31.07.98р. ОКХ і ОПП бакалаврів мали розроблятися за напрямами підготовки, а не за спеціальностями (хоча були думки за спеціальностями, або і за напрямами і за спеціальностями).

Відповідно до концепції історичної освіти і держстандартів з історії протягом 90-х рр. змінювалися навчальні програми і робочі навчальні плани історичних факультетів. Здебільшого вони продовжували тенденції, які почали домінувати ще в кінці 80-х, і особливо після 1991 р. Для підтвердження цієї тези розглянемо навчальний план спеціальності 60303 – Історія на історичному факультеті Волинського державного університету, затверджений радою факультету від 7 вересня 1995 р.. З нього видно, що головна дисципліна – історія України, на вивчення якої відводилось 640 годин, в т.ч. 200 – лекцій, 140 – семінарських та практичних занять, 300 – СРС. Студенти мали також вивчати історію Росії і Білорусі (замість історії СРСР), всесвітню історію (за періодами) історію південних і західних слов'ян, філософію, історію філософії, економічну теорію, політологію, основи соціології, історію світових релігій, цілу низку спеціальних історичних дисциплін і т. ін. На СРС у загальному обсязі приділялось 46% навчального часу. 90-ми роками аналогічна ситуація склалася з соціально-політичними, загальнокультурними, спеціальними історичними дисциплінами і напрямами підготовки істориків на інших історичних факультетах ВНЗ України.

Таким чином, протягом останнього десятиріччя ХХ ст. нормативно-правова база підготовки істориків зазнала значних змін

окремими ділянками (загальноосвітня школа, ВНЗ, навчальні установи з перепідготовки кадрів та підготовки фахівців найвищої кваліфікації).

З багатьох причин концепцію історичної освіти України у 90-і рр. ХХ ст. не було прийнято, деякі її аспекти і досі знаходяться у стадії обговорення. Проте вона має свою власну історію розробки, обговорення, спроб прийняття. Робота над нею розпочалася саме з 1991 року, коли замість курсу “Історія СРСР” у школах почали викладати історію України як провідний курс та всесвітню історію. У 1993 році було опубліковано перший варіант її, який отримав назву “Концепції шкільної історичної освіти України” (автори – викладачі Українського державного педуніверситету ім. М.Драгоманова – С.Черненко, С.Осмоловський, О.Малій, І.Коляда). 10 березня 1995 р. був опублікований як проект другий варіант – “Концепція безперервної історичної освіти в Україні” (автори - Л.Артемова, О.Ганжа, О.Калакура, Г.Кирка, В.Коденко, І.Коляда, Б.Корольов, С.Кульчицький, О.Малій, С.Осмоловський, Д.Чередниченко, С.Черненко). Третім варіантом концепції історичної освіти фахівці вважають Державний стандарт (проект) із освітньої галузі “Історія”, опублікований у 1997 р. (авторський колектив – С.Кульчицький (керівник), Л.Калініна, О.Крижанівський, К.Крилич, Т.Ладиченко, О.Малій, П.Панченко, О.Пометун, Н.Теплоухова).

Певне коло важливих положень для розробки проекту концепції історичної освіти викладене у “Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти” (1996 р.), нових редакціях програм із всесвітньої історії та історії України (1998 р.), методичних листах Міністерства освіти і науки України про вивчення (викладання) соціально-гуманітарних дисциплін у 1998-2001 рр., проектах концепцій громадянського виховання та ін.

На думку фахівців, прискорення розробки та прийняття концепції історичної освіти вимагали наступні важливі причини. По-перше, після 1991 р. здебільшого історія викладалась інтуїтивно, без орієнтирів. По-друге, історична освіта була і є об’єктом гострої ідеологічної та міжнародної боротьби, тому був сенс державному органу (Міністерство освіти і науки) виступити в ролі третейського судді і встановити на певний часовий відтинок (10-15 років) загальноприйнятне розуміння функцій та структури історичної освіти. По-третє, 90-ми рр. ХХ ст. істотно змінилась філософія освіти, і особливо зміст підготовки історика (в т.ч. вчителя історії та майбутнього науковця). По-четверте, саме такий документ, як концепція історичної освіти міг би виконувати функцію координатора методологічної перебудови історичної науки та освіти. По-п’яте, створення і прийняття концепції історичної освіти сприятиме оновленню правових нормативів функціонування історичної галузі освіти.

The socialist cause of Nazism. Interventionism.

Totalitarianism and its variants, as a threat to democracy, should be studied first of all with an economic factor as the source of the success of Adolf Hitler. Among the authors of the liberal and libertarian, there is the view that people who consider the market economy as the only legitimate form of economic cooperation is a natural enemy of totalitarianism. Those who wish to adopt for their countries’ systems such as those of Germany or Soviet Russia in the way of intervention, inevitably lead to socialism. Ludwig von Mises in his theories, points out that those who criticize capitalism, because it is allegedly hostile interests of the masses, those who after the victory over Hitler claimed that the system must be replaced by a new and better controlled by the government for verification of the business, they do not want anything other but to return to totalitarianism. Hitler got support of German workers. Nazism won this social group by eliminating and reducing unemployment. Capitalists and entrepreneurs also faced with a difficult choice taking the way of National Socialism⁷. Nazism is a form of de facto pure socialist and anti-capitalist spirit of a previous era. However, we can not forget the large German element deficiencies, the author of the master-race theory was, after the Frenchman Gobineau and guiding one of the terms “common good over private gain” is mostly for the U.S. New Deal than Hitler. Indeed characteristic of the German Lebensraum was winning. The Germans did not agree to a relatively small effect on the densely populated area, having no natural resources. One of the objectives is to gain economic self-sufficiency at the appropriate level. Both Marxists and Nazis planned and implemented the anti-capitalist market mechanisms, however, the plan assumed the Nazis not only to abolish the laissez-faire in the production of material goods, but also, deliberately using this formulation, the production people⁸. Eugenics in Nazi issue is thankfully behind us. Also on socialist roots of Nazism extensively in their work, writes one of the most famous liberal economist Friedrich August von Hayek. National Socialism can not be treated as merely irrational movement without intellectual foundations. Unfortunately, it is the result of a long process of evolution of thought, far beyond Germany. It should be considered which question meant that the views of minorities have become a reactionary views of the vast majority? Hayek argues that led to not only lose the war, suffering, and a wave of nationalism. To a lesser extent, was also a reaction to the progress of capitalist socialists, vice versa - just support came from the socialist camp⁹. In Germany the relationship between socialism and nationalism was close from the beginning, and the fathers of socialism are also precursors of National Socialism, among them may be mentioned Fitch, Rodbertus, Lassalle. Beginning in 1914 with Marxist socialism began to emerge teachers to pull the Nazi camp, mostly young people and workers, which led to the rapid development of the Nazi doctrine. It

is worth mentioning Werner, Sombart, professor, author of the work of merchants and heroes, who began as a Marxist, argued that the inevitable is a “German war” as an inevitable conflict with Germany, England. He despised the English statement about life, “so that it is good for you, and you can prolong your days upon this earth,” describing it as a maxim, “the most shameful doctrine, which was founded in kramarski mind.”¹⁰ The German idea of the state, in the opinion cited the fathers of socialism in the national edition, was not created or formed by individuals, it is not a team of individuals, nor is its purpose to serve the interests of individuals. It is a national community, where individuals have no rights but only duties. Sombart argued that the units always request the product of the commercial spirit, which do not have to provide anything more than the benefit of the individual. Recognizes the existence of a higher kind of life than the life of the individual - the life and the life of the nation state, and the aim is to sacrifice the individual for that higher life forms. For many, including Professor Plenge German socialist thought must have an organization, item, betrayed by Marx in favor of liberty¹¹. He talks about the economic world war as the third great era of the Reformation and the bourgeois revolution of liberty. Describes as a struggle born of socialist forces and organizations. Plenge described his views on economic recovery and the state: “*From the point of view of socialism, the essence of which is an organization, the absolute right of peoples to self-determination, it is not just right for individualistic economic anarchy? Do we want to give the entity the right to full self-determination in economic matters? Consistent socialism can grant people the right to self-determination only in accordance with the real, historically determined system of forces.*”¹² Many in the construction of socialist ideas brought Paul Lensch, from whom we read in *Three Years of Revolution* that in the current world revolution, Germany is a revolutionary party and the British counter-revolutionary and the German State is a historically established a representative form of higher economic life. The organization of capital, we can read that class that are pioneers in the practice of socialism, in theory, are his opponents. “*Socialism is coming, and to some extent already come, because we can no longer live without him.*”¹³ View of liberals, advocates of liberty and free market perfectly describes the formulation that they are “*invisible English army, which after the battle of Jena, Napoleon left on German soil.*”¹⁴ Manifestations of the total abolition of freedom under the authority of the State is found in Oswald Spengler, where “*The Prussian idea*” requires that each became a civil servant to all wages and salaries were determined by the state. In particular, the administration of all property becomes payable function, and the determinative issue is not only for Germany but all over the world, the question here is whether trading in the future to govern the country, whether the state has to govern trade in?¹⁵ The ideas of liberty are the biggest enemy of National Socialism.

рії України лише 218 годин. У примітках до цього навчального плану визначено, що в разі необхідності слід керуватися пояснювальною запискою до навчальних планів, затверджених ще у 1989 році. Звернемо увагу на те, що кваліфікація спеціаліста, якого готували історичні факультети педагогічних ВНЗ у 1991/92 навч. році – вчитель історії та народознавства (термін навчання 5 років) – свідчить про зміни у відношенні дослідження і вивчення культурно-національної спадщини, життя та побуту народу України, економіки та виробництва окремих її регіонів і т. ін. На час проголошення незалежності України це було зрозумілим й виправданим кроком у системі підготовки істориків.

У другій половині 1991 р. у навчальні плани зі спеціальності “Історія” були внесені зміни, які стосувалися й історії України. Головним чином вони запроваджувались згідно до програми з відповідного курсу, рекомендовану університетам Науково-методичною радою Міносвіти України (з грудня 1991 р.), відповідно до якої на вивчення цієї дисципліни передбачалося 640 годин, в т.ч. на лекції – 200, семінарські заняття – 140 та 300 годин на СРС.

Упродовж 1992-2000 рр. навчальні плани на історичних факультетах неодноразово змінювалися. Це було пов’язано з відкриттям нових спеціальностей (у деяких ВНЗ) та переходом на навчання за освітньо-кваліфікаційними рівнями – бакалавр, спеціаліст, магістр. Навчальні плани 1999/00 навч. року структурно поділяються на чотири цикли: гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін, дисциплін спеціальності й дисциплін вільного вибору студентом. Близько половини загального навчального часу відводилося на фундаментальні та професійно-орієнтовані дисципліни. Серед них на вивчення історії України відводилося 648 годин (близько 33%), а всесвітньої історії – 1323 години (близько 67%). Зріс час, який було відведено на самостійну роботу студентів (СРС). Для порівняння: в цілому на спеціальності “Історія” на лекції передбачалося 2362 години, на СРС – 2370 годин; на спеціальності “Етнологія” – відповідно 2398 проти 2632 годин; на спеціальності “Архівознавство” – 2208 проти 2424 годин. Найуразливішим місцем у структурі планів був цикл дисциплін вільного вибору студентом. Насправді ж студенти були майже позбавлені вибору, бо дисципліни цього циклу фактично були обов’язковими.

З нашої точки зору, оновлення навчальних програм і відповідно до них навчальних планів це одна з необхідних ланок у логічному ланцюжку оновлення теоретичних засад та правових нормативів функціонування історичної освіти, в т.ч. вищої, який у головних аспектах повинен виглядати таким чином: концепція – держстандарт – навчальна програма – підручник. Важливо підкреслити, що це саме ланцюжок **безперервної** історичної освіти, який має розглядатися не

освіти УРСР ця рубрика називалася “Індивідуальні заняття”). Так у плані, рекомендованому Міністерством народної освіти УРСР, СРС приділялось близько 11% від усього загального навчального часу, а вже у наступному році у навчальних планах деяких історичних факультетів цій частині студентської роботи відводилось більше третини навчального часу, зокрема на історичному факультеті Львівського університету – 46%.

Проте, найбільш значних позитивних змін навчально-виховний процес у ВНЗ України, зокрема на історичних факультетах зазнав після проголошення незалежності України. За радянських часів студенти-історики піддавались посиленій обробці, чільне місце в змістові навчально-виховного процесу на історичних факультетах відводилось дисциплінам, що не мали аналога у розвинутих країнах світу – історії КПРС, науковому комунізму, марксистсько-ленінській філософії, політекономії соціалізму, марксистсько-ленінській етиці, основам наукового атеїзму тощо. Вивчення цих дисциплін формувало у майбутніх істориків догматичне мислення й здебільшого визначало безальтернативність історичного поступу людства.

Проаналізуємо навчальний план історичного факультету Львівського університету на 1991/92 навч. рік. У визначеному плані цикл соціально-політичних дисциплін складався з таких предметів: філософія, історія філософії, економічна теорія, політологія, основи соціології, основи логіки, етика, естетика. За умов п'ятирічного терміну навчання на вивчення цих дисциплін відводилось 770 годин. Основам психології, педагогіці, педагогічній практиці та іншим психолого-педагогічним дисциплінам приділялось 806 годин. До загальнокультурного циклу входили такі предмети: основи права України, латинська мова, давньогрецька, математичні методи та ЕОМ в історичних дослідженнях і інші, всього 2170 годин. До спеціального циклу входило 23 предмети, на вивчення яких відводилось близько 4500 годин.

Проведений аналіз засвідчує, що в нові навчальні плани внесено зміни: запроваджено окремі нові курси, змінилось місце історії України в системі дисциплін історичних факультетів та ін. Перелік дисциплін і кількість годин на їх опанування переконують, що навчальний план розрахований на підготовку якісно нового покоління фахівців-істориків.

Незважаючи на наведені приклади, необхідно констатувати, що Міністерство народної освіти УРСР певною мірою відставало від вимог часу і деяких ВНЗ у питаннях внесення докорінних змін до навчальних планів зі спеціальності “Історія”. Так у затвердженому Міністерством народної освіти УРСР 3 травня 1991 р. навчальному плані спеціальності №02.07.00 “Історія та народознавство” на вивчення історії СРСР відведено 524 години, тоді як опануванню істо-

The fight against liberalism in all its forms has become the unifying idea of the socialists and the conservatives.

Interventionism as the most anti-democratic tendencies can promote and dictatorial, and the establishment of totalitarian socialism. Seemingly illogical assertions can try to prove, with what is measured by Ludwig von Mises in *The planned Chaos*. Based on this work by the Mises attempts to move the diagram of such a dangerous action. If the government makes interventions in the market, it is not almost never able to admit defeat, to admit a mistake and go back to the free economy, but will wade further, causing more and more damage. In this way, proceeding step by step, the government reaches the place where it disappeared, the entire economic freedom of individuals and come to socialism by the Nazis. If the government is trying to allow poor parents to give more milk to children, it must buy this milk at the market price, and then at a loss to give poor mothers, and differences in pay in tax. Government may also determine the price of milk at a level lower than market price, but it will lead quickly to a state in which the producers would withdraw from unprofitable business¹⁶. It is being counterproductive. But this is not the end. Then the government takes a decision, or refrain from any intervention in the market sets prices or production of the elements needed for milk production. The government takes a decision, but at a higher level, choosing the latter. And once again reaching the decision to the next level, the government set the price of the factors necessary to produce the factors necessary for milk production. Proceeding further in this way we come to the determination of prices on all tangible and intangible adopted officially. It is also the imposition of prices, wages, wages of entrepreneurs and workers, being careful to warrant continued production. If in such a system the freedom to leave in other sectors of the economy, there are flows of capital and labor, reaching further disparities in the effects so different from the intentions of the government. When this state is reached, it appears that the market economy has been replaced by a system of planned economy, or socialism. And this is the model of Nazi socialism. The Nazis extorted money, not in the market system, but just “*have established a complete system of socialist, totalitarian community*”¹⁷. There are only two ways of managing the economy in the long term, or do it by buying consumers purchasing goods or omission, or does the central government and its agencies. There is no third solution. According to many interventionists adverse effects of these actions are the result of capitalism. There is also a huge amount of conflict, such as the formation of the government opposing monopolies, these same forms. The problem with intervention is also a dictatorship, introduced theoretically to protect freedom, but unfortunately only the freedom to conduct legitimate¹⁸. Not only interferes with economic mechanisms, but also works in an incoherent manner. The conflict between socialism

and capitalism is not a dispute between two warring camps on the size ratio, which is to be awarded from the available goods. It is a debate which system is used to build prosperity, and that building a dictatorship, because there is no such thing as too much economic freedom. On one hand, the system can direct the individual, the same sovereign deciding their fate, on the other we have to do with the economy governed by the rules and dictates of ignorant people. If the latter relate to individual cases, the effects are counterproductive and do not satisfy even the developers, but if it relates to whole systems and economies will lead to totalitarian socialism¹⁹.

Arguments of fascism

In the nineteenth century liberalism has not suffered a complete success, however thanks to it there were incorporated into a lot of ideas. Only after 1918, the group come to power have gained the conviction that liberalism and capitalism must go into oblivion. Especially Third parties. International claimed that whoever does not accept their teachings as the only legitimate and not blindly support them, brought upon himself the death penalty, and do not hesitate to exterminate him and his family, including infants, whenever and wherever it is physically possible²⁰. Communist enemies of liberalism have noticed that have changed the rule that political assassinations and the fight against the opposition and freedom of speech back to the tools spoken by their opponents. When I discovered threw the blame on liberals, which is a limitation did not allow them to suppress nationalist forces - socialist in the bud. The fact is that the enemies of democracy, liberal attitude and achieved success. A significant number of people approved of fascist methods, although the program was extremely anti-liberal and interventionist politics entirely, but far from the ravages Communists, recognizing these efforts and methods, in part for the lesser evil. A huge danger to liberty is to convince the fascists of the decisive force of violence, and convinced of the need to use force²¹. Another threat that lurks at democracy and freedom, and that may be derived from socialism, socialism is militaristic. It's a variant of the socialist state, while also authoritarian, in which the importance of social and income depends on the position and the position in the army. The higher the position in the army, the greater participation in society and greater benefits. A State which is sometimes total, the State of warriors, where everything is subordinated to the conduct of war, does not allow for the existence of private means of production. Such a state is a huge threat to freedom and democracy. If there is a situation where a person engaged in a continuous struggle and conducting wars, will get under the dominion of private property over time cease to be soldiers and warriors. They will be hosting their belongings pupil, progressively less interest in the war. Therefore, only the absence of private property can afford to maintain the militaristic character of the state. Only the warrior

Відповідно до навчального плану, загальне навантаження робочого тижня не перевищувало 28 годин. За час навчання студент виконував курсові роботи, проходив навчальні і виробничі практики, мав склади державні іспити з марксизму-ленінізму, історії СРСР або нової і новітньої історії (за вибором студента) з методикою викладання, іноземної мови з методикою викладання, теорії і практики навчання та виховання. Студент, який захищав дипломну роботу, складав один державний іспит з марксизму-ленінізму.

На нашу думку, корисну інформацію стосовно розглянутого питання можна знайти і у навчальному плані спеціальності 02.19.00 Українська мова і література та історія (затверджено Держкомітетом СРСР по народній освіті 14 липня 1989 р.), на якій історія – додаткова спеціальність. Здебільшого схема розподілу навчальних годин подібна до розглянутих вище навчальних планів. Разом з тим, на історію СРСР відведено 346 годин, а на історію УРСР 162 години, тобто зберігалось теж саме співвідношення часу, що мало місце на спеціальності “історія”. До того ж, якщо аудиторних годин з історії України у істориків-базовиків було більше на 50 годин, то індивідуальних – лише на 6 годин [13].

Аналіз навчального плану зі спеціальності “Історія” історичного факультету Львівського національного університету на 1990/91 навч. рік показав, що навчання студентів-істориків передбачалось за такими основними циклами дисциплін: соціально-політичний (замість суспільного), загальнокультурний, психолого-педагогічний та цикл спеціальних дисциплін. Серед нових дисциплін, які почали вивчати майбутні історики відмітимо політологію (140 годин), основи соціології (70 годин), основи права України (100 годин), історія світових релігій (72 години), історія світового і українського мистецтва (120 годин), джерелознавство історії України (120 годин), історіографія історії України (140 годин), етнографія України (140 годин), математичні методи та ЕОМ в історичних дослідженнях (100 годин).

Головною дисципліною на історичному факультеті стала історія України, на яку відводилося 640 годин загального часу, в тому числі 200 годин лекцій, 300 годин самостійної роботи студентів та 140 годин практичних занять. Замість історії СРСР, на історичному факультеті введено “Історію Росії і Білорусі”, вивчення якої передбачало 320 годин загального часу. Цікаво, що на самостійну роботу студентів з цієї дисципліни відведено 300 годин, лекційний курс та практичні заняття склалися відповідно зі 100 годин і 70 годин навчального часу.

В цілому, якщо порівняти навчальні плани 1989/90 та 1990/91 навч. років, то мабуть найбільшими змінами, крім окремих зазначених вище, можна вважати збільшення годин на самостійну роботу студентів (в 1989 р. в офіційних документах Міністерства народної

ципліну не вивчати. Навчальними планами передбачалося збільшення часу на дисципліни за вибором. Кількість навчальних годин на спеціальні дисципліни за рубрикою “За вибором факультету” дорівнювала 96 аудиторним та 14 індивідуальним годинам. При цьому пропонували опановувати джерелознавство історії СРСР, джерелознавство нової та новітньої історії, історію правових вчень, етнографію, країнознавство, охорону праці та техніку безпеки та ін. Певне уявлення про принципи організації навчального процесу на історичних факультетах, його зміст, нормативні засади і напрямки дає аналіз навчального плану за спеціальністю 02.07.00 Історія та іноземна мова, затверджений Держкомітетом СРСР по народній освіті 14 липня 1989 р. Термін навчання – 5 років (на той час таких фахівців готували на історичних факультетах Кіровоградського, Луганського, Миколаївського педінститутів та ін. ВНЗ). Навчальним планом передбачалося чотири основні цикли дисциплін – суспільно-політичні, загальнокультурні, психолого-педагогічні та спеціальні.

До суспільно-політичних дисциплін входили такі предмети як історія КПРС, марксистсько-ленінська філософія, політична економія та ін. Загальний обсяг складав 720 годин. Другий цикл включав такі предмети, як історія світової та вітчизняної культури, практичний курс української мови, практичний курс російської мови, радянське право та ін. Загальний обсяг складав 520 годин. До психолого-педагогічного циклу дисциплін входили психологія, педагогіка, основи педагогічної майстерності, педагогічна практика та дисципліни за вибором факультету (всього 1868 годин). До циклу спеціальних дисциплін входили історія СРСР (400 аудиторних і 60 індивідуальних годин), історія УРСР (198 аудиторних і 28 індивідуальних годин), практичний курс іноземної мови (820 і 120 годин відповідно) та ін. Загальний обсяг складав 2860 годин.

Бюджет навчального часу орієнтовно розподілявся наступним чином (у тижнях): теоретичне навчання (155), практика (35), екзаменаційна сесія (18), державні іспити (4), дипломна робота (4), канікули (36). В порівнянні з орієнтовним бюджетом часу спеціальності “історія” на шість навчальних тижнів менше відводилось на практику, але на чотири більше на теоретичну підготовку. У аналізованому навчальному плані звертає на себе увагу загальний обсяг аудиторних годин – 4144, індивідуальної роботи – 714 годин, практики – 1434 години. Якщо підрахувати обсяги аудиторної і індивідуальної роботи, не враховуючи практику, то слід підкреслити, що у різних навчальних планах (спеціальності “Історія”, “Історія та іноземна мова”, “Історія і методика виховної роботи” та ін.) на індивідуальну роботу приділялося трохи менше 15% часу (для порівняння, нормативи кінця 90-х рр. XX ст. – не менше ніж третина від загального навчального часу повинно відводитись на самостійну роботу студентів).

who constantly fighting or preparing to fight, you may be ready for this fight. Men thinking of his holding, may be ready to fight rather defensive than offensive, and a long war of aggression²². In the totalitarian-militarist state has no place to conduct regular business and reap the tax revenue, certainly not so much as a democratic state. The state must pursue policies annexationist and predatory, and the redistribution of these measures is related precisely to the position in the army. State military has the ability to make every citizen a warrior, a warrior of each citizen, as each has its share of the income from such a source, as the war on behalf of the common and shared responsibility. If there would be a situation that part of the population becomes permanently honor warriors and permanent hosts, there would be a collapse equilibrium. Or warriors would oppress masses of citizens, or themselves were to degrade the role of mercenaries. Either way your state would lose militaristic-totalitarian character. Therefore, the weakening of the communist state's military weakened solutions, gradually changing in the industry. Hazardous striving to create a socialist state with color could be observed during the Second World War, when there seemed to keep the difference between a soldier fighting on the front, and the men remaining at home, taking benefits of economic prosperity. There was a possibility that had to be strengthened and deepened the border, the army in the end could occur against his own country. Socialism or totalitarian state must be supplemented by a general obligation to work at home. State military and totalitarian in that it must be organized in the shape of the communist adversely reduce its ability to fight. Germany entered the path of socialism in the early years of World War I, coming from the spirit of the military-statist, and at the end of the war increasingly introduce socialism, bringing to life the front running the country. Socialism has not improved the situation of Germany, however, did not support production but inhibited, supplies and worsened not improved²³. Poor productivity of a totalitarian state militaristic badly affects his ability. Killing the initiative of the individual leads to a lack of natural leaders in taking the decision at key moments. This type of state in history has repeatedly collapsed, citing the empire of the Incas or the Spaniards defeated by the Spartans or the Lombards²⁴.

SUMMARY

Building a better world, free from totalitarianism can sometimes require a small step back to take a big step forward. We should go back to the nineteenth-century liberal ideas to create a world of free people and to take the fight, resisting the totalitarian tendencies today.

REWOLUCJE W AUTORYTARNYCH KRAJACH AFRYKI PÓLNOCNEJ – NOWE WYZWANIA DLA EUROPY

.....
Koniec roku 2010, przyniósł w Afryce Północnej przełomowe zmiany. Rewolucje, które rozpoczęły się w Tunezji doprowadziły do upadku wieloletnich rządów prezydenta Ben Alego oraz prezydenta Mubaraka w Egipcie, w Algierii próby wpłynięcia przez obywateli na kształt władzy państwowej zostały niemal w całości stłumione. Przywódcy Maroka, elastycznie reagując na żądania obywateli, dokonują obecnie zmian systemowych. W Libii natomiast rozpoczęła się wojna domowa, a następnie interwencja Sojuszu NATO, sytuacja ta zagraża stabilności najbliższym sąsiadom Libii i negatywnie wpływa na ich zdolność i możliwość transformacji ustrojowej.

Tunezja

Próba samobójcza, 17 grudnia 2011 roku, upokorzonego przez policję sprzedawcy owoców Mohammeda Bouaziziego²⁵ w tunezyjskim mieście Sidi Bu Zajd, dała impuls do wystąpień obywateli niezadowolonych z swojego materialnego położenia. Pod koniec grudnia protesty objęły niemal cały kraj w tym stolicę Tunis²⁶. Początkowo reakcja władz zmierzająca do stłumienia siłą wystąpień, doprowadziła do jeszcze większej determinacji obywateli, którzy domagali się już nie tylko poprawy swojego położenia, ale i odejścia prezydenta kraju. Zwiększająca się liczba ofiar oraz używanie przez policję ostrej amunicji wpłynęły na radykalizację postaw. Ważne jest również wskazanie, iż rewolucja rozpoczęła się na prowincji, bardzo szybko dotarła do największych miast, gdzie protestujący reprezentowali wszystkie klasy społeczne i wszystkie zawody. Błędnym jednak byłoby stwierdzenie, iż obywatele Tunezji nagle zapragnęli demokracji i walczą o jej wprowadzenie. Głównym katalizatorem wystąpień, był raczej wzrost cen żywności, niż liberalizm i wolność. Bieda połączona z wysokim bezrobociem, duży odsetek młodych, często dobrze wykształconych obywateli zrodziły frustrację z braku jakichkolwiek perspektyw w kontrolowanym społeczeństwie. Badania wskazują, iż około 37% osób z wyższym wykształceniem pozostaje bez pracy przez 3,5 roku po zakończeniu edukacji. Tak więc gospodarka pomimo tendencji wzrostowej nie była w stanie sprostać wyzwaniom rynku pracy²⁷. Wysoki poziom edukacji w Tunezji, która posiada jeden z najlepszych systemów szkolnictwa w krajach śródziemnomorskich, negatywnie wpłynęła na stabilność systemu politycznego²⁸.

Tunezyjczycy w okresie prosperity gospodarczej, godzili się na ograniczenia swobód obywatelskich w zamian za względny dobrobyt. Pierwszym objawem wpływu kryzysu finansowego dla gospodarki tunezyjskiej był gwałtowny spadek eksportu wyrobów przemysłowych na przełomie 2008-2009 roku, produkcja przemysłowa zmniejszyła się,

społeczno-politycznych dyscyplin [10, ark.14-24]. Jak bazowi kursy historyko-politycznego i społeczno-politycznego nurtów wizualizacji "Wszystkie historie", "Politologia", "Osnowy socjologii" ta in. Pereprofilowuwalisja kafedri, zokrema kafedri istorii SPSR – u kafedri istorii Ukraini. Pri c'omu skasowuwalisja zabroni i obmezennia u wypusku nawczalnih ta naukowih wianih wicimi zakladami oswiti (Naказ Derzhawnogo komitetu Ukraini z presy wid 10 zhownia 1991 p.).

Щоб детальніше розглянути характер змін, які відбувалися у вищій історичній освіті на початку 90-х рр., звернемося до порівняльного аналізу навчальних планів зі спеціальності "Історія" другої половини 80-х рр. і 1991 року. Зазначимо, що відповідно до наказу Міносвіти України "Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах" від 2 червня 1993 р., основним нормативним документом, що визначав організацію навчального процесу в конкретному напрямку освітньої або кваліфікаційної підготовки був навчальний план. Нагадаємо, що в навчальних планах історичних факультетів, затверджених Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти колишнього СРСР для всіх педагогічних ВНЗ Союзу, вивчення історії союзної республіки передбачалось рубрикою "Дисципліни, вводимые в соответствии с особенностями республики". Так у навчальному плані (Історія з допоміжною спеціальністю "Педагогіка"), затвердженому 14 червня 1987 р. ця рубрика посідала останнє місце і передбачала 50 лекційних і 70 семінарських годин, розподілених по двох (VII; IX) семестрах. Водночас, на історію СРСР відводилось 580 годин, в т.ч. 220 лекційних і 300 семінарських [11, с.81-82]. Дослідниками відмічалось, що програми з історичних дисциплін 1987 р. характеризувалися заідеологізованістю, між ними і навчальними планами існували певні розбіжності, але зросла кількість годин, відведених на самостійну роботу студентів (СРС) при загальному зменшенні обсягів лекційного часу.

У 1989 р. ВНЗ отримали право складати власні навчальні плани на основі розроблених Міністерством освіти СРСР та УРСР навчально-програмних документів. У навчальних планах цього року предмети згруповані в такі цикли: суспільно-політичні, загальнокультурні, психолого-педагогічні, спеціальні дисципліни. Згідно до плану вводилися предмети, яких не було в жодному із затверджених раніше навчальних планів. Серед них: історія світової та вітчизняної культури, на вивчення якої відводилося 90 годин навчального часу, в тому числі 78 годин аудиторних та 12 годин індивідуальних занять; замість наукового атеїзму студенти почали вивчати історію релігії та атеїзму (40 годин, в т.ч. 30-аудиторних та 10 індивідуальних занять) [12]. Хоча у навчальних планах Міносвіти за 1989 р. рекомендувалось як обов'язкова дисципліна історія КПРС, в окремих ВНЗ приймали рішення що дис-

чали стратегію подальшого розвитку вищої освіти України у перше десятиліття незалежності.

В цілому протягом 90-х рр. XX ст. нормативно-правове забезпечення освітньої діяльності здійснювалося за допомогою 12 законів України, понад 20 указів Президента України, 86 постанов Кабінету Міністрів України та більше 100 наказів Міністерства освіти. Як бачимо, кількість нормативно-правових актів не дозволяє казати про байдужість держави до вищої освіти. Зрозуміло, що кількість не завжди визначає якість. Розглянемо ті нормативно-правові акти, що були прийняті у першій рік незалежності.

Згадуваний вище Закон «Про освіту» (1991 р.) передбачав створення нової системи вищої освіти та здебільшого визначав пріоритетні напрями розвитку вищої освіти протягом 90-х рр. XX ст. Проте, він не був законом прямої дії, тобто його життєздатність залежала від нормативних і методичних матеріалів, що мали втілюватися в життя наказами та колегіальними рішеннями державної системи органів управління освітою.

Перебудова вищої освіти в Україні передбачала розробку і впровадження принципово інших педагогічних підходів, нових концепцій і до підготовки істориків. Серед найперших заходів Міносвіти України в цьому напрямі відмітимо лист ректорам педінститутів від 3 грудня 1991 р. за № 1/9-458 «Про зміни у змісті підготовки вчителів історії», в якому зокрема рекомендувалося:

1. Вважати за доцільне створення на історичних факультетах таких кафедр: історії України, всесвітньої історії, історії слов'янських народів, спеціальних історичних дисциплін.

2. Вести нові курси: історіографія історії України -30-40 годин, історична географія – 35 годин,- історія рідного краю – 30- 40 годин, історія слов'янських народів (замість курсу історії СРСР) – 300-350годин, історіографія всесвітньої історії – 60-80 годин, археологія України (замість археології СРСР) -70 годин, шкільний курс історії та методика його викладання –100-120 годин [9].

Як бачимо, в Україні було створено основу для радикальної переорієнтації вищої історичної освіти на вивчення національної історико-культурної спадщини. Міністерство освіти доручило ВНЗ оновити навчальні плани і програми, переглянути зміст історичних дисциплін з метою їх деідеологізації. Передбачалася підготовка нового покоління навчально-методичної літератури, розробка нормативної бази для проведення довузівської профорієнтації молоді.

На історичних факультетах ВНЗ, насамперед педінститутів, з вересня 1991 р. було розпочато підготовку кадрів з нових спеціальностей “Історія і народознавство” та “Історія і практична психологія”. Розширювалось вивчення історії України, вводився курс “Народознавство” шляхом зменшення в першу чергу, обсягів

а загальний ріст PKB впав з 4,6 % в 2008 році до 1,3 % в першому кварталі 2009 року ²⁹.

Рząd znalazł się w trudnej sytuacji, nie był w stanie tak jak dotychczas wesprzeć gospodarkę oraz uspokoić ludność poprzez dopłaty do żywności i podstawowych produktów, jak to miało miejsce w latach wcześniejszych. Inflacja wzrosła trzykrotnie, co w połączeniu z korupcją na niewyobrażalną skalę, obnażyło krótkowzroczność reform tunezyjskich ³⁰. Do tego społeczeństwo w Tunezji jest młode i dobrze wykształcone, silne są związki zawodowe, a Ben Ali w ostatnich latach stracił zaufanie armii, wszystko to spowodowało, iż nie był on w stanie po raz kolejny powstrzymać obywateli przez strajkami. 14 stycznia 2011 roku zrezygnował z urzędu i wraz z rodziną uciekł z kraju ³¹. Jego obowiązki przejął początkowo Fouda Mebazaa ³² a już dwa dni później Mohamed Ghannouchi ³³. Został powołany nowy rząd jedności narodowej z reprezentantami opozycyjnych partii. Pomimo deklaracji ze strony nowych władz, przestrzegania zasad demokratycznych i organizacji w pełni wolnych wyborów oraz usunięcia z rządu przedstawicieli Zgromadzenia Demokratyczno-Konstytucyjnego związanych z obalonym prezydentem, a następnie zawieszenie działalności tego ugrupowania, protesty obywateli nie zostały przerwane, a rząd Ghannouchiego pod koniec lutego podał się do dymisji ³⁴. Nowe władze z Bedżim Caidą Essebsiem, wyznaczyły datę wyborów do Zgromadzenia Konstytucyjnego na koniec lipca oraz zapowiedziały prace nad nową konstytucją. Ostatecznie wybory zostały przesunięte na 24 października 2011 roku ³⁵.

Nowy rząd rozwiązał dawny aparat bezpieczeństwa, skonfiskował cały majątek partii prezydenckiej oraz zapowiedział, iż żaden, wysoki rangą, jej członek, nie będzie mógł zostać zarejestrowany jako kandydat w najbliższych wyborach ³⁶. Przyzwolił również na powstawanie kolejnych ugrupowań politycznych, w tym także na wznowienie działalności Partii Odrodzenia, która w 1989 roku została zdelegalizowana ³⁷. Przeprowadzono również proces byłego prezydenta, w którym został skazany łącznie na 40 lat więzienia za nadużycia finansowe, nielegalne posiadanie broni i narkotyków ³⁸. Już na początku maja w Tunezji miały miejsce kolejne protesty, których przyczyną była wypowiedź byłego MSW o możliwości zamachu stanu w sytuacji gdy w wolnych wyborach zwyciężyłyby radykalne ugrupowania islamskie. Sytuacja więc w kraju pozostaje niestabilna i napięta. Nie wiadomo jakie rozstrzygnięcie przyniosą wybory. Obywatele protestują nadal gdyż nie są zadowoleni z sytuacji ekonomicznej i politycznej, domagają się przyspieszenia reform. Najwięcej obaw budzi możliwość przejęcia władzy w rządzie przez radykalnych islamistów ³⁹, a to mogłoby zniweczyć dotychczasowe osiągnięcia rewolucji ⁴⁰.

Warto zastanowić się nad tym dlaczego to właśnie Tunezja najlepiej rozwinięty kraj Afryki Północnej, stała się pierwszym krajem, gdzie

społeczeństwo niezadowolone ze swojej sytuacji zdecydowało się protestować przeciw przywódcy. Należy tu zwrócić uwagę na szereg czynników ekonomicznych, społecznych oraz politycznych. Przez długi okres czasu prezydent Ben Ali był w stanie utrzymać władzę i uzasadnić swoje rządy, wskazując na stosunkowo wysoki standard życia w kraju. Jego strategia utrzymania władzy opierając się na rekompensowaniu braku wolności politycznej dobrobytem gospodarczym z czasem stała się niemożliwa do utrzymania. W ostatnich latach stopa bezrobocia w Tunezji drastycznie wzrosła, szczególnie wśród młodych dobrze wykształconych obywateli, a nierówności społeczne były coraz bardziej widoczne. Do tego informacje, dostarczone przez portal Wiki licks potwierdzały obawy obywateli Tunezji, iż duży procent środków publicznych, wykorzystywany jest do prywatnych celów rządzących⁴¹.

Kolejną kwestią mającą wpływ na wydarzenia w Tunezji jest to, iż w demonstracjach brali udział wszyscy przedstawiciele społeczeństwa. W Tunezji, w porównaniu do innych krajów regionu obywatele są nowoczesni, dobrze wykształceni, rozwija się klasa średnia. Społeczeństwo jest w miarę jednorodne pod względem etnicznym, do tego w Tunezji jest wysoki jak na kraje arabskie wskaźnik równości kobiet. Pomimo więc cenzury i kontroli prasy obywatele skutecznie wykorzystywali możliwości jakie dają im nowoczesne technologie. Portale społecznościowe jak Facebook, Twitter, stały się wirtualnym miejscem spotkań i komunikacji oraz narzędziem za pomocą, którego obywatele byli w stanie się zjednoczyć⁴².

Egipt

Rewolucja w Tunezji zapoczątkowała falę wystąpień w innych krajach Afryki Północnej oraz Bliskiego Wschodu. W Egipcie do masowych protestów doszło w stolicy 25 stycznia 2011 roku, bardzo szybko ogarnęły one cały kraj⁴³. Za pośrednictwem portali społecznościowych wiadomości o organizowanym Dniu Gniewu docierały niemal do każdego miejsca w kraju. Głównym postulatem było ustąpienie prezydenta Mubarak. Przyczyną protestów, podobnie jak w Tunezji, była zła sytuacja ekonomiczna i wysokie bezrobocie oraz żądania reform gospodarczych, gdyż jak wskazują badania około 40% ponad 80-milionowej populacji Egiptu żyło za mniej niż 2 USD dziennie⁴⁴. 28 stycznia została zorganizowana kolejna akcja - Piątek Gniewu, w której na skutek starć z policją i służbami bezpieczeństwa zginęło wielu cywili. Na ulicę wyszło wojsko, została wprowadzona godzina policyjna oraz władze zablokowały dostęp do internetu i sieci komórkowych. Nie udało się jednak uspokoić sytuacji w kraju⁴⁵. Impulsem do wystąpień stał się również powrót do kraju Mohammada ElBaradei⁴⁶, lidera opozycji, który wspierał protestujących i zachęcał do kolejnych wystąpień. 1 lutego został zorganizowany Marsz Miliona, którego punktem centralnym był plac Tahrir w stolicy kraju. Na ulice wyszło ponad 5 mln obywateli⁴⁷. Warto zwrócić uwagę na rolę nowoczesnych środków przekazu dzięki,

osnowa dla здійснення działalności w sferze освіти, w tymu числі вищої історичної освіти, якщо при цьому дані документи, зрозуміло, не сучасні Декларації про державний суверенітет.

Закон «Про освіту» було прийнято Верховною Радою України 23 травня 1991 р., тобто ще напередодні проголошення незалежності України. Даний закон створював основу для розбудови національної системи освіти. За законом, освітня сфера України орієнтувалась на всебічний розвиток людської особистості, що визнавалась найбільшою цінністю суспільства. Відповідно до цього закону у червні 1991 р. була складена і затверджена Міністерством освіти України «Програма розвитку народної освіти України на перехідний період (1991 – 1995 рр.)». Цим документом, зокрема передбачалося розробка понад 150 підзаконних нормативно-правових актів, а також підготовка довгострокової державної програми розвитку вищої освіти в Україні до 2005 року [8, арк. 15 – 25].

У листопаді 1993 р. відбулася важлива подія – Кабінет Міністрів України затвердив Національну програму «Освіта. Україна XXI століття», головною метою полягала у піднесенні вітчизняної освіти, зокрема вищої, до світового рівня. У програмі підкреслювалась нагальна необхідність реорганізації існуючої системи освіти з урахуванням політичних, економічних і духовних змін в українському суспільстві.

До зазначених вище документів слід додати Закони України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» (грудень 1991 р.) зі змінами і доповненнями, «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (лютий 1993 р.), «Про науково-технічну інформацію» (червень 1993 р.), «Про концепцію національної програми інформатизації» (лютий 1998 р.). Вказані законодавчі акти разом з відповідними Указами Президента України (найважливіші – «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні (про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів» від 12 вересня 1995 р., «Про заходи щодо вдосконалення діяльності органів освіти» від 10 жовтня 1995 р., «Про положення про національний заклад освіти (установу) України» від 16 червня 1995 р. зі змінами та доповненнями та ін.), постановами Кабінету Міністрів України («Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад» від 5 березня 1996 р., «Про ліцензування, атестацію й акредитацію навчальних закладів» від 12 лютого 1996 р., «Про документи про освіту і вчені звання» від 12 листопада 1997 р. та ін.), наказами Міністерства освіти України (з 1999 р. – Міністерства освіти і науки України) («Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах» від 2 червня 1993 р., «Положення про ступеневу систему освіти в Україні» від 21 серпня 1993 р., «Про затвердження Положення про державну атестацію вищих закладів освіти» від 22 травня 1996 р. та ін.) визна-

Починаючи розгляд даної проблеми зазначимо, що піднормативно-правовою базою розуміється, насамперед, законодавчі акти нашої держави, які стосувалися вищої освіти, зокрема вищої історичної освіти, ділову державну документацію, концепцію історичної освіти, державні стандарти зі спеціальності «Історія» (їх складові – освітньо-кваліфікаційні характеристики (ОКХ) і освітньо-професійні програми (ОПП), а також відповідну документацію ВНЗ.

Напередодні проголошення незалежності в Україні розроблялися документи, які безпосередньо, або тим чи іншим боком стосувалися проблем підготовки спеціалістів-істориків. Перш за все, це «Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР». Ще у січні 1989 р. ЦК КПУ ухвалив постанову про формування відповідної програми на період 1991 – 2000 рр. Виконавцем цього доручення стала Академія наук УРСР. У середині 1990 р. програму було розроблено і затверджено окремою постановою Політбюро ЦК КПУ від 27 липня 1990 р. У програмі вказувалося, що на всіх історичних факультетах слід організувати окремі кафедри історії України і ввести спеціалізацію студентів з цієї дисципліни, розробити навчальні програми курсу історії України для істориків, створити секції україністики в наукових бібліотеках ВНЗ. Крім того, передбачалося задовольнити потреби вищої школи у підручниках і методичній літературі з історії України. У числі ВНЗ, які відповідали за виконання республіканської програми виділено Київський, Харківський, Львівський, Дніпропетровський, Донецький, Сімферопольський, Ужгородський університети і Луганський педінститут [6]. Заздалегідь зазначимо, що за окремими аспектами (збільшення годин на вивчення історії України, забезпечення навчально-виховного процесу підручниками, звертання уваги на гострі та актуальні питання з минулого українського народу) програма практично використовувалася до кінця 90-х рр. ХХ ст.

Звернемося до налізу наступного документу – «Державної програми розвитку вищої освіти Української РСР (проект)». Його було розроблено у відповідності до указу Президента СРСР від 15 травня 1990 р. У ньому наголошувалося на гуманізації і індивідуалізації навчально-виховного процесу у ВНЗ, покращення соціально-побутових умов життя студентської молоді. Цікаво, що програмою передбачалося до 2005 р. довести загальну учбову площу на одного студента денної форми навчання в середньому до 21 кв. м., забезпечення дисплейними робочими місцями до 30-40 на 100 студентів [7, арк. 5 – 21].

Після проголошення суверенітету України (16 липня 1990 р.) усі нормативні документи Держосвіти СРСР розглядалися як такі, що мають рекомендаційний характер. Проте, на практиці ними керувалися, оскільки не була ще напрацьована власна нормативно-правова

яким громадяни Африки Північної могли дізнатися про ситуацію в їх країні та у найближчих сусідах. Нагнітання подій з Сиді Бу Зайд мало місце через портали типу Facebook, Twitter і YouTube, на яких можна було прочитати про протести та дізнатися про заплановані ініціативи.

Президент намагався рятувати свій уряд призначив новий уряд та повідомив про покращення економічної ситуації та впровадження демократичних реформ. Наступні заяви, що він не буде претендувати на наступну каденцію в виборчих кампаніях, однак це не заспокоїло протестувальників, до цього війська пообіцяло, що не використає сили проти громадян ⁴⁸. 11 лютого 2011 року Мубарак, після 30 років, залишив посаду ⁴⁹. Влада перейшла до Найвищої Ради Військової, очолюваної Міністром Оборони Мохамедом Хусейном Тантаві ⁵⁰. 13 лютого була розпущена парламентарна влада та призначено спеціальний комітет, який мав завдання розробити нову конституцію. Наступного дня Найвища Рада Військова заявила, що зміни до конституції будуть прийняті протягом 10 днів, а референдум конституційний відбудеться протягом 2 місяців ⁵¹. Заступини президента та заяви про зміни конституційні не заспокоїли до кінця ситуації в країні, громадяни продовжували протестувати на вулицях, вимагаючи від армії зняття стану надзвичайного, звільнення ув'язнених політичних та відсторонення від найвищих посад членів колишнього уряду. Війська почало придушати демонстрації використовуючи сили ⁵².

До кінця лютого представлені результати роботи Комісії Конституційної, яка запропонувала, наприклад, впровадження обмежень каденційних термінів президента, який міг би обіймати посаду лише на одну каденцію, нові обмеження вимог для кандидатів. Текст тимчасової конституції Єгипту містить 26 статей: головним джерелом єгипетського законодавства має залишатися шариат, визначено Єгипет як демократичну, опарту на принципи громадянства, іслам має бути релігією держави, але політичні партії не можуть ґрунтуватися на приналежності до певної релігійної спільноти. Референдум конституційний відбувся 19 березня, майже 80% громадян підтримали запропоновані зміни ⁵³. Одночасно було введено зміни в уряді. 3 березня новим прем'єром за Ахмеда Шафіка став Ессам Шариф - колишній Міністр Транспорту, почалося також звільнення з посади політиків зв'язаних з колишнім президентом ⁵⁴. Не було визначено точної дати виборчих кампаній, однак за Радой вони мають відбутися протягом двох місяців після прийняття рішення про вибори парламентарні. Вибори парламентарні були заплановані на вересень ⁵⁵.

В Єгипті подібно до Тунісу існують побоювання, що в демократичних виборчих кампаніях влада перейде до радикальних угруповань. Найбільше шанси тут має Братство Мусульманське, яке в Єгипті є найбільш впливовим опозиційним рухом.

jest to, iż scena polityczna w Egipcie jest bardzo podzielona, nie ma również silnego kandydata na prezydenta. Wygrani będą reprezentować tylko niewielką część społeczeństwa, co może doprowadzić do kolejnych protestów. Wątpliwości budzi także uczciwość procesu wyborczego, gdyż Rada Najwyższa zapowiedziała, iż nie przyjmie zagranicznych obserwatorów.

W Egipcie trwa śledztwo, które ma doprowadzić do wskazania odpowiedzialnych za użycie siły podczas demonstracji. Zarzuty zostały postawione prezydentowi Mubarakowi, jego synowi oraz Ministrowi Spraw Wewnętrznych Habibowi al-Adli. Oficjalnie w drugiej połowie kwietnia 2011 roku, specjalna komisja, podała, iż w trakcie demonstracji zginęło 846 osób⁵⁶.

Algieria

Kolejnym krajem Afryki Północnej gdzie doszło do wystąpień obywateli jest Algieria. Protesty rozpoczęły się pod koniec grudnia 2010 roku, intensyfikacji uległy na początku stycznia, gdyż od nowego roku rząd zapowiedział 30% wzrost cen żywności. Jednak tu demonstracje przerodziły się w zamieszki, uzbrojeni ludzie dewastowali domy, sklepy i urzędy państwowe. Demonstranci domagali się również zniesienia stanu wyjątkowego i swobód obywatelskich. Reakcja władz była zdecydowana, niemal wszystkie protesty zostały krwawo stłumione⁵⁷.

W odpowiedzi na żądania obywateli rząd zmniejszył ceny cukru i oliwy. 3 lutego prezydent obiecał, iż będzie dążył do zniesienia stanu wyjątkowego w państwie i umożliwi dostęp opozycji do mediów. Dwa miesiące później zapowiedział m. in. zmiany w konstytucji i reformy legislacyjne, modyfikację prawa wyborczego oraz uczciwe wybory prezydenckie w 2014 roku. Sytuacja Algierii jest daleka od doprowadzenia do upadku autorytarnych rządów, ale obywatel domagając się swoich praw, wywierają presję na status quo.⁵⁸

Maroko

Maroko, jedyna monarchia w Afryce Północnej, jak pokazały ostatnie miesiące pozostaje stosunkowo stabilne w porównaniu do zaognionej i wciąż niepewnej sytuacji w Tunezji czy też w Egipcie. Ogólnie można wskazać, iż monarchie (także można przytoczyć tu przykład Jordanii) są postrzegane jako bardziej stabilne. Jest to wynikiem z jednej strony tego, iż dynastia marokańska posiada religijne umocowanie, z drugiej tego, że w sytuacji niezadowolenia społeczeństwa monarcha może bardzo szybko i skutecznie uspokoić obywateli przez odwołanie rządu, a tym samym stworzyć wrażenie, iż głos ludu został wysłuchany⁵⁹. Do tego Maroko jest rządzone przez młodego dobrze wykształconego władcę, który przez ostatnie lata zdobył opinię reformatora poprzez np. zwiększenie praw kobiet. Badania przeprowadzone w Maroku w 2009 roku wskazały, iż 90 % obywateli dobrze oceniło rząd króla. Kolejną sprawą, są różnice dotyczące struktury i charakteru społeczeństwa. W Maroku mamy do

«Джерелознавство з історії України», «Історія освіти і науки в Україні» та ін.

Важливість створення і вдосконалення нормативно-правової бази підготовки фахівців якого завгодно профілю не викликає жодного сумніву. Особливо це завдання постає актуальним у час швидкоплинних змін, які відбувалися і відбуваються у сучасному світі.

Вказане вище повною мірою відноситься і до вдосконалення фундаменту навчально-виховного процесу на історичних підрозділах вищих навчальних закладів України у 90-ті роки минулого століття. Протягом визначеного періоду поступово відбувалися зміни у процесі нормативно-правового забезпечення освітнього процесу на історичних факультетах і відділеннях. Підкреслимо, що 90-ті роки ХХ ст. – особливий час для української держави і суспільства, бо саме в цей період відбувалося набуття незалежності. Тому зміни у нормативно-правовій базі підготовки фахівців-істориків слід аналізувати у контексті політико-правових і суспільних змін.

Відомо, що підготовка висококваліфікованих фахівців залежить від створення, вдосконалення та взаємодії нормативно-правової, науково-інформаційної баз із відповідним кадровим і матеріально-технічним забезпеченням ВНЗ, бо те в яких умовах й за допомогою чого набувають освіту студенти, здебільшого визначає їхні якісні показники у навчанні.

Різним аспектам проблеми вдосконалення нормативно-правової бази підготовки фахівців історичного профілю у вказаний період присвячено певну кількість публікацій. Серед них особливу увагу привертають дослідження А.Г.Болебруха і В.В.Іваненка «Проблеми підготовки істориків в університетах України», С.В.Кульчицького «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991 – 2000 рр. як історіографічне явище», С.О.Нікітчиної «Становлення та розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917 – 1991)», Ю.М. Алексєєва «Деякі проблеми викладання і вивчення історичних дисциплін у педагогічному вузі», О.П.Рєєнта «Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу» та деякі інші [1-5].

Беручи до уваги, що проблема вдосконалення нормативно-правової бази підготовки фахівців-істориків у ВНЗ України у 90-ті рр. ХХ ст. тривалий час була і є об'єктом наукового аналізу, але більшість досліджень обмежено окремими аспектами, актуальність її комплексного вивчення не зменшується.

З урахуванням попередніх підсумків історіографічного огляду і спираючись на джерельну базу визначеної теми, метою даного наукового доробку постає намагання скласти цілісне уявлення про нормативно-правову базу підготовки істориків у ВНЗ України протягом 90-х рр. ХХ ст.

fact that any activity demands deep knowledge, for pedagogical activity personal qualities and inner culture are particularly important.

Key words: professionsl and educational qualities, personal qualities, student, profesiohrama of a teacher of history, teaching skills.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст.: Проект. – К. : Вид-во «Шкільний світ, 2001. – С. 6.
2. Ушинський К. Про народність у громадянському вихованні. Вибр. пед. твори у 2 т. / К. Ушинський. – К., 1993. – Т. 1. – С. 49.
3. Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. – К. : Вища школа, 1997. – С. 50.
4. Слостенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной підготовки / В. А. Слостенин. – М. : Просвещение, 1976.
5. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения / Ю. К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1977.
6. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1990.
7. Профессиональная деятельность молодого учителя (социально-педагогический аспект) / Под ред. С. Г. Вершловского, Л. С. Лесохиной. – М. : Педагогика, 1982.

ББК 74.03 (4 Укр)

Мишечкін Г.В.

ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-ІСТОРИКІВ У ВНЗ УКРАЇНИ (90-ТІ РР. XX СТ.)

У статті проведено аналіз змін, що відбулися у нормативно-правовій базі підготовки фахівців історичного профілю у вищих навчальних закладах України протягом останнього десятиліття XX ст.. Вказано на те, що дані зміни на історичних факультетах і відділеннях відбувалися відповідно до змін у політично-правовому й суспільному житті України, які головним чином пов'язані з набуттям незалежності. Однак підкреслюється наявність проблем, які залишилися: не розроблено концепції історичної освіти; протягом першої половини 90-х рр. XX ст. були відсутні державні стандарти, зокрема освітньо-кваліфікаційні характеристики бакалавра, спеціаліста, магістра; ВНЗ не мали навчальних програм з суттєво нових дисциплін «Етнологія», «Основи антропології»,

czynienia ze społeczeństwem tradycyjnym, silnie przywiązany do więzi rodzinnych, identyfikującym się bardziej z najbliższym plemieniem, niż z narodem. Różnice pomiędzy miastem a terenami wiejskimi są bardziej widocznie niż w pozostałych krajach regionu. Społeczeństwo nie jest dobrze wykształcone, wskaźnik analfabetyzmu wśród kobiet wynosi 50 %, nie wykształciła się silna klasa średnia jak w Tunezji. Również czynnikiem, który przyczynia się do stabilizacji systemu są znaczne swobody polityczne w porównaniu do innych państw regionu ⁶⁰. Przedstawiciele opozycji są reprezentowani w rządzie, co więcej król toleruje działalność nie zalegalizowanej partii islamistów «Sprawiedliwość i Miłość», nie dając tym samym argumentu jej przywódcom do podburzania obywateli. Warto jednak wskazać, iż w ostatnim okresie zaostrzone zostały przepisy dotyczące funkcjonowania prasy, sytuacja praw człowieka uległa pogorszeniu ⁶¹. Polityka względem Sahary Zachodniej jest stale potępiana przez społeczność międzynarodową, natomiast warto zaznaczyć, iż istnieją ogólne przyzwolenie obywateli na stosowanie represji wobec Sahary Zachodniej, gdyż nie może ona liczyć na solidarność z marokańskimi obywatelami ⁶². Natomiast biorąc pod uwagę obiektywne wskaźniki poziomu życia w Maroku, to są one niższe niż w Tunezji, młodzi ludzie mają tak naprawdę mniej szans na znalezienie miejsca na rynku pracy. Pomimo prowadzenia procesu modernizacji, sytuacja ekonomiczna w najbliższym czasie nie sprostą oczekiwaniom obywateli. Ważne natomiast jest to, iż Muhammad VI obserwując sytuację w najbliższym kraju sam inicjuje proces zmian nie dopuszczając do rozwoju protestów.

Pomimo tego Maroko również stało się miejscem wystąpień obywateli, natomiast reakcje sił porządkowych były tu umiarkowane. Różnica w stosunku do Tunezji polegała przede wszystkim na tym, iż demonstranci nie domagali się upadku monarchii i ustąpienia Muhammada VI, ich oczekiwania dotyczyły reformy systemu konstytucyjnego, ograniczenia władzy monarchy, a tym samym wprowadzenia większych swobód obywatelskich ⁶³. W kilka dni po demonstracjach 9 marca 2011 roku król Muhammad VI wygłosił przemówienie do narodu, w którym obiecał kompleksowe reformy demokratyczne. W tym celu powołał specjalną Komisję Konsultacyjną, której działania miały skupić się na prowadzeniu dialogu i wymiany poglądów na temat propozycji reform. W skład Komisji weszli m.in. przedstawiciele poszczególnych sił politycznych, związków zawodowych, środowisk akademickich ⁶⁴. Najbardziej znaczące propozycje zmian dotyczyły niezawisłości sądów oraz rozszerzenia uprawnień parlamentu. Zwycięska partia w wyborach będzie miała możliwość desygnowania kandydata na premiera, co dotychczas było zarezerwowane wyłącznie dla króla. Referendum w Maroku odbyło się na początku lipca 2011, Ponad 98% głosujących odpowiedziało «tak» dla reform proponowanych przez króla Mohammeda VI ⁶⁵. Na efekty reform, trzeba będzie poczekać, natomiast istotne wydaje się to, iż przywódca

Maroka stara się wychodzić naprzeciw nowym wyzwaniom i trafnie ocenia sytuację. W przeciwieństwie do innych rządzących w krajach Afryki Północnej, jest w stanie przekazać część swoich uprawnień w zamian za zachowanie pozycji monarchy i utrzymanie ciągłości władzy.

Libia

Pod wpływem masowych wystąpień niemal w wszystkich krajach Afryki Północnej, także obywatele Libii wyszli na ulicę żądając od władz swobód politycznych oraz reform ekonomicznych. Sytuacja jednak przybrała tu inny obrót niż w Tunezji czy Egipcie. Pierwsze protesty rozpoczęły się w połowie stycznia 2011 roku w Bengazi, po upływie miesiąca praktycznie w całym kraju dochodziło do antyrządowych wystąpień⁶⁶. Jednak wieloletni przywódca Libii pułkownik Kaddafi, nie zamierzał iść nawet na najmniejsze ustępstwa i do walki z demonstrantami skierował siły bezpieczeństwa. W drugiej połowie lutego zablokował dostęp do internetu oraz wezwał swoich zwolenników do organizacji kontrademonstracji⁶⁷. Pod koniec lutego sytuacja uległa zaostreniu, coraz częściej dochodziło do krwawych starć pomiędzy demonstrantami, a zwolennikami pułkownika. Zagraniczne agencje donosiły, iż władza rządowa utraciła kontrolę nad częścią kraju, gdzie wojsko przeszła na stronę protestujących, natomiast do demonstrantów strzelają najemnicy wynajęci przez Kaddafiego. 19 lutego 2011 na znak protestu przeciwko strzelaniu do demonstrantów do dymisji podał się przedstawiciel Libii w Lidze Arabskiej, Abdel Moneim al-Honi. Ze swoich funkcji zrezygnowali także ambasadorowie Libii w Indiach, Tunezji, USA, Chinach, Indonezji, Wielkiej Brytanii i Malezji, Minister Sprawiedliwości Mustafa Muhammad Abd ad-Dżalil oraz kilku generałów armii libijskiej⁶⁸. Również ugrupowania islamskie potępiły działania władz, nałożyły na Muammara Kaddafiego fatwę, nakazującą wiernym zabicie przywódcy⁶⁹.

20 lutego w wystąpieniu telewizyjnym syn pułkownika Saif, zadeklarował, iż jego ojciec nie zamierza ustąpić, zapowiedział powołanie specjalnej komisji do zbadania aktów przemocy podczas zamieszek z udziałem przedstawicieli organizacja praw człowieka⁷⁰. Na antenie w krótkich wypowiedziach Muammar Kaddafi zapewniał, że się nie podda obwiniając za sytuację w kraju terrorystów, wydał też rozkaz karania śmiercią pilotów, którzy odmówią posłuszeństwa.⁷¹ Zapowiedział, że zachodni dziennikarze będą traktowani na terenie Libii jak zwolennicy Al Kaidy. Wezwał demonstrantów do złożenia broni i obiecał amnestię oraz nagrody pieniężne za informacje o przywódcach opozycji.

23 lutego 2011 włoskie MSZ podało, iż liczba ofiar śmiertelnych w Libii przekroczyła 1000 osób. Libia została zawieszona w prawach członka Ligi Arabskiej, a Rada Bezpieczeństwa ONZ potępiła działania władz⁷². Od początku marca 2011 NATO wprowadziło obserwację Libii z powietrza, Stany Zjednoczone nałożyły sankcje ekonomiczne na Libię

Na naszą dumkę, проведенне тестування не було даремним. Самооцінка та спрямування на самовдосконалення в процесі формування професійно значущих якостей вчителя відіграє виключно важливу роль. Вона дає можливість самовизначитись у житті, передбачає критичне ставлення до себе, постійне примірювання своїх можливостей до вимог, які висуває життя, вміння самостійно ставити перед собою цілі, які можуть бути досягнуті, суворо оцінювати хід своїх думок та їх результати.

Проводячи спостереження впродовж практики, студенти встановлюють безпосередній зв'язок між теорією і практикою, тому що в цьому випадку теорія пояснює практику, а практика дозволяє переглянути теорію. Треба визначити, що педагогічна практика може справити значний вплив на формування рефлексивної позиції майбутніх учителів. Так, за результатами практики студенти-історики оцінюють свої здібності і можливості щодо вибраної професії вчителя, рівень своєї професійної майстерності набагато відповідальніше. Практика в загальноосвітніх закладах найкращим чином дає студентам можливість проводити самоспостереження власного професійного рівня, вдосконалювати особистісні якості педагога, а саме – підвищувати рівень отриманих теоретичних знань, використовувати педагогічні технології, методи і прийоми педагогічного менеджменту. Вони також можуть аналізувати прояв своїх професійно значущих якостей, таких як гуманність, комунікативність, професійна мобільність, визначати шлях для професійного вдосконалення. Тому подальші дослідження сприятимуть підвищенню якості теоретичної підготовки майбутніх вчителів історії, формуванню об'єктивного ставлення до професійної педагогічної діяльності.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы подходы к формированию учителя истории не только как квалифицированного специалиста, но и всесторонне развитой, социально активной личности, которая имеет фундаментальное образование, богатую внутреннюю культуру. Несмотря на то, что для любой деятельности необходимы глубокие знания, для педагогической деятельности учителя особенно важны профессионально значимые личностные качества, внутренняя культура.

Ключевые слова: профессионально-педагогические качества, личностные качества, студент, профессиограмма учителя истории, педагогическое мастерство.

SUMMARY

The article analyzes approaches to training of a teacher of history as not only a skilled expert, but as a fully developed, socially active personality, who has fundamental education and a rich internal culture. Despite the

2010/11	терпіння, почуття відповідальності, володіння дидактичними прийомами, авторитетність	професійні знання, авторитетність, уміння зрозуміти іншого
2011/12	доброзичливість, любов до дітей, професійні знання	міцне здоров'я, терпіння, бажання змінити світ на краще

Якщо підсумувати відповіді опитуваних, то можна зазначити, що більшість із них напередодні педагогічної практики віддали пріоритет таким якостям: 1) із професійно значимих якостей головними більшість обрала любов до дітей, доброзичливість; 2) із професійних умінь – знання з предмету, уміння планувати власну діяльність; 3) із психолого-педагогічних умінь – уміння педагогічного спілкування, почуття відповідальності. Наприкінці практики більшість студентів віддавали пріоритет таким якостям, як авторитетність, професійні знання та толерантне ставлення до інших учасників навчального процесу. Не можна говорити про стабільність значень рейтингу з року в рік. Наочно простежується зміна пріоритетів молодого педагога. Студентська молодь попередніх років здебільшого обирала такі якості, як міцне здоров'я, професійні знання, авторитетність особи вчителя. Уже 10% студентів серед опитаних у 2011 та 2012 роках пріоритетними назвали такі якості, як уміння зрозуміти іншого та бажання змінити світ на краще. Це говорить про позитивну динаміку ставлення студентів до майбутньої педагогічної діяльності.

Таким чином, ми бачимо зміну перших позицій рейтингу якостей вчителя до і після педагогічної практики, що є результатом зміни ставлення студентів четвертого курсу до професійної діяльності взагалі і до власних якостей як майбутнього вчителя.

Ми вважаємо, що вчителю повинні бути властиві й такі якості, як толерантність та почуття власної гідності. Визначальною тут є система цінностей учителя, де толерантність і емпатія – здатність бачити особу в іншій людині, незалежно від її походження, віри, соціального статусу, від користі, яку вона приносить суспільству, – переходить із розряду філософських категорій в стійке психологічне переконання. Така настанова, яка входить до особистісних якостей, часто висуває перед вчителем високі вимоги – вміння бути вище своїх власних бажань та потреб і віддати безумовний пріоритет потребам учня.

Ця професіограма дуже зацікавила студентів-істориків. Вони дивувались, що професія вчителя є такою складною, різноплановою, вважали, що вчитель повинен знати тільки свій предмет і вміти доступно викладати його учням. Професіограма дала їм можливість уявити собі образ сучасного вчителя-майстра, який би володів всіма цими якостями, знаннями та умінями. Більшість студентів «приміряли» цю модель на себе і говорили, що, якщо вже вони будуть вчителями, то хорошими, авторитетними, які відповідатимуть найкращим якостям цієї професіограми.

ораз заповідали, із розважана jest interwencja militarna NATO. 17 marca 2011 roku Rada Bezpieczeństwa ONZ przyjęła rezolucję nr 1973 ustanawiającą strefę zakazu lotów nad Libią⁷³. Ponadto zostały zamrożone wszystkie aktywa władz libijskich. Interwencja ONZ w Libii została zaplanowana na popołudnie 19 marca, kilka godzin po nadzwyczajnym szczycie Unii Europejskiej, Unii Afrykańskiej i Ligi Arabskiej w Paryżu⁷⁴. Chęć udziału w operacji wyraziły ponadto Francja, Wielka Brytania, USA, Kanada, Norwegia Dania i Belgia, a władze Włoch i Hiszpanii ogłosiły gotowość udostępnienia swoich baz lotniczych. 19 marca francuskie samoloty znalazły się w przestrzeni powietrznej Libii i rozpoczęły patrolowanie obszaru nad Bengazi, aby jak powiedział prezydent Francji Nicolas Sarkozy *przeciwdziałać jakiegokolwiek agresji ze strony sił plk Kaddafiego przeciwko ludności Bengazi*⁷⁵. Rozpoczęły się także pierwsze działania zbrojne pod kryptonimem Operacja Harmattan.

Muammar Kaddafi po rozpoczęciu operacji NATO wygłosił przemówienie wzywające obywateli do obrony kraju przed atakami krzyżowców i syjonistów. Obok narodowej armii libijskiej, po stronie Muammara Kaddafiego walkę prowadziły organizacje paramilitarne, a także najemnicy opłacani przez pułkownika, wśród których byli obywatele Nigru, Czadu, Sudanu, Mali, Demokratycznej Republiki Konga, Kenii, Zimbabwe, Ghany, Ukrainy i Białorusi, Algierii i Syrii⁷⁶. Muammar Kaddafi utrzymywał, iż w Libii toczył walki z Al-Kaidą, a demonstrantów oskarżył o współpracę z terrorystami. 23 lutego Al-Kaida ogłosiła tworzenie emiratu islamskiego w Darnie⁷⁷. Mimo, iż Al-Kaida opowiedziała się przeciwko Kaddafiemu, to rebelianci zarzekli się, że nie mają nic wspólnego z bojówkami Al-Kaidy.

Jeszcze przed interwencją NATO, opozycyjne ugrupowania przystąpiły do tworzenia nowych władz. 26 lutego były Minister Sprawiedliwości Mustafa Muhammad Abd ad-Dżalil rozpoczął tworzenie rządu tymczasowego w Bengazi. Powołano Narodową Radę Tymczasową, która 5 marca ogłosiła się rządem libijskim⁷⁸. Powstał też trzyosobowy komitet kierowniczy z przewodniczącym Mahmudem Dzebrilem, za sprawy sił zbrojnych odpowiadał Omar Hariri, kierownictwo nad dyplomacją objął Ali Essawi, który w lutym ustąpił ze stanowiska ambasadora w Indiach. Powstała Libijska Armia Ludowa skupiająca żołnierzy, którzy wypowiedzieli posłuszeństwo pułkownikowi, Wolne Libijskie Siły Powietrzne, a także inne organizacje jak: Narodowa Konferencja na Rzecz Libijskiej Opozycji, Narodowy Front na Rzecz Ocalenia Libii, Libijska Liga na Rzecz Praw Człowieka, Libijski Ruch Młodych, bojówka Jaysh-e-Libi al-Hurra i Al-Kaida Islamskiego Maghrebu. Łącznie przeciwko Kaddafiemu walczyło około 17. tys. bojowników.

Na początku czerwca operacja NATO została przedłożona o 90 dni. 8 lipca podczas przemowy w mieście Sabha, Muammar Kaddafi zagroził atakami na Europę. Powiedział, że NATO będzie żałowało interwencji

w Libii. Dodał, że należy wyzwolić historyczne krainy arabskie takie jak Wyspy Kanaryjskie, Sycylia czy południowo hiszpańska Andaluzja⁷⁹. W połowie lipca siły opozycyjne wobec Kadafiego utworzyły jednolitą strukturę dowodzenia, wyrażona została zgoda wszystkich grup na przejście pod dowództwo ministra obrony z Tymczasowej Rady Narodowej. Ujednoczenie tych struktur umożliwiło zakończenie sporów między dowództwem w Bengazi, a bojownikami walczącymi na linii frontów⁸⁰.

27 czerwca Międzynarodowy Trybunał Karny w Hadze wydał nakaz aresztowania Muammara Kaddafiego oraz jego współpracowników: syna Kadafiego Saifa Al-Islama oraz szefa libijskiego wywiadu Abdullaha Al-Senussiego. Prowadzone były także próby rozmów pokojowych, przywódca opozycji zadeklarował nawet, że Muammar Kaddafi mógłby pozostać w kraju, jeśli odsunie się od władzy i przyzwoli na międzynarodowy nadzór⁸¹.

Do początku września 2011 roku, większość terytorium kraju przeszła pod kontrolę sił opozycyjnych wobec pułkownika. On sam pozostaje w ukryciu, nadal jednak wzywa swoich zwolenników do dalszej walki.

Obecnie sytuację w Libii trudno ocenić, jednak można przewidzieć, iż losy Muammara Kadafiego jako przywódcy kraju są policzone. Pytanie brzmi czy zostanie schwytany i będzie sądzony za zbrodnie przeciwko ludzkości, czy też uda mu się uciec z kraju. Niewątpliwie kraj stoi przed wielkimi wyzwaniem procesu przemian, a pierwszym z ich będzie odbudowa kraju, gdyż w trakcie wojny niemal cała infrastruktura została zniszczona, kolejną sprawą będzie stabilizacja polityczna i ekonomiczna.

Nowe wyzwania dla Europy

Warto zastanowić się jakie implikacje niosą ze sobą wydarzenia w Afryce Północnej dla Europy. Region stanowi miejsce szczególnej uwagi Unii Europejskiej ze względu przede wszystkim na wspólną historię, bliskość geograficzną a co za tym idzie wyzwania związane z migracją, terroryzmem, przestępczością zorganizowaną, różnicami kulturowymi oraz zależnościami ekonomicznymi. Z pewnością wydarzenia z początku 2011 roku problemy te oraz wyzwania wzmacniają. W pierwszym półroczu 2011 roku głównie do Włoch i na Maltę przybyło 25 tysięcy nowych imigrantów z Tunezji i Egiptu. Do tego trwający konflikt w Libii powoduje, iż liczba uchodźców zwiększa się z dnia na dzień, a UE przygotowuje się na potencjalny kryzys humanitarny⁸². Większość obywateli północnoafrykańskich państw próbuje dostać się do Europy drogą morską. Jak podkreśla Philippe Fargues, dyrektor Centrum Polityk Migracyjnych w Europejskim Instytucie Uniwersyteckim we Florencji, imigranci to nie tylko osoby, które uciekały z kraju z obawy o represje starego reżimu, ale również współpracownicy dyktatorów, którzy opuszczają Egipt, Tunezję i Libię w obawie o represje nowych władz⁸³.

Таблиця 1.

Самооцінка якостей, умінь учителя історії

Рік навчання	Самооцінка якостей учителя до педагогічної практики (за п'ятибальною системою)	Самооцінка якостей учителя після педагогічної практики (за п'ятибальною системою)
2007/08	3,6	4,2
2008/09	3,5	4,3
2009/10	3,8	4,3
2010/11	4,3	4,4
2011/12	4,1	4,3

Більшість студентів-істориків (65%) невисоко оцінили наявність домінуючих якостей в собі, наголосили, що вони володіють всіма цими якостями недостатньо для самостійної професійної діяльності, і саме ця модель допомогла їм усвідомити всю складність обраної професії. Інші визначили, що ніколи не задумувались, що в них стільки всього є: знань, умінь та якостей.

Як бачимо, самооцінка після закінчення педагогічної практики була несуттєво, але покращена. У першу чергу це позначилося на таких якостях і умінях, як професійна відповідальність, уміння зрозуміти учня, терпіння і педагогічний оптимізм. І навпаки, такі якості, як ерудиція, культура мовлення, уміння володіти собою отримали у студентів менший рейтинг, ніж попередні практики. Це свідчить про недостатню психолого-педагогічну підготовку, несформованість педагогічних компетенцій.

Загалом можна стверджувати, що більшість студентів стали більш впевненими, виваженими, відповідальними, організованими. Отже, впровадження методу самодіагностики у професійній підготовці студентів необхідне не тільки для проведення суто методичних досліджень в навчально-виховній діяльності вищого закладу освіти, а й з метою визначення цілі і завдань педагогічної діяльності, пріоритетних шляхів удосконалення організації і впровадження різноманітних педагогічних технологій, їх корекції тощо.

Надалі ми запропонували студентам продіагностувати психолого-педагогічні та особистісні якості, якими повинен володіти сучасний педагог. Результати виявилися такими:

Таблиця 2.

Рейтинг провідних якостей вчителя історії

Рік навчання	Провідні якості вчителя (рейтинг до педагогічної практики)	Провідні якості вчителя (рейтинг після педагогічної практики)
2007/08	любов до дітей, терпіння, правдивість	авторитетність, уміння пояснювати матеріал, оптимізм
2008/09	уміння пояснювати матеріал, терпіння, любов до дітей	повага до особи учня, авторитетність, любов до дітей
2009/10	терпіння, доброзичливість, уміння педагогічного спілкування потреба в саморозвитку	авторитетність, толерантність, професійні знання, уміння володіти собою

принцип взаємодії суб'єктів, їх активний взаємовплив [7]. З досвідом роботи, за умови постійного саморозвитку і самовдосконалення, вчитель стає професіоналом і майстром педагогічної діяльності.

Проаналізувавши лише деякі підходи, можна побачити, що серед вчених не існує єдиної думки щодо питання про структуру необхідних учителю професійно значущих якостей особистості. На нашу думку, вчителя, в першу чергу, повинні відрізняти гуманістичні якості, такі як емпатія, такт, толерантність, вміння знайти позитивне в людині, доброзичливість, справедливість тощо, без яких неможлива робота з дітьми, бо процес гуманістичного виховання учнів починається з формування гуманістичних якостей особистості самого вчителя.

Саме діагностику домінуючих якостей ми пропонували студентам-історикам напередодні і після проведення першої в їх житті активної педагогічної практики протягом 2007-2012 років.

Педагогічну практику можна розглядати як соціально-психологічну царину професійного випробування студента. Соціально-рольове очікування і його реальна професійно-рольова поведінка нерідко суперечать одне одному, породжують внутрішньо-особистісні конфлікти, які можуть розв'язуватися через заниження професійної самооцінки, спаду рівня намагань, відмови від обраної професійної педагогічної діяльності.

Діагностика рівня сформованості готовності студентів-істориків до педагогічної діяльності здійснювалася за допомогою методик, які допомогли виявити особливості поведінки студентів 4 курсу історичного факультету в ситуаціях спілкування, спільної діяльності: методика ціннісних орієнтацій, методика самооцінки, тестування.

Використовуючи рекомендації з опису рівнів педагогічної діяльності, професіоналізму, педагогічної культури, ми керувались тим, що готовність до педагогічної діяльності виявляється в таких показниках, як ставлення до майбутньої професії педагога, виявлення особистісних якостей, необхідних для професійної самореалізації.

Значущість цінностей професійної праці та їх поширеність у студентському середовищі аналізувалася у взаємозв'язку з дослідженням мотивів обрання студентами майбутньої професії, адже успішність і якість навчальної діяльності залежить значною мірою від мотиваційної сфери.

Завданням проведення тестування було з'ясувати ступінь сформованості якостей вчителя історії, підготовки студентів до самостійної педагогічної діяльності, розуміння ними завдань, які стоять перед педагогічним працівником з метою досягнення позитивної педагогічної мети.

Після ознайомлення з відповідями всіх учасників анкетування, ми вирішили їх узагальнити і ознайомити з результатами. Отже, самооцінка студентів виглядає таким чином:

Країни Європейського Союзу стаяли перед великим викликом. І не chodzi tylko o kwestie bezpieczeństwa Europy, konieczność zapewnienia minimum socjalnego imigrantom, znalezienia dla nich miejsca, ale również o przyszłość samej Unii, gdyż nie ma jednej wizji rozwiązania tych problemów. Niektórzy w Europie apelują o większą pomoc dla uchodźców, zaś inni żądają ściślejszej kontroli na zewnętrznych granicach UE by powstrzymać tę falę.

Głosy wśród państw członkowskich są podzielone również co do tego jaki status nadać imigrantom ze świata arabskiego – jako uchodźców z prawem do azylu czy też jako nielegalnych imigrantów.

Kolejna sprawa dotyczy terroryzmu i przestępczości zorganizowanej. Dotychczas organizacje terrorystyczne nie były na tyle zorganizowane, aby móc bezpośrednio zagrozić Europie. Jednak proces zmian z jakim mamy dziś do czynienia w Afryce Północnej, upadek dawnych reżimów próba transformacji krajów z autorytarnych do bardziej pluralistycznych na wzór zachodnioeuropejskich demokracji, może doprowadzić do ich wzmocnienia i wzmożonej aktywności, gdyż obecnie kraje te są mniej stabilne i mniej odporne na radykalne postulaty.

Jeśli natomiast weźmiemy pod uwagę kwestie współpracy gospodarczej, tutaj także istnieje wiele niewiadomych. Wojna domowa w Libii może w dłuższej perspektywie mieć ogromny wpływ na zaopatrzenie Europy w gaz i ropę, pozostałe kraje natomiast modernizując swoje systemy polityczne muszą mieć też nowy pomysł na prowadzenie wymiany handlowej z krajami Unii Europejskiej, pytanie brzmi czy zachowają wypracowany przez lata charakter i intensywność tej współpracy. Problemem np. może stać się handel przez Kanał Sueski, gdy np. nowe władze chciałyby negocjować kontrakty zawarte przez wcześniejsze władze.

Wydarzenia w Tunezji pociągnęły ze sobą protesty na niemal całym Bliskim i Środkowym Wschodzie. Sytuacji w poszczególnych krajach nie można jednak porównywać, mimo iż w większości źródło wystąpień tkwiło w biedzie i braku perspektyw życiowych młodych obywateli, to rezultaty dzisiejszych zmian z pewnością będą różne w poszczególnych krajach arabskich. Kolejne reżimy jak uważa profesor Zdanowski nie będą upadały jeden po drugim. Każdy kraj arabski ma własną specyfikę, a różnice między nimi są znacznie większe niż np. między krajami słowiańskimi⁸⁴. Nie wszystkie wystąpienia i protesty, będą prowadzić do rzeczywistych systemowych zmian i transformacji ustrojowej.

Przed Tunezją, Egiptem i Libią stoją inne wyzwania. Tunezjczycy będą musieli zmagać się z nierównościami społecznymi i nadal niestabilną sytuacją polityczną, nowe władze w Egipcie muszą najpierw utworzyć instytucje rządowe, Libia natomiast będzie musiała odzyskać równowagę po krwawej wojnie domowej. Podczas gdy Tunezja i Egipt zajmą się budowaniem instytucji politycznych - konstytucji, partii politycznych

i systemów wyborczych – w Libii trzeba zacząć od budowy podstaw społeczeństwa obywatelskiego⁸⁵.

Chociaż nie ma wątpliwości, że przed Algierią stoją takie same problemy jak w Egipcie, i innych krajach Afryki Północnej, posiada ona największe zasoby ropy i gazu, które mogą zostać wykorzystane na rzecz poprawy rosnących kosztów życia i walki z bezrobociem, szczególnie wśród młodzieży. Wiele zależeń będzie podobnie jak w Maroku od woli rządu, czas pokaże czy wstępne polityczne reformy zapowiadane przez władców, będą wystarczające, aby ustabilizować sytuację⁸⁶. Jeśli zapowiedziany przez Maroko proces zmian będzie realizowany, to może stać się przykładem dla innych krajów Afryki Północnej. Na specyficzną sytuację Maroka wpływ ma również bliskość geograficzna oraz historyczne związki z Europą Zachodnią. Argumentem za powodzeniem procesu demokratyzacji jest to, iż co prawda Maroko także stało się miejscem demonstracji, jednak były one podyktowane chęcią wypowiedzenia się obywateli w sprawie deficytu demokracji, a nie obalenia systemu. Dlatego też kraj ma obecnie dobre warunki do tego, aby przeprowadzić rzeczywiste reformy.

Jednym z najważniejszych pytań jest to czy obecne zmiany będą prowadziły do transformacji systemów politycznych czy też do odrodzenia dyktatury. Wiele czynników będzie miało na to wpływ, w tym odporność obywateli na radykalne hasła islamskie. Komentatorzy wydarzeń podkreślają, że rewolucje mają świecki charakter, że podczas wystąpień nie było hasła islamskich. Jednak rola takich organizacji może się z upływem czasu zwiększać i mogą aspirować do przejęcia władzy, co wydaje się najbardziej prawdopodobne w Egipcie, gdyż radykalne Bractwo Muzułmańskie zachowało swoją organizacyjną strukturę, która może w końcu wypełnić próżnię władzy⁸⁷. Nowe kierownictwo w Tunezji i Egipcie może ulec tym samym pokusom, co poprzedni władcy, co oznaczałoby to po raz kolejny wypaczenia demokracji⁸⁸. Jak na ironię, najlepszym rozwiązaniem może nie okazać się demokracja, gdyż obywatele nie są do tego przygotowani⁸⁹. Bez względu na ostateczny wynik z pewnością Afryka Północną znacząco się zmieni.

Obecnie Afryka Północna jest na początku trudnego okresu przejściowego. Przez dziesięciolecia reżimy były zdominowane przez dyktatorów a aktywność na scenie politycznej organizacji i partii nie związanej z przywódcą była znikoma. Dzisiaj powstaje wiele nowych ugrupowań, którym brak jest doświadczenia, po latach politycznej stagnacji. Ponadto kraje mają do czynienia z gospodarczymi i społecznymi problemami które komplikują przeprowadzenie reform. Upadek reżimów oraz prędkości, z którym to się stało, były zaskoczeniem dla wszystkich obserwatorów. Z jednej strony problemy ekonomiczne spowodowane rosnącymi cenami żywności, bezrobocie i brak perspektyw dla młodych

na efektywność pedagogicznej pracy, проте сприяють її успішності; негативними – якості, що призводять до зниження ефективності педагогічної діяльності, а професійно недопустимими – ті, що ведуть до професійної непридатності вчителя.

Дослідження показали, що педагогічно обдаровані вчителі здатні не тільки адекватно розуміти своїх учнів, але й цілеспрямовано впливати на них в процесі дидактичної комунікації.

Якості особистості, що залучені до процесу становлення професійної діяльності, впливають на ефективність її виконання з основних параметрів: продуктивності, якості, надійності. Існує більше ніж 500 класифікацій професійно значущих якостей учителя. Розглянемо деякі з них. Так, І. А. Зязюн вказував на те, що майбутньому вчителю необхідно працювати «над таким синтезом якостей і властивостей особистості, які дадуть змогу без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність: педагогічний оптимізм, впевненість у собі як в учителіві, відсутність страху перед дітьми, вміння володіти собою, відсутність емоційного напруження, наявність вольових якостей (цілеспрямованість, самоволодіння, рішучість)» [3].

В. О. Сластьонін виокремлює такі професійно значущі якості вчителя, як інтерес і любов до дитини, справедливість, педагогічна пильність та спостережливність, педагогічний такт, педагогічна уява, товариськість, вимогливість, наполегливість, цілеспрямованість, організаторські здібності, витримка, врівноваженість, професійна працездатність [4].

Ю. К. Бабанський найважливішими особистісними якостями вчителя вважав ідейно-політичний, культурний кругозір, суспільну активність, почуття нового, потребу працювати з дітьми, наполегливість, педагогічний такт, педагогічне орієнтування, вимогливість, самооцінку, знання в галузі свого предмета, вміння розвивати мислення школярів, навички навчальної праці, інтерес до предмета, вміння забезпечити індивідуальний підхід до учнів під час навчання та виховання, вміння організувати позакласну роботу з предмета [5].

З дослідженні Н. В. Кузьміної виділено п'ять груп якостей, зумовлених відповідними видами діяльності вчителя: гностичні, проєктувальні, конструктивні, комунікативні, організаторські [6]. Професійно компетентний фахівець може і повинен бути підготовлений за час навчання в педагогічному вищому закладі освіти, в нього мають бути сформовані всі необхідні для майбутнього вчителя професійно значущі якості, які дозволять йому успішно здійснювати педагогічну діяльність. Як слушно зазначив С. Г. Вершловський, завершення формування спеціаліста – результат формування його особистості на етапі становлення, виявлення його громадської позиції, загальний підсумок формування особистості на етапі професійного становлення. Педагогічний вищий заклад освіти інтегрує весь досвід особистості, підпорядковуючи його професійній ролі, в основі якої лежить

линської, Н. Дем'яненко, Б. Ступарика, Т. Завгородньої. Останнім часом активізувався процес дослідження особливостей підготовки педагогічних кадрів, зокрема студентів-істориків, на різних етапах їх професійного становлення та діяльності. Більше того, існує цілий ряд досліджень, які обґрунтовують наявність взаємозв'язку між педагогічною майстерністю і самостійною роботою над собою (Ю. Азаров, В. Сластьонін, В. Лозовий).

Ніхто не може заперечувати, що широкі, багатогранні й ґрунтовні знання облагороджують людину, підносять її думки, зосереджують увагу на «питаннях розуму, вищої творчості, а не на матеріальних, звичайних інтересах» [2]. Актуальним до сьогодні є висновок, зроблений К. Ушинським про те, що кінцевий результат при підготовці майбутніх учителів значною мірою залежить від природних задатків та систематичної праці над собою тих, хто готується стати педагогом.

Провідне місце в професіограмі вчителя історії посідає спрямованість його особистості. Спрямованість особистості педагога – це мотивація на зумовленість його дій, вчинків, усієї поведінки конкретними життєвими цілями, джерелом яких є потреби, суспільні вимоги і особистісні якості, в першу чергу – педагогічна спрямованість особистості як стійка мотивація формування особистості учня, її всебічного гармонійного розвитку.

Становлення вчителя – це в першу чергу формування його як особистості і лише потім – як професійного фахівця, що володіє спеціальними знаннями в певній галузі педагогічної діяльності. Не залишає сумнівів те, що успішність професійної підготовки у вищій школі залежить від професійно значущих особистісних якостей, а недостатній їх розвиток у певній групі студентів є причиною недостатньої професійної успішності. Адже особистісні якості, дозволяючи передбачати характер взаємодії між особистістю і педагогічною професією, формуються ще в шкільні роки.

Учені пропонують різноманітний набір особистісних якостей, важливих для професії педагога. Робляться спроби виділити найсуттєвіші з точки зору ефективності педагогічної діяльності якості майбутнього вчителя. Правомірним, на нашу думку, є виділення домінуючих, периферійних, негативних і професійно недопустимих якостей. Домінуючими вважаються якості, відсутність кожної з яких унеможливує ефективне здійснення педагогічної діяльності – гуманність, педагогічний оптимізм, громадська відповідальність, соціальна активність, професійна компетентність, правдивість, справедливність, порядність, чесність, гідність, працьовитість, самовідданість, наявність педагогічного такту, що визначає стиль поведінки учителя, спричиняє упевненість учнів у доброзичливості вчителя, його чуйності, доброті, толерантності, наявності педагогічної техніки; периферійними є якості, які не здійснюють вирішального впливу

obywateli, łamanie praw człowieka. Z drugiej strony, pojawiły się nowe formy komunikacji i możliwości organizacji za pomocą portali społecznościowych a co za tym idzie lepszy dostęp do mediów i informacji. Zmiany w Tunezji, Egipcie i Maroku to zaledwie pierwszy krok na drodze do demokracji, która na pewno wymaga kilku zmian pokoleniowych, nie tylko ze względu na wewnętrzne uwarunkowania poszczególnych krajów, ale i międzynarodowe implikacje, jakie rodzic mogą młode arabskie demokracje.

Mianowski Roman

TOTALITARYZM W EUROPIE NA PRZYKŁADZIE ZWIĄZKU RADZIECKIEGO W OKRESIE STALINIZMU

Początki ZSRR

Po rewolucji październikowej w 1917 r. zorganizowanej przez bolszewików Rosja stała się przedmiotem dezintegracji terytorialnej. W myśl rewolucji bolszewicy instalują na przyległych terenach partie komunistyczne często przy udziale Armii Czerwonej.⁹⁰

Proklamowane są nowe republiki o ustroju komunistycznym z których większość upada. Największa z nich to *Rosyjska Socjalistyczna Federacyjna Republika Radziecka 1917-1991, kolejno powstają: republika ukraińska 1917 i w 1919 białoruska*. Po zajęciu Azerbejdżanu Armenii i Gruzji powołano na tym terenie do życia w 1922 Zakaukaską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Radziecką.⁹¹

W grudniu 1922 roku przechodzi projekt Lenina i tak cztery republiki radzieckie: Rosja, Ukraina, Białoruś i Federacja Zakaukaska tworzą nową konfederację – ZSRR. Szefem nowego rządu zostaje Lenin, kolejno władzę mieli sprawować rotacyjnie przedstawiciele wszystkich republik.⁹²

W maju 1922 Lenin doznaje pierwszego ataku paralizu w efekcie którego jego system nerwowy zostaje uszkodzony. W grudniu ma miejsce drugi atak a od marca 1923 Lenin traci kierownictwo nad pracami partii i rządu.⁹³

W początkach swojej działalności biuro polityczne składało się Lenina, Zinowiewa, amieniewa, Trockiego, Bucharina, Tomskiego i Stalina. Władza skupiała się wokół Lenina, Zinowiewa i Kamieniewa. W związku ze słabym zdrowiem Lenina, Zinowiew i Kamieniew widzieli siebie jako prawowitych następców a w Trockiim konkurenta. Do nich postanawia się dołączyć Stalin i wspólnie działać przeciwko Trockiemu. Jednak granicami Rosji za drugą osobę po Leninie uważano Trockiego (to on *de facto* kierował powstaniem w czasie rewolucji). Lenin powrócił do Rosji dopiero po zwycięstwie bolszewików. W trakcie powstania Lenin działał z ukrycia pełniąc rolę teoretyczno-inspiracyjną.

W styczniu 1924 umiera Lenin, dzięki kontroli partyjnych struktur Stalin zdobywa coraz większą władzę.⁹⁴ W efekcie czego postanawia się odłączyć od Zinowiewa i Kamieniewa i zawiązać sojusz z resztą członków biura politycznego: Bucharinem, Tomskim i Rykowem.

W międzyczasie Trocki zostaje usunięty ze stanowiska komisarza wojennego (późniejsze zawiązanie paktu przeciwko Stalinowi pomiędzy Trockim, Zinowiewem i Kamieniewem nie osiąga zamierzonego celu). W styczniu 1926 Stalin usuwa Zinowiewa z biura politycznego, następnie w październiku tego samego roku usunięty zostaje Trocki i Kamieniew. W 1927 roku Stalin usuwa ich z komitetu centralnego partii a następnie z samej partii. W 1929 Trocki postanawia uciec z kraju a od czerwca 1930 Stalin skupia już w swych rękach władzę absolutną, stając się tym samym dyktatorem Rosji.

Pierwsze lata stalinizmu

Od 1929 rozpoczyna się okres powszechnie znany jako *stalinizm*, chociaż Stalin już wcześniej podejmował jednoosobowe decyzje na corocznych zjazdach władz partii. Jedną z nich podczas XV zjazdu WKP (Wszelchzwiązkowa Konferencja Partyjna) dotyczyła kolektywizacji rolnictwa.⁹⁵

Sytuacja rolników w 1927 była stosunkowo dobra. Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat produkcja globalna wzrosła o 21%, głównie za sprawą roślin i hodowli przemysłowych. Niestety ceny skupy zbóż nie były tak wysokie jak przed wojną, od 1913 do 1927 ich cena spadła o prawie 70%.

Wraz z obniżeniem podatku rolnego i utrzymaniem stałych cen na produkty przemysłowe zamożna cześć rolników zgromadziła duże pieniądze. Nie mając jednocześnie możliwości ich wydania (gdyż na te produkty które chcieli zakupić popyt przewyższał podarż) zdecydowali się na zaprzestanie uprawy zboża.⁹⁶

W związku z zaistniałą sytuacją w 1928 wystosowana została ostra dyrektywa, zezwalająca na stosowania nadzwyczajnych środków przymusu wobec kułaków (właściciele dużych gospodarstw), którzy nie chcieli sprzedawać zboża. Jako wytłumaczenie Stalin podał ogólną potrzebę kolektywizacji zboża, która i tak ma miejsce w świadomości mieszkańców wsi oraz trudnościami z jego skupem.

Zgodnie z nowym planem uchwalonym na XVI zjeździe WKP, partia przewidywała skolektywizowanie 20% gospodarstw w ciągu 5 lat. W okresie pierwszego roku (lipiec 1928 – lipiec 1929) zakładano skolektywizowanie tylko 2.2% wszystkich gospodarstw, jednak ze względu na obowiązek bezwzględного przymusu administracyjnego, terroru, nacisku i współzawodnictwa poszczególnych komitetów okręgowych WKP skolektywizowane zostały tereny Ukrainy, Uralu, Północnego Kaukazu i dolnego obszary Wołgi. W 1930 sam Stalin stwierdził, że „do 20 lutego br. udało się skolektywizować 50%

ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

ББК Ч 420.421

Мартинчук І. І.

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ІСТОРІЇ

У статті проаналізовані підходи до формування особи вчителя історії не тільки як кваліфікованого спеціаліста, а й всебічно розвинутої, соціально активної особистості, яка має фундаментальну академічну освіту, багату внутрішню культуру. Не дивлячись на те, що для будь-якої діяльності необхідні глибокі знання, для педагогічної діяльності вчителя історії особливо важливі професійно значущі, особистісні якості, внутрішня культура.

Сучасні умови суспільного розвитку України потребують переходу вищої школи на нову концепцію підготовки майбутніх спеціалістів, удосконалення її якості, інтегрування, підвищення рівня професіоналізму, компетентності, інтелектуальної культури вчителя.

У Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті наголошується, що суспільство без високого рівня освіти не має майбутнього. Актуальність проблеми полягає також у тому, що суспільство зацікавлене в формуванні педагога нового покоління – особистості, яка хоче і може брати на себе відповідальність за майбутнє країни. Тому, вважаємо, не випадково головною метою Національної доктрини розвитку освіти в Україні у XXI столітті визначено «забезпечення можливостей самовдосконалення особистості, формування інтелектуального потенціалу як найвищої цінності нації» [1].

Сучасне суспільство ставить якісно нові вимоги до особистості педагога, тому існує потреба у вивченні та усвідомленні історичного досвіду, що дозволить використати ті ідеї, які допоможуть підготувати всебічно розвинуту особистість – висококваліфікованого, творчого вчителя. Ми визначаємо професійну готовність студентів-істориків до педагогічної діяльності одночасно і як психічний стан, і як якість особистості, і як особливе особистісне утворення, що передбачає наявність мотиваційно-ціннісного ставлення до майбутньої професійної діяльності, вираженість професійно важливих якостей особистості вихователя, а також володіння знаннями й уміннями в галузі шкільної історичної освіти.

Цій проблемі присвятили свої наукові праці відомі педагоги, вчені, вчителі-практики другої половини XIX – першої половини XX ст.: К. Ушинський, М. Пирогов, В. Вахтеров, М. Демков, К. Ільницький, М. Корф, С. Миропольський, С. Русова, Б. Грінченко, О. Барвінський.

Підготовка висококваліфікованого, творчого вчителя історії є провідною темою в працях сучасних педагогів-науковців: О. Сухом-

10. Волобуев О., Кулешов С. Так и не «прорвался» к народу // Социалистическая индустрия. – 1988. – 20 нояб.
11. Н. С. Хрущев (1894–1971) // Материалы науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Н. С. Хрущева. – М., 1994.
12. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 448 с.
13. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К. : Либідь, 1994.
14. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.
15. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 350 с.
16. Шаповал Ю. І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с.
17. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К. : «ARC-UKRAINE», 1996. – 793 с.
18. Кульчицький С. Відлига // Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001. – К., 2001. – С. 115–120.
19. Ганжуров Ю. Чорно-біла відлига у дзеркалі преси. – К., 2000. – 220 с.
20. Ким М. П. Проблемы теории и истории реального социализма. – М., 1993.
21. Бутенко А. П. Механизм торможения, его сущность и пути устранения // Рабочий класс и современный мир. – 1988. – № 2. – С. 122–131.
22. Катаєв В. О. Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі: Дис. ... канд. іст. наук: Спец.: 07.00.01. – К., 1994. – 198 с.
23. Зависит от нас. Перестройка в зеркале прессы. – М., 1988.
24. История без «белых пятен». Дайджест прессы. 1987–1988. – Л., 1990.

gospodarstw w ZSRR, tym samym plan pięcioletni został przekroczony *ponad dwukrotnie*”.⁹⁷

Majątek gospodarstw został przekazywany na tworzenie kołchozów (gospodarstw społecznych). W połowie 1930 r. mienie pokułackie (sklasyfikowane jako wkład biedoty i parobków) stanowiło 34% całkowitego mienia kołchozowego. Chłoptwo otrzymało nakaz wstępowania do kołchozów a tych którzy by się sprzeciwili traktowano jak wrogów Związku Radzieckiego. Tym sposobem do kołchozów chłopi wstępowali (głównie poprzez aresztowania) nie grupami lecz całymi wsiami, powiatami a nawet okręgami. Ich liczba w kołchozach z dn. 1 lipca 1928 r. wynosiła 1.7%, w listopadzie 1929 r. – 7.6%, a w marcu 1930 r. – 58%.⁹⁸

Równoznaczny do okresu tworzenia kołchozów był okres rozkułaczania. Podczas walki z kułactwem (według szacunkowych liczb gdyż dokładne wciąż nie są znane) w 1929 r. na Syberię i północny Daleki Wschód zesłano 150 tys. rodzin *kułackich*, w 1930 – 240 tys. a w 1931 r. ponad 285 tys. Rozkułaczanie rozpoczęło się w 1928 r. i trwało jeszcze po 1931 r. Całkowita akcja objęła od 8 – 9 milionów ludzi. Nie wiadomo ilu z nich dokładnie przesiedlono, zamordowano, skierowano do obozów pracy czy zmarło z głodu i nędzy.⁹⁹

W latach 1930 – 1932 polityka kolektywizacji napotkała masowy opór na wsi w ZSRR, głównie w rejonie północnego Kaukazu. Do 1932 r. Armia Czerwona wymordowała na tym terenie ok. 1 miliona osób przeciwnych kolektywizacji.¹⁰⁰

Wielki Głód z lat 1932 – 1933 nigdy nie został przez Stalina oficjalnie potwierdzony, pomimo iż doprowadzono do niego celowo. W jego następstwie wymarła znaczna część populacji Ukrainy. Egzekwowanie dostaw nieodpłatnych kontyngentów produktów rolnych, które przewyższały możliwości produkcyjne wsi oraz konfiskata ukrytego zboża, doprowadziły do utraty życia co najmniej 6¹⁰¹ do 7^{102 103} milionów ludzi (dochodziło też do aktów kanibalizmu).¹⁰⁴

Według ówczesnego prawa, zerwanie choćby jednego kłosa zboża z kołchozowego pola było uznawane jako przestępstwo. A w myśl postanowień dekretu opracowanego z polecenia Stalina, za zerwanie 5 kłosów zboża groziła kara 10 lat w obozie pracy. Od wyroku nie przewidywano amnestii.¹⁰⁵ Po wprowadzeniu dekretu z dn. 7 sierpnia 1932 „O ochronie własności przedsiębiorstw państwowych, kołchozów i spółdzielni oraz umocnieniu własności społecznej” złodziei uznano za *wroga ludu*. Karą za kradzież była śmierć przez rozstrzelanie a przy dopatrzeniu się okoliczności łagodzących najmniejszym wyrokiem było 10 lat więzienia i konfiskata mienia.¹⁰⁶

Kolektywizacja w ZSRR zakończyła się w 1934 (Białoruś, Ukraina, europejska część Rosji) w 1938 (Daleki Wschód). Doprowadziła do załamania produkcji rolnej, obniżeniu liczebności zwierząt hodowlanych

(niektórych prawie o 50% w latach 1929-1933), wprowadzeniu wydawania racji żywnościowych oraz drastycznego spadku stopy życiowej społeczeństwa. W sumie pochłonęła w ZSRR - 14.5 miliona ludzkich istnień.¹⁰⁷

W czasie kolektywizacji miała również miejsce walka z kościołem. Dla Stalina Kościół Prawosławny był odbierany jako jedno z faktycznych zagrożeń dla władzy państwowej i podobnie jak *kułak* posiadał majątek. Od 1928 rozpoczęto likwidację klasztorów a duchownych (w tym zakonnice) masowo zsyłano na Syberię. W 1929 połączono działania antyreligijne z kolektywizacją i tak z jednej strony tworzone kołchozy a z drugiej zamykano cerkwie. Kościoły likwidowano nie tylko na wsiach ale i w miastach, tworząc z nich *muzea ateizmu*. Pod koniec 1930r. we wsiach zamknięto około 80% kościołów. Z obawy przed całkowitą likwidacją prawosławia w 1932 patriarcha Tichon uznał władzę radziecką, co zaowocowało wstrzymaniem działań represyjnych.¹⁰⁸

Dążąc do schwytania i ukarania *wrogów klasowych* pod koniec grudnia 1932 wprowadzono (na początku w wielkich miastach następnie w osiedlach miejskich) nowy system ewidencji. W dowodzie osobistym znalazła się specjalna rubryka stwierdzająca pochodzenie społeczne. Obywatele wsi w ogóle nie mogli posiadać dowodów. Po *kułakach* wrogiem społecznym stali się *nepmani* (*NEP-nowa ekonomiczna polityka*) czyli kupcy, czeladnicy i drobni właściciele. W dodatku konstytucja z 1918 roku pozbawiała niektórych obywateli prawa wyborczego (kupców, duchownych, osoby nie utrzymujące się z własnej pracy, policjantów i żandarmów). Wybory bezpośrednie mogły mieć tylko miejsce na szczeblu najniższym tzn. do rad miejskich i wiejskich. Mimo to partia i tak uznała, że w radach tych znajduje się element niepożądany (wróg klasowy). W tym celu stworzono uchwałę o „odwołaniu delegatów”. Wkrótce władze partyjno-państwowe (wyborcy nie mieli żadnego prawa głosu w tej sprawie) łącznie odwołały ze stanowisk kilkadziesiąt tysięcy delegatów z rad miejskich i wiejskich. W 1928 ogólną liczbę wrogów klasowych oszacowano na 4.6% (niecałe 7 milionów ludzi). Na niektórych terenach liczba ta sięgała 15% ogółu społeczeństwa.¹⁰⁹

Wielki terror 1934-1939

Przed 1930 do obozów pracy trafiały osoby skazane sądownie na okres dłuższy niż 3 lata więzienia. Jednak w 1930 tworzy się scentralizowany aparat represyjny. Obozy pracy zostają podporządkowane OGPU (Objedinennoje Gosudarstwennoje Politicheskoje Uprawlenije) policji państwowej zajmującej się wywiadem i kontrwywiadem. Następnie OGPU zostaje przekształcony w Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych NKWD. Gdzie utworzono pozasądowy organ mający prawo do skazywania na okres 5 lat pracy obozowej, zesłań, wysiedleń i deportacji z ZSRR.¹¹⁰

W 1934 podczas *zjazdu zwycięzców* pewna grupa członków partii chciała usunąć Stalina i zastąpić go Kirowem. Kirow cieszył się dobrą

derżawotworennya в СРСР; упереджений погляд на розвиток радянської країни.

-Найбільш об'єктивними, але не позбавленими політизованості за темою функціонування владних інститутів УРСР є дослідження сучасних українських істориків і політологів. Важливою умовою для цього став відкритий доступ до більшості архівних фондів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены отдельные аспекты историографии в области политического строя СССР. Автор анализирует труды советских, украинских и российских исследователей относительно функционирования высшей советской элиты УССР.

Ключевые слова: структура власти УССР, историография проблемы, историографическая ситуация.

SUMMARY

The paper considers some aspects of the historiography of the political system of the USSR. The author analyzes the works of Soviet, Ukrainian and Russian researchers on the functioning of the highest Soviet elite of the USSR.

Key words: structure of the USSR government, historiography of the problem, historiographical situation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Восленский М. Номенклатура Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 43. – 561 с.
3. Кожукало І. П., Шаповал Ю. І. Хрущов М. С. На Україні: сторінки історії // Про минуле заради майбутнього / За заг. ред. І. Ф. Кураса – К., 1989. – 356 с.
4. Проблемы социально-экономической истории // Коммунист. – 1969. – № 3. – С. 68–72.
5. Про минуле заради майбутнього / Упор. Ю. І. Шаповал. – К., 1989.
6. Курашвили Б. П. Очерк теории государственного управления. – М., 1987.
7. Сторінки політичної історії України / Авт.-укл.: Л. В. Земляк, А. Н. Ковальов, Г. М. Мінгазутдінов, Н.М. Недоступ та ін. – К., 1990.
8. Шаповал Ю. Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994.
9. Валовой Д. Н.С. Хрущев: Повернуться лицом к экономике / Д. В. Валовой. – Экономика в человеческом измерении. – М., 1988. – С. 78–83.

тальному виданні «Україна: утвердження незалежної держави. 1991 – 2001» [18].

Монографія Ю. Ганжурова «Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси» містить вдумливий аналіз тогочасної української періодики як важливого джерела інформації про політичні, економічні, соціальні, духовні процеси в Україні 1950 – 1960-х рр. Автор переконливо доводить її підконтрольність та ідеологічну підлеглість правлячій партії. Водночас матеріали преси відображали прояви суспільної лібералізації, десталінізації, численні спроби економічних та управлінських реформ [19].

Новітня російська історична думка (М. П. Ким, А. П. Бутенко, В. О. Катаєв) звертає значну увагу на причини уповільнення розвитку радянського суспільства, його економіки, у тому числі і помітне зниження темпів економічного зростання початку 1960-х рр., неготовність радянської системи державного управління, партійно-державних керівників до економічних реформ, велику увагу приділено виявленню причин провалу так званої «косигінської» реформи в економіці середини 1960-х рр. [20-22].

Для дослідження проблеми суттєве значення мали видання типу «дайджест». У другій половині 1980-х рр. у розвитку історичної науки спостерігався справжній бум. У цей час основна частина наукових розробок публікувалась в періодичній пресі – в журналах й особливо в газетах. Підкреслимо, що у переважній більшості це були виступи вчених, істориків, політологів. Як правило, ці дослідницькі матеріали ґрунтуються на багатому досвіді вчених у дослідженнях вітчизняної історії, на нових матеріалах і документах, які раніше не використовували науковці. У зв'язку з цим наукові статті в періодичці за своїм значенням виходять за рамки суто журнально-газетних публікацій. Деякі видавництва, гідно оцінюючи ці матеріали, «по гарячих слідах» видали збірники оглядів історичних публікацій в періодичній пресі [23; 24].

Таким чином можна зробити наступні висновки:

-Радянська історична наука досить стримано висвітлювала систему владних відносин як на загальнорадянському, так і на республіканському рівнях. Більшість праць носила яскраво виражену комуністичну ідеологію і мала на меті доказати перевагу соціалістичної політичної системи. У цьому контексті виділяється низка досліджень, які з'являлись у «поворотні» періоди радянської історії – «хрущовська відлига», «перебудова». Однак, остаточного об'єктивізму у питанні функціонування політичних інститутів історична наука СРСР набуває лише з кінця 80-х рр. ХХ ст.

-Зарубіжна історична наука також не є об'єктивним джерелом осмислення внутрішньої структури радянської влади. На це є декілька причин, серед яких: відсутність фактичного матеріалу про стан

опинія і в овим часіе буї найпопулярнішим діяльцем. Однак не прьзстаї на пропозицьє а о ей факцьє поинформоваї Сталіна. Подчас тайного гїосования в выборах на чїонкїв Комітету Centralnego партиї, прьцьовних Сталінові быто 292 чїонкїв на 1966 obecnych. Однак контролювана прьз Сталіна комісія доліцьєї сіє тько трьєч.¹¹¹

Kirow zostaje zastrzelony 1 grudnia 1934 winnym za jego śmierć uznany zostaje Leonid Nikołajew. Mimo iż Nikołajew zeznał, że zabił Kirowa na znak sprzeciwu wobec biurokracji w partii i że nie informował o tym innych osób¹¹², uznano na zakończeniu śledztwa, że jego akcja była wynikiem działania grupy osób, która dążyła do destabilizacji ZSRR.¹¹³ W tej sprawie pierwszymi skazanymi w 1935 Kamieniew (5 lat więzienia) i Zinowiew (10 lat więzienia)

Po zabójstwie Kirowa wchodzi w życie uchwała o przeciwdziałaniu aktom terrorystycznym, która w tego typu sprawach praktycznie wykluczała postępowanie sądowe. Czas śledztwa zmniejszono do 10 dni a akt oskarżenia oskarżony otrzymywał dzień przed rozprawą - bez prawa do obrońcy, odwołania od wyroku i prośby o ulaskawienie. Karę śmierci wykonywano natychmiast.¹¹⁴ Wcześniej (marzec 1934) wprowadzono poprawki do ustawy „O zdradzie ojczyzny” . Karą za takie przestępstwo była śmierć. Dodatkowo stosowano zbiorową odpowiedzialność wobec reszty rodziny skazanego.¹¹⁵

W kolejnych latach mają miejsce tzw. *procesy moskiewskie*. W tym okresie Stalin przy pomocy ludzi kompletnie mu podwładnych, postanawia dokończyć porachunki ze pozostałymi wrogami a tym samym pozbyć się z szeregów partii resztek *starych bolszewików*

Pierwszy proces rozpoczął się 19 sierpnia 1936 potocznie jest znany jako *proces szesnastu*. Po sześciu dniach jego trwania wszystkich skazano na karę śmierci. Prawo gwarantowało oskarżonym wniesienie apelacji w ciągu 72 godzin od ogłoszenia wyroku, jednak karę wykonano już po 24 godzinach.¹¹⁶

Następny tzw. *proces siedemnastu* rozpoczął się w styczniu 1937r. Jego głównym oskarżonym był nieobecny Lew Trocki, który poprzez swoich zwolenników miał doprowadzić do konfliktu zbrojnego pomiędzy ZSRR a Niemcami i Japonią. Spośród 17 oskarżonych 12 skazano na śmierć. Reszta kary więzienia od 8 do 12 lat.¹¹⁷

Na początku marca 1938 r. rozpoczął *proces dwudziestu jeden* był to trzeci i zarazem ostatni proces. Powstał wyniku zgromadzenia informacji przez śledczych po *procesie szesnastu*. Oskarżony zarzucono działalność szpiegowską na rzecz Wielkiej Brytanii, Niemiec, Japonii i Polski, współdziałanie w zabójstwie Kirowa i działalność sabotażową w przemyśle zbrojeniowym. Po dwunastu dniach procesu z dwudziestu jeden oskarżonych osiemnastu skazano na śmierć a trzech na kary więzienia.¹¹⁸

Czystka nie ominęła też Armii Czerwonej, która do 1937 pozostawała poza aparatem kontroli Stalina i NKWD. W trackie jej przeprowadzania

ze represjonowano ponad 36 tys. oficerów wojsk lądowych a straty pośród poszczególnych stanowisk i stopni wojskowych wyniosły 60-100%.¹¹⁹

Poza wcześniej wymienionymi grupami społeczeństwa, w czasie wielkiego terrorku również dotkliwie ucierpiała inteligencja a wraz z nią profesorowi uczelni, myśliciele, literaci oraz różnego rodzaju artyści.

W sierpniu 1939 pomiędzy ZSRR i Niemcami zostaje podpisany pakt Ribbentrop-Mołotow. Oficjalnie był to pakt o nieagresji, faktycznie jednak normalizował on zakres wpływów w rozbiórce terytoriów lub rozporządzaniu niepodległością suwerennych państw: Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Finlandii i Rumunii przez Niemcy i ZSRR.¹²⁰

1 września 1939 r. Niemcy atakują Polskę co daje początek II wojnie światowej. 17 września 1939 r. do zbrojnej ofensywy dołącza ZSRR.

22 czerwca 1941 r. w ramach *planu Barbarossa* Niemcy atakują ZSRR swojego dotychczasowego sojusznika. Pomimo zadania wielkich strat Armii Czerwonej i zajęcia olbrzymich terenów Niemcom nie udaje się pokonać ZSRR. Stalin po zdradzie Hitlera zostaje automatycznie sprzymierzeńcem aliantów.

Na przełomie listopad-grudzień 1943 w Teheranie dochodzi spotkania przedstawicieli koalicji antyhitlerowskiej tzw. *Wielkiej Trójki*: Stalina-przywódcy ZSRR, Churchilla-premiera Wielkiej Brytanii i Roosevelta-prezydenta Stanów Zjednoczonych w trakcie której Stalin zażądał wydzielenia sowieckiej strefy wpływów w krajach nadbałtyckich i Europie wschodniej.

W lutym 1945 w Jałcie dochodzi do drugiej konferencji *Wielkiej trójki*: Jednym z jej postanowień było otrzymanie *zwierzchnictwa* ZSRR nad Polską i częścią Niemiec. Kolejno ma miejsce trzecia i zarazem ostatnia tzw. *konferencja poczdamska*.

Główny celem *konferencji* miały być powojenne losy hitlerowskich Niemiec.

Stalinizm po II wojnie światowej

Koniec II wojny światowej i przegrana Hitlera umacnia jeszcze bardziej pozycję Stalina. Od momentu jej zakończenia Sowietci a wraz z nimi Stalin są przedstawiani jako wyzwoliciele Europy.

Nowy zakres władzy Stalina, który został usankcjonowany przez postanowienia *wielkiej trójki* daje o sobie znać już po zakończeniu wojny. W krajach nadbałtyckich i wschodniej części Europy zostaje wprowadzany ustroj komunistyczny. Sprawę dodatkowo ułatwia obecność Armii Czerwonej która po zakończeniu II wojny światowej zajęła spore obszary Europy.¹²¹

Scentralizowanie władzy Stalina prowadzi do utworzenia tzw. *bloku wschodniego* w skład którego w Europie wchodzi: Polska (PRL), Wschodnie Niemcy (NRD), Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Bułgaria i Albania. Władzę w tych krajach przejmują partie komunistyczne odgórnie kontrolowane i podporządkowane ZSRR. W efekcie dochodzi do podziału Europy na wschodnią socjalistyczną i zachodnią kapitalistyczną.¹²²

тоталітаризм. Ця праця відрізняється органічним поєднанням новизни методологічних підходів і системністю аналізу процесів трансформації постсталінського тоталітаризму в суспільно-політичній, соціально-економічній та духовно-культурній сферах.

Тематично і хронологічно ця робота стоїть найближче до досліджуваної нами проблеми. Безперечно, її автор не ставив своїм цільовим завданням розгляд саме внутрішньої структури української радянської влади, але висвітлення більш глобальних суспільних процесів дає змогу зрозуміти детермінованість реформування державної влади і управління глибиною та динамікою еволюції системи радянського тоталітаризму.

Методологічно важливою є думка автора монографії про непродуктивність принципу «відрубної» періодизації радянської історії (сталінська, хрущовська, брежнєвська, горбачовська доба). За наявності зовнішніх ознак певної цілісності такий підхід знижує ефективність виявлення практично-наслідкових зв'язків, генетичної тягlosti радянського тоталітаризму як суспільного явища.

Робота В. Барана також відрізняється новизною та інформаційною насиченістю документального матеріалу, збалансованістю його загальносоюзного і республіканського компонентів. Вміщені у додатку виявлені автором архівні документи і статистичні дані органічно доповнюють текстову частину книги.

Праці відомих українських дослідників радянського тоталітаризму І. Біласа, С. Білокона, Ю. Шаповала важливі для розуміння процесів післясталінського демонтажу радянської репресивної машини, відмови від використання політичного терору як методу державного управління, непослідовності соціальних реформ [13–15].

Окремо варто наголосити, що дослідження Ю. Шаповала відзначаються високим ступенем персоніфікації історичного процесу. Створені ним біографічні портрети провідних політичних діячів України М. Хрущова, Л. Мельникова, О. Кириченка, П. Шелеста тісно вплітаються в загальну історичну панораму системи тоталітарної влади, надають їй виразних особистісних ознак, психологічного забарвлення [16].

Досить точну та об'єктивну оцінку ролі післясталінської генерації партійних та державних діячів зроблено у фундаментальній історіософській праці В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка «Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду.» Автори наголошують: «І життя їх, і діяльність, безумовно, стануть предметом серйозного і прискіпливого аналізу істориків та політологів, які знайдуть у минулому чимало повчальних уроків, досвід котрих згодиться сьогодні і в майбутньому» [17].

Високим рівнем аналітичного осмислення, виваженістю оцінок відзначається розділ С. Кульчицького «Відлига» в іншому фундамен-

В. Голікова, С. Мурашова, І. Чхквішвілі, М. Шаталіна фактично давала установку директивного характеру історикам, політологам, викладачам не піддавати критиці генеральну лінію партії [4]. Відзначимо, що І. Чхквішвілі на час написання статті працював завідувачем сектора відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС.

Сучасний етап розвитку науки характеризується відходом від багатьох стереотипів. Потрібно віддати належне вченим, які в ході перебудови суспільно-політичної системи звернулись до методологічних проблем історичної науки, колективно оцінили їх значення для її об'єктивного розвитку, підкреслили відповідальність історика за достовірне, «позапартійне» висвітлення історії. Ці загальнометодологічні праці мають важливе значення для розуміння, оцінки і подальшого дослідження реформ системи державного управління в досліджуваній період [5–7].

Наприклад такі історики як В. К. Баран, О. С. Рубльов, Ю. І. Шаповал та інші значну увагу приділяли аналізу XX з'їзду КПРС, його рішення і матеріалів, значенню доповіді М. Хрущова на закритому засіданні з'їзду «Про культ особи і його наслідки», виступів делегатів. Автори виявили вплив ідей з'їзду на розвиток громадсько-політичного життя країни, реформування державного управління у Радянському Союзі в перші післясталінські роки і в наступний період. У цих працях зібрано багатий матеріал про те, як готувався з'їзд, кому належала ініціатива постановки питання про культ особи Сталіна, підхід до цієї проблеми колишнього сталінського оточення. Закрита доповідь про культ особи відразу ж стала відомою за кордоном, але в країні опублікована не була. Вчені розкривають причини того, що широкі народні маси лише з чуток знали про доповідь, а відповідно і про конкретні факти сталінських злочинів [8–10].

Учені досліджують багатопланову діяльність М. Хрущова протягом десятиліття, коли він визначав розвиток суспільства. Крім того, Хрущов цікавий також специфічними особливостями характеру, які позначились на його діяльності. Вчені розмірковують як про причини його злету в достатньо складних умовах боротьби за владу, так і його падіння після, здавалось би, суттєвих змін у розвитку суспільства. Привертають увагу причини створення культу Хрущова. Історики намагаються об'єктивно висвітлити численні реформи в економіці, державному управлінні, у внутрішньопартійному житті, в суспільно-політичній системі, оцінити їх позитивні і негативні наслідки [11].

Серед праць сучасних українських дослідників, насамперед, варто відзначити ґрунтовну монографію В. Барана «Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи» [12]. У ній синтезовано новітні напрацювання вітчизняної і зарубіжної наукової думки в царині дослідження такого суспільного феномена, як радянський

Celem partii komunistycznych w krajach bloku wschodniego było przeprowadzenie zmian ustrojowych na wzór taki jaki miał miejsce w ZSRR. Nigdy jednak nie doszły one do władzy w wyniku wolnych wyborów, zawsze miało to miejsce za sprawą przewrotu lub zewnętrznej interwencji.¹²³ To zaś w mniemaniu zwykłego obywatela było odbierane jako władza narzucona. Stąd też nowe zmiany ustrojowe w różnych krajach udało się wprowadzić z różnym efektem jak i okres ich wprowadzania był mniej lub bardziej krwawy. Nie można również pominąć faktu, że i sami komuniści będący u władzy z różnym nastawieniem stosowali się do wytycznych Kremla.

Okres destalinizacji

5 marca 1953 r. umiera Józef Stalin. Władzę przejmuje Nikita Chruszczów, który częściowo potępia rządy stalinowskie. W następstwie czego następuje okres *odwilży*, uwolnione zostają miliony więźniów politycznych, rozpoczynają się procesy rehabilitacyjne, łagodnieje terror.¹²⁴

Nieodzowną częścią stalinowskiej polityki była wszechobecna propaganda. Dzięki niej Stalin bardzo wcześniej wmówił społeczeństwu co dla kraju jest najważniejsze i czego należy wymagać od obywateli by ten cel osiągnąć. Wskazał *wroga ludu* w postaci bogatego chłopca (z czasem terror został skierowany w małorolnych i średniorolnych chłopów) którego w myśl *walki klas* postanowił całkowicie wyeliminować, co w efekcie doprowadziło do wojny domowej.

Poprzez jednopartyjność rządu a także potężnie rozbudowany aparat kontroli i inwigilacji wszystkich warstw życia społecznego skupił w swoich rękach absolutną władzę nad polityką wewnętrzną i zewnętrzną kraju.

Uprzywilejowana rola policji, wojska i służb specjalnych pozwalała mu skutecznie eliminować wszelkie przejawy opozycji.

Dzięki modernizacji prawa, surowy kodeks karny pozwolił po brzegi wypełnić więzienia i obozy pracy z których najczęściej nie wracano.

Terror skierowano w realnych i domniemych wrogów tym samym zastraszając całe społeczeństwo.

Sama śmierć Stalina nie uczyniła ZSRR całkowicie wolnym od totalitaryzmu lecz zapoczątkowała jego wygasanie. Równocześnie słabła władza Kremla w państwach satelickich. *Odwilż* lat 53-56 zapoczątkowała szereg zmian, które z końcem lat 80-tych doprowadziły do upadku bloku wschodniego. Kraje satelickie wyzwoliły się i uzyskały niepodległość. Jesień Narodów z 1989 doprowadziła ostatecznie do upadku socjalizmu w Europie. ZSRR oficjalnie przestał istnieć w 1991 w jego miejsce powołano Wspólnotę Niepodległych Państw podpisaną przez Rosję, Ukrainę i Białoruś¹²⁵

W zależności od źródeł terror polityki za życia Stalina doprowadził do śmierci 43 miliony ludzi w samym ZSRR. W skali światowej rządy stalinowskie i ich kontynuacja jest przez niektórych historyków szacowana na ponad 90 milionów ofiar.¹²⁶

WSPÓŁCZESNA OCENA DYKTATURY GENERALA F.
FRANCO SKUTKI TOTALITARYZMU

Uwagi wstępne

Celem opracowania jest ocena rządów F. Franco sprawowanych w Hiszpanii w latach 1939-1975 z perspektywy XXI wieku. Podjęty w referacie problem badawczy ma charakter uzupełniający do publikacji Autorki z 2010 *Totalitaryzm na przykładzie generała F. Franco w Hiszpanii w XX wieku*. Omawiany temat jest przedmiotem wielu dyskusji politycznych, ekonomicznych i debat naukowych. Charakter i polityka rządów totalnych F. Franco wpłynął na losy hiszpańskiego narodu. Pomimo iż minęło wiele lat od śmierci dyktatora, historia nie pozwala o sobie zapomnieć. Ciekawym aspektem jest złożoność reżimu F. Franco, w którym przejawiają się aspekty kilku ustrojów politycznych. Fakt ten potwierdza literatura. Omawiany temat pod względem problematyki badawczej jest bardzo ciekawy, ale i kontrowersyjny. Całość referatu została podzielona na dwie części, w których zostaną omówione po pierwsze cechy reżimu frankistowskiego w Hiszpanii, a w drugiej przedstawione zostaną różne stanowiska i opinie na temat rządów F. Franco będących przykładem totalitaryzmu w XX wieku. Całość opracowania zostanie zakończona wnioskami autorki na temat prezentowanego zagadnienia. Referat został oparty na literaturze związanej z tematem.

Cechy reżimu F. Franco- rządy totalitarne czy autorytarne?

Określając rządy F. Franco można stwierdzić, za J. Gołębiowskim, że stanowią one przykład systemu autorytarnego. Głoszona przez władzę ideologia znajdują się w płaszczyźnie pomiędzy demokracją, a totalitaryzmem¹²⁷. Pojawiają się również elementy faszyzmu.

Autorytaryzm jest przeciwieństwem systemu demokratycznego¹²⁸, władzę oparta jest na jednej głównej ideologii, a działalność innych grup politycznych jest tolerowana w pewnym stopniu¹²⁹. Według M. Bankowicza, J.W. Tkaczyńskiego system ten wyróżnia cel polityczny, przez co można dokonać podziału na autorytaryzm: reakcyjny, konserwatywny i rewolucyjny. Rządy F. Franco według autorów określane są konserwatywnego autorytaryzmu, gdzie władca w głoszonej polityce odwołuje się do takich wartości jak jedność narodu, państwa i religii¹³⁰.

Totalitaryzm natomiast oparty jest na silnej władzy państwowej, która wyznacza kierunek rozwoju społecznego. Świat postrzegany jest w perspektywie niebezpieczeństwa i spisku. Na czele państwa stoi władca-wódz, któremu przypisywane są nadprzyrodzone siły i wszelka wiedza. Tylko on może wyznaczać kierunki działań i decydować o losach państwa. W literaturze pojawiają się również opinie, że reżim F. Franco posiadał cechy typowe dla rządów faszystowskich, co potwierdza fakt oparcia polityki na dwóch filarach armii i Kościele¹³¹.

zapowneni anketami, autobiografiami, fotokartkami, charakterystykami z podpisem trikutnika i dowidkami КДБ.

Zaznaczyli charakternej transformacji i dumki, висловлені В. Леніним про підбір керівних кадрів. Ленін передбачив сталінську ідею створення номенклатури, заявивши: «Тепер «господарем» є робітничо-селянська держава, і вона повинна поставити широко, планомірно, систематично і відкрито справу підбору найкращих працівників з господарського будівництва, адміністраторів та організаторів спеціального і загального, місцевого та загальнодержавного масштабу» [2, с. 280]. Справа підбору керівників різних масштабів Й. Сталін дійсно поставив «широко, планомірно, систематично». Тільки проводилася вона не відкрито, а цілком таємно, і не державою, а керівними органами номенклатури, оскільки саме вона, а не «робітничо-селянська держава» була господарем в країні.

Перемога Радянського Союзу у війні над Німеччиною стала аргументом на користь переваги соціалістичного устрою над капіталістичним, відповідно, шлях повоєнного розвитку СРСР не потребував радикальних змін коректив. Країна продовжувала розвиватися екстенсивним шляхом, накопичуючи проблеми в соціальній та економічній сферах.

У вітчизняній історіографії 1950 – 1960-ті рр. розглядаються й оцінюються неоднозначно. Поряд з новими оцінками і підходами у висвітленні фактичного матеріалу продовжують існувати стереотипи, догматичні, кон'юнктурні підходи. Аж до жовтня 1964 р. в офіційній радянській історіографії час, пов'язаний із діяльністю М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР, висвітлювався виключно в позитивному плані, і більше того, 1953 – 1964 рр. в історичних працях дістали назву «великого десятиріччя». Різноманітні аспекти перетворень, ініційованих Хрущовим, подавалися як блискучі розробки, правильність яких підтверджувалася життям.

Після сходження М. Хрущова з політичної арени в історико-партійних, правничих дослідженнях з'явилися спроби позбутися цих кон'юнктурних нашарувань. Але вже тоді почали діяти фактори, котрі особливо негативно вплинули на розвиток історичної науки в 70-ті – першій половині 80-х рр. ХХ ст. Після дифірамбічних робіт 1953 – 1964 рр. цей період практично випав зі сфери зацікавлень вітчизняних учених, що було зумовлено політикою замовчування ролі М. Хрущова, яка проводилася аж до середини 1980-х рр. [3].

Однією з причин відсутності аналізу багатьох проблем, пов'язаних з періодом діяльності М. Хрущова, стала сформульована ще з середини 60-х років думка, що всі необхідні оцінки вже дані жовтневим (1964 р.) пленумом ЦК КПРС. Від учених вимагали не загострювати уваги на допущених у різний час помилках і недоліках. У статтях

- Т. Шевченка: Т. 25. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2009. – С. 6–32.
30. Стещенко Н. Л. Заселення Південної України в XVI – XVIII ст.: історіографія / Н. Л. Стещенко. – Краматорськ : ДДМА, 2009. – 204 с.
31. Гіря К. Взаємостосунки запорізьких і донських козаків кінця XV – початку XVIII ст.: історіографія проблеми: дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / К. С. Гіря. – Донецьк, 2007. – 209 с.

ББК ТЗ (4 УКР55) 63

Савічев А. В.

ВИЩА ПАРТІЙНА НОМЕНКЛАТУРА УРСР 1953 – 1964 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто окремі аспекти історіографії в галузі політичного устрою СРСР. Автор аналізує праці радянських, українських і російських дослідників стосовно функціонування вищої радянської еліти УРСР.

Структура влади СРСР є об'єктом численних досліджень вчених, як пострадянського простору, так і іноземних авторів. З одного боку, вона, безумовно, цікава тим, що еліту колишніх республік радянської імперії орієнтували на модель і логіку радянського управління. З іншого боку, вчені досі не можуть дійти єдиної думки про наявність єдиного центру прийняття рішень в радянській державі, який визначав життя суспільства протягом 70-ти років існування Союзу.

Варто зазначити, що при розмаїтті досліджень про структуру влади в загальносоюзному масштабі досить мало дослідників вивчали структуру влади в союзних республіках, зокрема в Україні.

Метою цієї розвідки є аналіз літератури, що висвітлює структуру української влади за часів існування СРСР.

Процес формування владних правил у СРСР докладно, хоча й з деякою часткою суб'єктивізму, описав М. Восленський в книзі «Номенклатура» [1, с. 34]. Зокрема, він зазначав, що принципи формування вищих органів державної влади в СРСР історично беруть свій початок, як і сам клас номенклатури, від ленінської організації професійних революціонерів. До цієї організації зараховували за рішеннями її керівних органів. Винахідник номенклатури, в її класичному розумінні, Й. Сталін формалізував цей порядок, перетворивши його з імпровізованої дії підпільної організації в бюрократичну рутину правлячого апарату. На зміну усному поручительству товаришів, які брали в своє середовище людей, з якими вони ділили тяготи та небезпеки нелегальної роботи, з'явилися пухкі номенклатурні справи,

Wojna domowa w Hiszpanii w latach 1936-1939 była wynikiem chęci przeprowadzenia zmian. Istotnym problemem była kwestia własności ziem, które pozostawały w rękach kościoła oraz tzw. polaryzacja społeczeństwa¹³². Plany przyszłego ustroju wzorowane były na dyktaturze Primo de Riveri¹³³. W wojnę domową Hiszpanii zaangażowały się takie państwa jak Niemcy, Włochy, Portugalia oraz ZSRR¹³⁴. Wojna trwała długo, obie strony dokonywały masakry na jeńcach i na ludności cywilnej. Za moment końcowy uznaje się zajęcie przez F. Franco Madrytu w marcu 1939 roku¹³⁵. Ogłoszono rządy autorytarne, a generał przyjął tytuł wodza. Po objęciu władzy w państwie zapanował reżim, którego jako główne cechy można wymienić m.in.:

- Dwie ustawy nadające charakter głoszonej polityce tj. ustawę o odpowiedzialności politycznej z lutego 1939 roku mówiła, według której można wszelkie działania sprzeczne z głoszoną ideologią oraz drugą o zwalczaniu masonerii i komunizmu i osób do nich przynależących¹³⁶.

- Kortezy w 17.07.1945 roku uchwaliły Kartę Praw Hiszpanów, która miała za zadanie spełniać rolę konstytucji frankistowskiej¹³⁷, a w 1947 roku ustawę mówiącą, że Hiszpania staje się monarchią o charakterze katolickim, społecznym, tradycyjnym, reprezentacyjnym jednak Franco pozostał na czele państwa¹³⁸.

- neutralność Hiszpanii wobec II wojny światowej od 12.06.1940 roku pojawia się nazwa strona niewalcząca, a gen. Franco wystosował wobec Niemiec ultimatum zawierające warunki udziału państwa hiszpańskiego w wojnie (Hendaye), wyjątek udział w walkach na froncie Błękitnej Dywizji- cel wyższy walka z komunizmem¹³⁹

- autarkia tj. samowystarczalność gospodarcza państwa, (polityka izolacji państwa)¹⁴⁰, wyjątek w ramach współpracy regionalnej hiszpańsko-portugalski pakt iberyjski, przekształcony później w Portugalsko-Hiszpański Sojusz dla Obrony i Neutralności Półwyspu Iberyjskiego oraz interwencjonizm państwowy w poszczególne gałęzie przemysłu¹⁴¹,

- brak objęcia Hiszpanii Plan Gospodarczego Uzdrowienia Europy –European Recovery Plan nazwany został potocznie planem Marshalla¹⁴².

- w 1958 roku groźba niewypłacalności państwa, F. Franco otrzymał pomoc od strony Opus Dei, z których inicjatywy w porozumieniu z Międzynarodowym Funduszem Walutowym w rok później wprowadzono tzw. Pakt Stabilizacyjny, którym dominowała gospodarka rynkowa¹⁴³.

Rządy gen. F. Franco uznane zostały zarówno przez historyków jak i badaczy za przykład totalitaryzmu jako jednej z doktryn XX wieku. Sam władca głosił, że jego nadrzędnym celem jest utworzenie państwa totalitarnego¹⁴⁴. Istotny aspekt stanowi pojęcie nowego społeczeństwa i nowego państwa, które wymaga przemian, jak również obraz wroga którego należy zwalczać. Rządy dyktatora to przede wszystkim terror i masowa propaganda¹⁴⁵.

Współczesne opinie na temat reżimu F. Franco

31.03.1947 roku w Hiszpanii została przywrócona monarchia, co nie zmieniło faktu, że F. Franco sprawował władzę aż do roku 1975. Rządy dyktatora to również mit i symbolika, którego przykładem jest 10 letnia budowa Doliny Poległych zakończona w 1.04.1959 roku. Stała się ona dla jednych obliczem pojednania, a dla innych obrazem wielkości władzy jaka dysponował reżim. Po śmierci Franco w Hiszpanii oddawano cześć nie tylko poległym, ale i samemu dyktatorowi. Dla wielu grup społecznych był on bohaterem narodu. Potem gdy władze przejęli socjaliści zaczęto burzyć pomniki uważano bowiem, że jego rządy zatrzymały rozwój gospodarczy i kulturalny narodu hiszpańskiego na wiele lat. Rząd premiera Zapatero stosował ideę usuwania miejsc kultu byłej dyktatury. Pracę nad ustawą rozpoczęły się w 2006 roku¹⁴⁶. Jej celem była rehabilitacja ofiar wojny domowej i ofiar represji rządów frankistowskich. W 2007 roku parlament przyjął ustawę, która nakazywała usunięcie pomników i symboli które były związane z dyktaturą F. Franco.

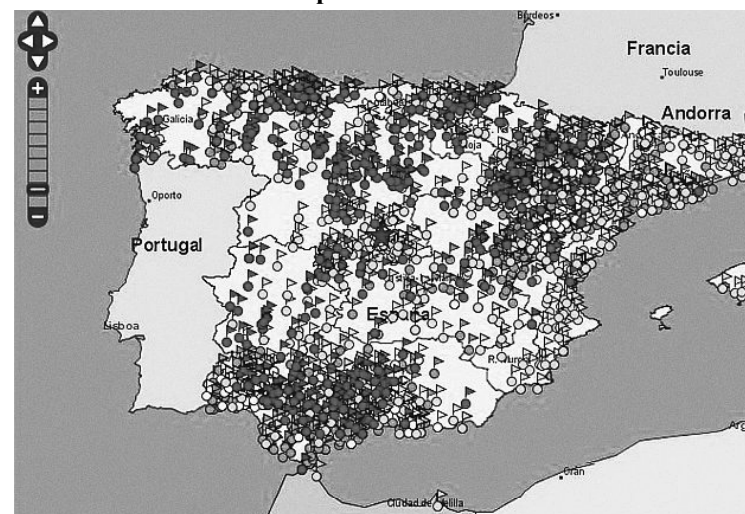
20.11.2008 roku na konferencji prasowej Zapatero wyraził zadowolenie z procesu przemian społeczeństwa hiszpańskiego, które zapomina o dyktaturze i reżimie. Stwierdził iż, większość młodych ludzi nie pamięta już co oznacza 20 listopada i że uroczystość śmierci Franco nie jest obchodzona już tak uroczysto¹⁴⁷. Opublikowana przez rząd Hiszpanii w maju 2011 roku mapa masowych grobów ofiar wojny domowej przykuwa uwagę całego świata, pokazuje tragizm przedsięwzięcia jakim był totalitaryzm. Wojna domowa miała dać krajowi nowy początek i wyzwolenie z dyktatury, spowodowała jednak, że władzę na wiele lat objął gen F. Franco, którego reżim dotknął całą Hiszpanię. Kolorem czerwonym na mapie zaznaczono groby poddane częściowej lub całościowej ekshumacji, żółtym groby, których szczątki przeniesiono do zbiorczej mogiły w Valle de los Caídos (oznaczonej niebieską gwiazdą na mapie), natomiast zielonym te których jeszcze nie zbadano, kolorem białym prawdopodobne miejsca zaginionych mogił. Na łamach Gazety Wyborczej czytamy, że groby ofiar to jedynie pośpiesznie kopane doły w których spoczywają ciała zarówno anarchistów, komunistów socjalistów, republikanów, księży, falangistów, itp. Lista jest długa co wskazuje, że nie chodziło w tej wojnie o stronę wygraną, a walkę w imię ideologii-wytopienie wroga za wszelką cenę¹⁴⁸. Dyktatura F. Franco pochłonęła około 450 tys. ofiar. Według profesora madryckiego uniwersytetu Complutense, obecne pokolenie Hiszpanów to społeczeństwo oparte na Widzy i informacji. Jest rządne wiedzy i domaga się wyjaśnień. Oni nie znają czasów, kiedy reżim dyktował charakter i sposób życia, dlatego też sięgając w głąb historii chcą odnaleźć odpowiedzi na pytanie dlaczego jest teraz tak a nie inaczej. Dlaczego ich dziadkowie musieli żyć w takich czasach¹⁴⁹.

16. Зарубежная историография истории запорожского казачества / [Ю. Е. Ивонин, А. В. Бойко, А. Р. Давлетов и др.]. – Запорожье : Запорожский государственный университет, 1992. – 71 с.
17. Проблемы историографии и источниковедения истории Запорожского казачества / [Ю. Е. Ивонин, А. В. Бойко, А. Р. Давлетов и др.]. – Запорожье : Запорожский государственный университет, 1992. – 63 с.
18. Полонська-Василенко Н. Д. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина: в 2-х томах / Н. Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – Т.1. – 1965. – 391 с.; Т.2 – 1965. – 241 с.
19. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка / Д. С. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с. – (Запорозька Січ у західно-європейських історико-літературних пам'ятках).
20. Грушевський М. Самовидець Руїни та його пізніші відображення / М. Грушевський // Укр. історик: Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991 – 1992. – Т. 28/29. – С. 83–115.
21. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів / М. Грушевський // Укр. історик: Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991 – 1992. – Т. 28/29. – С. 116–124.
22. Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. / М. Грушевський // Укр. історик: Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991 – 1992. – Т. 28/29. – С. 125–129.
23. Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання / Я. Дзира // Укр. історик: Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991 – 1992. – Т. 28/29. – С. 133–134.
24. Пірко В. О. Освоєння півдня України в XVI – XVIII ст. у вітчизняній історіографії: тексти лекцій / В.О. Пірко. – Донецьк : ДонДУ, 1991. – 32 с.
25. Пірко В. О. Заселення степової України в XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Український культурологічний центр, 1998. – С. 106–107.
26. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 180 с. – (короткий історичний нарис і уривки з джерел).
27. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с. – (Український культурологічний центр).
28. Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця / В. О. Пірко. – Донецьк : Донецьке відділення НТШ, Східний видавничий дім. – 2007. – 176 с. – (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII – XVIII ст.)
29. Пірко В. О. Формування території та заселення Кальміуської паланки / В. О. Пірко // Донецький вісник наукового товариства ім.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К. : Українознавство, 1996. – 256 с. – (НАН України, Ін.-т. укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін.-т. Східноєвропейських досліджень; Ін.-т. держави і права ім. В. М. Корецького; Східноєвропейський дослід. ін.-т.).
2. Багалій Д. І. Нарис української історіографії / Д. І. Багалій. – К. : Друк. ВУАН, 1923. – Т. 2. – 108 с.
3. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. І. Марченко. – К. : Видавництво Київського Університету, 1959. – 256 с.
4. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Харків : Основа, 1996. – 376 с.
5. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
6. Кондратюк К. К. Українська історіографія XIX – початку XX ст.: основні напрямки і концепції / К. К. Кондратюк. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 242 с.
7. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генза, 2004. – 496 с.
8. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс Лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.
9. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини / Л. Винар. – Мюнхен; Нью-Йорк : [Б.в.], 1966. – 31 с. – (Українське історичне товариство; Серія «Історичні студії», Ч. 3).
10. Там само, С. 1.
11. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
12. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734 – 1775 рр.) / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 421 с.
13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х. томах / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 238 с. – (Том 1. До половини XVII століття).
14. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х. томах / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 349 с. – (Том 2. Від половини XVII століття).
15. Матях В. М. Козакознавчі студії в українській історіографії / В. М. Матях // Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 496 – 540. – (Т. 2).

Fotografia nr 1. Groby ofiar poległych w czasie wojny domowej w Hiszpanii 1936-1939

Źródło: http://mapadefosas.mjusticia.es/exovi_externo/CargarMapaFosas.htm, 15.10.2011

Po kilkunastu latach ekshumacji grobów, Hiszpanie planują również przeniesienie zwłok F. Franco z Valle de los Caídos na cmentarz El Pardo. Fakt ten związany jest z głosami ofiar rodzin najbardziej dotkniętych reżimem. Podobna sytuacja dotyczy syna Primo de Rivero, który ma zostać przeniesiony na obrzeża doliny gdyż mimo wszystko stał się ofiarą wojny ginąc z ręki republikanów¹⁵⁰.

Kontrowersje wzbudziło również wydanie przez Królewską Akademię Historii *Słownika biograficznego dziejów Hiszpanii*, w którym pojawiła się nota o Franco. Sklasyfikowany został jako „szef państwa” i „generalissimus”, a nie dyktator i buntownik. Kluczowe jest stwierdzenie, które spotkało się z ogólną krytyką, że F. Franco po wojnie domowej ustanowił reżim, który można sklasyfikować jako autorytarny¹⁵¹. Jednostronność oceny budzi pewne zastrzeżenia, gdyż w polityce F. Franco występują cechy typowe dla totalitaryzmu. Ich obecności nie da się wykluczyć, ani podważyć.

Na uwagę zasługuje również działalność hiszpańskiego sędziego Baltazara Garzona śledczego który w 2008 roku podjął próbę oskarżenia polityki F. Franco za zbrodnie przeciwko ludzkości. Jego działanie ma swoich przeciwników jak i zwolenników. Hiszpania w 1977 roku ogłosiła amnestię dla przestępstw politycznych pożenionych w latach wojny domowej¹⁵². Śledczy jest silnie związany z partią J. L.R. Zapatero i jego programem politycznym, który mówi o usuwaniu symboli frankizmu.

Inną formą poradzenia sobie z tym wydarzeniem, jest próba jego uchwycenia w sposób literacki, a w konsekwencji i filmowy. Interesującą publikacją dostępną na rynku jest m.in. książka Javiera Cercas *Żołnierze z Salaminy*, która doczekała się ekranizacji filmowej, Hiszpania była reprezentowana na festiwalu w Cannes. Opowiada ona o egzekucji w Collell i o Sanchezie Mazasie najstarszym przywódcy Falangi. Z jednej strony popierał on reżim, a z drugiej gardził takimi cechami jak pospolitość i przeciętność, które według niego obecne były w polityce F. Franco. Obejmował on stanowisko ministra w rządzie Franco. Został on prawdopodobnie zdymisjonowany w 1940 roku, gdyż (tu okoliczności nie są jasne) albo nie odnalazł w reżimie właściwych założeń programowych partii, albo też sam dyktator dostrzegł jego małe zaangażowanie podczas budowy ustroju totalitarnego Hiszpanii. Franco wydał nakaz jego rozstrzelania przed plutonem egzekucyjnym, zarzucając mu działanie na szkodę państwa. Książka trafnie ukazuje rzeczywistość frankistowskiej Hiszpanii i cech reżimu. Pokazuje że marzenia i ideały o wolność narodu zostały na wiele lat zastąpione interesami i polityką jednego człowieka.

Wnioski końcowe

U progu II dekady XX wieku Hiszpania nadal nie może zapomnieć o czasach dyktatury i tyranii. Autorka zgadza się z opinią prezentowaną przez badawczy w której F. Franco przedstawiany jest jako dyktator, a jego rządy jako rządy totalitarne. Jest wiele argumentów potwierdzających tą tezę. Jako przykład należy wymienić współpracę Franco z Mussolinim i Hitlerem, prześladowanie przeciwników ustroju wewnątrz kraju, stosowanie represji wobec ludności cywilnej (prześladowania, obozy koncentracyjne), a nawet łamanie praw człowieka. Mimo polityce Zapatero, odkrywane wciąż masowe mogiły nie pozwalają zapomnieć o zbrodniach z czasów reżimu. Fakt ten rodzi stwierdzenie, że rządy mają charakter wielopłaszczyznowy, a skutki jakie wywołują mają swoje konsekwencje w czasie. Rządy totalitarne ograniczają rozwój państwa, jego kontakty handlowe i kulturalne na arenie międzynarodowej. Tworzą dystans w stosunku państw członków międzynarodowego rynku. Obecnie w wieku Internetu wybór takiej formy rządów skazuje na szybką ocenę aktorów stosunków międzynarodowych. W przypadku gdy prowadzą do obniżenia standardów życia i problemów gospodarczych obniżają wiarygodność władcy. Wybierane są jednak przez pewne rządy państw, gdyż opierają one władzę na elementach skrajnych, wzbudzając tym samym zainteresowanie i poparcie grup społecznych.

Istoriografia zaporożького козацтва представлена В. О. Пірком і в ряді його монографій та статей, присвячених заселенню й господарському освоєнню Степової України. Хотілося б назвати наступні праці Василя Олексійовича: «Заселення степової України в XVI – XVIII ст.» [25], «Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст.» [26], «Заселення і господарське освоєння степової України в XVI – XVIII ст.» [27], «Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст..)» [28], «Формування території та заселення Кальміуської паланки» [29].

Значний інтерес у цій групі праць викликає монографія Н. Л. Стещенко «Заселення Південної України в XVI – XVIII ст.: історіографія» [30]. Цей науковий доробок є дисертаційним дослідженням, де вперше так ретельно проаналізована українська та російська історіографія XVIII – XXI ст. щодо проблеми заселення Південної України протягом вказаного автором періоду. У роботі велика увага приділяється й історіографії запорозького козацтва.

Певний внесок у вивчення проблеми зробила К. Гірі, яка у своєму дисертаційному дослідженні з'ясувала історіографію щодо взаємостосунків запорозьких і донських козаків [31].

Підсумовуючи вищезазначене можемо констатувати, що наявний незначний пласт історіографічних розвідок з історії дослідження цієї теми вимагає узагальнення літератури XIX та початку XXI ст. для визначення нових векторів пошуку. У світлі нових історіографічних джерел наявні доробки можуть бути доповненими і уточненими. Досвід науковців з цієї проблеми варто зібрати воедино. Очевидно, що незважаючи на актуальність, предметом всебічного вивчення порушена тема не стала. Можна стверджувати, що на сьогодні комплексне історіографічне дослідження з цієї тематики відсутнє.

РЕЗЮМЕ

В статье автором сделана попытка проанализировать процесс накопления и развития научных знаний о Запорожской Сечи в украинской историографии XIX – начала XX ст. с учётом последних исследований по данной теме.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, историография, казачий период, летопись, исторический источник.

SUMMARY

In this paper the author attempts to analyze the process of accumulation and development of scientific knowledge of the Zaporozhian Sich in Ukrainian historiography of the XIX – early XX century taking into account recent research on this topic.

Key words: Zaporozhian Sich, historiography, Cossack epoch, chronicle, historic source.

TOTALITARYZM NA PRZYKŁADZIE REŻIMU F. CASTRO

між слобідськими та запорізькими козаками (М. Гербель); боротьба козаків проти татарської агресії (Ф. Гумелівський).

Вирізняючи серед дослідників XIX ст. А. Скальковського і віддаючи йому шану як рятівнику архіву Запорозької Січі, матеріали якого в переважній більшості збереглися у самих працях історика (що першим зробив спробу встановити чисельність населення Запорожжя, простежити за формами його занять на протязі XVI – XVIII ст.), В. Пірко критично проаналізував окремі його висновки й аргументи.

Серед авторів, які зробили вагомий внесок у дослідження Південної України (XVI – XVIII ст.), В. Пірко вирізняє В. Пудова і П. Савельєва. Також він вважає, що вагомий внесок у дослідження історії краю внесли краєзнавчі розвідки Я. П. Новицького та Ф. Д. Николайчика, присвячені окремим населеним пунктам. При цьому він наголосив на необхідності критичного ставлення до краєзнавчої літератури та джерел, на підставі яких будувалися висновки дослідників.

Вчений відзначив, що історіографія другої половини XIX – початку XX ст. збагатилася чисельно доробок щодо освоєння півдня України. Найвагомий внесок у її вивчення в дорадянський період зробив Д. Яворницький. Однак, висока оцінка наукової спадщини Д. Яворницького В. Пірком поєдналася з критичним підходом до неї (певна ідеалізація об'єкту дослідження, похибки фактологічного характеру та ін.).

Автор зупиняється й на аналізі досліджень А. Шимонова щодо наступу на території Запорожжя приватного та державного землеволодіння в останні роки існування Січі й боротьби запорожців проти спроб відторгнення земель як під військові поселення, так і поміщиками.

Характеризуючи радянський досвід вивчення тематики, науковець дійшов висновку, що особливу роль для розвитку історичної науки відіграло створення ВУАН та її дослідницьких установ. У цей період провідне значення у вивченні історії Запорожжя він надає працям Д. Багалія, який вважав Січ головною діяльною силою у справі заселення та освоєння півдня України.

Як підкреслює автор, вагомий внесок у вивчення проблеми зробили: Н. Полонська-Василенко, К. Гуслистий, К. Стецюк, О. Новосельський, В. Голобуцький.

Автор тексту лекцій акцентує, що це фактично перша спроба в радянській історіографії оцінити роль козацтва не лише в охороні південних рубежів України і Росії від загрози татарських набігів, але й показати його місце в освоєнні краю.

Серед праць, в яких висвітлюється інформація щодо стосунків Війська Донського і Запорозької Січі у XVIII ст. В. О. Пірко називає монографію О. П. Пронштейна та Є. П. Подьяпольської.

Uwagi wstępne

Poddając rozważaniom kwestie totalitaryzmu w Europie, nie można zapomnieć o powiązaniach globalnych między państwami. Polityka jednego państwa wpływa na inne często nawet z sobą nie sąsiadujące. Ustroje polityczne mają cechy wspólne, pewne założenia są kopiowane i stosowane dla indywidualnych potrzeb poszczególnych krajów. Ciekawym przykładem jest Kuba, państwo o niewielkim obszarze wzbudziło zainteresowanie nie tylko Stanów Zjednoczonych ale wielu państw Europy m.in. Hiszpanii, Rosji. Celem rewolucji kubańskiej było wyzwolenie społeczeństwa spod panującego reżimu. Castro głosił hasła walki z dyktaturą i tyranją, której miała przyswiecać walka zbrojna w imię słusznej idei- kraju niosącego wolność i dostanie życie społeczne. Z perspektywy czasu rządy F. Castro na Kubie zaczęto określać mianem cech charakterystyczne 75 -letnich rządów dyktatora. Nie jest możliwe całościowe przedstawienie problemu w tak krótkim opracowaniu. Istotą referatu jest wskazanie jedynie głównych punktów, które mogą stanowić podstawę do dalszej analizy. Został on podzielony na trzy części, pierwsza ma za zadanie omówienie cech totalitaryzmu jako ustroju politycznego, oraz wskazanie założeń polityki F. Castro, druga analizę historyczną rządów dyktatora, trzecia natomiast zwrócenie uwagi na bardzo ważny problem jakim jest łamanie praw człowieka na Kubie. Całość zostanie podsumowana wnioskami końcowymi. Referat został oparty na literaturze nie tylko polskiej, ale i zagranicznej oraz materiałach dostępnych w Internecie.

Definicje systemów politycznych, a klasyfikacja reżimu F. Castro

Totalitaryzm oznacza system polityczny, w którym władza państwowa oparta na ideologii kieruje działaniami w każdej płaszczyźnie życia społecznego¹⁵³. Świat postrzegany jest w perspektywie niebezpieczeństwa i spisku. Władcy przypisywane są nadprzyrodzone siły i wszelka wiedza. Tylko on może wyznaczać kierunki działań. Określając ustrój Fidela Castro w literaturze można spotkać się z różnymi opiniami. Postrzegany jest jako marksista, utożsamiany z komunizmem i socjalizmem.

Kuba za czasów Castro przeprowadziła konsolidację struktur totalitarnych, politykę zagraniczną cechowała ideologizacja. Utrzymywała silne kontakty z lewicowymi organizacjami w Ameryce Łacińskiej np. udział Kuby w wojnie domowej w Salwatorze, czy w obronie reżimu Nikaragui¹⁵⁴. F. Castro ostro wspierał te partie i te ugrupowania, które opierały swoją politykę na walce zbrojnej. Udział ten można uznać za bierny i czynny. Z jednej strony wynikał z położenia geograficznego Kuby, a z drugiej jak pisze Gruszczak poparcia dla Nikaragui, Salwatoru

i Gwatemali identyfikowanie się z polityką krajów, gdzie władza oparta była na reżimie¹⁵⁵. Castro mówił często o swej polityce jako o działaniach skierowanych na walkę z dyktaturą. Wiedzę czerpał z K. Marksa czy W. Lenina, jednak nie stosował bezpośrednio ich ideologii, wykorzystywał tylko pewne jej elementy¹⁵⁶.

Charakter polityki F. Castro na arenie międzynarodowej

Za datę przełomową w polityce Kuby określa się 1.01.1959 roku, kiedy to obalono dyktatora Fulgencio Baptiste. Fakt ten rozpoczął gorący okres w historii Ameryki Środkowej. Jak mówi sam Castro potwierdza ona słuszność założeń marksistowsko-leninowskich, w których układ sił przechyla się w stronę obozu imperialistycznego¹⁵⁷. Należy zaznaczyć, że Kuba posiadała ogromne plantacje trzciny cukrowej i dobrze rozwinięty przemysł cukrowniczy. Na wyspie znajdowały się ogromne złoża niklu stanowiące 1/10 światowych zasobów. Oprócz tego najlepiej rozwiniętą gałęzią przemysłu była turystyka. 17.05.1959 Castro wydał dekret o reformie rolnej, co spowodowało podzielenie sektora na państwowy i prywatny. Przed rewolucją gospodarka posiadała cechy typowe dla kapitalizmu monopolistycznego. Rynek zdominowany był przez Stany Zjednoczone. Rewolucja przyniosła nacjonalizację poszczególnych gałęzi przemysłu. 19.10.1959 roku USA ogłosiły embargo na produkty eksportowane przez Kubę, co spowodowało akcent ze strony Rosji, która zaoferowała pożyczkę 100 milionów dolarów na zakup cukru. 21.10.1959 Castro zapowiedział natomiast przejęcie kontroli przez państwo nad złożami ropy naftowej¹⁵⁸. Po stronie Stanów w tym konflikcie można wymienić rząd Gwatemali i Nikaragui.

Kwestia Kuby widoczna jest zwłaszcza w polityce Johna Fitzgeralda Kennedyego, który w głoszonym programie *Sojusz dla Postępu* wskazywał, że działania Kuby osłabiają pozycję Stanów na arenie międzynarodowej¹⁵⁹. 3.04.1961 Departament Stanu opublikował Białą Księgę, w której wskazano Kubę jako źródło komunizmu, który rozprzestrzenia się nie tylko w regionie, ale i zagraża Ameryce¹⁶⁰. Już od 1960 roku pojawił się plan zamordowania Castry, CIA pracowała usilnie nad metodami tzw. przypadkowej śmierci nowego dyktatora Kuby. Operacja nosiła kryptonim Mangusta¹⁶¹. Przeprowadzono również zbrojną inwazję na wyspę, która w efekcie została ustalona na 17.04.1961 roku znana pod nazwą operacja w Zatoce Świń. Fakt ten został skrytykowany przez ZSRR. Ostatecznie inwazja USA się nie powiodła, 18.04.1961 wojsko kubańskie wzięło do niewoli około 1100 osób, a jeńcy zostali pokazani w telewizji kubańskiej. Jak pisze Płaczkowski takie rozwiązanie pokazało że Castro ma wielkie poparcie wśród społeczeństwa¹⁶². Inny są zdania, że dużą rolę odegrali szpiedzy Castra tzw. Kubańska agencja wywiadowcza *Direcion Generale de Intelligencia*¹⁶³. Castro wielokrotnie wygłaszał wielogodzinne oracje w telewizji, w których umacniał społeczeństwo w przekonaniu o słuszności reżimu Najwyższego Przywódcy ludu jakim się zwał.

ча). Варто погодитись з дослідником Я. Дзирою, який аналізував значені праці історика, що висновки вченого в статтях – це згусток думок теоретичного характеру про українську історіографію, літературу, суспільно-політичну думку XVII – XVIII ст. та їх органічний зв'язок з нашою культурою XIX ст. [23]. Ним розроблена нова періодизація історіографії, новий її напрямок, розкрито взаємини богословської і світської літератури. Козацьке літописання М. Грушевський поставив в залежність, як новий етап київської науки, а її церковно-схоластичну продукцію розглянув у зв'язку з її ставленням до Запорозької Січі й козаччини взагалі.

М. Грушевський, хоч і коротко, фрагментарно сформулював етапи розвитку української історіографії, зокрема в статті «Про українську історіографію XVIII ст.». Він показав байдуже ставлення київських богословів до живої козацької історії, за кількома винятками, які у XVIII ст. витіснила козацька інтелігенція – «прошарок козацьких канцеляристів», що започаткував новий напрямок в українській історіографії і таким чином готував національне відродження XIX ст.

Дослідник зауважив, що з причин недостатньої кількості національних джерел, змушені були вдаватися до європейських авторитетів, до перелицювання чужих джерел, по-своєму переказувати їх, робити скорочення, доповнювати власними історичними фактами, а в разі потреби вигадувати свої, переносити в інше, часто рідне географічне середовище, що особливо характерно для місцевих літописців, краєзнавчої літератури. Козацькі літописи часто полемізують з чужими авторами, беручи у них голі факти, і закидають їм необізнаність із справжніми подіями української історії, відкидають їх. У такий спосіб творили свою національну концепцію історії України козацької доби.

Серед вітчизняних дослідників кінця XX – початку XXI ст., що причетні до вивчення історіографії запорозького козацтва, почесне місце посідають праці Василя Олексійовича Пірка. У доробку професора «Освоєння півдня України в XVI – XVIII ст. у вітчизняній історіографії» [24] зроблено короткий аналіз найбільш відомих праць вітчизняних авторів з історії півдня України XVIII – початку XX ст.

Роль запорозького козацтва в освоєнні півдня України в XVI – XVIII ст., негативний вплив постійних набігів татар на цей процес, торгіві зв'язки краю з іншими районами та зарубіжними країнами знайшли своє відображення, як вважає автор курсу лекцій, у працях П. Левашова та М. Чулкова.

Автор акцентує увагу на працях кінця XVIII – першої половини XIX ст., в яких висвітлені спільні дії російських військ та запорожців проти кримського ханства (багатотомник М. Арцибишева); стосунки донського та запорозького козацтва (декабрист В. Д. Сухоруков); сторожова та станична служба на півдні Росії (І. Біляев), стосунки

цьовували джерело. Це були: О. Левицький, Г. Карпов, П. Куліш, М. Петровський, П. Сердюков (який відкрив автора літопису), В. Романовський, О. Оглоблин, М. Андрусак. Проаналізувавши літопис, Михайло Сергійович зауважує: картина суспільних і політичних відносин в Україні у XVII ст., яку намалював П. Куліш у романі «Чорна рада» під впливом оповідання Самовидця про події 1663 р. давала цілком виразний висновок, який підказав той же Самовидець – українське козацтво, скинувши з себе разом з пануванням шляхти і владу короля, не зуміє збудувати власну державу, не будучи в силі справитись з анархією «черні» і Запорозжя.

У своїй праці «Про українську історіографію XVIII ст. Кілька роздумів» М. Грушевський прагнув визначити історичну цінність спадку, створеного «станом військових канцеляристів», які залишили по собі так звані «козацькі літописи». Михайло Сергійович зазначає, що лише коли за історіографію взялися «військові канцеляристи», вихованці Київської академії, вона стала об'єктом гордоців для пізніших поколінь українських патріотів, (до них він відносить В. Ломиковського, С. Савицького, С. Величка, Г. Полетику, П. Симонівського, Самовидця). Але, на думку автора, найвиразніші погляди минулої епохи були обгрунтовані в літописі Г. Граб'янки. На думку М. Грушевського, саме концепцію Граб'янки підтримав М. Костомаров, надавши їй нове, навіть впливовіше життя в своїй монографії «Богдан Хмельницький». Історик звернув увагу на те, що пам'ятки козацької доби не слід зараховувати до другорядних джерел, а слід їх вивчати як історико-літературні свідчення своєї епохи, яку належить дослідити на предмет з'ясування усіх обставин щодо появи літератури канцеляристів та її ролі в підготовці епохи Відродження XIX ст. в Україні.

У статті «З історичної фабулістики кінця XVIII ст.» вчений характеризує в цілому «літературу канцеляристів» і акцентує, що однією з її характерних ознак є історична фабулістика. Він зазначає, що саме ця історико-краєзнавча література XVIII ст. посіла місце київської церковної схоластики і приготувала ґрунт для української літератури першої пол. XIX ст. (хоча українська історіографія, переживши період нової залежності від фабулістики в середині XIX ст., ввійшла в процес відмежування від неї). М. Грушевський зазначає, що цей доробок епохи відіграє важливу роль як предмет літературної історії. Науковець, на прикладі дослідження «історії Русів» як найбагатшої скарбниці української історичної фабулістики, ілюструє шляхи поповнення української історіографії мотивами і гадками, зокрема підданими французькими публікаціями 1780 р. Так, він показує конкретне джерело ампліфікованої інформації та її розповсюдження в працях істориків середини і другої половини XIX ст. (М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича).

Zarówno telewizja jak i prasa kubańska przepełnione były propagandą przeciwko Ameryce. Podważał nawet kubańsko amerykański traktat o Guantanamo z 1903 roku¹⁶⁴. Pod koniec 1961 roku Castro ogłosił kubański zryw rewolucją socjalistyczną. Zaowocowało to pomocą ekonomiczno-wojсковą, a 2.09.21962 roku pojawił się komunikat o porozumieniu pomiędzy rządem Kuby a ZSRR na dostawy broni jądrowej. Miesiąc wcześniej amerykańskie samoloty zwiadowcze ustaliły, że na terenie Kuby są wyrzutnie rakietowe, magazyny i specjaliści radzicy. Pojawiała się obawa, że mogą być one wykorzystane do ofensywy. 22.10.1962 roku Kennedy ogłosił blokadę morską Kuby. Na świecie działania te były postrzegane jako groźba konfliktu na skalę globalną. Pojawiały się również skargi na forum ONZ zarówno na USA, jak i ZSRR jak i Kubę. Innym przykładem jest fakt, że kubańskie radio i telewizja dopiero po tygodniu pokazały w swojej telewizji Neila A. Armstronga, który opuścił statek kosmiczny Apollo 11. Wcześniej wspomiano tylko o sukcesach radzieckich w kosmosie¹⁶⁵.

23.10.1962 roku na posiedzeniu Organizacji Państw Amerykańskich John F. Kennedy ogłosił, że należy zapobiec rozprzestrzenianiu się reżimu marksistowsko-leninowskiego na Kubie¹⁶⁶. Radziecko-amerykańskie listy w sprawie Kuby doprowadziły w konsekwencji do zniesienia tzw. kwarantanny Kuby, a po stronie radzieckiej gotowości bojowej. Rok 1963 można uznać za poprawny w stosunkach amerykańsko- kubańskich.

Stosunki dyplomatyczne z CHRL Kuba rozpoczęła na większą skalę od 28.09.1960 roku, a rok później Chiny uznały wyspę za pierwszy ośrodek socjalizmu w Ameryce Łacińskiej. Kuba była zatem punktem styku dla rywalizacji między dwoma państwami socjalistycznymi ZSRR i Chinami o strefy wpływów. Chiny poparły również II Deklarację Hawańską, która mówiła o wojnie partyzanckiej wobec przeciwników rządów Castro. Uważano, że polityka reżimu Fidela stanowi drogowskaz dla polityki innych państw Ameryki Łacińskiej¹⁶⁷. W 1965 roku Chiny były jednym z głównych partnerów gospodarczych Kuby, na równi z ZSRR. Jednak w relacjach pomiędzy tymi państwami Castro głosił, że w przypadku wyboru stanie po stronie Rosji.

W 1965 roku powstała Komunistyczna Partia Kuby. Lata 60 te przyniosły szereg represji wobec przeciwników rządu. Osoby, które sprzeciwiały się głoszonej polityce były zamykane w więzieniu. Często przypadkiem były przesłuchania grup intelektualistów, zaczęto prowadzić zaostrzoną cenzurę programów telewizyjnych i prasy codziennej. Rozwiązano związki zawodowe, a rząd przejmował krok po kroku działania. Prześladowano żydów, katolików, gdyż uważano religię jako element nie rewolucyjny. Castro utworzył również grupy sąsiedzkiej obserwacji tj. Komitety Obrońców Rewolucji. Na wyspie jest około 10 tys. CDR-ów, co oznacza, że obejmują oni nadzorem ok. 75% społeczeństwa.

3.01.1966 roku Fidel Castro zorganizował w Hawanie Pierwszą Konferencję Solidarności Narodów Afryki, Azji i Ameryki Łacińskiej zwaną *Konferencją Trzech Kontynentów*. Celem było zainicjowanie ofensywy przeciwko Stanom Zjednoczonym poprzez ruchy w społeczności murzyńskiej. Głównym wykładowcą był Huynnh Van Ba oraz Carlom Marighella komunistyczny fundamentalista. Co jest ciekawe rozdawano materiały, które zawierały informacje jak sporządzić w warunkach domowych koktajl Mołotowa¹⁶⁸.

W 1973 roku Castro potwierdził swoje stanowisko na IV konferencji ruchu państw niezaangażowanych w Algierze, że pomimo iż Kuba ma powiązania gospodarcze z mocarstwami socjalistycznymi to pozostaje państwem neutralnym wobec działań politycznych¹⁶⁹. Hawana prowadziła aktywną politykę zagraniczną w Afryce od lat 60-tych. Współpracowała na tej płaszczyźnie z ZSRR, polityki tych krajów były zbliżone¹⁷⁰. Pomimo, iż władca stwierdzał niezależność Kuby, to jej gospodarka w znacznym stopniu opierała się na wymianie handlowej z ZSRR. Upadek bloku socjalistycznego widoczny były w malejących obrotach handlowych pomiędzy państwami. Według Instytutu Studiów Kubańsko-Amerykańskich 60% gospodarki wewnętrzna Kuby w latach 70-tych znajdowało się w rękach sił zbrojnych, które są kontrolowane przez Grupo de Administracion Empresarial SA (Gasea). Spółka ta kontroluje również w znacznej mierze gałąź turystyczną¹⁷¹.

W 1993 roku Castro zalegalizował dolary amerykańskie, co wywołało podział na dwie klasy społeczne posiadających i nieposiadających. Pojawiły się tzw. nieczyste interesy, z którymi Castro walczył poprzez szybkie i częste zmiany w prawie oraz poprzez wzmożone kontrole i nadzór policji. W latach 1999-2003 skonfiskowano 1400 domów¹⁷². W 1996 roku zestrzelone zostały dwa samoloty, w których lecieli Kubańczycy z Miami naruszając sferę powietrzną Hawany. W związku z tym Bill Clinton zawiesił loty z Florydy na Kubę oraz wprowadził sankcje przeciwko firmom, które zamierzały współpracować z rewolucyjnym państwem¹⁷³.

W latach 1998-2000 podjęto szereg rozmów z Kubą w celu uregulowania stosunków gospodarczych po upadku ZSRR. Ważnym wydarzeniem była wizyta W. Putina w grudniu 2000 roku w Hawanie i rozmowy o energetyce jądrowej. Nad całością stosunków między dwoma państwami ma czuwać Komisja Międzyrządowa, która ma za zadanie wypracowanie for współpracy w dziedzinie naukowej, technicznej i gospodarczej¹⁷⁴.

Totalitaryzm, a łamanie praw człowieka na Kubie

Głośnym echem odbiło się na świecie łamanie praw człowieka jakie ma miejsce na Kubie. W wywiadzie przeprowadzonym z Omarem Lopezem Montenero szefem Fundacji na rzecz Praw Człowieka na Kubie, można zauważyć pewne stwierdzenie, że F. Castro po dojściu do władzy zaczął stopniowo ograniczać podstawowe swobody społeczeństwa, a na porządku

swoją uwagę na rozglądzie faktów, związanych z zrujnowaniem Cichy ta konfiskacją mająca zaporożської старшини.

Серед статей другого тому Н. Полонської-Василенко «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» привертають увагу дві. Перша з них – розвідка «Заселення Південної України в середині XVIII ст.» (1734 – 1775 рр.), де дослідниця зупиняється на історіографії питання, даючи перелік праць авторів XIX ст. і включно по 20-ті рр. XX ст. з проблеми (як колонізації і заселення Південної України XVIII ст., так і вивчення історичного минулого Запорозької Січі в цей період).

У статті «До історії першої Новоросійської губернії (1764 – 1774)» автор зазначає, що історія Південної України XVIII ст. є малодослідженою сторінкою для вчених. А серед праць, присвячених Новоросійській губернії взагалі, нараховується кілька одиниць (до яких нею віднесено й статті Д. Міллера «Пикинерія» (1899 р.) та К. Гуслистоного «З історії класової боротьби в степовій Україні» (1923 р.). Щодо джерел, то на її погляд справа виглядає краще. На перше місце серед них авторка ставить записки Гюльденштедта, важливими вважає збіркі документів, надруковані В. Ястрєбовим, Д. Яворницьким, О. Андрієвським, М. Терновським, преосвященним Теодосієм.

До розвідок, що складають певну цінність з історіографії проблеми, відносимо й монографію Д. Наливайка «Козацька християнська республіка» [19]. Новизна цієї книги полягає в тому, що це перше в Україні дослідження про героїчну історію християнської республіки, яке згадувалося у західноєвропейських джерелах, історіографії та літературі XVI – XIX ст. У доробку автора висвітлення запорозького козацтва в західноєвропейських історико-літературних джерелах вивчається як тривалий, але єдиний процес з притаманними йому етапами, закономірностями, специфічними особливостями в нерозривному зв'язку з рухом європейської думки та літератури й історії. Специфіка праці полягає у тому, що її автор прагнув відтворити процес обізнаності Західної Європи із запорозьким козацтвом, а не вибудувати соціально-політичні, філософсько-історичні чи інші концепції з певним відбором фактів.

До четвертої групи обраної класифікації відносимо ряд праць М. С. Грушевського. Дослідженню козацької історіографії М. Грушевський присвятив три статті: «Самовидець Руїни та його пізніші відображення» (1932 р.) [20], «Про українську історіографію XVIII ст.» (1934 р.) [21], «З історичної фабулістики кінця XVIII ст.» (точної дати друку не встановлено) [22]. Вони важливі як останнє слово історика про козацькі літописи та їх подальше відображення в українській літературі й історії. Уперше в українській історіографії науковець оцінює їх як видатні історико-літературні пам'ятки свого часу й своєї доби.

Перша з вказаних статей присвячується літопису Самовидця. Історик зупиняється на внеску кожного з дослідників, які опра-

Українські науковці зробили спробу проаналізувати європейську (австрійська і німецька – Ю. Івонін, О. Давлетов; французька – Л. Івоніна; О. Бойко), північноамериканську (В. Мірошніченко) і вітчизняну історіографію (І. Тарнопольська, О. Удод) щодо висвітлення в ній різних аспектів історії Запорозької Січі.

Третю групу поданої класифікації становлять роботи, що є золотим фондом української історіографії в царині історії Запорожжя та Південної України. Це двотомник Н. Полонської-Василенко «Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина» [18], куди увійшли всі опубліковані нею праці з історії Січі та Південної України, створені з 1926 по 1965 рр. До першого тому належать сім розвідок, серед яких «Історика Запоріжжя XVIII ст.», де дослідниця аналізує зміст робіт трьох авторів: С. Мишецького («История о казаках запорожских»), Г. Міллера («Известия о казаках запорожских»), О. Рігельмана («Летописное повествование о Малой России»). У результаті аналізу та порівняння текстів вищезазначених праць, автор робить висновок, що першоджерелом про Січ є записка офіцера-інженера князя С. Мишецького, на яку натрапили Міллер та Рігельман й максимально використали у своїх редакціях.

У статті «До історіографії Запоріжжя XVIII ст.» дається короткий аналіз проблеми, а також розкривається полеміка між представниками протилежних таборів – Запорозькою старшиною (погляди якої захищав французький лікар, філософ, історик Н. Г. Леклерк у своїй 6-ти томній «Історії Росії») та дворянськими публіцистами, представленими І. Болтіним.

У статті «З історії останніх часів Запоріжжя» дослідниця показує боротьбу січовиків за свої вольності. Вона простежує процес економічного розшарування серед низового козацтва від XVI до XVIII ст. та поступову втрату ним політичних прав.

У першій частині своєї статті «До історії повстання на Запоріжжі 1768 року» Наталя Полонська-Василенко аналізує питання щодо Січі, які цікавили дослідників XVIII ст. і причину проблем з цієї тематики у науковців XIX ст. У другій частині статті автор прагне розкрити причини повстань, які відбувались на Січі з 1749 р. і до її падіння.

У статті «Зруйнування Запорозької Січі» історик констатувала, що жодна подія 60 – 70-х рр. XVIII ст. не справила такого значного враження на сучасників і не залишила такого глибокого сліду в пам'яті українського народу, як зруйнування Запоріжжя.

У розвідці «Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей», автор аналізує літературу історично-публіцистичного характеру, цілком або частково присвячену Січі, що з'явилась в Російській імперії за останнє десятиріччя перед її зруйнуванням.

У статті «Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» автор зосереджує

дзienneм було łamanie praw człowieka. Za głoszenie opinii niezgodnych z wyznawaną ideologią wysłano ludzi do więzienia. Nie tylko sytuacja polityczna ale i ekonomiczna Kuby jest bardzo zła, w aptekach brakuje leków, a w szkołach podstawowych przyborów i podręczników. Zakup telefonów komórkowych oraz komputerów jest możliwy dopiero od kilku lat¹⁷⁵.

Sytuacja na Kubie przykuwa swoją uwagę również Amnesty International, która wzywa do zmiany prawa obowiązującego na Kubie. Według Kerrie Howard zastępcy dyrektora kubańskie prawo nie daje minimum praw tj. wolności słowa, zgromadzenia i stowarzyszania się. Prawo przewiduje np. od 7 do 15 lat pozbawienia wolności za przekazywanie informacji USA, od 10 do 20 lat za działanie na szkodę państwa i terytorium Kuby. Badania i wywiady Amnesty International wskazują na brak złe warunki więzień, przetrzymywani są poddawani torturom¹⁷⁶.

W opiniach o Fidelu Castro można spotkać się ze stwierdzeniem, iż jego działanie było podyktowane celem wyższym niezależnością państwa wobec komunizmu, który otaczał Kubę z każdej strony, nieuchronnie oddziaływał na państwo wywołując negatywne skutki jak np., trudne warunki społeczne. Jak mówił dyktator Cuba would not catch the neoliberal fever¹⁷⁷.

Zakończenie

Spoglądając przez pryzmat cech charakterystycznych dla ustroju totalitarnego można stwierdzić, że rządy Fidela Castro za dobry ich przykład. Reżim Fidela Castro trwa 75 lat. Pomimo że władzę od 2006 roku sprawuje Raul Castro, Fidel ma ciągle czynny udział w kształtowaniu polityki państwa. Drugim aspektem jest izolacja państwa na arenie międzynarodowej, oprócz współpracy z ZSRR. Fidel skrupulatnie ograniczał również napływ innych kultur i zdobywcy technik do Kuby. Jego rządom przyświecała jedna główna ideologia cel walka z wrogiem, przeciwnikami rewolucji obalenia dyktatury. Bardzo ważny element polityki stanowiła również symbolika, jeszcze po śmierci Castro stawiano wiele pomników, którym oddawano cześć. Kult władcy jest ciągle obecny w społeczeństwie Hawany. Dla jednych Castro jest wybawcą, który nadał nowy kierunek rozwoju państwa pokazał, że można walczyć o swoje potrzeby w imię wspólnego celu. Dla młodego pokolenia stanowi on natomiast niezrozumiałą ideę walki o wolność, kosztem ograniczenia rozwoju gospodarczego i kulturalnego państwa. Autorka stwierdza, że Kuba przez wiele lat była przykładem rządów totalitarnych niosących terror i masowe prześladowania dla ludności utrudniając tym samym indywidualny i samodzielny rozwój przemysłu, grup społecznych itp.

TOTALITARYZM A PROBLEM RESPEKTOWANIA PRAWA CZŁOWIEKA Z UWZGLĘDNIENIEM MEDIÓW

Pojęcie totalitaryzmu

Dla każdego system demokratyczny jest bliski określeniu i zdefiniowaniu. Oparty jest na pluralizmie i swobodzie rywalizacji politycznej, ekonomicznej oraz ideologicznej, a także na podziale i równemu traktowaniu przez władze. Natomiast system totalitarny budzi pewien niepokój. Jest to jeden z najbardziej drastycznych, monokratycznych systemów politycznych, którego zarys chciałabym przedstawić. Jest on podobny do autorytarnych struktur rządzenia państwem. Ma na celu narzucenie jednej, obowiązującej ideologii i bezwzględna kontrolę nad państwem – zarówno w kwestii egzystencji społecznej, jak i politycznej oraz gospodarczej. Totalitaryzm w dzisiejszych czasach przejawia się nie tylko na terenie danego państwa, ale można zaobserwować tę formę władzy w innych dziedzinach życia, jak media na przykład.

Totalitaryzm w XXI wieku jest pozostałością teorii państwa totalitarnego, systemu, który został skompromitowany na wielką skalę. Ciężko uwierzyć w fakt, że kiedyś budził on fascynację oraz był brany przez teoretyków oraz polityków pod uwagę, był również naśladowany przez różnych władców. Jego główne ośrodki jakimi były hitlerowskie Niemcy, czy stalinowski Związek Radziecki okazały się nieudanym eksperymentem, jednak pozostałości teorii totalitaryzmu istnieją w niektórych państwach do dzisiaj. Wielu naukowców jest zdania, iż w przypadku drastycznego kryzysu demokracji rynkowych, może dojść do totalitarnego wynaturzenia w na tyle szerokim zakresie, że może on mieć zasięg znacznie większy niż w czasach jego najsilniejszego rozwoju. Wówczas mógłby on się okazać groźniejszy i bardziej niebezpieczny dla ludzkości na skutek bezradnych demokratycznych systemów wobec drapieżnych aspektów globalizacji oraz sprzężenia totalitarnej władzy z wyższą techniką. Niektóre elementy władzy totalitarnej istnieją obecnie w systemie demokratycznym¹⁷⁸. Z kolei jeżeli chodzi o media ich powiązanie z demokracją okazuje się niezwykle obszernym tematem. Media wpływają pośrednio i bezpośrednio na procedury wyborcze poprzez kampanie i głosowanie, funkcjonowanie władzy państwowej przez oficjalną komunikacją od władzy do obywatela, urzeczywistnienie demokracji bezpośredniej z wykorzystaniem instytucji cyfrowego referendum. Media mają również w systemach demokratycznych wpływ na społeczeństwo obywatelskie oraz na sygnalizowanie zmian w debacie publicznej i zachodzącej w jej ramach komunikacji politycznej oraz zjawiskom im towarzyszącym jak wroście informacji i podziale cyfrowym¹⁷⁹. Stąd zaczęto wysuwać wnioski, wręcz stwierdzenia, że kto kontroluje media kontroluje kontroluje społeczeństwo.

Do pozytywnych zruśnięć u дослідженні козацтва як явища в цілому і Запорозької Січі зокрема автор статті відносить зміну тематичного спрямування в діяльності «Українського історичного журналу», у зв'язку з відзначенням 500-ліття українського козацтва.

Важливими науковими проблемами сучасної новітньої історіографії в царині козакознавства, як зазначає автор, є: вивчення виникнення та функціонування Української козацької держави, її міжнародно-правового статусу, місця та ролі в системі міжнародних відносин (Т. Чухліб, В. Горобець, О. Путро, О. Гуржій, Я. Федорак, П. Гой, О. Кресін, О. Струкевич); дослідження зовнішньої політики урядів Української козацької держави та Війська Запорозького (С. Леп'явко, В. Станіславський), суб'єктності козацької України в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством у першій половині XVI ст. (Б. Черкас); з'ясування початків еволюції козацтва, постання його як суспільного стану (В. Щербак, Ю. Фігурний, Я. Дашкевич), вивчення козацьких повстань кінця XVI першої половини XVII ст. (С. Леп'явко, В. Щербак), вивчення військового мистецтва українських козаків (В. Сергійчук, І. Стороженко, В. Заруба, В. Станіславський, С. Леп'явко, О. Репан, Ю. Мицик, С. Плохий, І. Стороженко).

Підводячи підсумки щодо проблематики сучасної української історіографії, автор дослідження вказує на пріоритетні напрямки пошуків науковців та рішення ними конкретних завдань сьогодення. У статті акцентується увага на діаметрально протилежних оцінках козацького феномена – від патріотично схвальних до огульно вульгаризаторських, за зразками польської та російської історіографії XIX ст.

Певну цінність для дослідників історії Січі має збірник «Зарубіжна історіографія Запорозького козацтва» [16]. У його основу лягли матеріали «круглого столу» істориків Запорозького і Дніпропетровського університетів, що відбувся в Запоріжжі 19.05.1992 р. Доповідачі ознайомили загал із розмаїттям підходів до історії Запорозького козацтва українських, європейських та світових науковців. У збірнику зроблена спроба проаналізувати праці з різних аспектів проблеми французьких історіографів XVII ст. (Л. І. Івоніна) та XVIII ст. (О. В. Бойко), німецьких дослідників від першої половини XVII ст. до першої половини XX ст. (Ю. А. Мицик, Н. М. Підгорна, Ю. Є. Івонін, О. Р. Давлетов), польських істориків 70 – 80-х рр. XX ст. (Н. П. Ковальський), сучасних англомовних (В. В. Мирошніченко, Є. І. Коломoeць) та англо-американських (В. А. Марченко) науковців.

Цікавість для дослідників складає також збірник статей, підготовлений вченими Запорозького і Дніпропетровського університетів [17], в якому розглядаються окремі проблеми історіографії та джерелознавства історії Запорозького козацтва.

ліченко. Відмічено, що значно менше уваги дослідники приділяли періоду історії козацтва, пов'язаному з ліквідацією Запорозької Січі та переселенням запорожців за межі етнічних українських територій. Цю проблематику найбільш широко висвітлювала «Киевская старина» в доробках О. Лазаревського, О. Шиманова, А. Твердохлібова. Об'єктом уваги у цей час стає задунайське козацтво, його описували Д. Яворницький, П. Короленко, відомий етнограф Ф. Вовк, який вивчав історію та побут українців за Дунаєм у 80-х рр. XIX ст. Автор робить висновок, що українське козакознавство «фактично підводилось до створення узагальнюючої праці, присвяченої унікальному соціальному явищу в українській історії». Однак така перспектива залишилась нереалізованою протягом майже цілого століття.

Автор зазначав, що в 20-ті рр. XX ст. центральною проблемою наукового студіювання історії українського козацтва залишалась історія Української козацької держави другої половини XII ст. та дотичних до неї питань. У цій царині працювали учні наукових шкіл професорів М. Грушевського та В. Антоновича (С. Шелухін, Р. Лашенко, І. Крип'якевич, М. Кордуба, Д. Дорошенко, О. Терлецький). А вже з середини 30-х рр. традиції дослідження історії українського козацтва уриваються. У цей час науковий пошук підганяється під визначену партійними і урядовими постановами формулу, і майже на 50 років тема національного державотворення XVII – XVIII ст. зникає з наукового об'єкту і стає об'єктом дослідників закордонних українознавчих центрів.

У передвоєнні роки та роки війни дослідники були позбавлені вільного наукового дискурсу, натомість їм чітко визначали площину пошуків, межі трактування отриманих результатів. У цей період козакознавчими студіями займалися і зуміли підняти важливі пласти вітчизняної історії І. Бойко, В. Голобуцький, В. Дядиченко, І. Крип'якевич, М. Петровський, М. Ткач, Ф. Шевченко, О. Оглоблін, К. Гуслистий. Соціальні та правові аспекти життя Запорозької Січі, участь козацтва в освоєнні Південної України у XVIII ст., вивчення матеріалів Архіву Коша Війська Запорозького, боротьбу низовиків із турецько-татарською агресією, проблеми формування козацької еліти та її ролі у розбудові національного організму, протистояння старшинських угруповань, військовий досвід козаччини досліджували М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко, О. Рябінін-Скляревський, А. Кримський, І. Крип'якевич, С. Наріжний, В. Герасимчук, О. Апанович.

Автор статті вказує, що перелом у дослідженні історії козацтва в українській історичній думці припадає на середину 80-х років минулого століття. У цей час відбувається становлення нової державницької школи, що ґрунтувалася на досягненнях попередників. Козакознавча ж проблематика саме тоді посіла в науці одне з чільних місць.

Демокрація в latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego wieku miała stanowić zaprzeczenie tej despotycznej władzy totalitarnej, tym bardziej, że system demokratyczny znalazł swoich zwolenników i organizowała w pewien sposób wyobraźnię społeczeństwa. Znane są przykłady praktykowania rządów totalitarnych pod „demokratycznymi” hasłami propagowaniem pozorów. Wychodząc od definicji słowa „demokracja” wskazuje ona jednoznacznie źródło władzy i system wybierania władzy przez społeczeństwo. Teoria nie stanowi jednak gwarancji bezpieczeństwa wolności. Stąd pojawiły się zdania podzielone w kręgach teoretyków, że demokracja też może stać się totalitarna¹⁸⁰.

Historycznie nowoczesne pojęcie „władza totalitarna” ma swoje korzenie we Włoszech. Jego autorstwo przypisuje się Benicie Mussoliniemu, który w 1925r. mówił o faszystowskich Włoszech, jako o państwie totalnym. Pojęciem tym określano zapowiadaną przez ruch faszystowski tendencję do opanowania wszystkich aspektów życia każdej jednostki i całego narodu, z zamiarem podporządkowania celom tego ruchu. Obecnie ocenia się, że tym określenie to było bardziej deklaracją zamiarów niż podjętych czynów. Było ono czystym przypadkiem autorytarnej dyktatury. Najbardziej poznane przez historyków przykłady rządów totalitarnych to faszystowskie Niemcy i ZSRR. Z przykładów tych państw wynika, że forma rządów jest sprawowana zarówno przez skrajnie prawicowo ruchy nacjonalistyczne w państwach kapitalistycznych, jak i deklarujące internacjonalizm i komunizm. Aby w pełni zrozumieć istotę totalitaryzmu należy sięgnąć do definicji tego pojęcia.

Za totalitarne uważa się takie systemy, w których władza jest niepodzielna i nieograniczona przez prawo. Jest ona zmonopolizowana w rękę dyktatora i związanej z nim oligarchii partyjno – państwowej. Ponadto system ten kontroluje wszystkie sfery życia ludzi oraz całokształt bytu ludzkiego. Pozbawia wszystkie jednostki praw do prywatności za pomocą wszelkich możliwych form podporządkowania, takich jak perswazja, presja, terror, ludobójstwo. Najważniejszą cechą totalitaryzmu jest monopartyjność. Oznacza ona wykluczenie swobody zakładania innej partii i alternacji w sprawowaniu władzy. Sprawująca ogólną władzę monopartia kontroluje całokształt życia politycznego, ekonomicznego i ideologicznego. Jest pewnego rodzaju instrumentem zniewolenia społeczeństwa¹⁸¹.

System totalitarny charakteryzuje się również ideologiczną legitymizacją władzy i mobilizacją społeczeństwa. Ideologia ta tyczy się każdej sfery życia człowieka, narzucane jest odgórnie stosowanie się do prawd i reguł. Już w czasach panowania Mao Zedonga w Chinach wywodząca się z humanitarnych ideałów marksizmu ideologia została przekształcona w wewnętrznie sprzeczną religię, którą posługiwano się jako wizją świetlanej komunistycznej przyszłości dla usprawiedliwienia nie tylko aktualnego stanu, lecz także zbrodniczości, ładniej nazwane

koniecznością oczyszczenia społeczeństwa z wrogów, by można było stworzyć idealne społeczeństwo bezklasowe¹⁸².

Warunkiem skuteczności totalizmu ideologicznego jest monopol na środki komunikowania. System oświaty i sektor rozrywki jest całkowicie podporządkowany państwu. Jakiegokolwiek próby złamania tych zasad są uznawane za przestępstwo. Kontrola nad gospodarką jest również cechą systemów totalitarnych. Państwa totalitarne sprawują ścisłą, scentralizowaną kontrolę nad gospodarką. Najważniejszym elementem tego systemu jest centralizacja władzy u jednego lidera, a kreowanie jego kultu jest jednym z głównych celów ideologii i propagandy. Przykład śmierci Mao Zedonga i zachowanie społeczeństwa jest idealnym przykładem triumfu tak prowadzonej propagandy. Z kolei śmierć Deng Xiaopinga, który był inicjatorem modernizacji oraz otwarcia na świat, a także zdynamizowania metodami rynkowymi rozwoju Chin nie wzbudziła większych emocji. Fakt ten jest tłumaczony tym, że chciał przekształcenia Chin w państwo o systemie demokratycznym, mimo że w 1989 r. zlecił krwawo stłumić manifestacje studenckie. Mimo, iż liczba ofiar jest znacznie mniejsza niż za czasów rządów Mao Zedonga, to jednak zabił on rozbudzone przez siebie nadzieje wolnościowe¹⁸³. Za szczególną cechą systemów totalitarnych uważa się podporządkowanie własnego społeczeństwa i społeczeństw podpiętych za pomocą permanentnego zorganizowanego terroru. Nasilanie, skala i formy totalitarnego terroru uzasadniają określanie go mianem ludobójstwa, polegającego na ideologicznie motywowanej zagładzie całej społeczności, uznanej za wroga i niezаслужujące na istnienie ze względu rasowych, klasowych, etnicznych czy religijnych¹⁸⁴.

Reasumując teoretyczne podejście do kwestii totalitaryzmu, które nie bez powodu chciałam napisać, musimy zwrócić uwagę na fakt, iż system totalitarny w wyraźny sposób przyczynia się do łamania powszechnie uznawanych praw człowieka. Usytuowany jest ten system na takim gruncie gdzie główną rolę odgrywa przywódca i jego ideologie, jako centrum, a społeczeństwo jest kwestią drugorzędą, bez możliwości wyrażenia sprzeciwu. Nie mają prawa wyrazić swojego własnego zdania, ani prawa wolności, które to jest podstawą w Karcie Praw Człowieka.

Prawa Człowieka

Pojęcie praw człowieka jest obecnie powszechnie znane. Podstawą koncepcji praw człowieka jest idea ochrony jednostek przed nadużyciami ze strony władzy danego kraju. Wszystkie ludzkie społeczeństwa posiadają struktury władzy, a wiele z nich miało na przestrzeni rozwoju historycznego pewne koncepcje nadużywania ich ze strony władzy państwowej. Koncepcja praw człowieka, a także praw naturalnych posiadają wyraźne sposoby wyrażania zainteresowania ze strony nadużycia je przez władze. Późnośredniowieczna koncepcja praw człowieka pojawia się w filozofii politycznej Johna Locke'a, pierwszego nowożytnego myśliciela, który to

mięca swoerідний парадокс, який полягає в тому, що за наявності до- сить великої кількості наукових студій ця проблема залишається най- менш розробленою. Вчений прагне розкрити причини такого стану справ. Його аналіз розпочинається від зародження наукових підходів з вивчення історії українського козацтва у вітчизняній історіографії (кінець XVIII ст. – перша половина XIX ст.) до нинішнього періоду. Вчений здійснює короткий огляд: **а)** досліджень представників на- щадків давніх козацьких родів (М. Антоновського, О. Безбородька, В. Ломиковського, Я. Марковича, Г. та В. Полетик, В. Рубана, Ф. Ту- мановського, А. Чепи; **б)** історичних творів, які посідають особне міс- це на шляху переходу від історіографічної традиції другої половини XVIII ст. до історичних студій пізнішого часу (О. Рігельман, «Істо- рія Русів»); **в)** узагальнюючих багатотомних історичних доробків, присвячених історії України (О. Мартоса, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича); козакознавчих праць пізнішої генерації українських істориків-романтиків (І. Срезневського, М. Максимовича, А. Скаль- ковського, П. Куліша, М. Костомарова). У розвідці констатується факт появи у цей час ряду видатних дослідників, які працювали над вирішенням як конкретних, так і фундаментальних програм (В. Ан- тонович, Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Довнар-Запольський, І. Ка- манін, М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Левицький, Л. Падалка, А. Скальковський, Д. Яворницький та ін.).

До особливостей розвитку української історіографії другої поло- вини XIX ст. – початку XX ст. автор відносить домінування й певну конкуренцію двох наукових напрямів – народницького та держав- ницького, відповідно представленими в першу чергу П. Кулішем та М. Костомаровим. Відмічено, що принципи демократизму і народни- цтва щодо класифікації суспільного устрою Українською козацькою державою досліджувались у працях В. Антоновича, М. Грушевсько- го, С. Шелухіна, Р. Лашенка. Підкреслено, що на республіканських позиціях в оцінці державного устрою козацької України перебував М. Слабченко. У статті акцентується, що принципово новий етап у дослідженні української державності XVII – XVIII ст. з позицій державницької школи розпочинає у своєму доробку В. Липинський. Оригінальні погляди на історію Української держави висловлює С. Томашівський. До здобутків національної історіографії кінця XIX – початку XX ст. автор відносить спробу персоніфікації історії коза- чини. В епіцентрі уваги дослідників перебували: Б. Хмельницький (М. Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський, В. Липинський), І. Ви- говський, (В. Герасимчук), І. Мазепа (Д. Кравцов, О. Лазаревський, Д. Донцов). Певну увагу було приділено вивченню органів адміні- стративного управління Українською державою (С. Альбовський, В. Модзолевський, М. Максимович, В. Василенко, О. Лазаревський). Долю української козащини в другій половині XVIII ст. вивчав І. Те-

та польських (О. Яблонівського, Й. Ролле, М. Дубецького, Л. Боратинського, Ф. Равіти-Гавронського) істориків з проблеми, і зробив висновок, що їх автори не зуміли об'єктивно висвітлити історію українського козацтва XVI ст., хоча деякі їхні розвідки все ж внесли чимало нового в дослідження історіографічного процесу козащини в Україні.

Завершує свій огляд Любомир Винар критичним аналізом радянської історіографії, наукових праць та монографій М. Яворського, М. Покровського, О. Касименка, В. Голобуцького, яку він характеризує як «уніфіковану і уніформовану» під переяславські тези ЦК КПРС.

До вагомих доробків української історіографії дослідник відносить розвідки С. Барановича, Д. Мишка, І. Бойка, О. Апанович, К. Гуслистого.

Помітний внесок у розвиток українських історіографічних студій з питань дослідження запорізького козацтва зробив В. Голобуцький. У вступі до монографій «Запорозьке козацтво» [11] та «Запорізька Січ в останні часи свого існування» [12] він оглядово ознайомив читача з найважливішою, на його погляд, документальною і літературною базою, від праць М. Бельського до сучасних йому зарубіжних і вітчизняних істориків. Автору вдалося проаналізувати до сотні наукових робіт. Він зупинився на основних віхах, що пройшла українська історіографія, досліджуючи козацтво та Запорозьку Січ.

Серед другої групи праць належне місце посідає двотомник Д. Дорошенка «Нарис історії України» [13; 14], де кожен розділ має докладний історіографічний екскурс (перше видання нарисів з'явилося у Варшаві у 1933 р., а передрук його здійснився у 1966 р. видавництвом «Дніпрова хвиля» Мюнхен, «Глобус» Київ. Окрім докладного опису розвитку української історичної думки й наукових історичних досліджень з кінця XVIII ст. й до наших днів, де знайшлося місце й історикам Запоріжжя, автор зупиняється на різних поглядах на причини й характер польсько-українських відносин XVI – XVII ст.; питанні про походження української козащини в історичній літературі, умовах й обставинах формування козащини; його цікавить Хмельниччина в історіографії; науковий доробок дослідників щодо життя й діяльності П. Конашевича-Сагайдачного та Б. Хмельницького, погляди істориків на справу Петрика, роль запорожців у шведсько-українському союзі, створеному Карлом XII та І. Мазепою. Дмитро Іванович висвітлює історіографію Запоріжжя в період існування останньої нової Січі й її зруйнування, участь запорожців у гайдамацьких рухах другої половини XVIII ст.

Грунтовний аналіз козакознавчим студіям в українській історіографії з XVII ст. до сучасності подається в доробку В. М. Матяха [15]. Характеризуючи стан вивчення козацтва як явища, автор праці від-

займався в спосіб особливої правами натуральними. Та концепція jest ważna po dzień dzisiejszy, ze względu na już wspomniane w tamtym okresie o prawie do własności. Zdaniem niektórych naukowców jednak dowodzi ona, że koncepcja trzech generacji praw człowieka jest ahistoryczna i że rozróżnienie pomiędzy prawami politycznymi oraz obywatelskimi z jednej strony, a z drugiej prawami społecznymi i ekonomicznymi nie może być wywodzone z historii tego pojęcia, które to odnosiło się do prawa do przeżycia oraz innych praw własności. W późniejszych teoriach odnosiło się do praw obywatelskich i politycznych, gdyż zostało uważane za konieczne w celu zapewnienia podstawowych praw do przetrwania¹⁸⁵.

Prawa człowieka zostały oficjalnie sformalizowane i uznane za jeden z priorytetów społeczności międzynarodowej ok. 50 lat temu. Przyjęto wówczas Powszechną Deklarację Praw Człowieka (dokładnie w 1948 r.) Prawa człowieka zyskały wówczas miano uniwersalnych zasad, które objęły wszelkie aspekty życia ludzkiego. Organizacja Narodów Zjednoczonych od czasu ich utworzenia nadzorowała tworzenie regulacji prawnych w tym zakresie. Przede wszystkim miała na celu to, aby prawa człowieka nie stały się wskazówkami dla państw i społeczeństwa, ale konkretnymi prawami powszechnie obowiązującymi. Organizacja Narodów Zjednoczonych stworzyła w tym kierunku organizacja wiele strategii działania, a także koncentruje się ona obecnie na wdrażaniu tych teorii w życie. Narody Zjednoczone dostosowują swoje działania do obecnego stanu rzeczy na świecie. Ze względu na fakt globalnego problemu, jakim stało się naruszanie tychże praw człowieka, Organizacja Narodów Zjednoczonych kontroluje wszelkie zachowania społeczeństwa i władz na całym świecie. Odpowiedzialność za szerzenie wiedzy o prawach człowieka spoczywa na członkach Organizacji Narodów Zjednoczonych. Poszerzyły one nawet swoje działanie o utworzenie Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Praw Człowieka. Przez biuro Wysokiego Komisarza jest udzielana pomoc państwom w ochronie i przestrzeganiu praw człowieka.

Istotne na drodze założenia tej organizacji jest ukierunkowane w osiągnięciu trzech globalnych celów, jakimi są Pokój, Demokracja i Rozwój. Założenia te to: powszechne respektowanie praw człowieka, w tym prawa politycznego wyboru i zrzeszania się, prawa do wyrażania własnej opinii, prawa do zatrudnienia i godnego poziomu życia, prawa kulturalne, zapewnienie wolności od strachu i terroru oraz dyskryminacji i uprzedzeń¹⁸⁶. Staje się to propagowanie przestrzegania praw człowieka jest decydującym, który ma na celu zabezpieczyć społeczeństwa przez zagrożeniami wynikającymi z systemów totalitarnych.

Prawa człowieka należy klasyfikować w kilku kategoriach. Przyjmujemy, że dzielą się one na prawa obywatelskie i polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturalne. Są one zawarte w dwóch różnych

dokumentach, jakimi są: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych. Różnica, która przyczyniła się do podziału tych praw na dwie kategorie tkwi w wykonaniu ich przez państwa. Pierwsza kategoria podlega bezwarunkowemu wykonaniu, druga zaś wymaga stopniowego wprowadzania w miarę uzyskanych możliwości finansowych. Oba Pakty są prawnie wiążące dla państw, które je ratyfikowały i są zgodne z zasadami, jakie są zawarte w Deklaracji Praw Człowieka. Warto zwrócić uwagę, że do pierwszego paktu praw należą prawo do życia, prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego, prawo do procesu sądowego, prawo do prywatności, prawo do swobodnego przemieszczania się, prawo do gromadzenia się, prawo do udziału w życiu publicznych, prawo do wolności wyrażania swoich poglądów, prawo do wolności wyznania oraz co najważniejsze, prawo do wolności od tortur i niewolnictwa. Drugi Pakt dotyczy prawa do pracy, prawa do życia na godnym poziomie, prawa do opieki medycznej, prawa do edukacji oraz udziału w życiu kulturalnym. Wszystkie te prawa, które przedstawione zostały oraz szereg innych zawartych w Deklaracji Praw Człowieka odnoszą się do jednej podstawowej zasady, opierającej się na tym, że każda osoba ma prawo do korzystania z nich bez względu na rasę, płeć, wyznanie, język, czy poglądy polityczne.

Inny podział, z jakim możemy się spotkać w powszechnie respektowanych prawach człowieka jest podział tych praw na indywidualne oraz kolektywne. Prawa indywidualne są prawami niezbywalnymi, przyrodzonymi oraz uniwersalnymi. W Międzynarodowej Karcie Praw Człowieka wiele praw sformułowanych jest w sposób, który każdego człowieka czyni głównym beneficjentem, a mianowicie: „Każdy ma prawo...” Wśród tych praw istnieją prawa i wolności, które w żadnych okolicznościach nie mogą być legalnie zawieszane. Są to:

- Prawo do życia,
- Prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania,
- Prawo każdego człowieka do uznawania wszędzie jego podmiotowości prawnej,
- Zakaz stosowania tortur, nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub karanía,
- Zakaz trzymania człowieka w niewolnictwie lub poddaństwie,
- Zakaz skazywania człowieka za czyn, który nie stanowił przestępstwa w chwili jego popełnienia,
- Zakaz pozbawiania wolności jedynie z powodu niemożności wywiązania się z zobowiązań umownych¹⁸⁷.

Prawa kolektywne z kolei odnoszą się do społeczeństwa, grupy ludzi, narodów. Wszystkie ludy mają prawo do samostanowienia, a na mocy takiej woli sami określają swój status polityczny oraz w sposób swobodny rozwijają swoje własne życie kulturalne, gospodarcze i społeczne.

До третьої головної групи гіпотез-теорій щодо походження українського козацтва Л. Винар відніс теорії автохтонності української козаччини, згідно з якими козаків розглядають як інтегральну частину українського народу. Він зауважив, що їх виразниками були: серед польських істориків – М. Бельський, Б. Папроцький, Ш. Старовольський, Я. Собеський, італієць за походженням, польський хроніст О. Гваньїні, французький військовий інженер Г. Л. Боплан, російські історики С. Лукомський, С. Мишецький, Г. Міллер, О. Рігельман. З хронологічного й методологічного-дослідного погляду теорії про початки козаччини Л. Винар умовно поділив на дві групи: перша – ввібрала в себе теорії доби прагматично-описової історіографії XVI – XVIII ст., а друга – узагальнила пошуки наукової історіографії від XIX ст. до сьогодення.

У добі «наукової історіографії» вчений розглядав творчість М. Максимовича. Дослідник позитивно оцінює наукову дискусію щодо козацтва, яку він вів з російським істориком-письменником М. П. Погодіним.

До представників наукової історіографії, які досліджували походження української козаччини і зробили вагомий внесок у вивчення проблеми, Л. Винар відносить В. Антоновича, у спадку якого він оцінив висвітлення демократичності початків козацького руху і його вічовий принцип, та А. Скальковського, чії праці базувалися на архівних матеріалах останньої Запорозької Січі. Серед провідних істориків XIX ст. Л. Винар вирізняє історичну спадщину Пантелеймона Куліша, яку вважає тенденційною і своєрідною у висвітленні «ідеологічного аспекту козацького руху», але потрібною для науки.

Найкращим знавцем запорозької старовини Винар називає Дмитра Яворницького, хоча вважає, що його праці були написані під значним впливом робіт А. Скальковського, В. Антоновича та Л. Падалки. Він визначає цінність наукового доробку вченого щодо початків козаччини.

Вагомою працею з проблеми Любомир Винар вважає монографію А. Стороженка, базовану переважно на польських джерелах, «Стефан Баторій і дніпровські козаки», де простежуються спільні риси українських, татарських і генуезьких козаків.

Найвизначнішим представником нової української історіографії XX ст. автор вважає М. Грушевського, праці якого сприймає як «зворотну точку в дослідженнях козацької доби, бо саме його концепції були сприйняті більшістю українських істориків і стали вихідною базою для вивчення початків української козаччини».

Серед львівських учнів Грушевського, які продовжили дослідження з проблеми, Винар називає І. Крип'якевича, Є. Барвінського, А. Яковліва та В. Доманицького.

Дослідник також вивчав праці російських (С. Соловійова, К. Бестужев-Рюміна, Д. Іловайського, В. Ключевського, Г. Карпова)

графічні огляди, присвячені козацтву та Запорозькій Січі; **в)** історіографічні праці, що стосуються вивчення окремих питань з історії Запорозької Січі; **г)** історіографічні праці, присвячені проблемам, що близько торкалися вивчення Запорозької Січі.

Першу групу становлять загальні історіографічні монографії – Д. Дорошенка [1], Д. Багалія [2], М. Марченка [3], В. Кравченка [4], І. Колесника [5], К. Кондратюка [6], Я. Калакури [7], В. Коцура та А. Коцура [8], оскільки їх автори торкалися питань характеристики й оцінки розвідок XIX початку XX ст., присвячених історії Запорозької Січі.

До другої групи відносимо ряд праць, серед яких на окрему увагу заслуговує «Огляд історичної літератури про початки української козаччини» [9]. Його здійснив український історик родом зі Львова, професор Кентського державного університету США Любомир Винар. У дослідженні вчений відмітив, що «формотворчий процес запорозького й городового українського козацтва, що з плином часу стало репрезентом ідеалу вільної, незалежної людини та керманічем долі українського народу, є однією з основних проблем історії України та Східної Європи» [10].

Він зазначив, що вже з XVI ст. виникають історичні гіпотези щодо походження українського козацтва і виокремив їх у три головні групи. До першої групи вчений відніс етимологічні теорії, що базувалися на семантичних висновках. Їх прихильниками були дослідники: італієць К. Камберіні, француз П. Шевальє, поляки Я. Пясецький, В. Коховський, П. Симоновський, М. Стрийковський. Автор огляду показав, що ці теорії виглядали штучно і навіть образливо вже для сучасників епохи – козаків, дослідників XVI – XVII ст. [11]. Праці другої умовної групи досліджень – теорії етнічної окремішності козаччини, в яких генеза українського козацтва асоціювалася з неукраїнським етнічним елементом. Їх прихильниками були українські літописці XVII ст.: Г. Грабянка, анонімний автор «Історії Русів» (хорватська теорія), П. Симоновський (теорія касогів), російські історики М. Карамзін, М. Погодін, С. Соловйов, М. Владимирський-Буданов, Д. Бантиш-Каменський; польський історик А. Яблоновський (чорноключубцько-черкаська теорія). Дослідник встановив, що навіть у 50-х рр. XX ст. з'являлися прихильники черкаської теорії (наприклад, Г. В. Губарев), хоча ще М. Грушевський джерельно довів її наукову необґрунтованість.

Гіпотезу етнічної окремішності козаччини у XIX ст., як виявив Л. Винар, відстоювали польський історик Сенковський, український – М. Костомаров, російський – М. Любавський, німецький – Г. Штекль (татарська теорія); М. Дашкевич (болоховська теорія), А. Яблоновський (бродницька теорія); чеський історик Ф. Палацький та російські дослідники А. Флоровський і О. Єфименко (гуситська теорія).

Suwerenność państwowa utrudnia w znacznym stopniu wdrażanie jednak praw człowieka. Dzieje się tak ze względu na pewne interesy państw względem tłumienia praw człowieka. Częściowo jest to również spowodowane faktem, że niektórzy wyrażają ograniczoną gotowość do poświęcania się dla obrony praw człowieka innych ludzi. Wiele koncepcji respektowania praw człowieka jest trudnych do zrozumienia. Ta polityczna złożoność jest pomocna w określeniu problemu, ale trudniej jest go rozwiązać. Nawet, jeżeli dochodziło do łamania praw człowieka wewnątrz jakiegoś państwa, nie zawsze skutkowałą pomoc z zewnątrz. Wiele takich interwencji wiąże się z ogromnymi skutkami i kosztami, aby przeanalizować i naprawić cały system w danym kraju, a także zadbać o każdego jego obywatela w sposób go satysfakcjonujący.

W demokratycznym państwie prawa człowieka wpisywać się winny w zasadzie w pojęcie pluralizmu, który jest wyrazem dążenia człowieka do swobód sądów i osobistych. Swoisty związek i różnica między demokracją a pluralizmem polega na tym, że demokracja kładzie nacisk na państwo, pluralizm ma zatem prawa obywateli. Demokracji strzegą formy organizacyjne zbiorowości, jakimi są m. in. Organy przedstawicielskie. Instytucją pluralizmu jest niezawisły sąd, który strzeże praw jednostki, a mianowicie prawa do wolności wypowiedzi, pozyskiwania informacji czy nienaruszalności dóbr osobistych. Państwo nie daje swobód obywatelom, Tylko obywatele dają określoną władzę państwu, bo tkwi ona w ich rękach¹⁸⁸.

Niebezpieczeństwo XXI wieku

W mediach największą rolę, wręcz kluczową w rozprzestrzenianiu informacji jest Internet, obok telewizji, radia, reklam świetlnych i papierowych. Internet jest medium wzmacniającym istniejąc więzi społeczne, uzupełniającym je poprzez komunikację za pośrednictwem mediów cyfrowych. Wpływa on stymulująco na świadomość i działalność obywatelską jego użytkowników. Wraz z rozwojem Internetu rośnie jego udział w procesie przemian sfery oddziaływań między mediami a społeczeństwem. Internet zapewnia ruchom społecznym organizację, koordynację i komunikację, sprzyja ich elastyczności i dobremu wykorzystaniu potencjału członków, a przez swój demokratyczny charakter staje się naturalnym środowiskiem działania dla ruchów sytuujących się w opozycji wobec tradycyjnych hierarchii¹⁸⁹. Internet jest postrzegany czasem jako środowisko działania globalnych sieci, pajęczyny alternatywnej, otwartej struktury wymiany informacji, rozproszonej sieci globalnej aktywności obywatelskiej¹⁹⁰. Tego typu zorganizowana aktywność obywatelska czy polityczna, która odbywa się poprzez Internet oznaczać może walkę z niedemokratycznym systemem politycznym. Na przykład w Chinach i działalność ruchu Falun Gong i działania przeciwko cenzurowaniu Internetu, wykorzystanie Internetu przez opozycję na Ukrainie, Białorusi i Kubie. Aktywność ta oznaczać

może również krytykę organizacji międzynarodowych, działalność ekologiczną, wsparcie dla działań politycznych, promocję i edukację w sferze samej aktywności obywatelskiej. Internetowa aktywność obywatelska to działania dwojakiego rodzaju. Po pierwsze to adaptowanie do nowego medium starych sposobów działania, takich jak koordynacja działań, rekrutacja członków, pozyskiwanie funduszy, rozpowszechnianie idei i informacji, wymiana poglądów, wywieranie nacisku, mobilizacja poparcia, archiwizacja informacji, raportów czy wyników badań. W tej kwestii definitywnie wiele cech pokrywa się z charakterem władzy totalitarnej. Po drugie działania oparte są na specyficznym charakterze mediów cyfrowych¹⁹¹.

W społeczeństwie sieciowym zmienia się status informacji – jej znaczenie gwałtownie rośnie, co odbija się na charakterze komunikacji politycznej. Coraz większą rolę odgrywa charakter określonych powiązań komunikacyjnych w procesie podejmowania decyzji, jak dysponowanie określonymi informacjami stanowi o zdolności jednostek i grup do wpływania na decyzje zbiorowe. Perswazja wypiera przymus, a wiedza staje się pewnego rodzaju władzą. Warto również zaznaczyć fakt, iż rosnące znaczenie informacji, które to jest połączone z nieograniczonymi możliwościami jej błyskawicznego rozpowszechniania w określonych przypadkach staje się istotnym czynnikiem wpływającym na przebieg demokratycznej debaty publicznej. Bywają informacje, które są niezwykle ważne i bez mediów nie rozpowszechniłyby się tak szybko jak za pomocą Internetu¹⁹².

Mając na uwadze procesy rozwoju i unowocześniania mediów i ich rozprzestrzeniania mają istotny udział w przemianach zachodzących we współczesnych demokracjach. Interaktywny, demokratyczny i zdecentralizowany Internet odciska swoje piętno na funkcjonowaniu społeczeństwa. Nowe media nie są tylko narzędziami komunikacji, ale stają się rodzajem przestrzeni, w której funkcjonować może wciąż rozwijające się społeczeństwo sieciowe. Jednocześnie stają się nowym terytorium dla debaty publicznej. Internet zatem posiada ogromny potencjał, który jest wykorzystywany w pewnym stopniu w stosunku do jego możliwości¹⁹³.

Odpowiedzialność państw związana z naruszeniem praw człowieka

Gwałtowny rozwój praw człowieka w ostatnich dekadach wywarł znaczący wpływ na różne dziedziny prawa wpływające w sposób pośredni na pozycję jednostek w prawie międzynarodowym. Należy tutaj odpowiedzialność państwa za naruszenie praw człowieka. Reżim odpowiedzialności państwa za naruszenie praw jest stosunkowo prosty, gdyż podlega zasadom zawartym w art. 60 Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów z 23 maja 1969 r. Zgodnie z przepisem w niej zawartym, każda strona traktatu inna niż państwo będące sprawcą

2002. – 68 s. / Seria : «Шістдесятництво: профілі на тлі покоління». – Вип. 4.; Ірина Жиленко : «Я так люблю життя земне» : Біобібліографічний нарис. – К., 2001. – 34 с. / Серія: «Шістдесятництво : профілі на тлі покоління». – Вип. 2.; Ліна Костенко : «Я вибрала долю собі сама» : Біобібліографічний посібник. – К., 2002. – 60 с. / Серія : «Шістдесятництво: профілі на тлі покоління». – Вип. 3.

31. Бажан О. Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950-1980-х рр. // Україна ХХ ст. : Культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 8. / О. Бажан. – К., 2005. – С. 296–303.

ББК 63.1(4УКР)

Ольхіна Н. І.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

У статті автором зроблена спроба проаналізувати процес накопичення та розвитку наукових знань про Запорозьку Січ в українській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. з урахуванням досвіду останніх наукових досліджень сьогодення.

Українське козацтво і Запорозька Січ є унікальним явищем у світовій історії. Роль козацтва і Запорозької Січі в Україні важко переоцінити. На певному етапі історичного буття козацтво, яке виникло стихійно, взяло на себе найважливіші завдання, що стояли перед усім народом, виступило провідною організуючою силою у їх здійсненні. Хоча подібні козакам військові дружини виникали й у інших народів Європи впродовж Великого кордону з турецько-татарським світом (козаки в Росії, усюки і гайдуки у південних слов'ян, а також угорців), жодне з перелічених утворень не перетворилось на суспільний стан, як це сталося в Україні, і не створило особистого військово-політичного центру, як Запорозька Січ.

Визначена мета щодо історіографічного аналізу знань з теми – вивчення вченими ХІХ – початку ХХ ст. історії Запорозької Січі на базі сучасної методології. Вона передбачає, в першу чергу, окреслити науковий доробок, створений провідними істориками ХІХ, ХХ та початку ХХІ ст., які досліджували цю тему. Слід зазначити, що він досить обмежений. По суті існують малочисельні праці, окремі узагальнюючі огляди, в яких дається оцінка наукових розвідок українських істориків, їх поглядів з окремих питань на проблему. Історіографію обраної теми умовно розподілено на чотири групи: **а)** загальні праці, в яких частково йдеться про розробку дослідниками питання щодо історіографії Запорозької Січі; **б)** спеціальні історіо-

18. Шевчук О. А. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.). : Дис. канд.іст.наук : 07.00.01 – Запоріжжя, 1998. – 226 с.
19. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті роки) / В. К. Баран. – К. : Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – Т. 13, 15-томного видання «Україна крізь віки»; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна крізь віки : в 15 т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Видавничий дім «Альтернатива», 1999.
20. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987) / Б. Захаров. – Х. : Фоліо, 2003. – 144 с.
21. Рибалка І. К. Така наша доля : сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Х. : Основа, 1999. – 248 с.
22. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К. : Артєк, 2005. – 326 с.
23. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці, 1999. – 364 с.
24. Жулинський М. Люди, що вирвались із обмежень звичності / М. Жулинський // Літературна Україна. – 1996. – 26 вересня.
25. Ганжуров Ю. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси (газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України 1956 – 1964 рр.) / Ю. Ганжуров. – К., 1999. – С. 110.
26. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси 1950–80-ті роки УРСР / О. Зарецький. – К. : Ін-т української мови НАН України; Фітосоціоцентр, 2003. – 260 с.
27. Заплотинська О. О. «Формалізм чи новаторство?» : інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960 – 1970-х рр. в Україні / О. О. Заплотинська // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 145–157.
28. Тарнашинська Л. Шістдесятництво як міф чи профілі на тлі покоління? / Л. Тарнашинська // Літературна Україна. – 1997. – 10 квітня.
29. Батенко Т. Опозиційна особистість : друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Л. : Кальварія, 1997. – 352 с.; Батенко Т. «Я повстаю, отже я існую...». Політичний портрет Івана Геля. Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х рр. / Т. Батенко. – Л. : НТШ, 1999. – 224 с.; Виленський Ю. Виктор Некрасов. Портрет жизни / Ю. Виленський. – К., 2001. – 288 с.
30. Валерій Шевчук : «Мав дерзновення бути самим собою» : Біо-бібліографічний нарис. – К., 2002. – 112 с. / Серія : «Шістдесятництво : профілі на тлі покоління». – Вип.1.; Євген Сверстюк : «Це – вибір» : Біо-бібліографічний нарис. – К., 2002. – 128 с. / Серія : «Шістдесятництво: профілі на тлі покоління». – Вип. 5.; Іван Світличний : «...Бо вірую» : Біо-бібліографічний нарис. – К.,

нарешті є дозволено покласти на це порушення, як основу для призупинення угоди в цілому або в частині в стосунку до себе, якщо угода є такою родою, що пошкодить порушення її умов і в основному спосіб змінити ситуацію всіх решти сторін в відношенні до подальшого виконання зобов'язань, що випливають з цієї угоди. Якби рішення було згідно з пунктом 5 не можуть бути застосовані до угод в області прав людини¹⁹⁴. Деякі підсистеми прав міжнародного мають за предмет прав людини можуть бути розглянуті, як режими закриті. Така конструкція може бути застосована в відношенні до права Європейської. Тут же захист прав основних був введений до порядку правового Співноти через серію рішень Європейського Трибуналу Прав Людини. Згодом Європейська Конвенція Прав Людини становить загальний стандарт захисту цих прав.

Іншою проблемою пов'язаною з порушенням прав людини є індивідуальне відшкодування. На основі міжнародного права єдиними підметами уповноваженими до відшкодування з титулу порушення права є держава – сторона. Однак розвиток концепції прав людини трохи змодифікував це положення. Порушення прав людини, що випливають з загально відомих угод тягнуть за собою відповідальність в стосунку до осіб, а відповідні засоби правові повинні бути чітко передбачені в відповідній угоді. Угоди в області прав людини, що містять можливість звертатися до осіб після відшкодування передбачають певні обмеження доступних засобів. Найважливішою є засада вичерпання всіх можливих засобів всередині даної держави та обмеження часу¹⁹⁵.

Проблема відповідальності держав за порушення звичайних прав людини є набагато складнішою. Ідентифікація матеріально-правових норм звичайних в області прав людини в більшій мірі була виконана через Міжнародний Трибунал Справедливості та органи Організації Народів З'єднаних. Деякі з цих прав кореспондують з правами, визначеними в Загальній Декларації Прав Людини¹⁹⁶ та в конвенціях міжнародних. Варто зазначити, що умови звільнення від відповідальності за порушення звичайних прав людини є такі самі як умови відповідальності за порушення угод в цій області.

Загальне значення для визначення області відповідальності держав має приписання певного порушення державі. Не укладає сумніву факт, що дії осіб уповноважених до представлення держави в стосунках міжнародних можуть бути приписані державі, незалежно від фактичної відповідальності кожної з цих осіб на основі права державного або міжнародного. Акції органів окремих держав, без урахування місця цих органів в конституційній лінії права, будуть приписуватися цій державі. Засади ці зберігають свою

aktualność w odniesieniu do odpowiedzialności za naruszenie praw człowieka¹⁹⁷.

Naruszenie praw człowieka jest ogólnoswiatowym problemem, który cały czas ma miejsce. Analiza odpowiedzialności danego kraju za naruszenie tych praw musi odnieść się zawsze do problemu stosunku tej dziedziny prawa do prawa Organizacji Narodów Zjednoczonych, a w szczególności do Rady Bezpieczeństwa. Pomimo jednak wzrostu popularności idei praw człowieka, są one na całym świecie nieustannie łamane. Problem ten nie omija krajów demokracji liberalnej. Istnieje w związku z tym konieczność prawnych regulacji i działania w tym kierunku, aby choć w małym stopniu ograniczyć te działania. Ze względu na fakt, że dużo jednak się zmieniło od czasu pojawienia się Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, jednak jeszcze wiele musi się zmienić, aby można było oficjalnie powiedzieć, że weszła ona w życie. Właśnie teraz w XXI wieku Deklaracja ta nabiera znaczenia w dobie terroryzmu, wojen i nieposzanowania praw dziecka.

Podsumowanie

Wiele przypadków naruszenia praw człowieka jest widoczne w dzisiejszych czasach, jako w państwach totalitarnych bądź poprzez media. Jak zostało wspomniane na samym początku, odnoście systemu totalitarnego, prawo ma tylko jeden, a społeczeństwo musi mu się podporządkować. Już sam system totalitarny mówi przez sam siebie o łamaniu praw człowieka. Najbardziej sprzecznym faktem jest niemożliwość zadziałania, oraz przeciwdziałania zbrodniom jakie odbywają się w państwach totalitarnych jak Kuba na przykład bądź Chiny. Wszelkie organizacje działają w kierunku ochrony praw człowieka w tamtych rejonach świata, jak Tybet, ale niestety bezskutecznie. Można powiedzieć, że pojęcie praw człowieka mających swoje miejsce w Karcie Praw Podstawowych jest opacznie rozumiane. Kraj ten, jakim są Chiny, nie ma tradycji prawnej wywodzącej się z prawa rzymskiego, a więc i pojmowanie praw człowieka przez Chińczyków jest zupełnie inne niż europejskie. W tradycji chińskiej zupełnie inne jest pojęcie człowieka i jego stosunek do władzy. W Chinach nie było prawa w takim sensie, jak prawo rzymskie. Nie było też nigdy demokracji greckiej, rewolucji francuskiej i konstytucji Stanów Zjednoczonych. Człowiek, w tradycji chińskiej, stworzony na wzór i podobieństwo Boga, lecz częścią przyrody, wręcz przedmiotem użytkowym. W alfabecie chińskim nie ma również znaku „wolność”, Chińczycy nie znają nawet pojęć takich jak „demokracja” czy „równość wobec prawa”. Na tym przykładzie zauważamy, że z totalitaryzmem i z jego władzą mamy nadal do czynienia po drugiej wojnie światowej. Jest zauważalny w sposób bezpośredni jak na przykład Tybet, oraz w sposób pośredni jakim są media. Tutaj nie jest on namacalny, oddziałuje on na społeczeństwo poprzez podświadomość. Ludzie w większości działają pod wpływem mediów i ich władzy,

2. Шевченко Л. А. Розвиток української культури в 1959 – 1965 рр. / Л. А. Шевченко. – К., 1967. – 425с.
3. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950 – 60-х рр. / В. Чапленко. – Чикаго, 1974. – 457 с.
4. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні / Р. Смаль-Стоцький. – Нью-Йорк; Торонто; Сідней; Париж, 1969. – 384 с.
5. John Kolasky. Education in Soviet Ukraine, a Study in Discrimination. За рефератом. ЦДАГОУ України. – Ф. 1., оп. 25, спр. 398. – Арк. 2–5.
6. Касьянов Г. Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
7. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні : середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К., 1998. – 720 с.
8. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – 221 с.
9. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
10. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух : основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К. : Рідний край, 2000. – 232 с.
11. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965). – К. : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 324 с.
12. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / упоряд. : Л. Масенко та ін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 399с.
13. Еггелінг В. Політика и культура при Хрущове и Брежневe. 1953 – 1970 гг. [Текст] : монографія / Серія «Первая публикация в России». – М. : «АИРО-XX», 1999. – 312с.
14. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917 – 1941 рр. [Текст] : джерелознавче дослідження / Сергій Білокінь. – К., 1999. – С. 68.
15. Фармер К. Український націоналізм у післясталінську еру : міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці / К. Фармер. – Лондон, 1980. – 441 с.
16. Білоцеркович Я. Український радянський дисидент. Дослідження політичного відчуження / Я. Білоцеркович. – Л., 1988. – 242 с.
17. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко. – К. : Основа, 1997. – 423 с.; Кравченко Б. Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці / Б. Кравченко. – Лондон, 1980. – 328 с.

Починаючи з 2001 р., вийшли біографічні нариси, присвячені І. Жиленко, В. Шевчуку, Л. Костенко, Є. Сверстюку, І. Світличному [30].

У сучасній українській історіографії питаннями методологічного характеру, зокрема, співвідношенням дисидентського і національно-визвольного руху, займається О. Бажан [31].

Отже, навіть побіжний аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії засвідчив, що основні питання становлення й функціонування руху шістдесятництва в Україні в межах «відлиги» ґрунтовно висвітлені. Водночас не розкритими повною мірою залишаються проблеми історичного характеру, зокрема спроби модернізації радянською владою панівного методу художньої творчості, шляхи й наслідки реалізації мовної політики на теренах України, форми і методи протистояння інтелігенції владі, що, власне, й дає нам підстави для подальшої розробки проблеми.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы возникновения и функционирования шестидесятиничества в период хрущевской «оттепели» на территории Украины. Особое внимание уделяется анализу причин, которые привели к зарождению инакомыслия в среде украинской литературной интеллигенции, их отражению в работах отечественных историков. Актуальность такого исследования обусловлена малоизученностью данного вопроса в современной отечественной и зарубежной историографии.

Ключевые слова: тоталитаризм, «оттепель», литературное шестидесятиничество, языковая политика, метод соцреализма, культурничество, оппозиция.

SUMMARY

The article reviews modern national and world historiography on the issue of the origin and functioning of the literary trend «Shistdesyatnytstvo» during the period Khrushchov's «thaw». The attention is accentuated on the range of main problems that caused the rise of nonconformity among Ukrainian literary intellectuals and on their coverage in the works of national historians. The gaps in the investigation of these problems have been defined; the presence of these gaps testifies the necessity of the further development of the issue and its profound apprehension.

Key words: totalitarianism, «thaw», literary Shistdesyatnytstvo, language policy, method of socialist realism, opposition, civility.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білодід І. К. Мова української соціалістичної нації // Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : «Наукова думка», 1969. – С. 7–40.

władzy informacji i wiedzy. Jest to system o wiele bardziej wpływowy na kształtowanie myślenia ludzkiego niż w sposób świadomy. Media stały się zatem potężną bronią, która staje się coraz częściej wykorzystywana w działaniu społeczeństwa.

Habas Paulina

PRZEJAWY TOTALITARYZMU I PROBLEMY BIAŁORUSI W DĄŻENIU DO DEMOKRATYCZNYCH REFORM PO UPADKU ZWIAZKU RADZIECKIEGO

Wyobraźmy sobie kraj, gdzie zastraszanie i tortury to dzień powszedni. Gdzie nęka się dziennikarzy demonstrujących wolną myśl i gdzie protestujących w sposób pokojowy ludzi aresztuje się i wysyła do kolonii karnych o zastrzonym rygorze. Gdzie prezydent, mimo że doprowadził gospodarkę do upadku może manipulować kolejnymi wyborami. Gdzie większość społeczeństwa jest zbyt zastraszona, by wyrazić własne zdanie i gdzie nadal obowiązuje kara śmierci. Nie mowa tutaj o Korei Północnej, Iranie czy Zimbabwie. To kraj leżący znacznie bliżej nas, w Europie – to Białoruś, gdzie reżim Aleksandra Łukaszenki w dalszym ciągu silną ręką dzierży władzę, nie licząc się w ogóle z prawami człowieka¹⁹⁸. Po dziś dzień pojawiają się spory dotyczące istnienia na Białorusi totalitaryzmu. Celem referatu jest wyjaśnienie, czy w wypadku reżimu Łukaszenki chodzi o totalitaryzm kojarzony z Hitlerem i Stalinem, czy też określoną formę autorytaryzmu? Czy istnienie totalitarnego wodza jest warunkiem *sine qua non* zakwalifikowania systemu jako totalitarnego? Czy dążenie do koncentracji władzy poprzez media, to metoda na polityczne przetrwanie obecnego szefa państwa Białorusi? Jakich scenariuszy będą mogli się spodziewać Białorusini, jeśli demokratyczne reformy będą nadal blokowane? Trudno podać konkretne argumenty odpowiadające na te pytania, jednak pewnym jest, że Białoruś to nie młoda demokracja, ale totalitaryzm w całej wschodniej krasie.

Zapewne brzmi to nieprofesjonalnie, ale Białoruś to „kraj, któremu się nie wiodło”. Ziemie znajdujące się na Równinie Wschodnioeuropejskiej, leżące między Bugiem a Desną przez stulecia uznawano za położone „na wschód od Polski” lub „na zachód od Rosji”, z powodu braku wyraźnych granic geograficznych. Także przez stulecia znajdowały się one na zmianę raz w strefie wpływów Rosji, a raz Rzeczypospolitej, z czasem zredukowanej do Polski.

Sytuacja na Białorusi zmieniła się dopiero na przełomie XIX i XX wieku, kiedy wyłoniło się tam liczne pokolenie wykształconych Białorusinów. Pragnęli oni utożsamiać się ze swym krajem i przejąć zań odpowiedzialność, jednak nie udało się Białorusi uzyskać niepodległości przez większość XX wieku, a co gorsza zdołała w tym czasie zagnać

wielu nieszczęść. Najpierw ofensywy obu wojen światowych przetoczyły się przez ziemie Białorusi (w II wojnie światowej Białoruś poniosła największe straty ludzkie i materialne wśród republik ZSRR). Następnie, w latach 1917-1991 kraj ten wchodził w skład Związku Radzieckiego¹⁹⁹, a jego mieszkańcy dogłębnie doświadczyli rusyfikacji kulturowej²⁰⁰ i sowietyzacji. Symbolem terroru i przemocy, stało się umieszczone w lesie na przedmieściach Mińska cmentarzysko Kuropaty²⁰¹, gdzie NKWD ukrywało tam ślady swych zbrodni i gdzie najprawdopodobniej pochowano ofiary z tzw. białoruskiej listy katyńskiej²⁰². W 1986 roku 26 kwietnia miała miejsce największa katastrofa w historii energetyki jądrowej, a jednocześnie jedna z największych katastrof przemysłowych XX wieku. Katastrofa w Elektrowni Atomowej w Czarnobylu sprawiła, że na tysiącach kilometrów kwadratowych na pograniczu Białorusi i Ukrainy rozciąga się obszar skażenia radioaktywnego, a częstotliwość zachorowań na nowotwory jest najwyższa w Europie²⁰³. Nadzieję na zmiany przyniósł na przełomie lat 80. i 90. rozpad ZSRR i upadek systemu komunistycznego. Stosunkowo słabe, z powodu represji i rusyfikacji białoruskie demokratyczne elity, postanowiły zwiększyć niezależność kraju. Wykorzystywały one na początku możliwości stwarzane przez pierestrojkę i swego rodzaju zapoczątkowaną przez sekretarza generalnego KPZR Michaiła Gorbaczowa liberalizację. Głównym punktem zaczepienia, były jednak ujawnione prawdy o stalinowskim terrorze lat 30., którego symbolem są „pola śmierci” w Kuropatach. Załamanie się komunistycznego systemu rządów i przejęcie władzy w Moskwie przez Borysa Jelcyna latem 1991 roku, doprowadziło do tego, że białoruscy demokraci podjęli decyzję (podobnie jak inne „emancypujące się” republiki byłego ZSRR: Litwa i Ukraina) o proklamowaniu niepodległości w kraju. 25 sierpnia 1991 roku komunistyczna Rada Najwyższa (która rychło przekształciła się w parlament) ogłosiła niepodległość. Kilka tygodni później uchwalono zmianę nazwy państwa z Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR) na Republikę Białoruś, która do dnia dzisiejszego pozostaje w mocy, mimo uzależnienia od Moskwy i rozbudowywania struktur Państwa Związkowego Rosji i Białorusi.

Niestety, Białoruś okazała się najbardziej zsowietyzowaną i jednocześnie uzależnioną gospodarczo i energetycznie europejską republiką poradziecką od Rosji (być może za wyjątkiem Mołdawii). Kontrola nad krajem nie została rzeczywiście przekazana społeczeństwu, które rozczarowane doświadczeniami transformacji, a także politycznymi i medialnymi sporami, które w porównaniu ze stagnacją sowieckich czasów sprawiały wrażenie „chaosu”, zaczęła odwracać się od niezrozumiałej „niepodległości” i „modernizacji”, poszukując socjalnego bezpieczeństwa i stabilizacji. Ową szansę świetnie wykorzystał w 1993 roku Aleksander Łukaszenka - niewysoki rangą członek nomenklatury - deputowany do Rady Najwyższej²⁰⁴.

риодики. Значну увагу дослідженню періодики того часу приділено у працях «Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси» Ю. Ганжурова, «Офіційний та альтернативний дискурси. 1950 – 80-ті роки в УРСР» О. Зарецького, «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960 – 1970-х рр. в Україні» О. Заплотинської [25; 26; 27].

Слушним є зауваження О. Заплотинської щодо «виникнення й існування у літературно-мистецькому просторі 1960 – 1970-х років нонконформізму спричинило не тільки альтернативний дискурс, а й специфічний офіційний – влада у відкритих публікаціях чи обговореннях сигналізувала про свої інтереси та ідеологічні позиції щодо того чи іншого культурного явища» [27, с. 149]. Саме дискурсивний аналіз офіційних текстів – газет, журналів, а також таємних архівних документів, текстів самвидаву дає змогу певною мірою відтворити процеси творення офіційної думки навколо творчої інтелігенції.

Так, наприклад, у квітні 1997 р. Спілка письменників України спільно з Інститутом літератури НАН України організували конференцію на тему «Шістдесятництво як явище, його суспільно-естетична природа, витоки і наслідки», на якій увага учасників зосереджувалась виключно на характеристиці шістдесятництва як феномену у культурному житті, його рисах, причинах і факторах, що сприяли його виникненню [28].

Починаючи з другої половини 1990-х рр. явище шістдесятництва почали розглядати крізь призму біографій окремих особистостей [29].

Зокрема, Т. Батенко у своїх книгах намагається поєднати два дослідження: окремих особистостей та національно-визвольного руху кінця 1950-х – початку 1960-х рр. У теоретичному розділі монографії «Я повстаю, отже, я існую...»: Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – поч. 1990-х рр.), автор схиляється до думки, що твердження про шістдесятників як «лівих нонконформістів» характерне для західних шістдесятників – учасників «студентських революцій» 1960-х рр. Основним, на думку дослідника, на що необхідно звернути увагу в проблемі шістдесятництва – це те, що вперше у XX столітті визначення тактики визвольних змагань стало предметом дискусії як наддніпрянців, так і галичан. І цим інструментарієм боротьби стало друковане слово. Творці культурного ренесансу змогли виробити спільні засади антирежимної боротьби. Поза всяким сумнівом, важливим аспектом цього дисертаційного дослідження є спроби Т. Батенко проаналізувати різні грані явища шістдесятництва, зокрема естетичну та етичну.

Свідченням того, що проблема шістдесятницького руху досить широко досліджена, стала публікація за участю Інституту літератури НАН України та Парламентської бібліотеки серії бібліографічних збірників під назвою «Шістдесятництво: профілі на тлі покоління».

Дослідник дисидентського руху Б. Захаров, як і більшість істориків, вбачає в українській інтелігенції основу руху «шістдесятників», в заслугу якого ставить боротьбу з русифікацією та відродження національної культури, а в результаті – заснування перших осередків громадянського суспільства й визначення подальшого розвитку руху опору в Україні [20].

Значний науковий інтерес становить також наукова спадщина І. Рибалки, зокрема праця «Така наша доля: сторінки життя мого покоління», в якій автор торкається питання діяльності української інтелігенції після XX з'їзду КПРС [21].

Вагомий внесок у розробку проблеми зробив В. М. Литвин, який пов'язує діяльність української інтелігенції в основному з рухом «шістдесятників» та дисидентським рухом [11].

Побіжно досліджуваної нами проблеми торкається М. Попович у праці «Червоне століття». Автор робить спробу показати становище української інтелігенції на прикладі представників художньої літератури. Відмітимо думку автора книги про те, що середовищем, в якому найповніше відобразилися всі опозиційні умонастрої, стала художня література, а центром духовної опозиції режиму – очолюваний Олександром Твардовським журнал «Новый мир». Дискусії та інтриги в письменницькому середовищі стали в ці роки формою, що імітувала серйозне політичне протистояння. 1960 – 1964 роки були роками гострої і безкомпромісної боротьби «Нового мира» на чолі з О. Твардовським проти кон'юнктурної псевдолітератури, що водночас була стражем «соціалістичного реалізму» і «комуністичної партійності» [22].

Певну інформацію про становище української інтелігенції в середині 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. можна знайти у ґрунтовній праці з історіографії В. П. Коцур та А. П. Коцур [23]. Автори простежують вплив XX з'їзду КПРС на українську інтелігенцію.

Якщо попередні дослідники розглядали шістдесятництво як явище, що поширювалось здебільшого в середовищі інтелігенції, то М. Жулинський доводить, що духовний феномен шістдесятництва не зводиться лише до переліку кількох десятків імен молодих митців та аналізу їхньої творчості й поведінки. Дослідник також не вважає шістдесятників людьми, що конфліктують із конформістським старшим поколінням чи прагнуть лише вибороти своє право на нові форми і стилі мистецького самовираження, а тим паче посягають на базисні аспекти марксистсько-ленінізму. Шістдесятники, на думку автора, «рух, що, як весняна повінь, утягував у нестримний потік ініціатив митців різних жанрів» [24].

Окрім монографічних праць, у дослідженні і всебічному висвітленні такого складного й суперечливого явища, як літературне шістдесятництво відіграють статті, розміщені на шпальтах тогочасної пе-

Demokratyczne zasady cywilizowanego świata są dla prezydenta Aleksandra Łukaszenki obce, a system społeczny jest bezsprzecznie autokratyczny i oparty na dążeniu do ustanowienia totalnej kontroli nad społeczeństwem²⁰⁵. Osobę Łukaszenki, najczęściej określa się terminem „dyktator”, uznając go tym samym za sprawcę i winowajcę niepowodzeń Białorusi, ze względu na jego megalomanię i sposoby budowania wizerunku „ojca narodu”, całkowity brak poszanowania z jego strony dla demokratycznych standardów, gotowość do stosowania brutalnych represji (m.in. wiosną 1996 roku - masowe pobicia demonstrantów przez oddziały szturmowe policji) i silnej przemocy (na Białorusi zginęło wielu demokratycznych działaczy, dziennikarzy i wydawców od momentu dojścia do władzy Łukaszenki w połowie lat 90.)²⁰⁶. Z jednej strony, ograniczone kontakty obywateli z zachodnim światem, dławienie swobód ekonomicznych, prześladowanie opozycji i tłumienie wolnego słowa sprawia, że na Białorusi powstała atmosfera nietolerancyjności wobec wymyślonych zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych wrogów. Z drugiej zaś, wśród wielu paradoksów łukaszenkowskiego reżimu, możliwy jest do odnotowania stały wzrost poziomu w związku z postrzeganiem siebie jako narodowej wspólnoty przez Białorusinów i ich świadomości narodowej. Co więcej, z roku na rok zmniejszeniu ulega liczba zwolenników utworzenia wspólnego państwa Białorusi i Rosji, w którym Białoruś na pewno musiałaby wyraźnie się podporządkowywać. Wbrew pozorom, niespodziewana dla Białorusi niepodległość, jest przez większość narodu białoruskiego odbierana jako nierozzerwalna część narodu²⁰⁷. Należy zarazem pamiętać, że to za sprawą wykorzystania demokratycznych procedur Łukaszenka doszedł do władzy. Rozgłos osiągnął w 1993 roku, odwołując się do nadziei i obaw przemęczonego transformacją społeczeństwa. Oskarżył wówczas rządzące elity o korupcję, a rok później tj. 10 lipca 1994 roku został wybrany w wyborach powszechnych na prezydenta Białorusi. W jaki sposób tłumaczyć ten istniejący na Białorusi paradoks? Czy wielokrotne manipulowanie procedurami demokratycznymi i opinią publiczną przez Łukaszenkę wbrew pozorom wywołuje w społeczeństwie świadomość przynależności do demokratycznego kraju? Jeżeli Łukaszenka jesienią 1996 roku, nie zawahał się nawet przed nowelizacją na swą korzyść, z rażącym naruszeniem prawa, ustawy zasadniczej republiki, przedłużając własną kadencję prezydencką, która *de facto* powinna zakończyć się 20 lipca 1999 roku, to utrzymuje on tym samym dla siebie termin bezwzględny „dyktatora”. Ale istnieje tzw. druga strona medalu, a mianowicie fakt, iż prezydent Białorusi rozbudował aparat bezpieczeństwa i przemocy, przed którym w pierwszej kolejności prócz zorganizowanej opozycji poległy niezależne środki przekazu²⁰⁸. Zapewnienia Łukaszenki, że chce wszystkiego co najlepsze dla swojego kraju są żmudne – Hitler i Stalin też dobrze chcieli – nie wyszło. Czy istnienie totalitarnego wodza jest

warunkiem *sine qua non* zakwalifikowania systemu jako totalitarnego? Jest to pytanie, które narzuca się badaczowi jakiegokolwiek totalitaryzmu. Można by to pytanie ująć delikatniej, chociażby: Czy brak takiego wodza jest dowodem na to, że system nie jest totalitarny? Nie zagłębiając się w rozbieżności i rozmaite akcenty zawarte w innych analizach i próbach teoretycznego ujęcia zjawiska jakim są²⁰⁹ „przejawy totalitaryzmu na Białorusi”, można zauważyć, że zarówno osobowość, jak i rola białoruskiego wodza jest odpowiedzią na powyższe pytanie. Bowiem, za elementy istotne dla systemów totalitarnych Carl Joachim Friedrich uznał między innymi oficjalną ideologię, podkreślając, że obejmuje ona wszystkie aspekty ludzkiej egzystencji i jest przynajmniej biernie akceptowana przez społeczeństwo, a także istnienie masowej partii, która obejmuje niewielki, bo zaledwie do dziesięciu procent społeczeństwa, hierarchicznie i oligarchicznie zorganizowanej, zwykle z jednym liderem na czele²¹⁰.

Polityka medialna Białorusi jest zjawiskiem skomplikowanym, ze względu na zapisy konstytucyjne i prezydenckie dekrety, które bardzo często wzajemnie się wykluczają, a jednocześnie dość przejrzystym, ponieważ białoruskie ustawodawstwo jednoznacznie rozgranicza działalność mediów państwowych i niepaństwowych, przy stwarzaniu pozorów demokracji – niezależności i wolności słowa. Pierwsza władza niezależnej Białorusi po rozpadzie Związku Radzieckiego kształtowała ustawodawstwo tworzące podstawy wolnego rynku, ale niedługo po dojściu do władzy Aleksandra Łukaszenki nastąpił regres w rozwoju demokracji na Białorusi²¹¹. Kontrolę nad wszystkimi szczeblami działalności gospodarczej, społecznej i kulturalnej przejmowała władza. Niestety, demokracja jest pojęciem często występującym tylko w zapisach Konstytucji, a nie w rzeczywistości²¹². Obecnie na Białorusi media są niemal w stu procentach podporządkowane prezydentowi, co powoduje, że ma on większe możliwości manipulowania i propagandowego oddziaływania na społeczeństwo. Takowe dążenie do koncentracji władzy, to metoda na polityczne przetrwanie obecnego szefa państwa. Kontrolowanie świadomości milionów Białorusinów – to po prostu system totalitarny²¹³. Media wyjątkowo zrećnie demonizują, a często nawet ośmieszają demokratyczny obóz, odwołując się jednocześnie do antyrynkowych, antyzachodnich i antyreformatorskich obaw, a co więcej mają także wpływ na ukazującą się dość często tęsknotę białoruskiego ludu za stagnacją epoki radzieckiej i socjalnym państwem. Ciekawostką jest, że bardziej niż w samej Rosji obawy te i tęsknoty zostały rozpowszechnione na Białorusi.

Paradoksy polityki gospodarczej białoruskiego społeczeństwa do 2004 roku tamowała Rosja, która niezmiennie pozostawała zainteresowana utrzymaniem Białorusi w orbicie swych wpływów, tym bardziej ze względu na całkowitą reorientację dawnych republik nadbałtyckich

ний організм, породила шістдесятництво – «рух творчої молоді, що сповідувала нові думки, оригінальну тематику, відмінні від офіційних, і стала ядром духовної опозиції режиму в Україні» [19, с. 131].

Аналізуючи процеси, що відбувалися в різних сферах життя радянського суспільства, В. К. Баран торкається проблеми становища української інтелігенції після XX з'їзду КПРС. Зокрема, дослідник згадує кампанію реабілітації українських письменників, митців, учених. Окремий розділ своєї монографії автор присвячує дослідженню особливостей політики М. Хрущова в культурній сфері, які він влучно узагальнює назвою «Зигзаги лібералізації». Демонструючи позитивний вплив десталінізації на становище української інтелігенції, В. К. Баран підкреслює й те, що відлига не тільки породила надії, а й принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно, а молодь, що відчула смак свободи, прагнула дальшого поступу до демократії. Те, що реформи М. Хрущова носили поверховий характер, що вони не торкалися підвалин тоталітаризму; що права, компетенції, реальне становище республіки істотно не змінилися – все це примушувало шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету. Проте, як зазначає дослідник, творчість молодих українських письменників була піддана критиці вже на серпневому (1962 р.) пленумі ЦК Компартії України, що розглянув питання ідеологічної роботи. Широкий наступ на шістдесятників розгорнувся наприкінці 1962 р. після відомих подій у Манежі.

Діяльність української інтелігенції в умовах «відлиги» знаходить подальше осмислення в багатотомній праці «Україна крізь віки» [19]. Спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її в більш життєздатний суспільний організм, атмосфера змін, новизни, вважають дослідники В. К. Баран і В. М. Даниленко, далися взнаки і в духовному житті. У праці показана роль інтелігенції у справі захисту української мови. Період хрущовської «відлиги», зазначають автори праці, характеризувався і певним відновленням історичної справедливості – поверненням в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих.

Картину зародження інакодумства в контексті культурництва покоління шістдесятників та подальшу його еволюцію у різноманітних формах (релігійне дисидентство та рух опору серед національних меншин), акцентуючи увагу на переліку форм вияву опору та характеристик каральних заходів влади щодо інакомислячої інтелігенції, подають Ю. Данилюк та О. Бажан у монографії «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)» [9; 10]. Автори вважають, що саме українська інтелігенція однією з перших висловила своє невдоволення. «Камнем спотикання» її з владними структурами стали рецидиви того недалекого минулого, засудженого М. С. Хрущовим з трибуни XX з'їзду КПРС.

возахисного й робітничого рухів в Україні середини 1950-х – початку 1990-х років [7].

Значний науковий інтерес становлять праці зарубіжних дослідників – німецького історика й мистецтвознавця В. Еггелінга «Політика і культура при Хрущові і Брежнєві. 1953 – 1970 рр.» [13], російського історика С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917 – 1941 рр.», в яких розкриваються культурно-політичні умови, тенденції розвитку літературно-мистецької політики, пропагандованої радянським керівництвом, та наслідки втілення цієї політики у творчості радянських художників першої половини ХХ століття [14].

Наголошуючи на ґрунтовності проведених авторами досліджень, водночас слід зауважити, що ці роботи хибують численними лакунами щодо повноти вміщеного матеріалу. Увага авторів зосереджується на особливостях розвитку літературно-мистецької політики в межах колишньої Російської радянської соціалістичної республіки, лише побіжно торкаючись окремих питань запровадження й реалізації цієї політики на теренах України.

Неабияку зацікавленість питаннями зародження, розвитку, функціонування та наслідків існування явища шістдесятництва в Україні виявили зарубіжні дослідники, у першу чергу представники української діаспори.

Одними з перших, хто розпочав дослідження різних аспектів руху шістдесятництва стали такі західні дослідники, як К. Фармер, Я. Білоцеркович, Б. Кравченко тощо [15; 16; 17].

Позитивно оцінюючи наукові розвідки цих авторів, варто зауважити, що вищезазначені праці здебільшого сфокусовані на проблемі дисидентського і правозахисного руху й майже не висвітлюють явища українського літературно-мистецького простору часів «відлиги».

Цікавими й ґрунтовними дослідженнями, в яких зроблено спробу з'ясувати причини виникнення руху шістдесятництва у середовищі літературно-мистецької інтелігенції України, є праці О. Шевчука, В. Барана, Ю. Данилюка, О. Бажана, Б. Захарова, Л. Шевченко [18; 19; 9; 10; 20; 2].

Як національно-культурний рух розглядає шістдесятництво у своєму дисертаційному дослідженні О. А. Шевчук [18]. Причому носіями руху автор вважає виключно інтелігенцію, яка зуміла об'єднати навколо себе національно свідомі елементи з різних верств населення. Як і попередні дослідники, О. А. Шевчук вважає шістдесятництво духовним фундаментом національного руху у 70 – 80-ті роки ХХ століття.

В. Баран вважає шістдесятництво логічним продовженням опору, який ніколи не припинявся за всю історію Радянського Союзу, хоч і не завжди набував відкритих форм. Спроба частково реформувати тоталітарну систему, перетворити її у більш життєздатний суспіль-

приjęтých до NATO, a 1 maja 2004 roku do Unii Europejskiej. Rosja skutecznie realizuje swoje cele. Bliska współpraca z Moskwą do niedawna była dla Mińska warunkiem *sine qua non* utrzymania stabilności państwa, jak np. „szantaż energetyczny” w lutym 2004 roku. Dla Łukaszenki poparcie Moskwy i uznanie dyskusyjnej prawomocności sprawowanych przez niego rządów, jest jedyną szansą na zatrzymanie dla siebie funkcji prezydenta i wymuszenie uznania dla niej na arenie międzynarodowej²¹⁴. Obecnie, poza wzrostem napięcia politycznego, gospodarcza polityka białoruskich władz wciąż jest targana sprzecznościami. W grudniu 2010 roku, Aleksander Łukaszenka podpisał dyrektywę numer cztery o liberalizacji ekonomicznej. Był to od dawna zapowiadany dokument, który według oficjalnych komunikatów, miał spowodować przedsiębiorcze „wyzwolenie” Białorusinów. Nieoczekiwanie, w niewyjaśnionych okolicznościach, zniknęła część korzystnych dla biznesu rozwiązań, a co gorsza także terminy realizacji poszczególnych zapisów. Idąc dalej, białoruskie władze ogłosiły, że w latach 2011-2015 poziom zagranicznych bezpośrednich inwestycji powinien wzrosnąć siedmiokrotnie i zaczął odstraszać potencjalnych inwestorów. Łukaszenka ustanowił 3 stycznia państwowy zarząd nad prywatnym zakładem przetwórstwa drzewnego Pinskdrzew, a w lutym zagroził rosyjsko-francuskiej kompanii mleczarskiej Unimilk wyrzuceniem z Białorusi za opóźnienia w realizacji inwestycyjnych zobowiązań. Także polityka kredytowa Mińska pozostawia wiele do życzenia. 18 stycznia Łukaszenka zażądał od swoich ministrów zaprzestania powiększania zewnętrznego długu i nic nie byłoby w tym dziwnego, gdyby nie fakt, że dzień później ukazała się informacja o wyemitowaniu przez Białoruś siedmioletnich euro obligacji na sumę ośmiuset milionów dolarów – białoruski dług zewnętrzny po tej pożyczce przekroczył pięćdziesiąt procent PKB. Wskazane wyżej sprzeczności nie wynikają ze złej koordynacji pracy aparatu państwowego, czy też z braku kontroli prezydenta nad podwładnymi ale z powodu mniejszej przystawalności obecnego modelu gospodarczego do ekonomicznych realiów. Z powodu rekordowego ujemnego bilansu handlowego pogarsza się stan finansów państwa, w tym chroniczny brak waluty. Władze jednak nie rezygnują ze starych metod zarządzania i pokusy zachowania kontroli nad większością gospodarki, co powoduje mało realną wizję transformacji gospodarki²¹⁵.

Falę represji wobec białoruskiej opozycji, niezależnych mediów oraz społecznych organizacji, zapoczątkowało wydarzenie z 19 grudnia 2010 roku, kiedy białoruskie siły porządkowe stłumiły demonstrację, która miała miejsce tuż po wyborach prezydenckich²¹⁶ przez oponentów Łukaszenki, który za sprawą przeważającej liczby głosów zwyciężył kolejny raz (niemal osiemdziesiąt procent). Do aresztów trafiło setki zwolenników opozycji, a około czterdziestu kontrkandydatom obecnego prezydenta wysunięto oskarżenie z artykułu 293 kodeksu karnego o

organizację masowych niepokojów społecznych, co na Białorusi jest zagrożone karą pozbawienia wolności do piętnastu lat. Reżim, dzięki temu jednoznacznie zerwał z polityką ograniczonej demokracji i politycznej liberalizacji. Białoruski prezydent najwyraźniej uznał, że owa symboliczna liberalizacja może być powodem zagrażającym jego opozycji i wrócił do polityki represji. Wiąże się z tym także potrzeba pozyskiwania finansowego i politycznego wsparcia oraz pełne napięcie relacje z Rosją, które wskazywały na kontynuację „gry w demokrację”, jako mającej wpłynąć na obopólne relacje Moskwy i Brukseli, a także ich zainteresowania w związku z realizacją swoich interesów na terenie Białorusi. Owe radykalne zaostrzenie wewnętrznej polityki oburzyło zachodnich polityków, którzy postanowili wprowadzić sankcje wizowe wobec przedstawicieli reżimu. Co więcej, 31 stycznia 2011 roku, na posiedzeniu Rady Unii Europejskiej ministrowie spraw zagranicznych państw członkowskich objęli zakazem wjazd stu pięćdziesięciu ośmiu przedstawicielom białoruskich władz, organom porządkowym, komisjom wyborczym i sądownictwu. Może to skutkować poważnym ograniczeniem dialogu między Mińskiem a Brukselą, jeżeli nie zaistnieje widoczna gotowość ze strony reżimu do ustępstw. Z tego powodu, jak również z popełnionych wcześniej błędów w polityce wobec Białorusi - Unia Europejska będzie bardziej konsekwentna i wymagająca w egzekwowaniu swoich oczekiwań odnośnie powrotu do współpracy²¹⁷.

Białoruś całkiem niedawno pożegnała się ze swoim mitem spokojnej oazy i bezpieczeństwa. Dnia 11 kwietnia 2011 roku, podczas popołudniowego szczytu komunikacyjnego doszło do wybuchu w mińskim metrze, w którym zginęło kilkanaście osób, a ponad sto zostało rannych od eksplozji. Organy śledcze ustaliły, że był to umyślnie przygotowany zamach terrorystyczny. Definitywnie upadło więc przeświadczenie kojarzone z Aleksandrem Łukaszenką o wolnej i bezpiecznej Białorusi. Miński zamach to bowiem poważny cios wymierzony w autorytet prezydenta. Akt terroru w centrum Mińska pokazał słabość reżimu – ktoś za pomocą bomby w sekundę obalił mit, na którym Łukaszenko zbudował swoją nieograniczoną władzę – mit o stabilnym i bezpiecznym państwie²¹⁸. Nie czekając zbyt długo, reżim postanowił wykorzystać to zdarzenie do jeszcze większego niż dotychczas ograniczenia swobód i wzmocnienia kontroli nad obywatelami Białorusi. Wbrew pozorom, taki stan rzeczy może w warunkach narastającego kryzysu ekonomicznego, rosnących cen i chronicznego braku waluty okazać się bardzo przydatnym posunięciem²¹⁹.

Sprawowane przez Łukaszenkę autokratyczne rządy sprawiały nierzadko, że Białoruś izolowała się od Europy. Białoruś, jako jedyne państwo europejskie nie jest członkiem Rady Europy²²⁰. Relacje Unii Europejskiej z Mińskiem od 1997 roku są właściwie zamrożone. Co prawda Unia Europejska podpisała Porozumienie o Partnerstwie i Współpracy z

perіоду, метою яких, починаючи з 30-х рр. ХХ століття, на думку дослідниці, було поступове вилучення питомих рис української лексики, фразеології і заміна їх кальками з російської мови.

Наголошуючи ще раз на ґрунтовності проведеного авторкою дослідження, водночас слід зауважити, що й ця робота має чисельні лакуни щодо точності й повноти вміщеного матеріалу, хронологічних меж дослідження (подано й проаналізовано матеріали переважно 1930-х і 1970-х рр.). Період Хрущовської «відлиги» піддано аналізу лише частково, оскільки, як зазначає авторка, й дотепер немає доступу до значної частини документальних джерел.

Оцінюючи належним чином обидві групи наукової літератури з заявленої нами проблеми, водночас не можна не звернути увагу на надмірну радикальність позицій їх авторів.

Це, в свою чергу, засвідчує відсутність комплексної, фундаментальної праці з поставленої проблеми, що дозволяє нам говорити про актуальність дослідження процесу формування українського літературного шістдесятництва крізь призму мовної політики радянської влади.

Проблема реалізації літературно-мистецької політики радянської влади на чолі зі Сталіним і Хрущовим, що виявилася у трансформації панівного в межах Радянського Союзу методу художньої творчості (соцреалізму), також не знайшла достатнього висвітлення в наявних наукових працях.

Одним із перших вітчизняних досліджень, присвячених руху українського шістдесятництва, є праця Ю. Курносова «Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.)», в якій на основі аналізу архівних джерел, періодичних видань, матеріалів самвидаву проаналізовано національно-визвольні змагання української інтелігенції 1960-х – першої половини 1980-х років та механізми протидії влади українському рухові [8].

Вагоме значення для вітчизняної науки має праця Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору, 1960 – 80-х рр.», у центрі уваги якої – протистояння української інтелігенції тоталітарному режимові. Автор розкриває витoki та наслідки дисидентського руху на території України в 1960-ті роки, дає характеристику українському самвидаву та програмним документам опозиційних груп, приділяє увагу національному, територіальному та соціальному складу дисидентства, висвітлює механізми репресій проти інакодумців [6].

На особливу увагу заслуговує дослідження А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років», в якому розкривається зміст та етапи розвитку національно-визвольного руху української інтелігенції у післясталінський період, особливості національного, культурницького, пра-

станов, доводив, що російська мова може й повинна займати домінуювальне положення на теренах СРСР [1].

Подібні підходи до розгляду проблеми мовного питання на території України в період Хрущовської відлиги спостерігаються зокрема в працях Л. Шевченко. У них, із відомих причин, не акцентувалася увага на серйозних проблемах мовної політики, але водночас обґрунтовувався поступальний розвиток української культури, яка, на думку дослідниці, досягла у 60–80-х рр. високого рівня [2].

Друга, кардинально інша точка зору, висловлена у працях зарубіжних дослідників (В. Чапленко «Мовна політика більшовиків на Україні в 1950 – 60-х рр.», Р. Смаль-Стоцький «Українська мова в Советській Україні») [3; 4], які констатували наявність політики русифікації на території України, що завдала непоправної шкоди українському народові, спричинила негативні явища в його історії та культурі.

Висловлені у вищезазначених розвідках теоретичні положення знаходять своє підтвердження в праці Д. Коляски «Освіта в Радянській Україні...». Характеризуючи систему освіти у добу Хрущовської відлиги, автор зазначає: «...теперішні правителі в Україні, хоча й більш умілі, більш успішні і більш безжалісні, ніж їх царські попередники, але не настільки чесні, щоб назвати свою політику русифікацією» [5, с.4].

Серед сучасних дослідників, які одними з перших заявили про наявність організованого опору української творчої молоді політиці русифікації України є Г. Касьянов, А. Русначенко, Ю. Курносос, Ю. Данилюк, О. Бажан та інші [6; 7; 8; 9; 10].

Позитивно оцінюючи праці вищезазначених науковців, слід зауважити, що в цілому вони висвітлюють лише загальні аспекти мовної політики радянського уряду в Україні, акцентуючи свою увагу на виникненні й розвитку правозахисних організацій та рухів, лише побіжно торкаючись мовного питання як одного з чинників виникнення руху шістдесятництва на території України.

З-поміж досліджень, що вийшли друком останнім часом, привертає увагу праця В. Литвина «Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965)», у якій автор зупиняється на головних аспектах історичного розвитку УРСР (лібералізація суспільно-політичного життя після XX з'їзду КПРС, спроби реформ у народному господарстві, духовне життя українського суспільства), подаючи їх на широкому загальносоюзному тлі [11].

На особливу увагу заслуговує ґрунтовна праця Л. Масенко «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду» [12]. У дослідженні вміщено документи і матеріали, що стосуються мовної політики радянського керівництва на теренах України, розкрито специфіку лексикографічної, термінологічної й правописної практик радянського

Білорусію в 1995 року, але не wszedł on w życie z powodu notorycznie łamanych przez prezydenta Białorusi demokratycznych zasad. Nawet naciski ze strony Rady Europy, OBWE i Unii Europejskiej nie trafiły do Aleksandra Łukaszenki. Nic nie zmieni faktu, że Białoruś należy do Europy, jednak formalnie stanie się jej częścią dopiero po koniecznych zmianach demokratycznych²²¹.

Coraz wyraźniej daje się we znaki konieczność zreformowania białoruskiego systemu politycznego, gospodarczego oraz opieki socjalnej. Jeśli demokratyczne reformy będą nadal blokowane, to jakich scenariuszy będą mogli się spodziewać Białorusini? Naród ten stopniowo traci kontrolę nad władzą, a całe państwo staje się własnością określonej grupy ludzi. Wzrasta korupcja i nepotyzm z powodu niskiej skuteczności aparatu administracyjnego i braku zinstytucjonalizowania procedur decyzyjnych. Dodatkowo pogarszający się stan finansów państwa i chroniczny brak waluty obciążają społeczeństwo. Charakteryzując reżim na Białorusi można go nazwać rekreacyjną, przywiązaną do radzieckiego stylu sprawowania władzy dyktaturę z silnymi tendencjami totalitarnymi. Świadome dążenie do powstrzymania za wszelką cenę rozwoju procesu demokratyzacji i odrodzenie w zmodyfikowanej formie zasadniczych elementów ustroju radzieckiego, jest integralną cechą ideową dyktatury. „Formalnie Białoruś to klasyczny wzorzec demokracji konstytucyjnej typu prezydenckiego. W praktyce to superprezydencka republika, która przekształciła się w dyktaturę”²²². W rękach prezydenta jest skoncentrowana cała władza, a co więcej od jego poparcia zależy usytuowanie w hierarchii państwowej pozostałych osób. Co prawda, istniejący na Białorusi reżim posiada kilka zewnętrznych cech, charakterystycznych dla wybieralnej demokracji, ale uniemożliwia przeprowadzenia do końca uczciwych wyborów, które mogłyby doprowadzić do zmiany władzy²²³. Doskonałym tego przykładem, są wybory prezydenckie przeprowadzone 19 grudnia na Białorusi, które tradycyjnie zakończyły się, zgodnie ze standardowym schematem: operacją siłową przeciwko oponentom politycznym. Tak było w 2006 roku, tak było i teraz²²⁴.

Czy możliwe jest zreformowanie Białorusi? Oczywiście, że tak, a nawet trzeba, i to jak najszybciej²²⁵, jednak wizja przeprowadzenia reform przy współpracy z Aleksandrem Łukaszenką, wydaje się być mało prawdopodobna. Sugerują o tym liczne poglądy leżące w naturze białoruskiego reżimu i w cechach Łukaszenki jako człowieka, który dla władzy potrafi zrobić dosłownie wszystko²²⁶. Po co więc trudzić się i dążyć do przeprowadzenia reform? Odpowiedź jest prosta: dla powalenia stereotypów i zmienienia mentalności społeczeństwa. Około 66 % Białorusinów głosowałoby przeciwko Łukaszence i przeciwko przedłużeniu jego prezydentury na kolejną kadencję, świadczy to więc o tym, że decydująca większość społeczeństwa pragnie zmian. Nawet nie jest możliwe legalne przeprowadzenie manifestacji na Białorusi, z

powodu uchwalonej w 2004 roku „ustawy o zgromadzeniach, wiecach, pochodach, demonstracjach i pikietach”²²⁷. W nieunikniony sposób w rozmowach o Białorusi wypływa kwestia: Czy dla przeprowadzenia reform na Białorusi konieczne jest zachowanie niepodległości? Prawdopodobnie tego pytania w ogóle nie brano pod uwagę, gdyż uznano niepodległość za *conditio sine qua non* reform. Przeprowadzone w 2004 roku badania, sugerują, że znaczna przewaga Białorusinów, bo aż blisko 89% bezwarunkowo chce niepodległości²²⁸. Ze względu na zdecydowaną większość zwolenników niepodległej Białorusi, Łukaszenka zmienił paradygmat w swoim propagandowym języku i postanowił używać słowa „niepodległość”. Konieczne jest więc obalenie Łukaszenki w celu przeprowadzenia reform w niepodległej Białorusi? Czy niektóre obecne zachowania prezydenta Białorusi nie wskazują na jego rychłą przemianę i bronienie niepodległości w swym kraju? Chociażby w wywiadzie dla „Die Welt” prezydent Białorusi Aleksander Łukaszenko powiedział: «Nigdy nie zaakceptuję wchłonięcia Białorusi przez Rosję», dodając również, że «nie po to został prezydentem, by wymazać swój kraj z mapy Europy». Dał do zrozumienia, że chce unii z Rosją, ale na równych prawach²²⁹. Jednak nie wystarczy mówić o niepodległości, gdy jednocześnie prowadzi się represje wymierzone w społeczeństwo, kulturę, język, szkoły, czego dowodem jest zlikwidowanie białoruskojęzycznego liceum humanistycznego im. Jakuba Kołasa w Mińsku. Uczniowie kontynuują zajęcia pod nadzorem milicji w prywatnych mieszkaniach, podobnie, jak za czasów hitlerowskiej okupacji w Warszawie²³⁰. Nie ulega wątpliwości, że określone grupy społeczne są zainteresowane reformami, które zbliżyłyby Białoruś z Unią Europejską, co więcej taki stan będzie wzrastał wraz z pogarszaniem się w kraju społecznej i ekonomicznej sytuacji. Wybór Europy, może przyczynić się do powstania kompromisu w licznych rozbieżnościach dotyczących demokratycznych reform i ustanawia logiczną możliwość dla łukaszenkowskiego modelu, przez co ma największe szanse na poparcie białoruskiego społeczeństwa²³¹. Co może więc zrobić Unia, by efektywnie wywrzeć nacisk na białoruski reżim? W całej historii swojego istnienia Parlament Europejski nie przyjął tak surowej rezolucji dotyczącej Białorusi jak teraz. Zawiera ona proste wezwanie: przeprowadzić nowe wybory. Można by więc wnioskować, że Zachód nie uznaje Aleksandra Łukaszenki za prezydenta Białorusi, a Unia Europejska wyraźnie zmniejsza dialog z Mińskiem, dopóty, dopóki obecny prezydent pozostaje u władzy. Pozycja Łukaszenki zarówno wewnątrz kraju jest słaba – znaczna część ludności uważa jego władzę za bezprawną, jak też w stosunkach z Rosją i Zachodem. Świadczy to, o mocnym ograniczeniu dla przeprowadzenia reform. Wszelkie zmiany rynkowe są bolesne dla społeczeństwa. Występuje zasada, że „niepopularne reformy może przeprowadzić tylko popularna i silna władza” – a władza tego typu już na Białorusi nie istnieje. Reżim wchodzi na pole minowe, na

torikami. Na ce były свої, як нам видається, об’єктивні причини. Упродовж багатьох десятиліть офіційна радянська ідеологія твердила про єдність партії й народу, наголошувала на відсутності політичних протівників у республіці, хоча вони й були об’єктом посиленої уваги правозахисних органів.

З урахуванням цієї обставини, займатись дослідженням явища українського літературного шістдесятництва, з одного боку, начебто ніхто не забороняв, а з іншого, – коли діяльність літераторів-шістдесятників була об’єктом уваги головним чином репресивно-каральних органів, питання про його вивчення просто не могло ставитись.

Водночас слід зауважити, що попри ці та багато інших труднощів, упродовж двох останніх десятиліть вітчизняними дослідниками зроблено чимало.

Поступово, в основному завдяки зусиллям самих учасників цього руху, істориків, публіцистів, літературознавців та ін., почала вимальовуватися картина багаторічного, спочатку культурницького, а потім і політичного протистояння української інтелігенції за ідеали, багато з яких стали сьогодні буденністю.

Ознайомившись із літературою останніх десятиріч, можна переконатися, що опозиційна діяльність шістдесятників, форми і методи їх боротьби, соціальний та віковий склад учасників, а також реакція на їх діяльність з боку влади, є достатньо висвітленими. Водночас існує ряд концептуальних для з’ясування причин зародження літературного шістдесятництва в Україні питань (наприклад, наявність процесів русифікації в період «відлиги», трансформація панівного творчого методу тощо), що є спірними й потребують більш ґрунтовного дослідження.

Зокрема аналіз наявної наукової і науково-публіцистичної літератури, присвяченої висвітленню питань мовної політики радянського уряду в Україні, засвідчує, що вищезазначена проблема поступово набуває все більшої популярності у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У них, за нашими спостереженнями, виокремлюються дві протилежні тенденції, що мали місце в літературі, починаючи з 60-х років ХХ століття і до сьогодення.

Перша базується на думці істориків та мовознавців, які, виходячи з програмних документів вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, всебічно обґрунтовували тезу щодо відмирання національних мов й утвердження російської мови як мови міжнародного спілкування народів Радянського Союзу.

Показовими щодо цього питання є праці «Російська мова – мова міжнародного спілкування народів СРСР», «Язык и идеологическая борьба» академіка Академії наук УРСР, зnanого у свій час мовознавця І. К. Білодіда, який, очевидно, виходячи з партійних на-

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті зроблено огляд сучасної вітчизняної й зарубіжної історіографії з питань виникнення й функціонування літературного шістдесятництва в Україні в період хрущовської «відлиги». Акцентовано увагу на колі основних проблем, що спричинили зародження інакомислення в середовищі української літературної інтелігенції, та повноту їх висвітлення у працях вітчизняних істориків. Виявлено лакуни в дослідженні означеної проблеми, наявність яких засвідчує необхідність подальшої розробки питання й потребу його ґрунтовного осмислення.

Проблема виникнення будь-яких опозиційно налаштованих до влади рухів, угруповань, організацій завжди привертала увагу науковців, насамперед істориків. Актуальним це питання залишається й дотепер.

Ґрунтовний аналіз причин і факторів зародження, наслідків діяльності опозиції на тому чи іншому історичному етапі, їх адекватна інтерпретація, що уможливується, на нашу думку, лише з відстані часу, допомагає уникнути т.зв. гострих кутів і прорахунків у майбутньому.

З огляду на це цікавим і плідним для наукового аналізу є виникнення руху літературного шістдесятництва на теренах України в період т.зв. хрущовської «відлиги». Поняття «рух» у цьому випадку трактується нами нетрадиційно – ми не маємо на увазі широкий, масовий рух з чітко визначеною політичною програмою, організаційною структурою та іншими необхідними атрибутами. Йдеться перш за все про рух як про зміни в свідомості радянської людини, еволюцію духовного світу частини української інтелігенції, моральне, а вже потім політичне протистояння тоталітарній системі.

Метою розвідки є аналітичний огляд, узагальнення й систематизація наявних у вітчизняній і зарубіжній історіографії праць, присвячених питанням зародження й функціонування літературного шістдесятництва в Україні.

Актуальність теми роботи пояснюється тим, що незважаючи на наявність значної кількості наукових розвідок й позитивно оцінюючи внесок їх авторів у розробку досліджуваної проблеми, слід зауважити, що здебільшого в них висвітлено питання політичного дисидентства, менше – релігійного інакодумства, і ще менше – історико-культурних аспектів явищ літературного простору, а отже, існує потреба подальшого ґрунтовного дослідження.

Тривалий час проблема виникнення й функціонування літературного шістдесятництва в Україні не висвітлювалась вітчизняними іс-

кóryм кождый следующий шаг грозит неудачей, а это все через то, что все больше не подходящий один до другого марины проект развития страны и проект сохранения повновне власти через одного человека²³².

Idealy demokracji i anarchizmu, nie wspominajac o ich historycznych realizacjach, nie sa ze swej natury całkowicie przeciwnawne totalitaryzmowi. Nie istnieja wiec idealne rozwiazania ustrojowe, o czym wiedzial juz Arystoteles, ale czy w XXI wieku nie ma mocnych na tyranie? Dziś, Białoruś to jedyny i przypuszczalnie ostatni europejski kraj, którym rządzi autokratyczny reżim, mający mnóstwo charakterystycznych dla dyktatury cech. Wbrew pozorom, pozycja prezydenta Łukaszenki jest mocna i nie wiele wskazuje na to by coś lub ktoś mógł realnie mu zagrozić. Ale czy ktokolwiek spodziewał się, że dni ZSRR i wszechwładnej komunistycznej partii pod koniec lat 80. są policzone? Droga Białorusi do wolności i demokratycznych reform jest ciężka i zmusna²³³, ale nie jest niemożliwa. Wstydliva tajemnica Europy o białoruskim tkwieniu w pułapce przeszłości, mobilizuje ją do wzmocnienia presji na ten reżim. Łukaszenka wie, że fala zwraca się przeciwko niemu – jego popularność jest najniższa od lat, do głosu dochodzą ludzie młodzi i wykształceni, a źródłem rosnącego niezadowolenia jest gospodarka. Europa nie pozwoli pociągnąć Białorusi w mroczne czasy - zaszła zbyt daleko, aby do tego dopuścić.

Czajkowska Katarzyna

AUTORYTARYZM ISLAMSKI A SZANSE AKCESJI TURCJI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Wstęp

Bardzo często zakłada się, że państwa Bliskiego Wschodu są bardziej niż inne podatne na radykalizację reżimów politycznych, po drugie, że występuje uniwersalna przyczyna takiego stanu rzeczy²³⁴. Odpowiedzią na deficyt demokracji i tendencje autorytarne w państwach regionu jest ich proveniencja kulturowa, a ściślej mówiąc islam, który w dalszym ciągu odbierany jest jako religia zachowawcza i totalna, z samej swej natury antydemokratyczna i antyliberalna. Niechlubnym wyjątkiem, do którego nie można przyłożyć tego metodologicznego klucza jest Turcja. W tym wypadku trudno radykalnie stwierdzić w którą stronę podąża to państwo. Z uwagi na trwający proces akcesyjny do Unii Europejskiej, wypadałoby powiedzieć, że Turcja jest na najlepszej drodze do stania się w pełni demokratycznym, świeckim i otwartym na zmiany partnerem politycznym, będącym ogromnym rynkiem zbytu dla towarów europejskich i forpoczta europejskiej dyplomacji w krajach bliskowschodnich.. Z drugiej strony, posługując się słowami E. Inbara, może okazać się że to wyrachowany polityczny gracz, będący świadkiem ograniczania wolności

prasy, naruszania niezawisłości sądów i budowania scentralizowanego systemu prezydenckiego²³⁵. Można nawet zaryzykować tezę, że *turecka islamska rewolucja zachodzi tak wolno i dyplomatycznie, że pozostaje prawie niezauważona, podczas gdy Turcja, z wyjątkiem samej nazwy, jest islamską republiką*²³⁶.

*Zachód zawsze był uprzedzony do Turcji, podczas gdy Turcja nieustannie dąży ku Zachodowi*²³⁷. Decyzja Rady Europejskiej o rozpoczęciu negocjacji akcesyjnych z Turcją z dniem 3 października 2005 roku, zważywszy na geograficzną dynamikę Unii Europejskiej, wydawała się naturalną jej konsekwencją. Turcja po niemalże półwieczu starań o przyjęcie do *klubu europejskiego* oczekiwała tego dnia równie mocno, jak mocno Unia była zobowiązana aby ten dzień wyznaczyć. Pierwsze trudności pojawiły się jednak już rok później, kiedy Parlament Europejski nawoływał Turcję do natychmiastowego uznania Cypru, przyjęcia Protokołu z Ankary rozszerzającego unie celną oraz wdrożenia zmian w kodeksie karnym, przewidującym surowe sankcje za każdą obrazę *tureckości*.

Rola zasad w procesie negocjacyjnym

Patrząc z perspektywy kilku lat trwania procesu akcesyjnego, nie można zarzucić Turcji braku woli w sprostaniu warunkom akcesyjnym, która nie wycofała się w obliczu 80 tysięcy stron prawa wspólnotowego. Do tego czasu w Turcji zostało przyjętych 8 pakietów legislacyjnych, nowy kodeks cywilny i karny, wprowadzona została cywilna kontrola nad armią, zaprowadzono szereg zmian w celu ochrony praw obywatelskich, całkowicie zniesiono karę śmierci i to paradoksalnie pod rządami *islamskiej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju*. O ile do 2005 roku wskazywano na potrzebę przeprowadzenia reform demokratycznych w Turcji, w ostatnich latach większy nacisk kładzie się na potrzebę implementacji zmian prawnych. *Turcja podjęła znaczne działania, by wypełnić polityczne kryteria kopenhaskie, jak również - zgodnie z Raportem Komisji Europejskiej - znacznie zbliżyła się do wypełnienia kryteriów ekonomicznych i przyjęcia prawa wspólnotowego*²³⁸.

Chociaż Turcja pozostaje partnerem handlowym Europy od 1971 roku, dostosowując od 1980 roku swoje struktury do realiów gospodarki rynkowej, to w ostatnich kilku latach można powiedzieć niemalże o skoku cywilizacyjnym. Raporty w ramach Programu MEDA zarejestrowały głębokie reformy strukturalne, prywatyzację i zmiany w sektorze rolnym²³⁹. Tureckie PKB rosło od 2002 do 2007 roku o średnio 7,4%, w gospodarce opartej do tej pory na sektorze rolnym przemysł osiągnął 30,8%, sektor usług natomiast 59,3%, co uczyniło Turcję w tym okresie najszybciej rozwijającym się krajem²⁴⁰. Bilans Unii Celnej pomiędzy Unią a Turcją tylko w 2006 roku wyniósł 100 bilionów euro, czyniąc z Turcji 7 partnera handlowego Unii. Chociaż poziom bezrobocia i inflacji szczególnie w dobie kryzysu ulegają znacznym wahaniom, to dalsze

8. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX века / Ф. Е. Лось. – К., 1955. – С. 117.
9. Вовчик А. Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период 1897–1917 гг. / А. Ф. Вовчик. – Львов, 1967. – С. 201–202.
10. Нестеренко О. О. Нариси історії промисловості і формування пролетаріату кінця XIX – початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – М., 1954. – С. 89.
11. Прийманенко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма 1895–1917 / А. И. Прийманенко. – К., 1977. – С. 202.
12. Там само. – С. 123.
13. Иванов Л. М. Состояние и задачи изучения истории пролетариата России / Л. М. Иванов // Вопросы истории. – 1974. – № 3. – С. 68–72.
14. Ленін В. І. Твори. – Т. 3. – С. 679–680.
15. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910–1917). Сб. док. и мат. / под. Ред. М. А. Рубача. – К., 1959. – С. 31.
16. Революція 1905–1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів / під ред. Ф. І. Лося, І. Олійника, В. Шелудько. – К., С. 55–59.
17. Лось Ф. Е. Революція 1905–1907 років на Україні / Ф. Е. Лось. – К., 1956. – С. 268.
18. Лугова І. О. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму / І. О. Лугова. – К., 1965. – С. 64.
19. Хроніка революційного робітничого руху на Україні (1900–1917) / під ред. В. Г. Сарбея. – М., 1972. – С. 63.
20. Крузе Е. Е. Становище робітничого класу в 1900–1914 / Е. Е. Крузе. – Ленінград. 1984. – С. 101–102.
21. Кір'янов Ю. І. Життєвий рівень робітників Росії кін. XIX – поч. XX ст. / Ю. І. Кір'янов. – М., 1979. – С. 34–36.
22. Лавров П. А. Рабочее движение в Украине 1913–1914 гг. / П. А. Лавров. – К., 1957. – С. 84.
23. История городов и сел УССР. – М., 1978. – С. 23–24.
24. Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. – К., 1961. – С. 453.
25. Бредіхін І. Б. Луганська профспілка металістів / І. Б. Бредіхін. – М., 1947. – С. 245.
26. Гонтар Т. М. Керівництво більшовитських організацій України розвитком профспілкового руху (1905–1907) / Т. М. Гонтар // Український історичний журнал. – 1980. – № 2. – С. 49–54.

Ключевые слова: историография, промышленные рабочие, социально-экономическое положение, советские исследователи, марксистско-ленинская идеология.

SUMMARY

On the basis of major Soviet works describing the conditions under which Ukrainian workers lived at the turn of XIX-XX c. the author shows the socio-economic status of workers, economic and political forms of workers' struggle for their interests. In most works of Soviet authors focus was paid to issues related to population density, composition of the working class, peculiarities of its formation in Russia, living and working conditions of industrial workers. The studies were conducted in an ideological key. We have shown a general situation in the study topic and made an attempt to highlight the achievements and shortcomings of Soviet historiography. At the present stage of Ukrainian historical science development it is still important to examine the situation of the labor problem in the Soviet historiography. Further study of the topic will give a complete picture of the history of the Ukrainian workers' movement in late XIX- earlyXX c.

Key words: historiography, Soviet scientists, industrial workers, socio-economic situation of proletariat, Marxist-Leninist ideology.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Иванов Л. М. К вопросу о формировании пролетариата Украины (по поводу работ Ф. Е. Лося, А. А. Нестеренко, Е. С. Компана и др. о формировании пролетариата Украины) / Л. М. Иванов. – Вопросы истории. – 1957. – № 6. – С. 137–147.
2. Маркевич О. П. Стасов В. В. Про робітничий клас України і революцію 1905 року в Росії / О. П. Маркевич, В. В. Стасов // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 85–90.
3. Назаренко Ф. И. М. П. Драгоманов о развитии капитализма и положении рабочего класса в России и на Украине после реформы 1961г. / Ф. И. Назаренко // Ученые записки Львовского торгово-экономического института. – Вып. 1. – Львов, 1958. – С. 94–110.
4. Ботушанський І. В. Перегук революцій / І. В. Ботушанський // Український історичний журнал. – 2007. – № 8. – С. 86–92.
5. Реєнт О. П. Революційні та соціальні рухи трудящих мас України / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2005. – С. 32–43.
6. Шибаніц Р. М. Радянська історіографія про участь робітників Донбасу в революційних подіях 1905–1907 рр. / Р. М. Шибаніц // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 56–78.
7. Нестеренко О. О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX – на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – М., 1952. – С. 36.

zmiany stymulowane wizją członkostwa mogą zapobiec, czego chyba najbardziej boją się sceptycy, masowemu napływowi imigrantów do państw starej Europy.

Dzisiaj Turcja pozostaje w przyjaźni tak z Syrią, jak i z Izraelem. Utrzymuje bliskie kontakty z Iranem i Arabią Saudyjską. Jest w przyjaźni zarówno z palestyńskim Hamasem, jak i Fatahem. Buduje partnerskie stosunki z Federacją Rosyjską, jak również Stanami Zjednoczonymi. Turecka siła dyplomatyczna jest funkcją stosunków z Europą²⁴¹. Turcja, która jeszcze do niedawna stosowała politykę siły nie tylko w kraju, ale także na zewnątrz, w ostatnich latach diametralnie zmieniła kurs, co doprowadziło do ocieplenia stosunków z najbliższymi sąsiadami. Symbolicznym momentem wyznaczającym liberalizację polityki tureckiej może być brak zgody na stacjonowanie amerykańskich wojsk w trakcie interwencji w Iraku w marcu 2003 roku. Niemal przełomowym był wynik referendum w sprawie *planu Annana* w kwietniu 2004 roku, który poparło 65% Turków. We wrześniu 2008 roku odbyła się pierwsza wizyta prezydenta Turcji w Armenii, która przełamała trwający od dziesięcioleci impas w stosunkach ze społecznością ormiańską.

Czy jednak uwolnienie kilku osób po wielu latach więzienia, pokazowe procesy policjantów czy oficjalne zrównanie w prawach kobiet i mężczyzn są przejawem trwałych zmian w mentalności społeczeństwa, czy tylko realizacją kursu obranego przez polityków? Pod wieloma względami, jak donoszą relacje prasowe, praktyka polityczna i społeczna nie nadaża za zmianami ustawodawstwa. Przeciwnicy podkreślają, że Turcja to kraj biedny, o niskim PKB i wysokim bezrobociu, gdzie 30% siły roboczej znajduje zatrudnienie w sektorze rolnym. Można się zatem spodziewać, że Turcja będzie reperować swą gospodarkę kosztem budżetu Unii. Zmiana kursu w polityce zagranicznej może z jednej strony świadczyć o dobrej woli Turcji, z drugiej o chęci uniknięcia opozycji polityków i opinii publicznej. W końcu ostatni kryzys partyjny skierowany w marcu 2008 wobec partii rządzącej i prezydenta za religijne proweniencje uzmysławia jak dalece świeckość państwa uzależniona jest od sił porządkowych²⁴².

Z 35 rozdziałów negocjacyjnych określonych dla Turcji tylko 9 zostało dotychczas otworzonych, z tego zaledwie jeden został zamknięty²⁴³. W debacie Unii i Turcji zaczynają pojawiać się warunki ultymatywne. Unia oskarża Turcję o znaczne spowolnienie reform politycznych i gospodarczych po 2005 roku, o brak dobrej woli w sprawie porozumienia z Grecją i utrudnianie kontaktów na linii Unia - Cypr. Turcja z kolei twierdzi że Unia, mnożąc kolejne inicjatywy, unika jednoznacznych decyzji, że odrzucona Turcja nie będzie miała nic do stracenia i że żaden inny kraj nie godziłby się na tyle warunków i barier. Według raportu ICG najbliższe lata powinny być dla członkostwa Turcji decydujące, gdyż negocjacje znalazły się w takiej fazie, że wycofanie się z nich nie może być zrekomensowane żadną pośrednią alternatywą²⁴⁴.

Czynnikiem demobilizującym może być, narzucony Turcji, otwarty charakter negocjacji. Nieprecyzyjne sformułowania, jak *czwarte kryterium kopenhaskie* mówiące, że rozszerzenie Unii o Turcję nie może zagrozić dynamice integracji europejskiej, mogą być interpretowane dowolnie pod wpływem czynników sytuacyjnych²⁴⁵. Nawet jeżeliby doszło do powszechnej akceptacji ze strony rządzących, turecką kandydaturę mogą odrzucić w referendum mieszkańcy Francji lub Austrii. Przyglądając się debatom na forach Unii można stwierdzić, że ilu polityków zabiera głos, tyle jest opinii na temat członkostwa Turcji. Oprócz tradycyjnych przeciwników i zwolenników akcesji, pojawiają się coraz częściej dwie postawy - jedna podkreślająca negatywne skutki odrzucenia aspiracji tego państwa oraz druga, podkreślająca że proces negocjacji przynosi same pozytywy i Turcji nie można w najmniejszym stopniu dawać odczuć niechęci, aby go nie przerwać.

Politycy tureccy zaczynają wyrażać obawy, że Unia mnoży kolejne formy współpracy, aby uniknąć jakichkolwiek konkretnych deklaracji, o czym może świadczyć fakt, iż Turcja przyjęła zaproszenie do Unii dla Śródziemnomorza z opóźnieniem i tylko pod warunkiem, że nie stanie się ona alternatywą dla członkostwa. Skoro jako alternatywę proponuje się Turcji relacje dopuszczające zarówno przyznanie czterech swobód rynku wspólnotowego, rozwój indywidualnych programów pomocowych, dopuszczenie do wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa, to godnym zastanowienia jest dlaczego Turcja wytrwale dąży do ostatecznej akcesji. Czy jest to kwestia ambicji, czy może element jakiegoś szerszego planu. Równie zastanawiające jest dlaczego ze strony Unii współpraca z Turcją nie poszła w stronę *uprzywilejowanego partnerstwa*, które umożliwiłoby uniknięcie najtrudniejszych dylematów²⁴⁶. A może bardziej intratne wydaje się przeciąganie negocjacji w nieskończoność.

Równo dziesięć lat temu została przed Turcją formalnie otworzona droga do członkostwa, która dla optymistów jest drogą do Europy, dla sceptyków drogą do nikąd. Według rekomendacji Komisji Europejskiej Turcja *w wystarczającym stopniu spełnia* kryteria polityczne i gospodarcze, Turcja jawi się w nich jako kraj demokratyzujący się w szybkim tempie oraz obszar gospodarki wolnorynkowej. Jednocześnie Turcja może spodziewać się w przypadku naruszenia zasad wolności, demokracji i poszanowania praw człowieka *zawieszenia negocjacji, długich okresów przejściowych, jak również stałych zabezpieczeń*²⁴⁷. We wszystkich publikacjach kierowanych do obywateli Turcji Unia podkreśla, że przyjęła już kraje tak samo jak Turcja borykające się z problemami gospodarczymi, deficytem demokracji, czy konfliktami społecznymi²⁴⁸. Brytyjski eurodeputowany J. Murphy stwierdził jednak, że Unia nie będzie gotowa przyjąć Turcji przed 2014 rokiem, na co turecki minister A. Babacan zripostował pytaniem, czy Unia kiedykolwiek będzie gotowa na Turcję?²⁴⁹.

fabryczno-zawodskie законодавство, яке, на його думку, не задовольняло ні інтереси підприємців, ні вимоги робітників [24].

Разом із тим чимало питань з історії робітничого класу в перелічених роботах не висвітлено, що відзеркаляє загальний рівень розробки питання в сучасній історіографії. Це, зокрема, стосується профспілкового руху. Тривалий час чи не єдиною роботою з цього питання було дослідження І. Б. Берхіна «Луганська профспілка металістів» [25]. У 80-ті рр. з'явилися узагальнюючі праці з теми профспілкового руху[26].

Аналіз праць показує, що проблеми становлення робітників як окремої соціальної групи, їх склад, етапи робітничого руху радянськими істориками вивчалися ретельно в заданому ідеологічному фарватері. У більшості досліджень радянського періоду увага акцентувалась на питаннях, пов'язаних із чисельністю, складом робітничого класу, особливостями його формування в Росії, розвитком страйкового та революційного руху робітників, а також жіночою та дитячою працею на підприємствах. У тіні залишалися проблеми дослідження взаємовідносин в системі держава – підприємство – робітник. Якщо таке питання і розглядалось, то лише в контексті пригнічення пролетаріату буржуазією. Протягом десятиліть обговорення цих питань у середовищі науковців зводилось або до розгляду точок зору на тези, висловлені класиками марксизму-ленінізму, або до критики царського режиму.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки залишається актуальним дослідження становища робітничого питання в радянській історіографії. Вивчення теми дозволить зрозуміти внесок радянських авторів, фактичне наповнення їх праць, що сприятиме визначенню перспектив висвітлення історії робітництва України.

РЕЗІЮМЕ

На основании анализа основных работ советских авторов, посвященных положению украинских рабочих на рубеже XIX – XX вв. показано социально-экономическое положение рабочих, экономические и политические формы борьбы за свои интересы. В большинстве работ советских авторов основное внимание акцентировалось на вопросах, связанных с численностью, составом рабочего класса, особенностями его формирования в России, условиями жизни и труда промышленных рабочих. Исследования проводились в заданном идеологическом фарватере. В работе показано общее положение в исследуемой теме, а также сделана попытка осветить достижения и недостатки советской историографии. На современном этапе развития украинской исторической науки остается актуальным изучение положения рабочего вопроса в советской историографии. Дальнейшее изучение темы позволит создать полную картину истории украинского рабочего движения конца XIX – начала XX в.

тому, що саме тут, уперше в радянській історичній літературі, розкривається вся багатогранність форм боротьби робітників за покращення свого становища.

Грунтуючись на засадах марксистсько-ленінської ідеології, радянські історики розгорнули вивчення революційної боротьби робітничого класу України в цілому та окремих його груп зокрема. У дослідженнях Ю. П. Лаврова послідовно викладено розвиток руху металістів – від стихійних економічних хвилювань кінця XIX ст. до ретельно підготовлених політичних виступів початку XX ст. [20]. З цієї ж тематики створено ряд монографічних праць, присвячених окремим історичним етапам робітничого руху в Україні, що передували подіям Жовтневої революції [23]. Грунтовно вивчено робітничий рух в Україні періоду реакції та другої хвилі революційного піднесення (1914 – 1917 рр.), з наголосом на принциповій ролі діяльності більшовиків

На третьому етапі в радянській історіографії були зроблені спроби узагальнення попередніх досліджень в сфері робітничого питання. Справжнім поштовхом у дослідженні робітничого руху стала створена в 1960 – 1970 рр. багатотомна праця «История городов и сел УССР». У Києві була проведена Всесоюзна наукова конференція «Про опыт написания истории городов и сел, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР» [21]. Були зроблені спроби узагальнення історії розвитку робітничого руху в Україні. Спочатку це були тематичні збірники статей. Згодом вийшов у світ фундаментальний двотомник з історії робітничого класу УССР, у першому томі якого показана революційна боротьба робітників у період 1900 – 1917 рр. [22].

Найбільш ґрунтовною працею радянської доби, присвяченою робітничому питанню, є дослідження Ю. І. Кір'янова. Автор проаналізував зміни в тривалості робочого дня, розмір заробітної плати, умови харчування та побутові умови життя трудівників заводів, шахт, рудників, фабрик, розглянув комплекс соціально-економічних перетворень, що проводились царським урядом на початку XX ст. в сфері робітничого питання. Не можна не погодитись з висновками дослідника про те, що неможливо однобічно розглядати робітниче законодавство як «піклувальне та охоронне», необхідно розглядати його з точки зору «створення нормальних умов для праці та життя робітників». Подібний підхід відрізнявся від поширеного в попередні часи погляду [23].

У 1980 р. виходить праця Е. Е. Крузе, присвячена становищу робітників на початку XX ст. Звертаючи увагу на пенсійне забезпечення робітників царської Росії, автор зробив висновок про те, що це забезпечення носило невпорядкований характер. Створені у ряді підприємств каси взаємодопомоги практично не функціонували, а тому й не приносили бажаного ефекту. Дослідник негативно оцінює

Rola interesów w procesie negocjacyjnym

*Turecka stolica nie znajduje się w Europie, 95% populacji Turcji nie zamieszkuje Europy. To nie jest europejskie państwo. Przystąpienie Turcji do Unii Europejskiej oznaczałoby koniec Europy*²⁵⁰. Dla zwolenników tureckiej akcesji, wśród których można wymienić rządy Hiszpanii, Polski, Wielkiej Brytanii i Włoch, zdominowane przeważnie przez partie socjaldemokratyczne i liberalne, Turcja może być partnerem energetycznym Europy, służyć jako symbol pojednania ze światem islamu, dawać przykład demokratyzacji reżimom bliskowschodnim. Przeciwnicy członkostwa Turcji, jak Austria, Dania, czy Francja, rządzone głównie przez partie konserwatywne i chadeckie podkreślają, że nie należy ona do Europy ani geograficznie, ani kulturowo, a jej członkostwo mogłoby okazać się kosztowne nie tylko finansowo, ale również kulturowo²⁵¹.

Wobec przystąpienia Turcji trudno oddzielić obiektywne przeszkody od wyolbrzymianych obaw. Według Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przypadki nieprzestrzegania praw i wolności w Turcji dalej mają miejsce, ich wysoka liczba może jednak świadczyć o wzrastającej świadomości obywateli tak jak w przypadku Francji i Włoch, w których liczba skarg w raportach do 2005 roku pasuje się na identycznym poziomie²⁵². Chociaż przeciwnicy alarmują w związku ze spadającymi wskaźnikami tureckiej gospodarki, obecny kryzys może dać Turcji podobne argumenty, jak po odrzuceniu jej kandydatury pod koniec lat 90-tych. Przyczyn kryzysu upatrywała ona w Unii Celnej, sugerując finansowanie ekspansji handlowej Unii. Przeciwnicy wyrażają obawy, że ze względu na swą wielkość Turcja po przystąpieniu zyska od razu kluczową pozycję w procesie decyzyjnym. Turcja jednak nie będzie w stanie samodzielnie zdominować polityki UE i tak w Radzie będzie musiała szukać sprzymierzeńców w państwach, w Parlamencie we frakcjach²⁵³. Unia będzie graniczyć z takimi krajami, jak Syria, Irak i Iran, co z jednej strony może ułatwić kontakty i kontynuację *eksportu stabilizacji*, z drugiej strony w przypadku ewentualnych konfliktów Unia będzie musiała aktywnie włączyć się w ich rozwiązywanie. Jeżeli Turcja zostanie przyjęta do Unii, trudno będzie odmawiać członkostwa krajom takim, jak Izrael, Maroko lub Tunezja, które tak jak Turcja mogą argumentować przystąpienie historycznymi związkami z Europą.

Co więcej, przesłanki działania struktur europejskich, zakładające potrzebę stworzenia materialnych warunków procesu integracyjnego, sprawiają wrażenie odpornych na czynnik ideologiczny. Unia wydaje się pozostawać w fazie organizacyjnej, odsuwając na plan dalszy jej rezultaty. Jeżeli przyjmiemy za F. Gołembskim, że świadomość wspólnotowa budowana jest na jedności języka, religii i systemu wartości, Turcja zachowuje raczej *westfalską suwerenność* w stosunku do Europy²⁵⁴. Wybór europejskiej tożsamości wiąże się z rezygnacją z wcześniejszej autoidentyfikacji, co możliwe jest do zrealizowania jeżeli istnieje dla niej

atrakcyjniejsza alternatywa. Jak pokazują badania: 51% Europejczyków postrzega dalsze rozszerzenie jako zagrożenie, 56% wskazuje na problemy ekonomiczne, a 54% na problemy kulturowe. Wśród obywateli tureckich tylko 42% pozytywnie wypowiada się o akcesji, jeszcze mniej uważa, że Turcja jest ważnym elementem polityki zagranicznej Unii, a tylko 17% potrafi prawidłowo odpowiedzieć czym Unia właściwie jest²⁵⁵.

*Turcja znajduje się poza granicami Europy wyznaczanymi przez wspólne wartości, kulturę i historię*²⁵⁶. Powtarzając za G. Burchardtem, jeżeliby definiować granice Europy, trzeba mieć na uwadze ideę a nie geografę²⁵⁷. Należałoby zatem przed dalszym rozszerzeniem odpowiedzieć, jakiej idei przyświeca obecnie działalność Unii i jakiego charakteru są problemy, które ją dotyczą. Niektórzy, jak A. Glucksman, uważają, że kryzys Unii, którego kulminacyjnym punktem było odrzucenie w referendum *Traktatu Konstytucyjnego*, nie jest ani społeczny, ani gospodarczy, ale mentalny²⁵⁸. Racjonalność instrumentalna, którą Unia zastąpiła wszelkie inne formy mobilizacji do działania, zawodzi w obliczu kluczowych momentów historii. „Europejskiego modelu kulturalnego” ani trochę nie wyjaśnia sama Unia, która unika kategorięcznego jego definiowania, nie urażając żadnej ze stron, ale też żadnej nie zadowolając²⁵⁹. Z treści *Traktatu Konstytucyjnego* można wywnioskować, że politycy chcą budować Unię w oparciu o różnorodność kulturową i poszanowanie indywidualnego dorobku jej członków. Czy zatem akcesja Turcji nie byłaby doskonałym dowodem, że europejskość nie musi oznaczać powielania jednego modelu kulturowego i wyrzekania się własnej tożsamości?

*Unia Europejska nie posługuje się jednym językiem i nie jest tak zintegrowana w sensie religijnym i kulturowym jak Bliski Wschód. To, co Unia może zaproponować to wspólny rynek i system bezpieczeństwa*²⁶⁰. Z deklaracji polityków unijnych wynika, że najpotężniejszym instrumentem unijnym jest możliwość rozszerzania. Unia przyznaje, że narzędziem tegoż jest współpraca gospodarcza i wszystkie pozostałe instrumenty powinny być jej podporządkowane²⁶¹. Profesor Laciner stwierdził, że chociaż polityka unijna wobec państw Śródziemnomorza i pozostałych państw bliskowschodnich ubrana jest w śmiałe deklaracje, jest de facto bardzo powierzchowna i bez partnera, jakim jest Turcja, nigdy nie będzie mogła być zrealizowana²⁶². Turcja może być doskonałym instrumentem polityki unijnej na terenie Bałkanów, dzieląc problemy społeczne i polityczne tego regionu, ważną rolę może odegrać na Bliskim Wschodzie, pośrednicząc w relacjach Unii z Organizacją Współpracy Islamskiej, jej obecność jest również nieodzowna dla polityki wobec państw czarnomorskich²⁶³. Do rozpoczęcia Procesu Barcelońskiego polityka Unii względem południowych i wschodnich sąsiadów sprowadzała się w zasadzie do stosowania instrumentów ekonomicznych. Proces integracji społecznej pozostał fasadowy, polegał na wywieraniu presji zewnętrznej, nie mobilizowaniu sił oddolnych²⁶⁴. Turcja mogłaby zatem stać się

1907 – 1913 pp., прояснює причини робітничих виступів, пов'язуючи їх із загальною політичною ситуацією в країні.

Pісля XX з'їзду КПРС ще більше посилилась увага до історії робітничого класу. В 1965 році побачила світ монографія О. І. Лугової, присвячена сільськогосподарському пролетаріату періоду капіталізму. У роботі подана загальна характеристика економічного розвитку Південних українських земель, поширення капіталістичних відносин, що стало передумовою формування сільськогосподарського пролетаріату. Дослідниця виділяє два джерела поповнення сільськогосподарських робітників – місцеве зубожіле селянство та пришлі робітники, переважно з Київської, Харківської, Чернігівської губерній. Докладно проаналізовано чисельність та національний склад робітництва, а також висвітлюється боротьба проти капіталістичної експлуатації. Розкриваючи становище сільськогосподарського пролетаріату, О. І. Лугова наводить статистичні дані про денний раціон, характер травматизму, середню заробітну плату робітників. Цей матеріал свідчить про погіршення умов життя та праці з одночасним зростанням кількості сільськогосподарського пролетаріату. Таке явище О. І. Лугова пов'язала з погіршенням загальної соціально-економічної ситуації в Російській імперії та безправним становищем робітництва, яке вимушене було погоджуватися з поганими умовами праці. Робочий день наймитів не регламентувався законодавством і тривав «від зорі до зорі» [18]. Рівень заробітної плати був не стабільним, хоча залишався вищим, ніж в інших регіонах України. У дослідженні простежується еволюція форм боротьби сільськогосподарського пролетаріату – від стихійних неявок на роботу до масового страйкового руху під час революції 1905 – 1907 pp. Разом із тим у дослідженні відзначено, що рух сільськогосподарського пролетаріату в другій половині XIX – на початку XX ст. відставав від робітничого руху, був епізодичним і недостатньо організованим.

До узагальнюючо-довідкових праць радянських дослідників, присвячених опису хронології робітничого руху в Україні, належить Хроніка революційного робітничого руху в Україні [19]. У роботі відображено різні форми революційної боротьби робітників України, починаючи з висунання вимог, звернень до підприємців, і закінчуючи озброєними повстаннями. Наголос робився на керівній ролі Комуністичної партії на чолі з В. Ленінім, яка, відстоюючи інтереси робітників, керувала їхньою боротьбою. Основною базою, на яку спирались радянські дослідники, були документи Центрального державного історичного архіву Української ССР у Києві, державних архівів областей України. Усі події описані в хронологічній послідовності з огляду на позиції загальної політизації робітничого руху в Україні, тісного зв'язку робітничих виступів з російсько-японською війною, першою російською революцією, грудневими виступами в Україні, лютневою революцією 1917 р. Цінність праці полягає в

журналу «Літопис революції», в яких надруковано ряд статей і спогадів з історії робітничого і соціал-демократичного рухів в Україні. Всеукраїнський та місцеві істпарті підготували близько 80 збірників спогадів та документів, окремих нарисів і монографій таких авторів, як В. Манілов, М. Волин, Є. Адамович, С. Кокоско, Ф. Ястребов, М. Рубач [15]. Кілька збірників висвітлювали революційний рух на Київщині, Харківщині, Одещині, Донбасі [16]. Статті і монографії, написані під безпосереднім впливом революційних подій, зберігають свою цінність і досі. Однак, ці праці ґрунтувалися на обмеженому колі джерел, в основному на звітах фабричних інспекторів, тому не є універсальними і висвітлюють лише окремі аспекти становища робітників. У цілому, в міжвоєнний період робітнича історія висвітлювалася винятково з позицій класової боротьби. Для цього етапу була характерна однобічність та вузькість поглядів на зміст та спроби розв'язання робітничого питання в ХІХ – на початку ХХ ст. У працях, опублікованих у 1920 – 1930-ті рр., зовсім не порушувалося таке важливе питання, як формування робітничого класу, не було стверджено узагальнюючих праць з історії робітничого класу України.

На другому етапі радянськими істориками було видано фундаментальні колективні праці з історії робітничого класу Росії та окремих регіонів країни, монографії, збірники наукових статей, присвячених зародженню і формуванню робітничого класу України. До 50-ї річниці першої російської демократичної революції була опублікована монографія Ф. І. Лося, що була спрямована на дослідження змін у становищі робітничого класу України в роки реакції і революційного піднесення. Стан розвитку промисловості України на початку ХХ ст., промислове піднесення у 1911 – 1913 рр., процес посилення концентрації виробництва були розглянуті як передумови перетворень у робітничому середовищі. Для розкриття становища робітничого класу автор використав статистичні дані про кількісні показники робітників в окремих галузях виробництва, віковий склад працюючих, умови роботи на виробництві, поширення безробіття. Наводяться дані про розповсюдження у 1908 – 1910 рр. практики надання робітникам «невизначених відпусток» на тривалий строк і за свій рахунок. До того ж зайняті робітники змушені були частину своєї заробітної плати відраховувати на утримання тимчасово безробітних. Усе це зумовило загальне зниження реальної заробітної плати і зuboжіння робітничого класу в цілому. Поряд з цим простежується процес утворення організацій та спілок фабрикантів і заводчиків, роль яких зводилась до посилення експлуатації робітничого класу. Підприємці систематично зменшували розцінки і підвищували норми виробітку, внаслідок чого зменшувався заробіток робітників і відбувалося падіння життєвого рівня. Порівняно з заробітками робітників країн Європи, російські робітники заробляли у 2 – 3 рази менше [17]. Таким чином, автор змальовує картину становища робітників у

swoistym katalizatorem nie tylko dla procesu politycznego, ale także społecznego.

*Stabilna, nowoczesna i demokratyczna Turcja jest celem, który powinniśmy aktywnie wspierać w Unii Europejskiej i w Turcji*²⁶⁵. Unia jeszcze dwa lata temu powątpiewająca w sensowność dalszego rozszerzenia, dzisiaj uważa je za nieodzowne, warunkujące bezpieczeństwo i prosperitę²⁶⁶. Czy Unia Europejska na rzecz poprawności politycznej zaryzykuje *finis europae*, jeżeli Turcja mogła zaryzykować wszystko, na co pracowała nie kilkadziesiąt lat, ale kilka wieków? Można przecież wymienić przykłady niebezpiecznej ekspansji europejskiego wzorca, co zatem się stanie, jeżeli ekspandować zaczną bliżej nieokreślona europejskość. Jeżeli tradycja średniowiecznej scholastyki w dzisiejszej Europie mogła ulec sekularyzacji, dlaczego tradycja islamska nie miałaby ulec oksydentalizacji. Chociaż 57% społeczeństwa tureckiego przedkłada system demokracji liberalnej i ideę społeczeństwa obywatelskiego nad paternalistyczne rządy jednostki, a 67% stwierdziło, że religia nie może kształtować życia politycznego, nie należy zapominać, że 99% społeczeństwa wyznaje islam²⁶⁷. Chociaż Turcja jest demokracją laicką, historia pokazała, że rewolucja islamska nie jest niemożliwa, tym bardziej, że na straży tureckiego ustroju nie będzie stała armia, ale Unia. Istnieje groźba, że jeżeli Turcja nie znajdzie poparcia dla swoich interesów na terenie Unii, cały ciężar polityki zagranicznej skoncentruje na terenie świata islamskiego.

*Europa jest w istocie klubem państw chrześcijańskich i Turcja nie znajdzie w niej nigdy miejsca bez wyrzeczenia się własnej tożsamości*²⁶⁸. Kiedy w 1997 roku Unia po raz kolejny odmówiła przyznania Turcji statusu kandydata do członkostwa, władze tureckie odwołały się do hipokryzji Zachodu, dla którego Turcja była dość dobra jako partner epoki zimnowojennej, nie dość dobra na lata późniejsze. W momencie przyjmowania Grecji, Unii nie przeszkadzał niski poziom jej gospodarki, Hiszpanii nie zaszkodził baskijski separatyzm. Europejskość Turcji nie budziła wątpliwości w momencie przyjęcia do Rady Europy w 1949 roku, jej niezbędność dla systemu obrony nie była sporna w momencie przyjęcia do NATO w 1952 roku, jej znaczenie gospodarcze nie było kwestionowane w momencie przystępowania do OECD w 1961 roku²⁶⁹. Unia prawdopodobnie wyciągnęła wnioski z lat poprzednich i dzisiaj w oficjalnej retoryce kwestie kulturowe są konsekwentnie pomijane. Według dyplomatów taki ton negocjacji mógłby zaprzepaścić dokonujące się zmiany, jak to miało miejsce w 1994 roku, kiedy Rada Europejska uznała, że zjednoczenie Cypru nie jest warunkiem koniecznym członkostwa wyspy²⁷⁰.

*Półtora miliarda muzułmanów na świecie czeka, aby Turcy powstali. Powstaniemy. Rebelia rozpocznie się z mocą Allaha*²⁷¹. Słowa R. Erdogana z czasów, kiedy był jeszcze merem Stambułu, były przywoływane,

kiedy Turcja wybrała w wyborach jego własną partię, kiedy odmówiła udostępnienia baz wojskom amerykańskim przed interwencją w Iraku, kiedy pojawiły się pogłoski o jej poparciu dla terrorystycznej grupy Mili Görüs, kiedy Turcja poparła bośniackich muzułmanów. Według sondaży: 62% Turków uważa religię za najwyższą wartość, 52% nie chciałoby mieć za sąsiada chrześcijanina, natomiast 81% stwierdziło, że Unii zależy na ekspansji chrześcijaństwa²⁷². W tym kontekście warto zadać pytanie, czy oprócz tego, że Turcja jest demokratyczna i liberalna, jest także laicka? Większości Europejczykom trudno jest sobie wyobrazić zawarcie w Traktacie Konstytucyjnym inwokacji do Allaha, natomiast koniecznym jest zaakceptowanie faktu, że taki wniosek może się pojawić, o ile Unia zaakceptuje obecność państwa muzułmańskiego. Parafrazując słowa J. Nowaka, proces *wymyślenia tożsamości* nie jest zjawiskiem kilku a nawet kilkudziesięciu lat, więc jeżeliby założyć, że do takiego dochodzi w Turcji, należałoby przyjąć, że potrzeba czasu aby jego skutki mogły okazać się trwałe²⁷³.

Turecki sposób transformacji systemowo-ustrojowej jest jednak eksperymentem, podlegającym prawom nie rewolucji, ale *koniunkturalnej ewolucji* stymulowanej czynnikami zewnętrznymi²⁷⁴. Podczas gdy elity polityczne i gospodarcze będą się europeizować, społeczeństwo może nie nadażyć za tempem zmian lub też jego nadzieje nie zostaną zaspokojone, wywołując rozczarowania, a następnie bunt. Pojawiają się opinie, że do przyspieszenia negocjacji Unii z Turcją w 1995 roku, czy 2002 roku dochodziło w przededniu wyborów, z obawy przed uzyskaniem w nich poparcia przez ruch islamski i być może trzeba następnego takiego impulsu, żeby Unia podjęła konkretne działania. Powtarzając za T. Spencerem, nie można dla geopolitycznych racji udawać, że Turcja jest krajem europejskim²⁷⁵. Może zatem rozsądniej byłoby zgodzić się z jej odmiennością. W związku z tym w październiku 2004 roku Unia zapoczątkowała „dialog społeczny”, za którym oprócz wymiany młodzieży, współpracy organizacji pozarządowych oraz spotkań kulturalnych idzie rokrocznie kilkadziesiąt milionów euro²⁷⁶. Z drugiej strony jednak religijne argumenty względem Turcji nie stosowane są tylko w debacie *eurośródziemnomorskiej osi orędowników*, co można tłumaczyć zarówno podobną mentalnością i racją stanu.

Zakończenie

Turcji można mówić o występowaniu kilku tożsamości, które w zależności od okoliczności mogą się wykluczać lub nakładać, najczęściej potęgując zaistniałe problemy. Biorąc za przykład kwestię mniejszości kurdyjskiej, zważywszy że w oficjalnej retoryce władze tureckie chcą ją rozwiązać w duchu demokratycznym, jednocześnie oczekując, że to pretensje mniejszości ulegną demokratyzacji. Zwracając uwagę na budowane od niemal wieku poczucie tożsamości narodowej oraz odium ummy, islamskiej niepodzielnej wspólnoty, problem wydaje się

cipliw ta підходів до вивчення робітничої історії. Наявність єдиної концепції класової історії вже не задовольняє інтереси дослідників.

У радянських працях, присвячених робітництву, червоною ниткою проходить думка про те, що робітництво України – невід’ємна частина російського пролетаріату, один із його найбільших загонів, який пройшов ті ж самі етапи революційної боротьби, що і весь робітничий клас Росії. Українські робітники рішуче виступили на боці російського пролетаріату, підхопивши їхній революційний почин, розгорнули революційний рух в Україні [11]. Таким чином, доходили до думки про формування всеросійського пролетаріату, який, у свою чергу, внаслідок загальнодержавних перетворень, Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. і приходу до влади в Росії більшовиків уперше в історії знищив «кайдани капіталістичного рабства» [12]. Дослідження радянських науковців були спрямовані на пошук доказів існування в Україні сформованого робітничого класу з самостійними традиціями боротьби за свої інтереси та тісним зв’язком із російським пролетаріатом. Це мало означати, що в Україні існували об’єктивні передумови для перемоги соціалістичної революції. Крім того, сама революція подавалася закономірним явищем, що було підготовлене самим ходом історичного розвитку людства.

Велике державне значення мало вивчення багатонаціональної історії робітничого класу СРСР. При цьому головна увага приділялась посиленню та загостренню революційної боротьби трудящих. Вивченню історії окремих загонів робітничого класу багатонаціональної Росії, узагальненню їх досвіду, як головної продуктивної сили суспільства, в СРСР надавалося великого виховного значення. Висвітлення історії робітничого класу України, його бойових, революційних традицій спрямовувалося на патріотичне виховання нових поколінь, на долю яких випало будувати «світле комуністичне майбутнє» [13]. У переважній більшості робіт, присвячених робітничому питанню, основний наголос робився на тому, що тільки на марксистській основі стало можливим справжнє наукове вивчення історії пролетаріату [14]. Для підтримки такої ідеї абсолютизувалася марксистсько-ленінська концепція, яка, до речі, не вважалась науковою в середовищі західноєвропейських марксистів.

У перші роки радянської влади робітнича тематика була як ніколи актуальною. На початку 1920-х рр. була здійснена спроба узагальнити статистичні матеріали, розглянути соціально-економічне становище робітництва, провести порівняльний аналіз становища робітників у Росії та в країнах Європи. Значне місце в дослідженнях радянських істориків, які працювали в комісіях по вивченню історії Жовтневої революції та комуністичної партії (Істпарт), належить висвітленню робітничого і соціал-демократичного руху в Україні. За 1922 – 1923 рр. українським істпартом було видано 57 номерів

опера радянської ідеології [3]. Д. М. Шибаніц у своїй роботі розглядає напрацювання дослідників радянської доби щодо участі та ролі робітництва в революційних подіях 1905 – 1907 рр. [4]. О. П. Реєнт, В. М. Ботушанський проводять аналіз основних етапів вивчення радянськими дослідниками історії робітництва, простежують еволюцію радянської історичної думки на прикладі відображення подій революції 1905 – 1907 рр. [5]. Таким чином, створена загальна палітра радянської дослідницької роботи в сфері робітничого питання. Однак, з огляду на посилення інтересу до історії робітників, залишається актуальним вивчення широкої бази радянської історичної літератури, присвяченої зародженню і формуванню робітництва на зламі XIX – XX ст. [6].

Мета нашої роботи полягає в аналізі праць радянських науковців з історії робітництва зазначеного періоду. Джерелами статті стали дослідження радянської доби з історії робітництва другої половини XIX – початку XX ст. Передусім, це одноосібні та колективні монографії, статті та збірники статей.

Проблема формування робітничого класу, його соціально-економічне становище та участь робітників у революційній боротьбі знайшли своє відображення в історико-економічних дослідженнях промислового розвитку України в цілому, а також з історією окремих заводів та фабрик. Саме на такі дослідження були націлені історики радянської доби.

Історія вивчення робітничого питання в Україні другої половини XIX – XX ст. нараховує декілька десятиліть, періоди зростання дослідницького інтересу до проблеми чергувалися з періодами тривалого спаду. У радянській історіографії можна виділити кілька етапів. Перший припадає на 1920 – 1930-ті рр. і збігається з періодом становлення радянської історіографії. Другий етап розпочався у повоєнні роки, охопивши 1950-ті – початок 1960-х рр. Тоді були написані монографії, що детально розкривають джерела формування робітничого класу України, його кількісне зростання, зміни в соціально-економічному становищі робітників [7]. Велика увага приділялась робітничим організаціям, формуванню пролетаріату, який був опорою радянської ідеології [8]. У працях радянських дослідників цього періоду приділено увагу дореволюційному робітничому законодавству та політиці царизму в робітничому питанні [9]. Проблеми економічної боротьби робітників, як правило, ототожнювались з політичним протистоянням. При цьому акцент робився на активній участі робітників у революційній боротьбі 1905 – 1907 і 1917 рр. [10]. Третій етап припадає на 1970 – 1980-ті рр. і відзначається початком якісно нового періоду у вивченні робітничої історії, що було пов'язано зі зменшенням і подальшим усуненням ідеологічного тиску на дослідників з боку держави. Відбувається пошук нових прин-

нерозв'язувальні. Przywołując słowa S. Evertsa, Turcja nie należy do kultury europejskiej, nie należy już także do kultury bliskowschodniej²⁷⁷. Według słów T. Tülümena na drodze do demokratycznej, pluralistycznej Turcji należało coś poświęcić, przywódcy zdecydowali się poświęcić wiarę i jedność społeczeństwa *rzucając je na głęboką wodę bez instrukcji jak utrzymać się na powierzchni*²⁷⁸. W takim wypadku sytuacja byłaby o wiele groźniejsza, gdyż Turcją powodowałyby argumenty czysto instrumentalne, a chyba nie o to chodzi w idei integracji?

*Podstawową wartością, na której została ufundowana Unia nie była efektywność gospodarcza ani korzyści polityczne, ale pokój. Ten jest natomiast podzielany zarówno przez kulturę zachodnią jak i islamską*²⁷⁹. *Demokratyczny sekularyzm* wydaje się nieodzownym kryterium członkostwa, ale może być warunkiem nie do spełnienia dla kraju ufundowanego na bazie religijnej²⁸⁰. To, parafrazując słowa S. Yerasimosa, może świadczyć, że Europa nie przestała kształtować swojej tożsamości w opozycji do cywilizacji islamu i że nie jest gotowa na dialog kulturowy, a tylko na *glokalizację* własnego wzorca²⁸¹. W Turcji demokratyzacja, która powinna być spontanicznym procesem oddolnym, przybiera charakter reżimu narzucanego odgórnie. Ö. Çaha i M. L. Karaman wysuwają wniosek, że tak jak państwo w 1923 roku pochłonęło pluralistyczne społeczeństwo Imperium Otomańskiego, tak państwo europejskie pochłonie odradzające się społeczeństwo tureckie²⁸². Nie należy zapominać, że religia nie jest tylko czynnikiem stymulującym zamachowców, ale także instrumentem ładu społecznego. Odrzucając starania Turcji należy mieć na uwadze, że ropa dalej będzie decydować o losach świata, konflikt izraelsko-palestyński nie jest rozwiązany, a wielu ludzi nie zapomniało hasła *rewolucji islamskiej*. Akcesja Turcji mogłaby pokazać, że propagowana przez Unię *polityka dyplomacji* jest skuteczniejsza od *polityki siły*. Nie da się jednak przewidzieć czy nie byłoby to *pyrrusowe zwycięstwo*.

ABSTRAKT

Turcja, dla wielu obserwatorów życia publicznego i polityków, to kraj demokratyczny, świecki i otwarty na zmiany. Równie wielu jest jednak przekonanych, że kultura obca zachodniej przybiera tam formę autorytarną, kształtując zarówno stosunki polityczne, jak i społeczne. Chociaż Turcja od niemal półwiecza zgłasza chęć przystąpienia do struktur europejskich, pewne kwestie sporne między obiema stronami do dzisiaj wydają się nie mieć rozwiązania. W referacie autorka chciała nakreślić stan negocjacji Turcji i Unii Europejskiej, ile udało się zmienić, a co nie zostało zrealizowane. Autorka poddała pod rozważenie kwestię czy społeczeństwo tureckie jest przygotowane na członkostwo i czy ma świadomość jego konsekwencji. Czy gotowe na nowego partnera jest społeczeństwo europejskie i czy potrafiłoby ostatecznie zaakceptować

jego specyfikę kulturową i religijną. Przede wszystkim jednak czy przewidywane przez niektórych zerwanie negocjacji jest na tyle zasadne, że argumenty przemawiające za nim rekompensowałyby jego skutki.

SUMMARY

For many observers of public life and politicians Turkey is a democratic, secular country, open for changes. As many are convinced however that culture alien for European one, takes there an authoritarian form shapes both political and social relations. Although Turkey applies for membership in European structures from nearly half-century, some contentious issues between both sides appeared not to have a solution. The author wanted to outline the condition of Turkey - European Union negotiations, that managed to be achieved, but haven't been executed till now. The author submitted to discussion readiness of Turkey for the accession and awareness of its consequences, whether Europeans are prepared for a new partner and if they can accept Turkish cultural and religion specificity.

на питаннях, пов'язаних з чисельністю, складом робітничого класу, особливостями його формування в Росії, умовами життя та праці промислових робітників. Дослідження проводились в заданому ідеологічному фарватері. У роботі показано загальний стан дослідження теми, а також зроблено спробу висвітлити досягнення й недоліки радянської історіографії. На сучасному етапі розвитку української історичної науки залишається актуальним дослідження становища робітничого питання в радянській історіографії. Подальше вивчення теми дозволить створити повну картину історії українського робітництва кінця XIX – початку XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. економіка українських земель розвивалась в умовах формування аграрно-промислового ринку вільної конкуренції. Особливо швидко нові капіталістичні відносини розповсюджувались в українських землях, що перебували у складі Російської імперії. На цей процес впливав ряд факторів: вигідне географічне розташування земель, сприятливі природно-кліматичні умови, значні поклади корисних копалин, розташування ринків збуту готової продукції, наявність вільної робочої сили.

У цих умовах зростає необхідність у робітниках. Тому вивчення становища робітництва необхідне для створення повної картини історії України зазначеного періоду. Ця проблема була широко представлена у радянській науковій літературі. Більше того, вона виступала своєрідною візитівкою тогочасного дослідницького середовища. Протягом кількох десятиліть відбулося нагромадження фактичного матеріалу та сформувалася концепція, яка ґрунтувалась на марксистсько-ленінській методології. Відчувається необхідність у переосмисленні радянських підходів до вивчення становища робітників України на зламі XIX – XX ст.

Існує достатня кількість досліджень, що розкривають внесок радянських істориків у вивчення робітничого питання. Серед них слід зазначити роботи Л. М. Іванова, О. П. Маркевича, Ф. І. Назаренко, Д. М. Шибанця, О. П. Реєнта, В. М. Ботушанського, які націлені на розкриття конкретних напрямків та принципів в історичному дослідженні, що використовувались радянськими авторами. Л. М. Іванов, на основі аналізу досліджень Ф. Є. Лося, О. О. Нестеренко, Є. С. Компана, робить висновок про існування в радянській історіографії двох напрямків історичного дослідження – вивчення соціально-економічного і політичного становища робітників та дослідження форм робітничої боротьби і страйкового руху [1]. О. П. Маркевич, Ф. І. Назаренко наголошують на наявності єдиних принципів дослідження робітничої історії, що побудовані на концепції класової боротьби [2]. Згідно з цим підходом робітництво розглядалось як провідна верства суспільства, рушійна сила революційної боротьби,

5. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения. – М. : Леман и Сахаров, 1919. – С. 18.
6. Кондратьев И. Д. Аграрный вопрос о земле и земельных порядках / И. Д. Кондратьев. – М. : Универсальная библиотека, 1917. – С. 42. – (Серия Лига аграрных реформ).
7. Там само.
8. Порш М. Из статистики Украины / М. Порш // Украина: Науковий та публіцистичний щомісячний журнал. – 1907. – Т. III. – С. 24–45.
9. Аграрный вопрос. Сборник статей издания кн. П. Д. Долгорукова и И. И. Петрункевича // Кн. Долгоруков. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения. – С. 2.
10. Левитский В. Ф. Аграрный вопрос в России / В. Ф. Левитский // Брейер Л. К., Брун М., Воробьев Н. И., Герценштейн М., Ден В. Э. Аграрный вопрос: Т. 2. – М. : Беседа, 1907. – С. 223.
11. Там само.
12. Янсон Ю. Опыт статистических исследований о крестьянских наделах и платах / Ю. Янсон. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1877. – С. 73.
13. Сифман Р. И. Динамика численности населения России за 1897–1914 гг. / Р. И. Сифман // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. – М., 1977. – С. 62–68.
14. Материалы комиссия по исследованию вопроса о движении с 1861 г. до 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями европейской России. Разработано департамент. Окладных сборов. III часть. – СПб., 1903. – С. 159–161.
15. Доклад Харьковской губернской земской управы чрезвычайному губернскому земскому собранию 12 июня 1905 г. по экономическому отделу (Б. И. Каразина). – Харьков, 1905. – С. 27.
16. Левитский В. Ф. Вказ. праця. – С. 229.

ББК 63.1(4Укр)5

Муравік Г. М.

ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ СТАНОВИЩА РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На основі аналізу основних праць радянських авторів, присвячених становищу українського робітництва на зламі ХІХ – ХХ ст., розкрито соціально-економічне становище робітників, економічні та політичні форми боротьби робітників за свої інтереси. У більшості досліджень радянської доби увага акцентувалась

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

ББК 474. 03(о) + 474(4 Укр)

Гветадзе І. Г.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНОЗЕМЦІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті аналізується просвітницький напрямок в діяльності благодійних товариств іноземців на півдні України протягом ХІХ – початку ХХ ст. Досліджуються основні напрямки просвітницької діяльності, методи роботи, форми надання допомоги на розвиток освіти. Звертається увага на різноманітність форм роботи цих організацій.

Суспільні зміни середини ХІХ ст. на новий щабель актуальності підняли питання просвітництва. Процеси капіталістичного розвитку Південної України з одного боку, а також складний комплекс проблем, пов'язаних із боротьбою національно-охоронних і асиміляторських тенденцій в середовищі етнічних громад, змушували суспільство й окремих його представників шукати оптимальні шляхи підвищення культурного й освітнього розвитку населення, незалежно від того, яким бачилося національно-культурне майбутнє етнічної спільноти – у збереженні ідентичності або ж у культурній інтеграції в російське суспільство. І в тому, і в іншому випадку необхідні були зусилля, спрямовані на створення системи освітньої й культурної роботи серед широких мас населення.

Деякі аспекти культурно-просвітницької діяльності іноземців на півдні України представлені в роботах І. Гребцової [1], Ю. Гузенка [2], В. Ганзуленка [3].

Мета цієї розвідки полягає в тому, щоб на підставі комплексного вивчення джерел та літератури, висвітлити основні напрямки просвітницької діяльності іноземців на півдні України протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Серед національних товариств півдня України в кількісному вимірі слід в першу чергу виділити єврейські.

Так, у жовтні 1863 р. в м. Одесі одним із перших розпочало свою діяльність об'єднання «Праця», відкрите на кошти Єврейського благодійного товариства. Воно мало свої майстерні, училище. Метою об'єднання було «распространение между евреями г. Одессы знаний и оказание помощи еврейским детям, которые хотели обучиться ремеслам и искусству» [4]. Це об'єднання було утворено для поширення між членами єврейського товариства м. Одеси ремісничих знань. Членами товариства «Праця» могли бути особи будь-якого звання й стану, що вносили одночасно до каси не менше 1 руб. сріблом та погоджувалися щомісяця вносити по 25 коп. Кошти на потреби брали з

членських внесків, пожертвувань, оплати учнями за навчання в училищі, міської допомоги [5].

У 1867 р. одеські євреї отримали дозвіл на заснування відділення Товариства поширення просвітництва серед євреїв. Кількість почесних і дійсних членів товариства та благодійників уже в 1868 р. складала біля 150 [6].

Головним завданням товариства стало надання допомоги вихідцям з бідних єврейських сімей в оплаті за навчання в середніх і вищих навчальних закладах, а також розширення доступу єврейським дітям до початкової освіти. Одним із основних завдань Товариство поширення просвітництва між євреями вважало виділення стипендій молодим людям, які виявили бажання стати рабинами.

Товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей міста Одеси, яке виникло у 1899 р., утримувало дитячу безкоштовну їдальню, денний притулок, інтернат та майстерню рукоділля для матерів [7]. Товариство здійснювало допомогу не лише безпосередньо дітям-сиротам, а й батькам – у вигляді надання роботи, позик. Найбідніші родини отримували вугілля, мацу. В їдальні годували від 130 до 280 дітей [8].

Окрім утримання при притулку початкової школи, товариство ще сплачувало за навчання єврейських дітей, які вчилися в інших навчальних закладах. Так, у 1910 р. розмір такої допомоги склав 1570 руб. 50 коп. Того ж року в об'єднанні налічувалося 144 особи, які зробили внески на суму 720 руб. А всього надходжень було 8033 руб. 77 коп. На утримання притулку було витрачено 5280 руб. 12 коп. [9]. У 1912 р. внески збільшилися й становили вже 6210 руб. 94 коп. Збільшилася також допомога на навчання в інших навчальних закладах – 2063 руб. [10].

Товариство допомоги бідним євреям 1 березня 1905 р. прийняло в своє відання від учителя Когона (він став завідувачем закладу) спеціальний притулок для глухонімих єврейських дітей. Цей заклад став першою й єдиною на той час в Росії школою для глухонімих єврейських дітей. Тут навчали усній мові, грамоті, молитвам давньоєврейською мовою, ремеслам. Викладання проводилось за програмою урядових шкіл для глухонімих [11]. У притулку навчались 23 дитини у віці від 9 до 13 років. Утримувався заклад за рахунок коштів від кухлевого збору (500 руб.), єврейського поховального братства (240 руб.), разових пожертв, постійних членських внесків та прибутків від вистав (4,5 тис. руб.) [12].

Опіка над дітьми з фізичними вадами не обмежувалась діяльністю лише єврейських організацій. Ідея влаштування в Одесі школи для виховання сліпих дітей виникла ще в 1883 р., а на початку 1887 р. – реалізована. Цікаво, що початковий капітал на здійснення цього задуму був зібраний за рахунок штрафів, які запровадив голова південно-західних залізниць за простоювання вагонів в Одеському порту (3 руб. з вагона щодобово). На 1 січня 1887 р. назбиралась сума понад 67 тис. руб. [13]. 11 квітня

XX ст. малоземелля вважали складником аграрної проблеми та однією з основних причин бідності селянства.

РЕЗЮМЕ

Стаття аналізує аграрну проблему кінця XIX – початку XX століття очима наукової інтелігенції. Розкривається значення крест'янського малоземелля в дослідженнях дореволюційних учених, які в своїх роботах подавали детальний аналіз ситуації в аграрному секторі. Погляди учених щодо досягнень результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу, тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення і застосування.

Ключевые слова: аграрная реформа, малоземелье, дореволюционные ученые, крестьянство, аграрный сектор, аграрная проблема.

SUMMARY

The author analyzes the agrarian problem at the end of XIX – at the beginnings of XX centuries through the views of scientific intelligentsia. Importance of small peasant farms is revealed in the researches of pre-revolutionary scientists who gave a detailed analysis of the situation in the agrarian sector. The scientists' views concerning the results on the agrarian question draw special attention therefore their activity deserves on further studying and application.

Key words: agrarian reform, small peasant farm, pre-revolutionary scientists, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 – 90-ті рр. XIX ст.). – К., 1970. – С. 11–15; Його ж. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – С. 15–19; Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – М., 1989. – С. 4–10.
2. Коновалов В. С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в нач. XX в.): Аналитический обзор. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – 384 с., Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у XX ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) // Проблеми освіти. Наук. Метод. зб. – К., 1995. – 260 с., Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 338 с.
3. Кауфман А. А. Очерк способов полеводства в Ишимском округе. Сборник статей / А. А. Кауфман. – М.: Изд. Г. О. Лемана и Б. Д. Плетнева, 1902. – С. 12.
4. Кауфман А. А. Аграрный вопрос. Курс лекций / А. А. Кауфман. – М.: Московское Общество Народных Университетов, 1907. – С. 42.

умови додаткових заробітків у вигляді місцевих і відхожих промислів, найму батраками у поміщицькі господарства. До того ж, розміри наділів на душу усіх категорій селян до 1900 р. значно скоротилися внаслідок зростання населення. Зокрема чисельність чоловіків за 40 пореформених років збільшилося на 40 %. Найбільше це зростання зафіксоване в українських губерніях – у 2,5 рази, що значною мірою пояснювалося переселенням селян у цей край з інших місцевостей. Найменшими наділи до 1900 р. виявилися в південно-західному районі – 1,4 дес. (по окремих губерніях – 1,2 – 1,7 дес.), у Харківській губернії – 1,9 дес., у Катеринославській – 1,7 дес. Скорочення наділів особливо було відчутно для колишніх поміщицьких селян, що одержали менші наділи, порівняно не тільки з колишніми державними, але й з удільними селянами [13].

Уявлення про селянське малоземелля на початок ХХ ст. поглиблюється при оцінці його для окремих повітів винятково для поміщицьких селян. Середня норма душевого наділу в Харківській губернії при середній нормі наділу на душу для всіх розрядів селян в 1,0 зменшувалася до 0,5 дес. у Сумському повіті, до 0,8 дес. у Валківському, Ахтирському, Лебединському повітах. Ця ж норма наділу вважалася звичайною в масі повітів інших малоросійських губерній [14]. По українських губерніях на 1900 р. наділами в 1 дес. і менше на 1 душу були забезпечені 767 тис. осіб; наділами від 1 до 2 дес. – 2 200 тис.; від 2 до 3 дес. – 4 287,6 тис. осіб [15].

Поставивши за мету з'ясувати причини економічного занепаду селянина, В. Левитський звернувся до розгляду стану селянського землеволодіння й землекористування. При цьому він відзначає недостатність первісних земельних наділів, визнану ще в епоху звільнення, що призвело до подрібнювання наділів, і зумовило строкатість земельного забезпечення при загальній його недостатності. На думку В. Левитського, сукупність раніше розглянутих факторів спричинила такий вид нестачі землі, який можна назвати абсолютним малоземеллям. Але в селянському побуті набула поширення інша форма відносного земельного дефіциту, яка настільки ж погіршувала економічне становище селян, як і абсолютний недолік земельної площі. Вона виявлялася у нестачі спеціальних угідь: луків, випасів для худоби, що зумовлювало відрізаність водопоїв і колодязів, робило вкрай незручним прохід селян до земель. У багатьох селах відчуження значного простору землі під залізничне полотно й перетинання селянських полів залізничними лініями завдало величезних економічних збитків селянському господарству [16]. У всіх цих випадках створювалися істотні незручності, перешкоди для ведення селянського господарства.

Отже, дореволюційні науковці селянські наділи визначали недостатніми для всіх категорій селян. Таким чином, в Україні на початку

1887 р. у залі міської думи зібралися 17 членів-засновників Одеського відділення Марійського опікуництва допомоги сліпим дітям, які обрали членів правління: Н. М. Зелену – дружину градоначальника контр-адмірала П. О. Зеленого, міського голову Г. Г. Маразлі, губерньського предводителя дворянства І. І. Куріса та інших [14]. На першому ж засіданні було прийняте рішення про відкриття школи для 10 сліпих хлопчиків. З цією метою один з місцевих мешканців – дворянин М. Ф. Маврогордато надав 1 тис. руб. для «наймання приміщення та початкове обладнання. Школа почала функціонувати з 1 грудня 1887 р. [15].

19 червня 1904 р. в Миколаєві було утворено «Товариство піклування про бідних та безпритульних єврейських дітей». Розпочало воно свою діяльність із найму приміщення для догляду за 14 хлопчиками [16]. 22 серпня 1904 р. товариство отримало в дар будинок під притулок від миколаївського купця першої гільдії А. Я. Клеймана [17]. У червні 1907 р. Миколаївський градоначальник В. М. Зацаренний дозволив товариству влаштування палітурної майстерні при притулку. Це було зроблено для надання його вихованцям ремісничих навичок [18].

У 1910 р. утримання одного вихованця на рік коштувало товариству 150 руб., діти отримували якісне харчування. У тому ж році кількість вихованців притулку доходила до 42 осіб. З них повними сиротами були 10 дітей, інші мали батька або матір.

Протягом 1901 р. товариством Миколаївського товариства допомоги поневіреним з євреїв комерційним службовцям та дрібним торговцям було відкрито тимчасовий притулок для безпритульних дівчат-сиріт [19].

Так, наприклад, училищу Ф. С. Вулих було надано 1930 руб. 46 коп. як оплату за навчання 152 єврейських дівчат. У наступному 1902 р. в училище Ф. С. Вулих влаштовано 82, а в тимчасовому притулку утримувалося 33 дівчинки. Водночас було здійснено допомогу 160 родинам на загальну суму 1281 руб. 60 коп. [20].

Товариство відкрило ремісниче училище, де вчилися єврейські діти, причому 12 з них спілка навчала за свій рахунок. Училище мало свої майстерні: слюсарну, ковальську, столярну. Після закінчення училища учні склали іспити. Якщо юнак отримував звання майстра, товариство надавало йому грошову допомогу на відкриття в Одесі своєї майстерні [21].

Одеські греки, після свого затвердження у місті, звернулися до культурно-освітніх проблем. Головними напрямками, за якими розвивалось новогрецьке просвітництво в Одесі, були: 1) створення шкіл та наукових закладів; 2) відкриття типографій з грецьким шрифтом; 3) створення осередків грецької культури – церков, театрів [22].

У 1817 р. було відкрито грецьку школу, курс наук якої включав комерцію, російську, давню та сучасну грецькі мови, релігію, при-

родничі й гуманітарні науки та італійську мову. Незабаром вона набула репутації найкращої школи в Одесі, другої після Рішельєвського ліцею. Підтримувана переважно місцевою грецькою громадою, грецька школа (Грецьке комерційне училище) приваблювала студентів з інших грецьких колоній та із самої Греції [23].

Політика російського уряду стосовно Грецького комерційного училища протягом XIX ст. була досить толерантною. Про це свідчить, зокрема, Височайше затверджене положення Комітету Міністрів «О цензуре издаваемых в Одессе Греческих и Латинских книг» [24].

У «Записці» до цього документа йдеться про те, що «Высочайше утвержденным в 24 день Июня 1819 г. положением Комитета Министров дозволено, составившейся в Одессе, на 10 и более лет, Типографской Компании, учредить там Типографию, для печатания книг на Греческом... языке, как для чтения, так и для образования юношества... В 18 день Генваря 1820 г. удостоена Высочайшего утверждения инструкция Цензору, при сей Компании полагаемому...» [25]. Далі йшлося про те, що керівництво Одеського Еліно-Грецького училища звернулося з проханням про дозвіл надрукувати в типографії при училищі деякі навчальні книги. Необхідність просити такого дозволу була обумовлена виходом «Статуту про цензуру» від 10 квітня 1826 р.

Із клопотання керівництва Еліно-Грецького училища випливало: «1) Что Типографическая в Одессе Компания, составившая капитал для покупки всех нужных в Типографию вещей, и для пособия при заведении оной, передала сие дело Директорам Эллино-Греческого Училища, дабы они старались довершить начатое ею; 2) Что Директоры означенного Училища намерены ныне открыть предоставленную их попечению Типографию, для печатания необходимых нужных Училищу своему, Эллино-Греческой Грамматики и других учебных и классических книг, и испрашивают на сие позволения» [26].

Внаслідок клопотання було надано дозвіл друкувати книги грецькою мовою, у тому числі підручники для Грецького училища («...по разрешению местной Цензуры, состоящей из Цензора и его помощника...») [27].

Таким чином, у першій третині XIX ст. одеські греки легітимно мали право на користування рідною мовою, у тому числі й на отримання освіти рідною мовою.

Грецьке благодійне товариство мало право утримувати на власні кошти релігійні, освітні та інші грецькі установи.

Всередині 70-х років XIX ст. члени грецької громади Одеси вирішили заснувати нову гімназію. У 1870 р. з цією метою був створений спеціальний Комітет, до складу якого ввійшли: С. Раллі, А. Параске-

до категоричного висновку про повсюдну недостатність наділів. В одних губерніях вони недостатні для постачання необхідної кількості хліба для людей і корму для худоби, а в інших губерніях – річного врожаю ледь вистачало для прогодування самих землевласників, але нічого не залишалось для сплати податків і інших необхідних витрат селянського побуту.

Досліджуючи Херсонську й Таврійську губернії, Ю. Янсон стверджував, що природно-кліматичні умови прямо призначили цю територію для землеробства, перетворивши її на житницю Росії. Однак, для селянського класу умови життя гірші тим, що тут середні наділи були меншими, ніж у нечорноземній смузі. У поміщицьких селян – значно менше, так що різниця між наділами цих селян і колишніх державних була набагато меншою, ніж у чорноземній смузі. У цій сприятливій для землеробства смузі, за розрахунками Ю. Янсона, при врожаї озимих хлібів у 4,86 і ярових хлібів у 4,11 пудів з дес., при повсюдному пануванні трипілля потрібно для задоволення необхідних потреб харчування родини й доставляння кормів для худоби наділ у 5 дес. на особу і по 10 дес. на родину. З огляду на це стає очевидним, наскільки значним був дефіцит у селянському бюджеті при перевазі в цьому районі колишніх поміщицьких селян, у яких вищий наділ на душу не доходив до 4 дес., знижуючись у нестеповій смузі до 2,5 дес. і нижче. Становище селян з нижчими наділами й батраків було ще гіршим.

Згідно з реформою 1861 р. земельне забезпечення селян південно-західних і північно-західних губерній виявилось нижчим, ніж у середній чорноземній смузі. Державних селян, що одержали порівняно з іншими категоріями селян більший наділ, у цих губерніях було небагато. Переважали ж колишні поміщицькі селяни, що становили у цьому краї 82 % сільського населення, які були наділені недостатньо і вкрай нерівномірно. Ті розходження в матеріальному становищі селян, які в російських губерніях зумовлювалися вищими, нижчими і четвертними наділами, в українських губерніях підсилювалися розходженням між наділами тяглими, пішими, городніми, батраками й, нарешті, існуванням великої кількості безземельних селян, чиншевиків, що втратили свої права на землю. І для цієї смуги виходить той же висновок про недостатність селянських наділів. У найпридатнішій землеробській губернії – Київській – при найвищій нормі наділення в 4,5 дес. на душу – земля тільки могла прогодувати селянина, а на податки потрібно заробляти на стороні. Але цей рівень забезпечення, значно знижувався для «піших», «батрацьких», наділів, поширених в українських губерніях [12].

Професор Ю. Янсон вважав, що редакційні комісії ставили завдання – сформувати для всіх розрядів селян норми наділів, які давали б можливість селянам годуватися й платити податки тільки за

всім інший принцип, а саме: селянам була відведена кількість землі, достатня для забезпечення їхнього побуту за умови додаткових заробітків як від різного роду промислів, так і від роботи з найму в поміщицьких господарствах. При узгодженні цього редакційні комісії відступилися від принципу збереження існуючих за кріпосного права селянських наділів, прийнявши дві норми – вищого й нижчого наділу, причому перша встановлювалася нижче від вищого наділу, який уже існував. Подальші відхилення від первісного завдання редакційних комісій – забезпечити селян землею – виявилися в допущенні ними дарових і четвертих наділів, у злидарському наділенні бобирів, у звільненні без землі однодворців, що утворили клас безземельних селян, за якими збереглася, і то не скрізь, тільки одна садибна осілість. Рівномірність земельного забезпечення різко порушилася ще й тим, що були прийняті зовсім різні норми подушного наділення для трьох категорій селян – державних, удільних і поміщицьких. Для кожної з них норма наділення варіювалася по різних регіонах держави [10].

Таким чином, В. Левитський стверджував, що реформа 1861 р. свідомо переслідувала мету наділити селян землею в розмірі, недостатньому для зайнятості всіх трудових сил родини. Була розроблена ціла градація норм наділення, у різній мірі недостатніх, створивши крайню строкатість земельного забезпечення селян. Факт недостатності селянських наділів, розподілених за Положенням 19-го лютого, повсюдно стали відзначати ще в сімдесяті роки перші земсько-статистичні роботи, окремі дослідники.

В. Левитський зазначав, що для того, щоб не повторити помилок селянської реформи 19 лютого 1861 р., необхідними супутниками наступної земельної реформи мали стати: широкий розвиток народної освіти, всесвітня організація агрокультурної допомоги населенню засобами держави і земств, широке розповсюдження меліоративного кредиту, здійснення політичних свобод з усуненням всіх недоліків адміністративного і правового устрою взагалі, і тих його сторін, які безпосередньо стосувалися селянства [11]. Він вважав, що положення про селян свідомо переслідувало завдання наділити селян землею в розмірі, недостатньому для заняття всіх трудових сил родини. Причому, здійснило цілу градацію норм наділення, у різній мірі недостатніх, створивши крайню строкатість земельного забезпечення селян.

Велике враження на суспільні кола справила книга професора Ю. Янсона «Досвід статистичного дослідження про селянські наділи й платежі». На підставі урядових і земських даних автор показав недостатність селянських наділів як основну причину економічної незабезпеченості селян. Ю. Янсон зробив фактичні підрахунки прибутковості селянських земель для всіх типів наділів, після чого прийшов

вес, Г. Маразлі, А. Зафіріс, К. Кондопулос, А. Тібопулос, Г. Кефалос, Е. Калафатіс, К. Каравіас, С. Комбофеклос та архімандрит Вулізмос. Грецьке благодійне товариство, що надавало фінансову допомогу мало-забезпеченим грекам, а також організовувало культурно-освітні заходи виділило кошти для першого року діяльності цього училища [28].

5 листопада 1872 р. відбулося відкриття й освячення училища. Утримувалося воно за рахунок Грецького благодійного товариства, яке щорічно надавало для цього кошти в сумі 2000 руб. сріблом. Фінансову допомогу здійснювало також грецьке комерційне училище. Крім того до бюджету училища надходила платня за навчання й приватні пожертвування представників грецької громади міста.

Спочатку грецьке дівоче училище розміщувалося в будинку М. Маврокордато. Орендна платня за приміщення, що винаймалися, складала 1100 руб. на рік. Через рік після відкриття кількість учениць училища збільшилася до 95 осіб, і виникла потреба у розширенні площі училища. У новому навчальному році були орендовані ще три кімнати в тому ж будинку, після чого орендна плата збільшилася на 400 руб. [29].

На кошти товариства було створене Грецьке жіноче училище, яке відкрилося 2 червня 1872 р. 2 червня 1874 р. цей заклад отримав назву «Еллінське Родоканакієвське дівоче училище» на честь голови товариства Ф. Родоканакі, який не тільки стояв біля його витоків, а й пожертвував на його будівництво приблизно 40 тисяч руб. сріблом, запросив висококваліфікованих викладачів [30]. Уже в 1878 р. в ньому перебувало 168 дівчат, з яких 120 вчилися безкоштовно, а 20 повністю утримувалися за рахунок товариства [31].

Грецьке Родоканакієвське училище відвідували не тільки діти греків Одеси, але й приїжджі з Бессарабії, Приазов'я та інших місць їх компактного проживання, крім того, в училищі вчилися росіянки, французьки, сербійки та ін. Навчання було платним і становило в середньому 36 руб. на рік, однак розмір оплати залежав від фінансових можливостей родин учнів. Дівчата з тих родин, що не могли сплачувати за навчання, вчилися безкоштовно [32].

У 1879 р. при Грецькому Родоканакієвському училищі був відкритий фребелевський дитячий садок, який став першим дитячим садком в Одесі. Він відрізнявся від інших дитячих садків тим, що багато дітей відвідували його безкоштовно, за рахунок коштів, наданих Грецьким благодійним товариством.

Усі предмети в училищі читалися грецькою мовою, виняток становили російська мова, російська історія й географія Росії [33]. У 1879 – 1880 р. кількість викладачів збільшилася до 15 [34], а в 1911 – 1912 р. їх кількість складала 19 осіб [35].

Грецьке Родоканакієвське дівоче училище було одним із кращих навчальних закладів міста, тому кількість бажаючих одержати в ньому освіту постійно збільшувалася. У 1874 р. кількість учнів в училищі,

включаючи й дитячий садок, становила 112 осіб [36], а в 1914 р. училище відвідувало вже 255 осіб.

Німецькі колоністи півдня України організували лише початкові школи, які, власне, самі й утримували. Сучасний дослідник історії німецької громади в Україні В. Васильчук зазначає, що представники німецької громади «досить великого значення надавали школі й освіті взагалі. Переселившись на українські землі, вони перенесли на нове місце проживання зразки тієї школи й те ставлення до освіти, яке побутувало в їхньому середовищі на батьківщині... Організувати шкільну справу доводилося буквально з нуля, до того ж в умовах матеріальної скрути, яку відчували колоністи в перші роки свого перебування на території України. Більшість переселенців не мали можливості виділяти кошти на громадські потреби, тому переважна частина колоній у цей час ще не могла забезпечити себе окремою шкільною спорудою» [37].

Однією з перших форм добродійної діяльності німецьких громад стали «сирітські каси», покликані займатися соціальним захистом дітей-сиріт: вони оплачували навчання й виховання таких дітей, опікувались станом їх майна тощо. Кошти таких кас формувалися за рахунок членських внесків німецької громади кожної колонії, а також за рахунок певних добродійних акцій та добровільних пожертв членів громади [38]. Усі питання добродійності знаходилися у віданні релігійних общин та їх керівників.

Господарство, заведене німецькими колоністами, як правило, давало досить непогані прибутки, тому школи виникали в першій рік-два після організації колонії.

У 1887 р. в Україні діяльність всіх іновірських шкіл була скасована. Їх було передано до відомства Міністерства народної освіти.

Таким чином, просвітницький напрямок був одним із домінуючих в діяльності благодійних товариств іноземців. Переважно всі навчальні заклади представників національних громад утримувались власним коштом – переважно за рахунок благодійних товариств, заможних членів громад, пожертвувань, відрахувань відсотків від прибутків страхових компаній або інших комерційних закладів.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется просветительское направление в деятельности благотворительных обществ иностранцев на Юге Украины на протяжении XIX – начала XX в. Исследуются основные направления просветительской деятельности, методы работы, формы предоставления помощи на развитие образования. Обращается внимание на разнообразие форм работы этих организаций.

Ключевые слова: просветительство, благотворительность, иностранцы, Южная Украина, благотворительные общества.

з половини, ні за гроші для випасу худоби, толоки, і після збирання хліба також не віддає, а купцям наймає все огульно під ватагу, а нам – хоч пропадай не ївши. Проти дворів наших – колодязь для водопою худоби й для самих. Ми користувалися ним споконвіку, а тепер не дозволяє не те, що худобу напувати, а самим не дає, хоч, не пивши, пропадай. А нам без цього ніяк не можна обійтися, тому що на нашій землі води ніякої немає, земля поміщика обійшла нас навкруги: із правого боку підійшла під хати на три сажні, з лівого боку сажнів на 5, а проти дворів – сажнів на 20. Маємо по одному коню, по корові, і нема де їх випасати, тому що в нас мало землі своєї, а на землю поміщика зайде наша курка або кінь, – він зараз жене в економію й стягує штраф, який хоче, і нам податися нікуди, тому що поміщик на кожному краї нашого села поставив сторожів. А без цієї землі нам жити ніяк не можна, тому що ми дуже малоземельні, – так що своєї землі вистачає тільки на 2 місяці прожити, а крім землі поміщика, нема де взяти, тому що куди не підеш по околиці, – все його земля» [9].

В. Левитський, досліджуючи аграрну проблему з точки зору селянства, зокрема у праці «К решению аграрного вопроса», пов'язував її із загальнішим питанням – економічним занепадом селянського класу. Першу причину занепаду він вбачав у дефіциті землі у селян (абсолютне малоземелля). Друга причина, на його думку, полягала в черезсмузжій й невідповідній у господарському відношенні конфігурації надільних земель і пов'язаних із цим незручностях проїзду й проходу, відрізаності водопоїв, а також у недоліку спеціальних угідь, луків, випасів, а іноді лісів (відносно малоземелля). Третім помітним фактором занепаду економічного становища селян виступала відсталість системи ведення господарства (архаїчні прийоми землеробства із трипліллям). Четверта причина – адміністративно-політичний лад взагалі, і особливо ті його сторони, якими він дотинається з селянським класом. Таким чином, вказує професор, перш ніж перейти до з'ясування способів вирішення аграрного питання й оцінки тих початків, на яких повинне бути засноване забезпечення селян землею, необхідно на основі об'єктивного аналізу всієї сукупності причин, що створюють економічну незабезпеченість селянського класу, врахувати відносно значення кожної з них.

Абсолютне малоземелля В. Левитський пояснював тим, що при складанні Положення про селян 1861 р. редакційними комісіями передбачалося виробити для них нормальний наділ у розмірі, достатньому для того, щоб зайняти всю річну працю селянських сімейств. Редакційні комісії спочатку й установили, як загальний принцип земельної реформи, що селянам повинно бути «відведено належне по місцях зручності кількість землі для їхнього побуту, і для виконання їхніх обов'язків перед урядом і суспільством». Але вони незабаром відступили, і в основу наділення селян землею було покладено зо-

й технологічну відсталість; нераціональність розташування селянських земель; нерівномірність розміщення трудового селянства; жорстку експлуатацію селянства з боку торговельного капіталу й землевласників, що обмежувало розвиток селянського господарства; привласнення поміщиками прибутку, що створювався трудовими зусиллями селянства (присвоєння ренти).

І. Кондратьєв, деталізуючи кожний недолік, зауважив, що «перше зло наших земельних порядків» полягало в селянському малоземеллі. Унаслідок скасування кріпацтва, селян, по суті, звільнили малоземельними. Вони не одержали навіть тієї землі, якою користувалися при поміщиках. Приблизно одну п'яту цієї землі відрізали на користь поміщиків. Дослідник наводить факт, що на одну душу населення після скасування кріпосного права надільної землі припало трохи більше 4,5 дес. Але до 1900 р. населення збільшилося майже вдвічі, і цей показник скоротився до 2 дес. Щоправда, це середні показники. У дійсності, в процесі звільнення від кріпосництва, селяни одержали неоднакові наділи. Зокрема, державні селяни одержали найбільший наділ. У середньому по 6,5 дес. і більше на душу. Кріпосні селяни, які становили найчисленнішу групу (майже половина всіх селянських дворів), одержали близько 3 дес. на душу [6]. Найменш забезпеченими серед колишніх кріпаків виявилися так звані «дарчі селяни». Вони погодилися одержати лише четверту частину звичайного наділу, але без викупу. І такі селяни по дев'яти українських губерніях Європейської Росії становили десяту частину поміщицьких селян. Одержавши близько десятини на рев'язьку душу, «дарчики» не мали змоги вести господарство. Не можна забувати також, що двірські селяни взагалі не одержали ніякого наділу.

На справедливу думку І. Кондратьєва, різні групи селянства при скасуванні кріпацтва були поставлені в неоднакові умови, що стало однією з найважливіших складових аграрної проблеми, оскільки більша частина селянства була приречена відразу на малоземелля. Передусім це – кріпаки всіх категорій [7]. Як наслідок, селянство бідувало, здатне працювати, воно не мало куди застосувати свою працю. Із часом становище селян погіршувалося. Завдяки зростанню чисельності населення малоземелля загострювалося, охоплюючи все ширші маси. У 1861 р. питома вага селянських дворів з наділом 5 дес. становила 11 %, у 1905 р. – 23 %. А кількість дворів із наділом менше 8 дес. перевищувала 50 % [8]. Ці показники яскраво засвідчують причину загострення земельного питання.

Становище селян ставало зовсім безвихідним, коли відносно малоземелля поєднувалося з малоземеллям абсолютним. Цей бік селянського земельного нестатку знайшов відбиток у доповіді селян Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії про свої потреби повітовому комітету: «Поміщик N землі нам ніяк не віддає, ні

SUMMARY

The article deals with the charity directions of foreigners in the South of Ukraine during the 19th – the beginning of the 20th century. The reasons for charity activities, their methods of working, and forms of charitable activities have been studied; the comparative analysis of ways of money attraction has been carried out. Attention is paid to the varieties of forms of organizations' activities.

Key words: charity, foreigners, the South of Ukraine, charitable companies.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова. – Одесса, 2006. – 362 с.
2. Гузенко Ю. І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко: Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 – історія України. – Черкаси, 2004. – 241 с.
3. Ганзуленко В. П. Римо-католицькі громади півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект / В. П. Ганзуленко // Південний архів. – Вип. XXVIII-XXIX. – Херсон, 2008. – С. 280–287.
4. Исторический очерк Одессы. К столетнему юбилею со дня завоевания. – Одесса, 1889. – С. 45.
5. Держархів Одеської області. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 133.
6. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова. – Одесса, 2006. – С. 248.
7. Отчет о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 г. Год третий. – Одесса, 1902. – С. 3.
8. Там само. – С. 9, 25.
9. Отчет правления «Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях Николаева» за 1910 г. – Николаев, 1911. – С. 21.
10. Отчет правления «Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях Николаева» за 1912 г. – Николаев, 1913. – С. 35.
11. Отчет о состоянии школы-приюта для еврейских глухонемых детей в г. Одессе за 1905 – 1911 годы. – Одесса, 1912. – С. 6.
12. Там само. – С. 11.
13. Хроника русской благотворительности // Детская помощь. – 1893. – № 9. – С. 259.
14. Отчет о деятельности Одесского отделения Марининского попечительства для призрения слепых за 1887 год. – Одесса, 1888. – С. 3–4.

15. Там само. – С. 6.
16. Держархів Миколаївської області. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 549. – Арк. 14.
17. Там само. – Арк. 26.
18. Там само. – Спр. 1161. – Арк. 1
19. Отчет о суммах «Общества пособия бедным евреям г. Николаева» за 1901 г. – Николаев, 1902. – С. 4.
20. Отчет о деятельности и суммах «Общества пособия бедным евреям г. Николаева» за 1902 г. – Николаев, 1903. – С. 3.
21. Гузенко Ю. І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко: Дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01 – історія України. – Черкаси, 2004. – С. 153–154.
22. Яценко О. Е. Политико-экономическая и культурная деятельность греков Одессы (1794 – конец XIX в.) / О. Е. Яценко // Вісник соціально-економічних досліджень. – Вип. 1. – Одеса, 1997. – С. 293–300.
23. Герлігі П. Одеса. Історія міста 1794 – 1914 / П. Герлігі. – К., 1999. – С. 97.
24. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. II. – Т. II. – № 1229. – С. 592–594.
25. Там само. – С. 592.
26. Там само. – С. 593.
27. Там само. – С. 594
28. Устав Одесского Греческого Благотворительного Общества. – Одесса, 1871. – С. 1.
29. Авгитидис К. Издательская деятельность греков Одессы (1829 – 1917) / К. Авгитидис. – Одесса, 2003. – С. 64.
30. Там само. – С. 66.
31. Держархів Одеської області. – Ф. 765. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 78 зв.
32. Авгитидис К. Издательская деятельность греков Одессы (1829 – 1917) / К. Авгитидис. – Одесса, 2003. – С. 76.
33. Держархів Одеської області. – Ф. 765. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 263 зв.
34. Там само. – Ф. 765. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 49 зв.
35. Там само. – Спр. 4. – Арк. 12.
36. Авгитидис К. Издательская деятельность греков Одессы (1829 – 1917) / К. Авгитидис. – Одесса, 2003. – С. 74.
37. Васильчук В. М. Німці в Україні: історія і сучасність (друга половина XVIII – поч. XX ст.) / В. М. Васильчук. – К., 2004. – С. 54.
38. Там само. – С. 53–54.

монографічного типу, написаних у 1906 – 1907 рр. за дорученням Конституційно-демократичної партії, особливо ж у курсі лекцій «Аграрне питання» [4]. Він показує, що абсолютне малоземелля, переборене розширенням площі землекористування, є скоріше винятком. Істинним джерелом аграрної кризи виступало «відносне малоземелля». Будучи синонімом кризи, відживши свій час більш-менш первісних господарських порядків, відносне малоземелля могло б бути навіть тимчасово усунуте лише при наданні населенню простору, на якому ці порядки тільки і були раціональними. Приблизні підрахунки земельних запасів країни показали, що про таке розширення селянського землеволодіння не могло бути й мови, навіть за повної передачі всієї землі селянам. Отже, вирішення аграрної кризи, на думку О. Кауфмана, полягало не в розширенні селянського землеволодіння, а в сукупності заходів економічного і культурного порядку, що допомогли б населенню реформувати своє господарство в напрямку, що відповідав тогочасним умовам, насамперед тодішній щільності населення. Не «земля, а культура» – от у чому вирішення аграрного питання, і О. Кауфман, значною мірою під впливом баченого на багатоземельних окраїнах, рішуче не поділяв поширеної віри в рятувну силу «землі» і «багатоземелля». Якщо він і виступав діяльним прихильником розширення селянського землеволодіння, то залишаючи осторонь випадки абсолютного малоземелля, головним чином тому, що культурне й економічне піднесення вимагали більш-менш тривалого часу і збільшення землеволодіння.

Застосування цього паліативу супроводжувалося, на його думку, і з деякими небезпеками. Рішучий перехід до інтенсивнішого господарства може бути викликаний тільки малоземеллям або, інакше кажучи, – згущенням населення на певній території. Заходи ж, спрямовані на розширення останньої, послабляючи дії зазначеного стимулу, могли сприяти відтягненню остаточного вирішення кризи. Будучи паліативом, розширення селянського землеволодіння не мало шкодити іншим нагальним інтересам країни і трудовому населенню. Виходячи з цієї точки зору, О. Кауфман вважав, що кількісна земельна реформа, як вона планувалася в 1905-1906 рр., не мала призвести до знищення приватновласницького господарства, оскільки воно виступало активним економічним і культурним фактором, що сприяв прогресові сільськогосподарської культури і підвищенню її серед навколишнього населення. Спеціальне вивчення питання привело О. Кауфмана до переконання, що подібного роду власницькі господарства, хоча й склали порівняно незначну меншість, але в деяких районах були немаловажним позитивним фактором народної економіки [5].

Історик початку XX ст. І. Кондратьєв головними недоліками сучасних йому земельних порядків вважав селянське малоземелля; застарілі неефективні способи й засоби обробки землі, тобто технічну

**ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРОФСПІЛОК В
КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1991 – 2000 РР.)**

У статті досліджується процес створення правової бази політичної діяльності профспілкових організацій України протягом 1991 – 2000 рр. За результатами проведеного дослідження автор приходить до висновку, що впродовж досліджуваного періоду владою проводилася антипрофспілкова законодавча політика, яка тримала профспілки в жорстких рамках їхньої участі в політиці.

Участь професійних спілок у політичних процесах 90-х рр. минулого століття вимагала формування їх законодавчої бази на принципово нових засадах. Законодавча база радянського періоду спрямовувала політичну діяльність цієї масової громадської організації у цілковито формально-декларативне русло. З проголошенням незалежності України розпочався новий період історичного розвою українських профспілок, який вимагав уже не формально-декларативної, а безпосередньої діяльності профспілкових організацій у сфері захисту соціальних інтересів працівників, що аж ніяк не виключало політичних методів боротьби. Цей практично невідомий радянським професійним спілкам вид діяльності вимагав і відповідного законодавчого закріплення.

Зазначимо, що від початку 90-х рр. політична діяльність громадської організації та її законодавче забезпечення розвивались паралельно, що, безперечно, з одного боку, ускладнювало практичну реалізацію політичних можливостей громадської організації, але з іншого, – сприяло зростанню інтересу науковців до їх дослідження. Якщо ж до цього додати, що ці процеси не завершені навіть до сьогоднішнього дня, то подальший аналіз процесу формування правового поля профспілок як визначального чинника політичного аспекту діяльності набуває особливої актуальності та значущості.

Деякі аспекти правового забезпечення політичної діяльності профспілок знайшли своє висвітлення в науково-практичній літературі. Перш за все це стосується проблеми законодавчого регулювання трудових конфліктів та правового забезпечення системи соціального партнерства. Значно повніше зазначені аспекти трактуються у працях, що були опубліковані в кінці досліджуваного періоду. У зв'язку з цим не можна оминати увагою «Коментар до Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» під редакцією О. М. Стояна [1]. Практичний досвід реалізації зазначеного Закону знаходимо у статті голови Ради об'єднання профспілок Львівщини І. Я. Луцишина «Правова основа нашої роботи» [2].

Обрана для дослідження проблема має історіографію, що бере початок у радянській добі. Протягом 60-х – середини 80-х рр. ХХ ст. було опубліковано ряд ґрунтовних монографій з проблеми [1]. Упродовж останнього десятиліття опубліковані праці В. Коновалова, А. Павка, О. Реєнта [2]. Їх автори зробили ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку ХХ ст., формування, діяльності та розробки програмних документів політичних партій в Україні на початку ХХ ст., у тому числі щодо реформування аграрного сектору.

Мета цієї роботи полягає в систематизованому аналізі постановки проблеми селянського малоземелля в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. дореволюційними науковцями. Основним джерелом нашого дослідження послужили праці дореволюційних авторів.

До початку ХХ ст. давалися взнаки залишки кріпацтва, що не тільки не були подолані реформою 1861 р., а й поглибили свій негативний вплив на сільське господарство. На цю обставину звертали увагу дореволюційні дослідники, поставивши на перший план проблему селянського малоземелля, що спричинило тотальну бідність селян.

Одним із перших науковців, який докладно проаналізував ситуацію в аграрному секторі, був Олександр Кауфман (1864 – 1919 рр.) – російський економіст, один із лідерів партії кадетів. Він здобув освіту на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. По його закінченню працював у службі поземельного устрою селян. У 1900 р. був призначений членом Ученого комітету міністерства землеробства, яким і числився до виходу у відставку. О. Кауфман склав перший проект закону про додаткові наділи, відіграв важливу роль у його остаточній розробці. У січні 1906 р. О. Кауфман вийшов у відставку, і, після короткочасної політичної діяльності, цілком віддався науковій і викладацькій діяльності. Викладав у навчальних закладах Санкт-Петербурга, Москви, зокрема, в Московському університеті, Санкт-Петербурзькому інституті вищих комерційних знань. Брав участь у розробці аграрного проекту Конституційно-демократичної партії. Перші роботи О. Кауфмана стосувалися економіки і, деякою мірою, техніки сільського господарства [3]. У них простежується еволюція способів рільництва від екстенсивних форм до правильного трипілля, причому вперше встановлюється існування раніше не описаного типу – «залежно-парової» системи. У галузі статистики Кауфман, як практик, чи не перший у Росії застосував вибіркового метод дослідження для подвірного перепису селянських господарств, розробив своєрідний тип подвірної картки, доповненої рядом питань щодо прибутків і видатків.

Щодо аграрного питання в Росії, крім численних публікацій у газетах і журналах, О. Кауфман висловився більш-менш у закінченому вигляді в брошурі «Земля і культура», у ряді доповідей і робіт

Проте, акцентуючи увагу на законах, які регулюють діяльність профспілок в тій чи іншій сфері, автори наявних на сьогодні праць, на жаль, залишили поза увагою аспекти правового забезпечення саме політичної діяльності, що, власне, й дало нам додаткові підстави для розробки цієї проблеми.

У пропонованій статті авторка поставила за мету дослідити процес створення законодавчої бази політичної діяльності професійних спілок в період незалежності України та з'ясувати ступінь активності його формування.

Перед тим як перейти до безпосереднього аналізу проблеми, вважаємо за необхідне підкреслити, що створення правової бази для українських профспілок почалося не з набуттям ними незалежності і, навіть, не з проголошенням незалежності України. Цей процес тривав багато років, починаючи з 1990 р. і продовжується в наші дні.

Таким чином, за тривалий час для профспілкових організацій сформувалась певна законодавча база. Фундаментальні права профспілок в Україні визначені Конституцією України від 28 червня 1996 р. та діючими законами «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (від 15 вересня 1999 р.), «Про порядок вирішення колективних трудових спорів» (від 3 березня 1998 р.), «Про об'єднання громадян» (від 16 червня 1992 р.), «Про колективні договори та угоди» (від 1 липня 1993 р.), Кодексом законів України про працю тощо. Також діють відповідні закони України, що регулюють права профспілок в окремих галузях економіки та соціально-економічних відносин, наприклад, «Про зайнятість населення» (від 1 березня 1991 р.), «Про охорону праці» (від 14 жовтня 1992 р.) та ін.

Водночас, варто зазначити, що ця законодавча база має цікаву, на наш погляд, історію створення. Дослідження певних пунктів цієї законодавчої бази уможливує пояснення наявності тих прогалин, що потенційно сприяють обмеженню прав та методів діяльності профспілок. Прагнучи бути об'єктивними, розглянемо положення окремих законів, що виступають для нас найбільш цінними.

Проблеми функціонування профспілок у відповідності з чинним законодавством стали відчутними з початком занепаду радянської системи, коли «державні» профспілкові організації поступово втрачали свою значимість для правлячої партії як «привідного паса» до широких мас трудящих. Вирішальним поштовхом для цього стала активізація суспільно-політичної активності населення в кінці 80-х рр., внаслідок якої в Україні виник страйковий рух, який, хоча й не одразу, був підтриманий профспілками. З розвитком страйкового руху, а саме його політичного аспекту, профспілки отримали певний досвід боротьби з використанням політичних методів, зокрема, висунування політичних вимог, координація дій з політичними партіями тощо.

46. Бурейко Г. С. Товарищ за товарища: Семь вопросов для размышления / Г. С. Бурейко. – Днепропетровск : Промінь, 1987; Полянский Г. С. Истоки активности: Коммунист и ускорение научно-технического прогресса. – Днепропетровск : Промінь, 1987.
47. На шаг впереди: Докум. очерки о делегатах XXVII съезда КПСС / Сост. А. С. Тарасюк. – Харьков : Прапор. – 1986.
48. Наша общая забота: Очерки / Ред. сост. А. И. Качамкин. – Днепропетровск : Промінь. – 1986.

ББК Т 3(4 Ук)

Лук'яненко В. П.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ СЕЛЯНСЬКОГО МАЛОЗЕМЕЛЛЯ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ СТ. ДОРЕВОЛЮЦІЙНИМИ НАУКОВЦЯМИ

У статті проаналізовано аграрну проблему кінця ХІХ – поч. ХХ ст. очима наукової інтелігенції. Розкривається значення селянського малоземелля в дослідженнях дореволюційних учених, які в своїх працях подавали докладний аналіз ситуації в аграрному секторі. Погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу, тому їх діяльність застосовує на подальше вивчення та застосування.

ХХ ст. закінчувалося під знаком нестихаючих дискусій і роздумів навколо проблем подальшого розвитку країни. Закінчувалося майже так, як і починалося. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед наукової інтелігенції розгорнулася жвава дискусія з приводу аграрної проблеми. Вона була проявом спроб вирішення вибору моделі майбутнього соціально-економічного розвитку. Дискусія не була випадковою. Адаже основою феодальних пережитків і матеріальним підґрунтям панування самодержавства був аграрний уклад в економіці Російської імперії. Тому, центральною ланкою перетворень і запорукою подальшого оновленого розвитку країни було вирішення аграрно-селянської проблеми, оскільки йшлося про докорінні зміни в житті селянства – найчисельнішого класу тогочасного суспільства, задіяного в основній галузі господарства. До селянської проблеми, як головної в суспільному житті, зводилися всі інші: економічні, соціальні та політичні. Без її вирішення неможливими були ривок уперед в індустріальному розвитку, загальна модернізація країни і подолання її відсталості. Видатні діячі, державні установи, земства і земські службовці, науковці та представники громадських об'єднань пропонували свої шляхи виходу з кризового становища.

- коллектива высокой труд. и произв. Дисциплины / А. М. Безменов.– Донецк : Донбасс, 1985; Косов Г. Ф. Развивая инициативу: из опыта работы парт. орг. по развитию у трудящихся деловитости, ответственности за поручен. Дело / Г. Ф. Косов.– Донецк : Донбасс, 1985; Шалаев Н. С. Это наше рабочее дело: Зап. о том, как приводя в действие живое творчество масс, парт. орг. шахты создает в коллективе атмосферу высокой требовательности / Н. С. Шалаев. – Донецк : Донбасс, 1987.
37. Коваль Н. Г. Мыслить и работать по-новому: Об опыте работы парт. орг. угольных предприятий Донец. обл. по мобилизации труд. коллективов на всестороннюю интенсификацию пр-ства / Н. Г. Коваль. – Донецк : Донбас, 1986.
  38. Крамской Н. К. Курсом интенсификации: Об опыте работы Донец. обл. парт. орг. по мобилизации трудящихся на интенсификацию общественного производства / Н. К. Крамской. – Донецк : Донбас, 1985; Кучеренко В. Г. Умножено опытом: О работе Донец. обл. парт. орг. По мобилизации трудящихся на интенсификацию экономики на основе внедрения в производство науч. -техн. достижений и передового опыта / В. Г. Кучеренко. – Донецк : Донбасс, 1985.
  39. Юхно Е. И. Партгруппа: дела и заботы / Е. И. Юхно. – К. : Политиздат Украины, 1987.
  40. Развитие творческой инициативы промышленности / В. Г. Ляшенко, В. А. Моцак, П. Т. Рущенко и др. – Харьков : Вища школа, 1986.
  41. Самое важное, самое главное: Сб. ст. / Сост.: О. М. Хмиль. – Харьков : Прапор, 1986. – 117с.; Ни дня без поиска: сб. ст. – Харьков : Прапор. – 1987.
  42. Алексеенко В. П. Партийная организация Харківського підшипникового заводу у боротьбі за технічний прогрес (1948 – 1956 рр.) // Вісник Харківського університету. – 1969. – № 37. – Серія історії КПРС. – Вип. 5. – С. 78–85.
  43. Зайченко О. Г. Перші кроки діяльності партійної організації «Краммашбуду» (1929–1931 рр.) // Український історичний журнал. – 1972. – № 9. – С. 96–99.
  44. Там само. – С. 98–99.
  45. На шаг впереди: Докум. очерки о делегатах XXVII съезда КПСС / Сост. А. Ф. Тарасюк. – Харьков : Прапор, 1986; Наша общая забота: Очерки / Ред. сост. А. И. Качамкин. – Днепропетровск : Промінь, 1986. – 158с.; Партії вірні бійці: Нариси про комуністів / Упоряд.: Т. Г. Гапончук. – К. : Політвидав України, 1986. – Ответственность беру на себя: Очерки, интервью, зарисовки о делегатах XXVII съезда КПСС и XXVII Съезда Компартии Украины. / Сост.: А. Ф. Френченко. – Донецк : Донбасс, 1986.

На наш погляд, з цього часу, антипрофспілкова законодавча політика вже була логічним завершенням органічного співіснування партії та профспілок, оскільки останні, швидше за все, вже перетворювались на могутню політичну силу з великим потенціалом. Тому виглядає цілком закономірною тактика партії, яка полягала в тому, щоб за допомогою законодавчого утиску прав профспілок обмежити їх можливості та утримати над ними контроль. Заходячи наперед значимо, що така тактика поведінки уряду з профспілками буде спостерігатись і надалі в незалежній Україні.

Звісно, що в період кардинальних суспільно-політичних змін в країні профспілки не могли залишатись осторонь державних процесів, оскільки вже й перед ними постала потреба боротьби за власні права та свободи. У зв'язку з цим для нас виступає цінним протокол XV з'їзду професійних спілок Української РСР, датований жовтнем 1990 р. На цьому з'їзді делегатами було висловлено «категоричний протест з приводу союзних законодавчих актів, які були прийняті в останні роки» і носили відвертий антипрофспілковий характер. Зокрема, делегати вказували на Закон «Про порядок розгляду колективних трудових спорів (конфліктів)», який давав змогу усунути профспілки від участі в діяльності примирних комісій і трудового арбітражу, а Закон «Про підприємства» в СРСР відбирав у профспілок право представляти інтереси своїх членів при укладанні колективних договорів. І далі було сказане головне: «Відсутність у профспілок прав і можливостей на законних підставах добиватися поліпшення економічного і соціального становища трудящих змушує вдаватися до застосування крайніх заходів – страйків» [3].

Отже, цей документ свідчить про те, що для колишніх радянських профспілок саме недосконалість законодавчої бази була причиною застосування страйків як методу боротьби за власні права. До речі, на початку 90-х рр. цей метод був чи не найголовнішим засобом вирішення робітниками проблем. Ми вважаємо, що страйки навіть із висуванням суто економічних вимог, наприклад, своєчасної виплати заробітної плати, мають прихований політичний аспект. Він полягає в протесті проти урядової економічної політики. Таким чином, профспілки, підтримуючи страйковий рух, мимоволі займалися політичною діяльністю.

Насамкінець з'їздом було прийнято рішення про утворення Федерації незалежних професійних спілок України (ФНПУ) як єдиного представницького органу загальних міжгалузевих та регіональних профспілок [4]. Таким чином, відповідно громадських організацій на антипрофспілкову політику уряду стало рішення про повну їх самостійність, що аж ніяк не відповідало очікуванням партії.

Оскільки найгострішою проблемою для уряду на той час була страйкова активність робітників, то й перший удар законодавчого

утиску припав на закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», який, до того ж, прямо стосується інтересів профспілок як захисників прав своїх членів на працю. У зв'язку з цим, до зазначеного закону, який був прийнятий 9 жовтня 1989 р., у травні 1991 р. були внесені зміни та доповнення, що значно обмежили права профспілок. Оскільки цей закон був чинним до 1998 р., то вважаємо за необхідне звернути увагу на окремі його положення.

Наприклад, нас зацікавила Стаття 5 про трудовий арбітраж. Згідно з прийнятими змінами, «колективний трудовий спір (конфлікт) розглядається трудовим арбітражем з обов'язковою участю представників сторін, та, за необхідності, представників інших зацікавлених органів» (тут та далі переклад автора – прим. Н.С.) [5]. Тут дещо не зрозуміло, які саме органи та в чому зацікавлені мали право брати участь у досягненні згоди в трудовому конфлікті. Звісно, на нашу думку, бажано, щоб це були особи з неупередженим ставленням. Адже могла скластися ситуація, коли органи, які представляли б урядові інтереси або інтереси роботодавців, могли вплинути на рішення трудового арбітражу і, звичайно, не на користь робітників.

У такому разі профспілкам залишалось застосувати страйк. Однак, за новим законом для профспілок такий метод боротьби як страйк ставав ніби перешкодою. Взяти до уваги хоча б те, що профспілкові організації були позбавлені права очолювати страйк. Відтепер цим правом та правом здійснювати контроль за виконанням умов згоди був наділений «уповноважений трудовим колективом або профспілкою орган» [6]. Оскільки такі уповноважені колективами органи вже були сформовані (страйкоми), то перед ними на законодавчому рівні відкрились великі можливості. Останнє, у свою чергу, дало змогу таким страйковим комітетам усунути профспілки на задній план. З нашої точки зору, зазначена обставина зіграла також не останню роль у розколі профспілкового руху України. Адже поряд із традиційними профспілками, у теренах активної діяльності цих страйкомів, утворилися незалежні профспілкові формування, які, власне, й створили конкуренцію старим об'єднанням.

Стаття 15 закону, на нашу думку, нагадує метод розправи з «неслухняними» профспілками. У ній зазначається: «У випадку, якщо незаконний страйк проводився з ініціативи профспілки, то відшкодування збитків відбувається також за її рахунок» [7]. Тут слід зауважити, по-перше, що оскільки незаконними вже визнавались страйки за політичними мотивами, то, у випадку дотримання профспілками цього положення, останніх могло б взагалі не залишитись в країні. По-друге, профспілки є неприбутковими організаціями, їх кошти в основному складаються з членських внесків [8]. Отже, виходить, що відшкодування збитків мало відбуватися за кошти членів профспілок – робітників.

16. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.
17. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.
18. Очерки истории Донецкой областной партийной организации.
19. Идеино-политическое и организационное укрепление партийных организаций Донбасса / Рук. авт. колл.: Г.Я. Пономаренко. – К.: Вища школа, 1987.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Косов Г. Ф. Развивая инициативу: из опыта работы парт. орг. по развитию у тружеников деловитости, ответственности за поручен. Дело / Г. Ф. Косов. – Донецк : Донбасс, 1985.
25. Там само.
26. Громов В. И. Стахановская вертикаль: об опыте работы парткома произв. Об-ния по мобилизации горняков на выполнение заданий десятой пятилетки / В. И. Громов. – Донецк : Донбасс, 1980.
27. Там само.
28. Ревякин А. Н. Совесть бригады: Об опыте работы парт. орг. Коммунар. металлург. Комбината по мобилизации хозрасчетных бригад за ускорение науч.-техн. Прогресса / А. Н. Ревякин. – Донецк : Донбасс, 1986.
29. Терещенко В.П. По планам обновления Об опыте работы парт. орг. Донецк. металлург. з-да по техн. Перевооружению предприятия / В. П. Терещенко. – Донецк : Донбасс, 1982.
30. Коробко В. И. Экономия множит богатства: Об опыте работы парт. орг. северодонец. ордена Ленина произв. Об-ния «Азот» им. Ленинского комсомола по экон. использованию сырья, материалов и энергоресурсов / В. И. Коробко. – Донецк : Донбасс, 1983.
31. Данько В. П. Ведут коммунисты шахты: Рассказ секретаря парткома ш-ты им. Е. Т. Абакумова / В. П. Данько. – Донецк : Донбасс, 1968.
32. Довнар Г. С. На бистрині: Док. Повесть / Г. С. Довнар. – Донецьк : Донбас, 1968.
33. Білоусов В. О. Особисто відповідальний: Про роль парт. орг. Жданівського заводу важкого машинобудування у вихованні людей. – Донецьк : Донбас, 1968.
34. Богданов А. П. В авангарде трудового коллектива / А. П. Богданов. – Днепропетровск : Промінь, 1978.
35. Там само.
36. Безменов А. М. Сильны дисциплиной: из опыта работы первич. парт. орг. Ворошиловгр. трикот. ф-ки по воспитанию у членов

2. Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Политиздат, 1990.
3. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М. : Известия, 1990. Конституция (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – К. : Политиздат Украины, 1987.
4. Історія Української РСР. У 8-ми кн. – Т. 6. – К. : Наукова думка, 1977.
5. История рабочих Донбасса. В 2-х т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1981.
6. Очерки истории Коммунистической партии Украины / Рук. авт. кол.: В. И. Юрчук. – 4-е изд., доп. – К. : Политиздат Украины, 1977.
7. Там само.
8. Очерки истории Коммунистической партии Украины / Рук. авт. кол.: И. Д. Нестеренко. – 3-е изд., доп. – К. : Политиздат Украины, 1972.
9. Там само.
10. Очерки истории Коммунистической партии Украины / Рук. авт. кол.: В. И. Юрчук. – 4-е изд., доп.
11. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / Ред. кол.: И. В. Васильцева (предс.) и др. – Днепропетровск : Промінь, 1979.; Очерки истории Донецкой областной партийной организации / Рук. авт. колл.: Г. П. Ерхов. ред. колл.: Г. П. Ерхов (предс.) и др. – Донецк : Донбасс, 1978.; Очерки истории Запорожской областной партийной организации / Ред. колл.: М. Н. Всевожский, П. И. Гарчев, Н. К. Гуца, В. И. Петрыкин (рук.) и др. – Днепропетровск : Промінь, 1981.; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации / И. Р. Акентьев, Н. А. Буцко, А. Ф. Воронкин и др.; Ред. колл.: Л. Г. Караев (предс.) и др. – К. : Политиздат Украины, 1979.; Очерки истории Харьковской областной партийной организации / П. Г. Баськов, Е. В. Дягилев. – Харьков : Прапор, 1980.
12. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации.
13. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.
14. Очерки истории Донецкой областной партийной организации.
15. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации; Очерки истории Донецкой областной партийной организации; Очерки истории Запорожской областной партийной организации. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. Очерки истории Харьковской областной партийной организации.

Далі ситуація склалася таким чином, що в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в незалежній Україні, очевидно задля приборкання страйкової активності, постала потреба в нововведених до чинного Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», в який би можна було внести ще жорсткіші доповнення.

У Донецькому обласному архіві можна знайти цікаві документи з цього приводу. Так, серед вимог страйкарів, які пікетували Верховну Раду України у вересні 1992 р., під пунктом № 7 міститься вимога про виключення із законопроекту «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» принципу локауту як «розправи» над страйкарями [9]. Для профспілок цей принцип, у випадку своєї реалізації, означав зниження кількості своїх членів та втрату дієвого методу впливу на владу – масової активності робітників.

Та й новий закон 1998 року «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» також був далекий від досконалості та спрямований на обмеження профспілок інструментами та свободою дій. Наприклад, положення про те, що на підприємстві різні профспілки можуть провести страйк лише за умови спільної домовленості [10], на нашу думку, спрямоване на виникнення конфронтації між профспілковими осередками, що взагалі може поставити під загрозу можливість здійснення страйку. До того ж цей закон містить широкий список професій, представникам яких взагалі заборонено страйкувати [11]. Це, у свою чергу, суперечить Статті 44 Конституції України, в якій йдеться про те, що «ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів» [12].

На наш погляд, для профспілок в більшій мірі ситуація загострювалась й тим, що протягом 9 років вони не мали основного закону про профспілки, який би регламентував їх діяльність, гарантував профспілкові права та визначив би місце профспілок у державній системі. Можливо, через загальну соціально-економічну та політичну кризу в країні, а можливо, не відчуваючи всієї гостроти ситуації в профспілковому русі, уряд не дуже квапився зі змінами правової бази профспілкової діяльності. Тут варто лише зазначити, що Закон «Про професійні спілки, права та гарантії їхньої діяльності» вступив у силу лише з 1999 р.

Та й історія прийняття цього закону заслуговує на окрему увагу. Справа в тому, що проект Закону «Про професійні спілки України», який відповідав новим державним ринковим умовам, був підготовлений Федерацією незалежних профспілок України та поданий на розгляд до Верховної Ради ще в кінці 1991 р., але неодноразово відхилявся 10 [13] та 31 жовтня 1991 р. [14].

Інший проект, який також був підготовлений Федерацією профспілок України (до 1992 р. ФНПУ. – прим. Н.С.) у 1993 р., також від-

хиявся Парламентом у 1997 р., а президент у 1999 р. взагалі наклав вето на окремі статті закону. Ми схильні вважати, що в останніх двох випадках не останню роль мали політичні мотиви.

Затягування з прийняттям основного профспілкового закону дало підставу профспілкам засумніватись у широті намірів держави. Наприклад, після чергового відхилення проекту у 1997 р. деякі профспілкові лідери почали схилитись до того, що відхилення проекту закону є ніщо інше як спроба держави приборкати профспілки. «Ліві», виступаючи проти законопроекту, хотіли продемонструвати, що без них профспілки не виживуть, а «праві» не підтримали, вважаючи профспілки рупором лівих сил» [15].

Важко не погодитись з такою думкою. Очевидно, що кожна з політичних сил «приміряла профспілки під себе». Офіційно засуджуючи концепцію «привідного паса», вони вбачали в них той же «привідний пас». І кожна з політичних сил була не проти його використати в своїх інтересах. Якщо ж до цього додати ще й передвибірчі претензії політичних партій, то цілком слушним виглядає зауваження одного з відомих політиків П. О. Порошенка. Він, зокрема, зазначав, що політичним партіям вигідніше буде залишити масові профспілки «при собі» [16].

Коли ж, нарешті, закон був прийнятий, то знову профспілки були розчаровані, тому що, на наш погляд, хоча й в латентній формі, але він утискав їхні права. Зокрема, по-перше, профспілки стали беззахисними перед адміністрацією. Згідно з законом «роботодавці не можуть обиратися до складу керівних органів профспілки, членами якої є наймані ними працівники» [17], тобто виходить, що роботодавець може бути лише рядовим членом профспілки. Тоді дещо втрачає сенс Стаття 12 закону, яка наголошує на тому, що професійні спілки, їх об'єднання у своїй діяльності незалежні, не підзвітні та не підконтрольні роботодавцям [18].

По-друге, профспілки були позбавлені права розглядати трудові спори і наділені лише правом представляти інтереси працівників в органах, що розглядають ці спори [19].

По-третє, Статтею 37 були обмежені права профспілок на підприємствах, в установах та організаціях. Тобто, якщо там діють кілька профспілок, то для представництва інтересів робітників ці профспілки мають створити один «об'єднаний» представницький орган. [20]. Але ж кожна профспілка здійснює свою діяльність на основі власних статутних та програмних принципів, які не можуть співпадати з принципами інших профспілок. Проте, альтернативного виходу з цієї ситуації у профспілок, на жаль, не було передбачено, бо згідно із законом «**профспілка, що відмовилася від участі в представницькому органі, позбавляється права представляти інтереси найманих працівників при підписанні колективного договору, угоди**» (виділено нами – прим. Н.Є.) [21]. Таким чином, положення

парткомів у різних сферах. Досліджень же, які б розкривали діяльність партійних організацій за весь період існування, в 1960 – 1990-му роках ще не було створено. Наявні ж узагальнюючі та спеціальні роботи висвітлюють епізоди, фрагменти діяльності в різний період.

У подальших дослідженнях діяльності компартійних організацій слід об'єктивно й неупереджено відповісти на питання про ступінь корисності дій цих структур на промислових підприємствах, організаціях, установах України. Адже заборона діяльності КПРС і КПУ в 1991 році згодом поширилася заборонаю перебування будь-яких партійних структур на промислових підприємствах, організаціях державної форми власності й перебування в лавах партій будь-яких державних службовців, в т. ч. суддів, прокурорів тощо. Отже, в той час відбулася масова департизація, в тому числі й промислових підприємств, переглядати яку в сучасних умовах немає потреби при деполітизації суспільства сучасної держави. Комуністична партизація всіх і вся на підприємствах республіки – недалеко минуле, й об'єктивна його оцінка повинна стати складовою оцінкою діяльності компартійних осередків промислових підприємств України.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізується література о компартійных организациях промышленных предприятий Украины в 60 – 80-е годы XX века. Литературу, характеризующую возникновение, развитие и деятельность организаций КПСС на предприятиях индустрии Украины, автор разделили на две группы: обобщающие труды о партийных организациях промышленных предприятий; работы, непосредственно посвященные истории партийных организаций на предприятиях.

Ключевые слова: тоталитаризм, промышленное предприятие, компартійные организации.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the literature about communist party organizations at industrial enterprises of Ukraine in the 1960 – 1980-s. The author divides the literature, which characterizes formation, development and activity of the CPSU organizations, into two groups: generalizing works about the party organizations of the industrial enterprises and the works which are directly devoted to the history of the party organizations at enterprises.

Key words: totalitarianism, industrial enterprises, communist party organizations.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про об'єднання громадян» // Голос України. – 1992. 18 липня.

фікації виробництва, прискорення науково-технічного прогресу розглянуті в книзі С. І. Юхні [39].

Прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, перебудова різних сфер його життя пов'язувалися з підвищенням ролі людського фактору (саме фактору, а не людини. Та й вся концепція перебудови мала, на наш погляд, примарний, утопічний характер окомилування й самовихваляння, не була серйозно продуманою й обґрунтованою, виявилася галасливою мильною булькою й цілковито провалилася. Та це можна зрозуміти лише з відстані часу, а на той момент ця концепція сприймалася як така, що не підлягала сумнівам. Питання творчості в роботі промисловості республіки, роль і значення організацій Компартії України були розглянуті вченими вузів [40]. Різним аспектам інтенсифікації виробництва присвячені збірники статей про промислові підприємства Харківської області [41].

В. А. Алексеєнко вивчив роботу партійної організації Харківського підшипникового заводу з вдосконалення нової техніки й технології виробництва у 1948 – 1956 роках [42]. Питанню становлення організації ВКП(б) на Крамашбуді присвячена стаття О. Г. Зайченка [43]. У ній простежено в динаміці структуру й чисельність партійної організації, в тому числі зростання за рахунок новоприйнятих. Виявлені прізвиська перших членів партійної організації «Крамашбуду», розкрито їх зв'язок з Краматорським райкомом ВКП(б), допомогу ЦК ВКП(б) та партійних органів України кадрами робітників та спеціалістів [44].

Серед книг, присвячених історії партійних організацій, необхідно виділити серію популярних нарисів про делегатів з'їздів КПРС і Компартії України, особливо про робітників-делегатів XXVII з'їзду КПРС, XXVII з'їзду Компартії України [45], а також про досвід реалізації рішень партійних форумів на підприємствах республіки [46]. Цінність цих нарисів полягає в тому, що вони розповідають про конкретних людей, створюють портрет передового робітника-комуніста. Так, у нарисі «На крок попереду» йдеться мова про робітників Харківської, Полтавської та Сумської областей [47]. Це шліфувальниця Харківського тракторного заводу Л. П. Таран, слюсар-складальник Крюківського вагонобудівного заводу Полтавської області В. Г. Лозовик, апаратниця Шосткінського виробничого об'єднання «Свема» Сумської області М. В. Федорченко. У книзі «Наша спільна турбота» [48] представлено делегатів XXVII з'їзду КПРС від Придніпров'я – бригадира металургів Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського, В. О. Шевцова, робітника Черкаського заводу телеграфної апаратури М. І. Климова, сталевара Запорізького заводу «Дніпроспецсталь» В. Г. Зіброва.

Отже, праці партійної організації промислових підприємств висвітлюють окремі періоди їх діяльності або узагальнюють досвід роботи

цієї статті взагалі не тільки ставлять під загрозу можливість представництва профспілками інтересів робітників, а й взагалі функціонування профспілок в колективно-договірній сфері.

І, нарешті, після того як профспілки були позбавлені права законодавчої ініціативи у 1993 р., вони отримали право лише вносити пропозиції суб'єктам цього права. Ми вважаємо цей крок з боку уряду свідченням того, що профспілки, будучи захисниками прав робітників, були небажаними конкурентами у великій політиці.

Хоча, з іншого боку, обстоюючи ідею позбавлення права профспілок на законодавчу ініціативу, можна знайти певні аргументи на її користь. Скажімо, керуючись ситуативними міркуваннями, наприклад, мотивуючи інтересами розбудови української державності, яка потребувала цілого ряду непопулярних заходів. Профспілки, користуючись зазначеним правом, могли їх блокувати і тим самим внести деструктивний елемент у процес державотворення. Можна також припуститися думки, що розділені профспілки могли вносити законопроекти, які не влаштовували б обидва профспілкові угруповання.

Звичайно, з деякими обставинами можна погодитись, з декотрим – ні, але за будь-яких обставин безсумнівним залишається те, що профспілками було втрачено важливий важіль політичної діяльності. Тим самим втрачався важливий елемент права профспілок, який, до речі, надала тоталітарна держава. Позбавила ж їх цього права держава, яка розбудовувала свої принципи на демократичних засадах.

Для профспілкової діяльності також велике значення мають окремі закони, які, у своїй більшості, доповнюють права профспілок в соціально-трудовах відносинах. Однак і в ряді таких законів, на жаль, можна знайти прогалини, які не створюють для профспілок гідних умов виконання своїх функцій.

Так, наприклад, Закон України «Про колективні договори та угоди» (від 1 липня 1993 р.) надав профспілкам «право на ведення переговорів і укладення угод від імені найманих працівників» [22]. Водночас, цей закон зобов'язує профспілки, яких може бути кілька на підприємстві, об'єднуватися для підписання єдиної Генеральної угоди [23]. З цього приводу зазначимо, що ця норма не дозволяє профспілкам на підставах конкуренції добиватися кращих умов праці для своїх членів, а це, на наш погляд, не що інше, як обмеження можливостей профспілок.

Також варто звернути увагу на те, що в законі не встановлюється тривалість ведення колективних переговорів, які, в разі зацікавленості власників, можуть затягнутися на необмежений термін.

І головне, згідно з законом переговори мають проводитись на двосторонній основі, а саме між працівниками і власниками. При цьому не була визначена позиція держави, що була і залишається головним, монопольним роботодавцем. Таким чином, ми схильні вважати, що

держава створила для себе правові засади, які надали їй можливість втручання у процес узгодження інтересів сторін переговорів.

До того ж це суперечить державній політиці, в якій, з початком реформування соціально-трудових відносин, одним із ключових елементів став розвиток соціального партнерства або системи трипартизму. Остання передбачає узгодження інтересів робітників на тристоронній основі (працівники – роботодавці – держава). Ця ідея була затверджена указом Президента України Л. Кравчуком від 12 квітня 1993 р. «Про Національну Раду соціального партнерства» і повинна була реалізуватись, зокрема, в законі «Про колективні договори й угоди». Як ми виявили, в цьому законі система трипартизму своєї реалізації не знайшла.

З середини 90-х рр. в суспільно-політичному осередку держави дуже поширеними були розмови про прийняття Закону «Про соціальне партнерство», однак до логічного фіналу так і не дійшло. На нашу думку, в цьому можна також простежити певну закономірність ставлення держави до профспілок тільки як до представника інтересів робітників, а не їх захисника.

Та й ставлення законодавців до соціального партнерства також більше нагадує політичні ігри. Цю гіпотезу ґрунтовно, на наш погляд, дослідив експерт Міжнародного Фонду «Українські реформи» А. Садовенко у статті «Система узгодження сторін чи нова політична гра?», в якій він подає власні спостереження та висновки щодо обговорення Верховною Радою проекту Закону України «Про соціальне партнерство» у 1997 р. Зокрема він відзначив, що політичні сили, які стояли на заваді прийняття закону, а саме комуністи та соціалісти, вважали, що «в законопроекті представництво трудящих у стосунках з роботодавцями підміняється представництвом профспілок (?)...» [24]. На нашу думку, це також бачення в профспілках потенційного конкурента, який, завдяки своїй близькості до робітників, здатний перетворитись на могутню політичну силу.

З огляду на зазначені нами прогалини в законодавстві, особливо значення набуває той факт, що велику роль у формуванні правової бази діяльності профспілок відіграли самі профспілки, точніше їх лобі в парламенті, яке вони отримали завдяки участі у виборчих кампаніях протягом 1994 – 2002 рр. Результатом законодавчої діяльності профспілок було прийняття ряду важливих законів. Наприклад, «Про межу малозабезпеченості», «Про ставку збору на обов'язкове соціальне страхування» тощо, також було внесено на розгляд Верховної Ради понад 60 законопроектів з питань соціальної політики та діяльності профспілок [25].

Усе зазначене вище дає можливість зрозуміти, що антипрофспілкова законодавча політика держави протягом 1991 – 2000 рр. тримала профспілки в жорстких рамках їхнього функціонування. У зв'язку

ція заводу [29] економне витрачання сировини, матеріалів та енергоресурсів [30].

У книзі П. М. Данька [31] досліджено, як комуністи були зачинателями нового, передового, активними борцями за впровадження високопродуктивної техніки й підвищення культури виробництва.

Автор документальної повісті «На бистрині» Г. С. Давнар вивчив роботу партійної організації шахти «Центральна – Ірміне» на Луганщині. Книгу написав на основі документальних матеріалів, бесід з робітниками, ветеранами праці [32]. В. О. Білоусов розкрив питання підготовки та виховання кадрів на підприємстві [33].

А. П. Богданов – лауреат державної премії СРСР, кандидат технічних наук – розглянув шляхи підвищення ефективності роботи основних ланок організації КППС, посилення авангардної ролі комуністів на відповідальних ділянках виробництва [34]. Автор визначив, що на підприємстві комуністи становили 18 % усіх працівників, у тому числі на основних ділянках – більше 20 %, а в змінах та бригадах – до 25 %. Щорічно їх чисельність збільшувалася на 70–80 осіб за рахунок найактивніших робітників-комсомольців, ударників комуністичної праці, передовиків соціалістичного змагання [35, с. 14]. Відсутність відомостей про загальну кількість працюючих, в т. ч. про безпартійних і комсомольців, не дозволяє повною мірою оцінити темпи зростання організації КППС Запорізького титаномагнієвого комбінату, її авангардну роль у колективі (цілком можливо, що дані чисельності й структури цього колективу були суворо засекречені, зважаючи на профіль і характер продукції оборонного значення).

Автори серії книг «З досвіду партійної роботи» чутливо та оперативно реагували на зміни політичної лінії КППС. В 1985 р. М. С. Горбачов, ставши Генеральним секретарем ЦК КППС, проголосив курс на прискорення науково-технічного прогресу в СРСР. Одним із основних чинників, що були покликані сприяти цьому, КППС оголосила свідому дисципліну трудівників, організованість і порядок на виробництві. У ряді книг [36] було узагальнено досвід роботи комуністів у поліпшенні господарської діяльності, виховання у членів колективу високої трудової та виробничої дисципліни.

Досвід організаційно-партійної роботи КППС на вугільних підприємствах Донецької області узагальнено в книзі М. Г. Ковалю [37]. Автор вивчив роботу парткомів шахт з мобілізації трудівників на підвищення ефективності використання виробничого потенціалу, розвиток і впровадження нових економічних систем виявлення та підготовки шахтних полів, горизонтів, лав, зниження собівартості вугілля, раціональне використання матеріальних ресурсів та робочого часу.

Питання інтенсифікації громадського виробництва Донеччини, роль організації Компартії України в цьому процесі проаналізували М. К. Крамської та В. Г. Кучеренко [38]. Справи й турботи з інтен-

Коллективне рішення й наступні за ними дії (нерідко з допомогою вчених або раціоналізаторів-виробників) дозволяють подолати відставання, підвищити якість продукції, скоротити час ремонту устаткування тощо.

Структуру організації КППС розкрито в книзі Г. Ф. Косова. Це праця про шахту імені Я. М. Свердлова виробничого об'єднання «Свердловантрацит» Луганської області [24]. Автор підкреслив, що на провідних ділянках виробництва працювало 16 партійних груп. Вони ж опікувалися зміцненням партійного ядра серед робітників провідних професій. Наприклад, в 1984 р. питома вага комуністів серед робітників очисного вибою зросла з 10,1 до 11,1%. Партійний прошарок серед ланкових прохідницьких бригад зріс майже на третину [25, с. 13]. Відсутність відомостей про загальну чисельність працюючих та кількість комуністів знижує інформаційну цінність книги.

В. І. Громов у книзі «Стахановська вертикаль» [26] навів узагальнені відомості про чисельність колективу та партійної організації виробничого об'єднання «Орджонікідзевугілля». У колективі працювало 30 тис. осіб, з них 3260 комуністів, об'єднаних у цехові та дільничні партійні організації, 170 з яких мали права первинних. У парторганізаціях 8 шахт – парткоми, у двох інших були бюро. До парткому об'єднання входило 13 осіб. Розкрито структуру парткому й основні напрямки роботи [27, с. 13–14].

Книги секретарів парткомів промислових підприємств України розраховані на масового читача. Вони – частка різноманітної суспільно-політичної літератури, яка покликана була виховувати на конкретних прикладах практики роботи низових ланок КППС. Звертає на себе увагу їх тираж, точніше його стабільність: в основному, від 2 до 3 тисяч примірників протягом 60-х – першої половини 80-х років. Тираж – свідчення доступності книг, у даному випадку не залежав від попиту на них. Адже дослідження (точніше, вихвалювання й самореклама за принципом: сам себе не похвалиш, ніхто не похвалить, і не помітить) досвіду партійної роботи могло зацікавити лише незначну кількість людей. Тільки опублікована в 1986 р. книга О. М. Ревякіна [28] мала тираж 9000 примірників. У цілому книги серії виправдовували своє призначення (популяризація позитивного досвіду), але, внаслідок специфіки, цікавили в основному професійних партпрацівників, і, частково, істориків.

Як правило, в книгах були відсутні відомості про чисельність та структуру партійних організацій, про розподіл комуністів за цехами, бригадами, їх кількість серед управлінців (нині кажуть – менеджерів), інженерів, техніків, робітників, освітній та кваліфікаційний рівень порівняно із загальним для працівників по підприємству. Автори відбили лише успіхи партійних організацій у різних сферах господарської діяльності. Це технічне переоснащення, реконструк-

з цим, на нашу думку, виглядає цілком закономірним те, що як незалежні, так і традиційні профспілки, шукаючи дієвих засобів діяльності, звернулися саме до політичних методів, серед яких участь у виборчих кампаніях, співпраця з політичними партіями, спроба створення профспілкової політичної партії тощо. Такі методи дозволили їм опинитися ближче до влади з метою впливу на її рішення в соціально-економічній сфері.

Звісно, що в даній статті ми не змогли охопити все законодавство, яке могло б свідчити про намагання влади обмежити сферу впливу профспілок, особливо в другій половині 90-х рр. Однак, проведений нами аналіз дає підстави дійти висновку про те, що недосконалість законодавчої бази профспілкової діяльності стала однією з причин використання профспілками політичних засобів у боротьбі за гідне виконання своїх функцій. І також, заради об'єктивності, з нашого боку треба визнати, що саме завдяки політичним методам профспілки, проявивши свої потенційні можливості, звернули на себе увагу політичного осередку держави, який звик вбачати в них «привідного паса».

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется процесс создания правовой базы политической деятельности украинских профсоюзных организаций на протяжении 1991 – 2000 гг. В результате проведенного исследования автор приходит к выводу, что на протяжении данного периода властью проводилась антипрофсоюзная политика, которая удерживала профсоюзы в жестких рамках их участия в политике.

Ключевые слова: законодательная инициатива, лоббирование, политическая деятельность, профсоюзы, забастовка.

SUMMARY

In the article the author studies the process of creation of Ukrainian trade-unions' legal base of political activity during 1991-2000. The author comes to the conclusion that throughout this period the government carried out the policy which held the trade-unions in a rigid framework of their participation in political activity.

Key words: legislative initiative, lobbying, political activity, trade unions, strike

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Коментар до Закону «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» / [Васильова З. М., Гринь Н. С., Кубраченко А. В. та ін.]; гол. ред. О. М. Стоян. – К. : Профінформ, 2000. – 64 с.
2. Луцишин І. Я. Правова основа нашої роботи. Закон України про профспілки та завдання щодо його реалізації / І. Я. Луцишин // Профспілки України. – 2000. – № 2. – С. 24–33.

3. ЦДАВОУ. – Ф. 2605. – Оп. 9. – Спр. 1851. – Арк. 26.
4. Там само. – Арк. 20.
5. Закон СРСР «О порядке разрешения коллективных трудовых споров (конфликтов)» // Известие. – 31 мая. – С. 1.
6. Там само.
7. Там само.
8. Статут Федерації професійних спілок України // Профспілки України. – 1993. – № 1. – С. 33.
9. ДАДО. – Р 6777. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1.
10. Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 7.
11. Там само. – Ст. 24.
12. Конституція України – основа реформування суспільства. – Х. : Право, 1996. – С. 17.
13. Про проект Закону України про професійні спілки України // Відомості Верховної Ради. – 1991. – 50. – Ст. 709.
14. Там само. – № 53. – Ст. 797.
15. Спроби приборкати профспілки // Профспілкова газета. – 1997. – 26 лютого. – С. 1.
16. Якою буде роль профспілок у наступних виборах до Верховної Ради України? // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8. – С. 44.
17. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» // Відомості Верховної Ради. – № 45. – Ст. 397. – С. 931.
18. Там само. – С. 932.
19. Там само. – С. 939.
20. Там само. – С. 941.
21. Там само.
22. Закон України «Про колективні договори та угоди» // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 36. – Ст. 361. – С. 916.
23. Там само. – С. 915.
24. Садовенко А. Система узгодження сторін чи нова політична гра? / А. Садовенко // Профспілки України. – 1997. – № 2. – С. 7.
25. Стан профспілкового руху в Україні // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 8. – С. 18.

Партгруппа дільниці № 27 цієї шахти домоглася впровадження нових кріплень гірничих виробок, докорінним чином покращила виробничі справи [23, с. 90, 102].

Узагальнюючі праці в цілому, й нариси обласних партійних організацій зокрема, слід звернути увагу на ряд недоліків. Передусім досліджуються більшовицькі осередки та групи, в тому числі й на промислових підприємствах. Доцільно, на наш погляд, співставити діяльність більшовиків та інших політичних партій меншовиків, есерів тощо для того, щоб відновити реальну картину боротьби за вплив, у даному випадку, на робітників. Автори нарисів зосередили увагу на вивченні позитивного досвіду діяльності компартійних організацій. Інакше в умовах більшовицького партійного тоталітаризму й бути не могло. Об'єктивність історичного дослідження вимагає проаналізувати негативні риси діяльності парторганізацій КППС в Україні. Автори узагальнюючих праць не показували, що партійні організації, беручи на себе вирішення господарських питань (як, втім, і всіх інших можливих за конкретних умов життя) виконували невластиві для них функції (як розуміють історики і політологи сучасності, а не періоду компартійного панування). Парткоми діяли не як органи політичного керівництва, а підміняли адміністрацію підприємств так само, як органи й організації КППС підміняли функції державних органів.

Авторами книг серії «З досвіду партійної роботи» були секретарі парткомів промислових підприємств. Вони, природно, намагалися якомога повніше й привабливіше віддзеркалити власну діяльність. У висвітленні роботи парторганізацій наведено найбільш яскраві приклади, власні дії обґрунтовано частими посиланнями на рішення чергового партійного з'їзду, постанови ЦК КППС та Ради Міністрів СРСР з питань господарського життя, негативні сторони роботи замовчувались. Це не була історія партійної організації підприємства, а, швидше за все, подана поточна практика, позитивний досвід, щоб зайвий раз заявити про себе як здібного, ініціативного, якісного партійного організатора-функціонера. Адже автори такого роду книжок, як правило, діючі керівники компартійних організацій промислових підприємств. Подано приклади успішного подолання поточних виробничих питань під загальним гаслом: «де партія – там обов'язково перемога» і «немає такої справи, яку б не можна було вирішити, яка б була не під силу більшовикам». За такою нехитрою схемою й були написані ці книжки з досвіду партійної роботи на виробництві.

В якомусь цеху (лаві, бригаді, дільниці) не виконують план, виробляють неякісну продукцію або не використовують всі можливості в роботі. Партком проводить збори в підрозділі, який відстає, комуністи здійснюють заходи: або кадрові зміни, а частіше зміцнення дисципліни, посилення вимог, відповідальності за доручену справу.

ДІЯЛЬНІСТЬ БАПТИСТСЬКИХ ГРОМАД У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена проблемі еволюції баптистського руху в Полтавській губернії на початку ХХ ст. На основі опрацювання бібліографічної бази та архівних матеріалів з'ясовано становище баптистських громад на Полтавщині та визначені особливості їх розвитку.

Постановка проблеми. Баптистська церква, переживши гоніння за часів царату та радянської доби, продемонструвала свою живучість та готовність до подальшої еволюції. Нині за відсутності дискримінації та переслідувань з боку держави баптистські громади активізували освітню, пропагандистську, місіонерську, філантропічну діяльність та зміцнили свої позиції у духовній сфері суспільства. За даними Департаменту в справах державно-конфесійних відносин та забезпечення свободи слова в 2011 р. в Україні зареєстровано близько 3176 релігійних організацій євангельських християн-баптистів. Вони задовольняють релігійні потреби більше ніж 130 тис. осіб. За кількістю послідовників баптизм поступається тільки православ'ю, а у західному регіоні – й греко-католицизму. На Полтавщині баптисти існують з кінця ХІХ ст. і мають давні традиції розвитку. Сьогодні до обласного об'єднання євангельських християн-баптистів уходить 81 громада і вони представлені майже в усіх містах і районах області. Однак до сьогодні немає вичерпного наукового дослідження з історії баптистського руху на теренах Полтавщини. Особливо багато так званих «білих плям» пов'язано з періодом становлення баптистських осередків, яке припало на кінець ХІХ ст. – на початок ХХ ст. Цей факт і спонукав нас до вивчення цього питання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах держбюджетної науково-дослідної теми «Християнські конфесії в культурно-історичному просторі України» (номер державної реєстрації 0103U001240), розробкою якої займаються викладачі кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Аналіз останніх досліджень. В останні десятиріччя ХХ ст. спостерігається помітне зацікавлення науковців історією протестантизму, зокрема, його пізніх різновидів, яким є й баптизм. Вивченням історії баптизму в Україні займалися такі релігієзнавці: В. Любашенко, Ю. Решетников, С. Санніков, П. Яроцький.

У курсі лекцій доктора філософських наук В. Любашенко – «Історія протестантизму в Україні» аналізується передісторія та етапи еволюції євангельсько-баптистського руху на теренах Украї-

заводу. У роки Першої світової війни на Брянському заводі була найміцніша, суворо законспірована організація, яка збереглася до Лютневої революції. Вона мала осередки в усіх цехах заводу [16, с. 100–101, 129]. Наприкінці 1912 р. на Луганському паротягобудівному заводі Гартмана нараховувалося близько 70 членів партії [17, с. 67]. 1907 р. на Петровському заводі (нині Єнакіївський металургійний завод Донецької області) було 265 членів РСДРП. 1913 р. у Юзівці на шахті «Центральна» виникли партійні гуртки, де було до 10 членів [18, с. 6, 63].

У радянський час змінюється та розширюється тематика відомостей про діяльність партійних осередків промислових підприємств. У нарисах висвітлювалась їх діяльність в організації виробництва, відновленні та розвитку фабрик, заводів, шахт, керівництва соціалістичним змаганням, партійного будівництва, внутрішньопартійної та міжпартійної боротьби.

У монографії про ідейно-теоретичне та організаційне зміцнення партійних організацій Донбасу [19] досліджені питання партійного будівництва на різних етапах боротьби за соціалізм в СРСР, а також в умовах соціалізму. Проаналізовано зростання партійних лав, формування первинних партійних організацій, вдосконалення їхньої внутрішньої структури. Автори звернули увагу на чисельність партосередків. Так, у листопаді 1923 р. на Юзівському металургійному заводі працювало 6 тис. осіб, у партосередку було 124 комуністи [20, с. 80–81]. По мірі зростання чисельності партійних організацій промислових підприємств вони розширювали функції. Так, у березні 1928 р. пленум Сталінського окружного КП(б)У перетворив парторганізацію Макіївського металургійного заводу на райком Компартії України. Аналогічне рішення було прийняте стосовно осередків Маріупольського заводу імені Ілліча, Краматорського металургійного заводу та інших [21, с. 58].

У праці розглянуто методи політичного виховання комуністів. Підкреслено важливе значення підвищення освітнього рівня, особливо в низових партійних ланках. Так, на заводі імені Ілліча в Маріуполі в 30-і роки із 105 партгрупоргів середню освіту мав лише один. У зв'язку з цим у жовтні 1936 р. за рішенням Донецького обкому партії на курсах секретарів, парторгів та партгрупоргів було запроваджено загальноосвітні дисципліни – російську мову, математику, хімію, фізику [22, с. 62].

Значну увагу автори монографії приділили партійному будівництву та діяльності комуністів. Наприклад, за 1959 р. парторганізація шахти 19–20 тресту «Горловвугілля» прийняла до лав партії 23 особи, в т. ч. 8 вибійників, 4 прохідники, 6 слюсарів. У тому ж році на шахті «Кочегарка» (нині закрита) було прийнято 35 осіб, з них 22 особи провідних професій – передовиків та новаторів виробництва.

ни. Дослідження Ю. Решетнікова та С. Саннікова «Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні» містить огляд історії євангельсько-баптистського руху в Україні, з початку його виникнення в другій половині XIX ст. до сьогодення, а також – розкриття доктрини баптизму. У праці «Історія релігій в Україні. Т.5. Протестантизм» за редакцією доктора філософських наук П. Яроцького декілька розділів присвячено історії виникнення та діяльності євангельських християн-баптистів в Україні. Неможливо не відзначити збірку документів «Історія євангельсько-баптистського руху в Україні» (укладач С. Головащенко), робота над якою здійснювалася Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України та Одеською богословською семінарією. До неї ввійшла велика кількість матеріалів з історії євангельських християн-баптистів, зібраних із різних архівів України. Цікавою є книга Л. Коваленка «Хмара свідків Христових», у якій автор із різних джерел зібрав біографічні відомості про видатних діячів євангельсько-баптистської спільноти. Наприклад, у ній вміщено біографію пресвітера Полтавської церкви євангельських християн-баптистів Р. Д. Хомяка.

Вивченням історії баптистського руху в Полтавському регіоні займаються самі ж баптисти. У 2007 р. побачила світ книга «Вслід за Христом» під редакцією О. Безпартотного, викладача Кременчуцького регіонального біблійного коледжу. В основу дослідження покладено праці студентів коледжу, які у формі контрольних робіт описали історії своїх церков. У книзі вміщено дані не лише про зародження та розвиток церков, але й про життя окремих віруючих. Історичні розвідки, вміщені у збірці, охоплюють період від початку XX ст. до часів незалежності України. Проте, здебільшого зміст цих досліджень ґрунтується на спогадах одновірців, які часто не підтверджуються документальними джерелами і потребують додаткового дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою цієї розвідки є вивчення становища баптистських громад у Полтавській губернії на початку XX ст. Досягнення поставленої мети уможливило вирішення таких завдань: простежити становлення баптистських осередків на Полтавщині та особливості їх розвитку в досліджуваний період. *Об'єктом* дослідження є громади баптистів, які існували на теренах Полтавської губернії на початку XX ст. *Предмет* наукової розвідки – еволюція громад баптистів у Полтавській губернії впродовж зазначеного хронологічного періоду.

Основну джерельну базу наукової розвідки склали матеріали Центрального державного історичного архіву України та Державного архіву Полтавської області (далі – ДАПО). Аналіз архівних джерел допоміг нам визначити основні тенденції розвитку баптизму на Полтавщині, а висновки наприкінці дослідження є науковою новизною.

ні Ф. Е. Держинського), в Донецькій – металургійний завод Новоросійського товариства (нині Донецький металургійний завод імені В. І. Леніна), у Запорізькій – Дніпрогес ім. В. І. Леніна (коли не було визначено дореволюційного підприємства, брали найвизначніше з числа збудованих у роки Радянської влади), в Луганській області – паротягобудівний завод Гартмана (нині Луганське локомотивобудівне об'єднання імені Жовтневої революції) та завод Донецько-Юрїївського металургійного товариства (ДЮМТ) в Алчевську (нині Алчевський металургійний завод); у Харківській області – Харківський паротягобудівний завод та Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе (назви промислових підприємств подано на момент публікації нарисів обласних компартійних організацій. На початку XXI століття вони, звісно, змінились у зв'язку з процесами акціонування та приватизації). Розширюється коло досліджуваних питань про роботу парторганізацій великих промислових підприємств у нарисах історії обласних організацій КПРС порівняно з нарисами історії Компартії України.

Для дорадянського періоду це: виникнення та діяльність соціал-демократичних гуртків на промислових підприємствах; організація страйків та керівництво робітничими об'єднаннями (профспілками, фабрично-заводськими комітетами, касами взаємодопомоги, споживчими товариствами тощо); партійне будівництво. Оскільки першою соціал-демократичною організацією в Катеринославі став гурток робітників Брянського заводу на чолі зі студентом Г. Д. Ліндовим (Лейтейзенем) та робітником М. Д. Єфімовим, докладно висвітлено його діяльність [12, с. 17–21]. Перша згадка про партійні організації на промислових підприємствах Луганщини зустрічається в 1898 році: у с. Алчевську на заводі ДЮМТ розповсюджував листівки, а потім створив соціал-демократичний гурток ливарник І. А. Галушка [13, с. 16]. На Донеччині однією з перших соціал-демократичних організацій став гурток на Юзівському металургійному заводі на чолі з М. Кошеленко, який діяв у 1896 – 1897 роках [14, с. 27]. Соціал-демократичні гуртки кінця XIX – початку XX століття не тільки роз'яснювали робітникам причини їх важкого становища, але й організовували страйки, керували робітничим рухом. Широкі відомості про соціал-демократів, які з 1903 р. стали більшовиками, на промислових підприємствах містять нариси Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської обласних партійних організацій [15, с. 68, 86–88, 165–166].

У нарисах наведено відомості про чисельність фабрично-заводських організацій РСДРП, їх структуру. Так, наприклад, наприкінці 1912 р. у Катеринославі організація Брянського заводу нараховувала 150 осіб. На початку 1913 в лавах Кам'янської організації РСДРП нараховувалося до 120 передових робітників Дніпровського

Нариси історії Компартії України висвітлюють діяльність більшовицької організації республіки на рівні міст, районів, регіонів (губерній, округів, областей). На підставі архівних документів автори дослідили та узагальнили досвід і практику роботи комуністів України з моменту виникнення більшовицьких організацій до середини 70-х років ХХ століття. Нариси історії Компартії України витримали 4 видання, доповнюючись новими матеріалами [6]. Відомості, які є в нарисах про роботу організацій КППС на промислових підприємствах республіки, відбили найважливіші події їх історії. У нарисах історії Компартії України є відомості про роботу центрального гуртка Олександрівського Південноросійського (Брянського) металургійного заводу в Катеринославі (нині Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського). Робітники-більшовики цього підприємства 1905 р. у листі до III з'їзду РСДРП вимагали прийняття § 1 статуту в ленінському формулюванні [7, с. 80]. У 1912 – 1914 роках робітники Брянського заводу підтримували шістьох депутатів-більшовиків IV Державної Думи в їхній боротьбі з сімома депутатами-меншовиками [8, с. 139]. Вивчаючи становище Російської імперії в роки Першої світової війни, автори вказують на більшовицьке керівництво страйками робітницьких організацій 1916 року на харківських заводах: паротягобудівному (нині завод транспортного машинобудування імені А. А. Малишева), ВЕК (нині ХЕМЗ), сільськогосподарських машин Гельферіх-Саде (нині «Серп і молот») [9, с. 157]. У нарисах про діяльність Компартії України в роки Радянської влади досліджується відновлення та розвиток великих промислових підприємств під керівництвом їх партійних осередків (комітетів), організація соціалістичного змагання, партійне будівництво [10, с. 403–415, 451–462, 480–490, 584–595].

Нариси історії обласних партійних організацій на основі документальних матеріалів розкрили боротьбу комуністів за встановлення Радянської влади, індустріалізацію країни та колективізацією сільського господарства (звісно, без найменших натяків на страшний штучний голод 1932 – 1933 років – голодний мор селян України та інших зерносіючих районів Радянського Союзу), соціалістичне будівництво й захист Вітчизни від німецько-фашистських загарбників. «Нариси» знайомлять нас з видатними людьми, роботою міських партійних організацій [11]. У книгах більш широко й повно, порівняно з нарисами історії КПУ, досліджено діяльність організацій КППС великих промислових підприємств. Авторами виділено в кожній області одне або два великих підприємства з давніми революційними традиціями, проаналізовано роботу їх партійних організацій. У Дніпропетровській області такими є Брянський металургійний завод у Катеринославі, Дніпропетровський металургійний завод у селі Кам'янка (нині Дніпродзержинський металургійний завод іме-

Виклад основного матеріалу. На теренах України з початку ХІХ ст. активізували свою діяльність мандрівні проповідники-євангелісти. Вони під виглядом богомольців чи шукаючи заробітків ходили від села до села, поширювали своє усячення Святого Письма. Їхні тлумачення були найпростішими, без асячення догматики й богослужбних обрядів та мали на меті донесення до присутніх первинного вчення Ісуса Христа, виховання у них справжніх християнських цінностей. Полтавську губернію одним із перших відвідав Опанас Марцинкевич близько 1825 р. [1, с. 192]. Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. на Полтавщині (Кобеляцький, Кременчуцький та Полтавський повіти) побував інший євангельський проповідник з Катеринославщини Сергій Циба [1, с. 197]. Їхні проповіді, виголошені звичайною українською мовою, привертали багатьох слухачів, які прийняли євангельське вчення та стали попередниками баптистського руху.

Процес зародження баптистських осередків на Полтавщині не відображено у справах Державного архіву Полтавської області. Водночас відповіді на це питання знаходимо в «Полтавських єпархіальних відомостях» (перекл. з російської), друкований орган Полтавського єпархіального управління, підшивка якого зберігається у ДАПО. У ході опрацювання часопису ми з'ясували, що в Полтавській губернії, а саме у Костянтиноградському повіті, баптистські віруючі з'явилися у 1880-х рр. [2, с. 362–366]. Відомостей про діяльність цих віруючих не залишилося. Відомо лише те, що невдовзі їх керівники виїхали на Кавказ. Це призвело до послаблення баптистських громад і перехід їх членів в альтернативні релігійні общини, які діяли паралельно й на той час. Частина віруючих-баптистів під впливом своїх колишніх керівників, які на Кавказі прийняли нове віровчення – ідеї єговістів-ільїнців, відійшла від баптистського світосприйняття й утворила громади суботників. Вони поширили свою діяльність у 17 парафіях Костянтиноградського повіту. Решта баптистів осіла в таких населених пунктах як Білухівка, Варварівка, Попівка і створили громаду євангельських християн. За інформацією повітового справника в 1913 р. ця громада нараховувала 50 сімей віруючих. Очоловав її виходець із селян Онуфрій Козиренко – мешканець с. Варварівка. У його ж будинку віруючі збиралися на богослужіння. У дописах жандармерії зазначалося про відсутність шкідливих впливів цієї «секти» на представників нижніх чинів (солдат), також не помічалось і ворожих виступів проти уряду [3, арк. 40].

За даними православної місії на початку ХХ ст. одне з провідних місць у баптистському русі займав Кременчуцький повіт. Вважаємо, що це пов'язано з відвідинами Полтавської губернії євангеліста з Катеринославщини Сергія Циби. У зв'язку з найближчим розташуванням Кременчуцького повіту до Катеринославської губернії в ньому

виявилася більшість послідовників євангельського вчення С. Циби, що дало поштовх для подальшого розповсюдження євангельського руху в повіті. Саме в Кременчуці баптисти з'явилися на початку ХХ ст., коли була організована громада й облаштований перший баптистський храм на Полтавщині. Першим проповідником віри у місті стала Агрипина Овчаренко, народжена у м. Знамянка Єлисаветградської губернії. А. Овчаренко оселилася у місцевої жительки Євдокії Павлівни Сіори, яка прийняла від неї баптистське віросповідання. Спершу на проповіді Є. Сіора запрошувала своїх родичів і знайомих. Проте згодом кількість віруючих почала зростати за рахунок новоприбулих осіб, які виявили інтерес до нового віровчення. Організація почала зростати швидкими темпами й загартовуватися духовно [4].

У 1913 р. число віруючих досягло 50 осіб [5, арк. 30]. На той час кременчуцьку громаду очолював Зіновій Павленко на прізвисько Філька – житель с. Дробишки. До кременчуцької громади баптистів також належали групи віруючих із сіл Максимівка та Піщане. Відповідно до вимог, викладених у «Правилах для влаштування сектантських релігійних зібрань» (перекл. з російської) (1910 р.) [6, с. 223], ці громади не мали необхідної кількості віруючих (25 осіб) для отримання дозволу на проведення молитовних зборів. Зокрема, громада баптистів с. Максимівка нараховувала 19 віруючих, а с. Піщаного – 14. Тому офіційно вони були приєднані до громади м. Кременчука, а неофіційно молитовні зібрання проводилися окремо за місцем проживання. Віруючі відвідували кременчуцьку общину раз на місяць для здійснення обряду хлібопереломлення та на релігійні свята [7, арк. 25].

Баптисти м. Кременчука займалися активною місіонерською роботою, що призводило до збільшення числа віруючих. Звичайно, це викликало невдоволення православного духовенства, яке вимагало від світської влади рішучих заходів, направлених на зниження прозелітизму й обмеження діяльності громади баптистів. Зокрема православною місією було зафіксовано, що на початку Першої світової війни кременчуцькі баптисти кілька разів зустрічалися із солдатами 26 та 27 запасних батальйонів, які стояли під Кременчуком, тому віруючим були висунуті звинувачення в антимілітаристській пропаганді. Певна річ, у ті буремні часи такі дії були кваліфіковані як державна зрада, і у зв'язку з цим місцевою владою був закритий молитовний будинок і висланий із Кременчука пресвітер – Філька [8, с. 914–915]. Обезглавивши громаду, місцеве керівництво сподівалося на її самоліквідацію. За нашим переконанням, віруючі спочатку продовжували таємно збиратися на богослужіння по квартирах своїх одновірців у Кременчуці, а згодом приєдналися до громади с. Максимівка. Як свідчать матеріали православної місії, у 1915 р. громада баптистів

розробці державної політики, формуванні органів влади, місцевого й регіонального самоврядування та представництво в їхньому складі.

Громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних спортивних та інших спільних інтересів [1, с. 4].

Згідно зі статутом, прийнятим на XVIII з'їзді КПРС у 1990 р. Комуністична партія Радянського Союзу – політична організація, яка об'єднує на добровільних засадах громадян СРСР для реалізації програмних цілей, що ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та комуністичному ідеалі [2, с. 108].

Отже, згідно зі статутом, КПРС була громадсько-політичною організацією. Комуністична партія Радянського Союзу та її невід'ємна складова частина – Компартія України – були керівною й спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи. Конституція (Основний Закон) СРСР (1977 р.) та Конституція (Основний Закон) УРСР (1978 р.) законодавчо закріпили порядок, що існував в усі роки радянської влади [3]. Компартія України була фактично великою обласною організацією КПРС, як і компартії колишніх союзних автономних республік та інших національно-територіальних утворень в Радянському Союзі. Про несамотійність Компартії України свідчить відсутність навіть формальних ознак партії: власної програми та статуту.

Літературу, яка висвітлює виникнення, розвиток і діяльність організацій КПРС на підприємствах індустрії України, доцільно розділити на три групи.

1. Узагальнюючі праці про партійні організації промислових підприємств.

2. Праці, безпосередньо присвячені партійним організаціям на підприємствах.

3. Серії книг «Історія фабрик і заводів» та «Біографії трудових колективів».

Зважаючи на обсяг цієї статті, вважаємо за доцільне охарактеризувати в ній літературу перших двох груп, а книгам власне історико-заводської проблематики присвятити окреме дослідження.

В узагальнюючих працях історії України зустрічаються відомості про чисельність організацій КПРС окремих підприємств. Так, на харківському заводі «Серп і молот» партійна організація за 1929 рік збільшилася з 550 до 980 осіб, причому нове поповнення на $\frac{3}{4}$ складалося з робітників з виробничим стажем більше ніж 15 років [4, с. 174]. У роки третьої п'ятирічки питома вага робітників-комуністів зросла до 11–12% від загальної кількості працюючих. Наприклад, на Ворошиловградському паротягобудівному заводі імені Жовтневої революції – 2855 осіб або 11% [5, с. 6].

повної влади вони вбачали у володінні й розпорядженні засобами виробництва. Тому, встановлення влади РКП (б) та її загону в УСРР – КП (б)У супроводжувалося націоналізацією промисловості, транспорту, банків, зв'язку, жорсткою регламентацією пайкового розподілу продуктів харчування й товарів першої потреби, найжорстокішою дисципліною та централізацією управління, фактичною мілітаризацією праці. Опорою надцентралізованої командно-адміністративної системи радянського суспільства стала партія більшовиків. Система комуністично-партійного розпорядження, склавшись в умовах воєнного комунізму, в основних своїх рисах збереглася на всій території колишнього Радянського Союзу аж до початку 90-х років ХХ століття.

Більшовицькі комітети-організації, осередки на підприємствах безпосередньо втручалися у виробництво, вони приймали технічні рішення. Керівництво (яке розуміли як командування та розподіл всього, всюди і в усьому) виробництвом організаціями КПРС уявлялося справою честі, доблесті та геройства. Книги, брошури, статті історико-заводської проблематики відображали вплив партійних організацій на життя трудових колективів. Вони були одним із засобів прославлення діяльності КПРС.

Для успішного аналізу літератури, присвяченої діяльності КПРС як громадсько-політичного об'єднання (організації) на промислових підприємствах України, слід відповісти на питання: 1) Що таке громадсько-політичне об'єднання? 2) Чи була громадсько-політичною організацією КПРС з юридичної точки зору?

Ці питання мають історико-політичне значення. Їх актуальність зумовлена необхідністю побудови правової, цивілізованої, демократичної держави й формування громадянського суспільства в Україні. Для цього, на нашу думку, необхідно з'ясувати визначення поняття «громадське об'єднання, його права, обов'язки, повноваження», з'ясувати відносини з іншими об'єднаннями громадян та держави. Це необхідно для того, щоб, з одного боку, виключити можливість повернення до тотально контролюваного суспільства, а з іншого – не допустити хаосу й безладдя, зміцнити державу. Аналогічні завдання постали перед усіма колишніми соціалістичними країнами. Для їхнього з'ясування необхідно звернутися до закону України «Про громадські об'єднання», а також до статутних документів КПРС.

Об'єднання громадян – це добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами прав і свобод.

Об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, союз тощо), у відповідності з цим Законом називається політичною партією та громадською організацією.

Політичною партією є об'єднання громадян-прихильників певної програми суспільного розвитку, які мають за головну мету участь у

с. Максимівка мала дозвіл на проведення молитовних зібрань. Максимівська громада могла отримати дозвіл на проведення богослужінь за умови збільшення кількості віруючих, що було цілком можливим після приєднання кременчуцьких баптистів.

У Полтаві баптисти з'явилися на початку ХХ ст., і першим проповідником цього віровчення був служитель Діденко (на жаль, його ім'я не вдалося встановити) з Харкова. Невдовзі також із Харкова переїхав інший служитель – Володимир Ястремський із сім'єю. Він оселився на квартирі по вул. Рогізній у будинку віруючих-баптистів Трохима та Зінаїди Бондаренків. В. Ястремський улаштувався працювати на Полтавський тепловозоремонтний завод, де і розпочав свою місіонерську діяльність [9, арк. 24]. Як засвідчують архівні джерела, в першу чергу серед працівників станції Полтава-Південна. Так, до полтавської громади баптистів належали залізничники: Юхим Хряпко – мастильник; Семен Щербань – слюсар; Тихін Могила – помічник машиніста паровоза; Назар Щербань – провідник; Тихін Породохліб – кондуктор; Трохим Бондаренко – машиніст паровоза [10, арк. 21]. Перші зібрання баптистів проходили таємно у передмістях, таких як Климівка, Павленки, а влітку навіть по лісах навколо Полтави. Регулярні зібрання общини, на які запрошували тільки тих, кому вже розповідали про євангельське віровчення і тих, хто не виявляв ворожості до так званої «нової релігії», почалися з 1907 р. Начальник Полтавського губернського жандармського управління в своєму звіті від 30 серпня 1913 р. у Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ повідомляв, що у 1913 р. полтавська громада баптистів нараховувала близько 27 членів [11, арк. 22]. За даними полтавського поліцеймейстера в 1915 р. до полтавської громади входило щонайменше 12 віруючих. Серед них: козаки – Бойко Андрій Іванович та його дружина Ксенія Федорівна; Сліпко Іван Кіндратович та Пелагея Пимонівна; міщани – Бондаренко Трохим Феофанович та Зінаїда Мойсеївна, Мирошніченко Микита Пилипович та Ірина Тимофіївна, Чуб Андрій Степанович та Анна Федорівна; селяни – Ніконов Олексій Корнійович та Февронія Спиридонівна [12, арк. 23]. На нашу думку, ці цифри могли бути применшені, оскільки до 1917 р. громада не була зареєстрована, а отже обліком віруючих ніхто не займався. Тому встановити точну кількість послідовників баптизму в місті дуже складно.

У 1916 р. віруючі збиралися на богослужіння у святкові дні та неділю, священнодійства проходили у будинку Т. Бондаренка. Для створення піднесеної атмосфери на молитовних зборах і для залучення неофітів був організований церковний хор, першим регентом якого був Т. Бондаренко. Ми вже зазначали, що община не була зареєстрована, тому зібрання проводилися без належного дозволу, через що діяльність баптистів підлягала постійному контролю з боку міс-

цевої влади. Постійний поліцейський нагляд був викликаний і тим, що крім місцевих жителів молитовні збори відвідували іноземні військовополонені, які знаходилися в Полтаві. Наприклад, постійними учасниками зібрань віруючих були четверо баптистів-австрійців на чолі з Яном Штефко. Вони жили й працювали в будинку генерала Ждановича на Панянській горі, № 9–11 (нині вул. Панянка). Крім будинку Т. Бондаренка, полоненні австрійці відвідували квартиру вчителя гімнастики другої Полтавської чоловічої гімназії Пільного та вчителя музики Ліжка (на жаль, не вдалося встановити їхніх імен), які проживали по Київському провулку в будинку Шалека № 20 (на жаль, встановити місцезнаходження вулиці нам не вдалося) [13, арк. 5]. Це свідчить про те, що баптисти мали кілька адрес для проведення молитовних зібрань. Вважаємо, що вони там збиралися, коли на постійному місці проводити богослужіння було небезпечно. В. Ястремський очолював громаду до 1917 р. потім повернувся до Харкова. На його місце Всеросійський Союз християн-баптистів призначив випускника трирічної духовної школи проповідників у м. Лодзь Романа Дем'яновича Хомяка.

З 1917 р. спостерігається більш активна проповідницька та місіонерська робота полтавської громади євангельських християн-баптистів. Дійсно, з проголошенням Центральною Радою III Універсалу інакверціям стало легше, оскільки була проголошена свобода віросповідання. Зокрема в Універсалі було зазначено, що віднині Україна стає Українською Народною Республікою... Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи та мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами [14, с. 40]. Баптисти м. Полтави вирішили на повну силу скористатися отриманою свободою віросповідання. Перше, що вони зробили – перенесли свої збори в більш людне місце, а саме в будівлю школи імені Котляревського (знаходилася на схилі Подільської гори, нижче дільниці Успенського собору). Там віруючі збиралися на богослужіння більше року, проте адміністрація школи без попередження попросила їх звільнити займане приміщення. З 1918 р. баптисти почали проводити молитовні збори в німецькій кірсі, яка знаходилася на розі вулиць Кобеляцької та Монастирської (нині вул. Фрунзе та Монастирської). Рішення переїхати в приміщення кірхи було прийняте не одразу. Євангелісти розуміли, що цей переїзд може підіграти підозри місцевої влади (світської та духовної) й православних вірян у змові баптистів з німцями. Як відомо, з появою перших баптистських віруючих православне духовенство та представники світської влади говорили, що віра баптистів «німецька», а самі вони «німецькі шпигуни». Тому, аби уникнути конфлікту з владою, керів-

21. Сенчакова Л. Т. Деятельность социал-демократов в деревне в 1905 – 1907 гг. / Л. Т. Сенчакова // Исторические записки. – 1986. – № 13. – С. 112–134.
22. Якименко М. А. Сорочинська трагедія / М. А. Якименко. – К. : Політвидав, 1990.

ББК Т 63.(4 Укр) 627

Касперович П. М.

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО КОМПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ (1960 – 1990 РОКИ)

У статті аналізується література про компартійні організації на промислових підприємствах України в 60 – 90-і роки ХХ століття. Автор поділив літературу, що висвітлює виникнення, розвиток і діяльність організацій КППС на підприємствах індустрії України, на дві групи: узагальнюючі праці про партійні організації промислових підприємств; праці, безпосередньо присвячені партійним організаціям на підприємствах.

Цивілізоване входження України до світового співтовариства націй у ХХІ столітті передбачає з'ясування досвіду діяльності громадських об'єднань, чіткого визначення їх місця та ролі в державотворчих процесах нашої Вітчизни. Передусім це стосується політичних партій як виразників інтересів різних верств населення країни, їх діяльності у владних структурах: уряді, парламенті, органах місцевого самоврядування. Україна має доволі великий за часом досвід монопольного існування однієї ідеології та однієї партії в громадському житті країни. Всебічний аналіз діяльності компартійних структур, передусім низових ланок на промислових підприємствах, є важливою складовою у вивченні саме радянської моделі тоталітаризму в умовах мирного існування. Це, в свою чергу, передбачає опрацювання значної кількості наявної літератури з питання, опублікованої в 60 – 90-ті роки ХХ століття – період всевладдя КППС і його фактично обласного загону, невід'ємної складової КПУ.

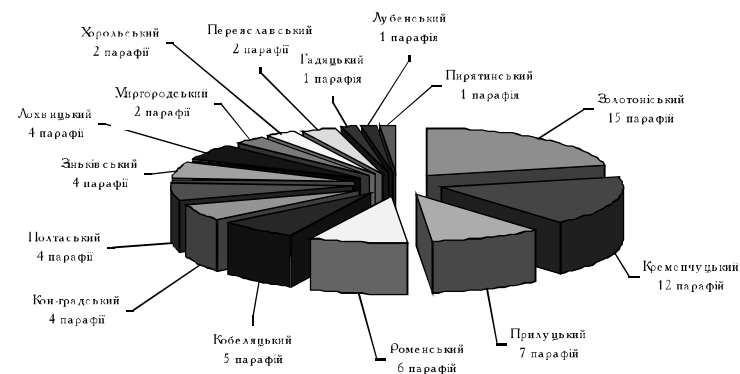
Мета цієї статті – на основі вивчення історичної літератури зробити висновок про повноту й якість відображення в ній діяльності компартійних організацій на промислових підприємствах України на прикладі найбільш промислово розвинутих регіонів – Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Харківської областей.

Однією з основних тем у літературі, що присвячена висвітленню питань розвитку промислових підприємств, є історія створення партійних організацій. Більшовики вважали за необхідне всеосяжний контроль за життям країни. Основу такого режиму, засади власної неподільної та

- университета. – Т. VIII. – Вып.1, 1949; Пшук О. І. Поділля напередодні революції 1905 – 1907 років / О. І. Пшук // Наукові записки Вінницького педінституту. – 1951. – [Вип. 2]; Емелях Л. І. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. / Л. И. Емелях // Исторические записки. – 1954. – № 33.
10. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М. Н. Лещенко. – К. : Держполітвидав, 1956.
  11. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905 – 1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К., 1955.
  12. Лещенко М. Н. Стачки сельскохозяйственных рабочих и крестьян на Украине в период первой русской революции / М. Н. Лещенко // Из истории экономической и общественной жизни России. – М., 1976.
  13. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907рр. / М. Н. Лещенко. – К., 1977.
  14. Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905 – 1907 рр. / І. М. Рева. – К. : Радянська школа, 1964.
  15. Лещенко М. Н. Стачки сельскохозяйственных рабочих и крестьян на Украине в период первой русской революции / М. Н. Лещенко // Из истории экономической и общественной жизни России. – М., 1976; його ж: Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1977; Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 – 1907 годах / Е. К. Живолуп. – Харьков, 1956; Буцик А. К. Селяни і сільськогосподарський пролетаріат в першій російській революції / А. К. Буцик. – К., 1959; Олійник Л., Гора О. Селяни і сільськогосподарський рух на Чернігівщині в 1905 – 1907 роках / Л. Олійник, О. Гора. – К., 1959; Васянович В. Ф. Сельскохозяйственный пролетариат Южной Украины накануне и в период первой русской буржуазно-демократической революции / В. Ф. Васянович. – Днепропетровск, 1975.
  16. Революційна боротьба трудящих України в 1905 – 1907 рр. – К. : Наукова думка, 1980.
  17. Симонова М. С. Крестьянское движение 1905-1907 гг. в советской историографии / М. С. Симонова // Исторические записки. – 1975. – № 95.
  18. Лещенко Н. Н. Итоги статистического изучения крестьянского движения на Украине в период революции 1905 – 1907 гг. / Н. Н. Лещенко // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.): [Сб. статей]. – Кишинев : Штиница, 1978.
  19. Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М. : Наука, 1989.
  20. Михайлова В.И. Рост классового самосознания украинского крестьянства в период первой русской революции: Учебное пособие. – Днепропетровск : ДГУ, 1983.

ники общины вирішили звернутися з проханням до архієрея Феофана, щоб їм віддали під молитовні збори недіючий в той час православний храм, але отримали відмову. Тоді, після низки переговорів з лютеранами, був підписаний договір про оренду приміщення кірхи [15]. Улаштувавшись в центрі міста, віруючі-баптисти практикували вихід у центральний міський парк і там, біля пам'ятника перемоги над шведами, проводили збори – співали, проповідували й роздавали запрошення на богослужіння [16, с. 146]. Р. Д. Хомяк очолював полтавських баптистів до 1930 р. Під його керівництвом полтавська громада з 15 осіб зросла до 190 осіб [15].

Висновки. Підводячи підсумки дослідження зазначимо, що адепти євангельської віри на теренах Полтавської губернії з'явилися у 1820-х рр., але вони, як правило, ще не відмовлялися від православ'я. Починаючи з 1880-х рр. євангелісти почали об'єднуватися у релігійні громади й відходити від православної віри. За інформацією Полтавського єпархіального управління, на початку ХХ ст. у Полтавській губернії найактивніше баптистські проповідники працювали в таких населених пунктах як Ірклєв, Маліївка, Старе, Кременчук, Максимівка, Секиренці, Бориспіль і Куземине. У Власівці, Ірклєві та Максимівці вони мали дозвіл на проведення молитовних зборів, а в інших місцях зібрання проводилися напівлегально. Основними методами поширення вчення були: молитовні збори, розповсюдження літератури, приватні бесіди тощо. На думку православного духовенства «особливо небезпечними сектантами» були ремісники, бо, постійно спілкуючись із православними, вони своїми повчаннями ставили під сумнів правильність догматики православ'я. У цілому на 1 січня 1916 р. у Полтавській губернії загальна кількість баптистів становила приблизно 465 осіб. Вони розгорнули свою діяльність у 70 парафіях.

Як свідчить діаграма, євангелісти проживали в усіх повітах Полтавської губернії. Росту кількості баптистських віруючих сприяли такі чинники: злагоджена робота проповідників, книгонош, місіонерів; сприйняття православним населенням основ віровчення баптистів (віри у Трьохбожого Бога, у божественне походження Ісуса Христа, у безсмертя душі); спрощений процес культу, більш демократичні порівняно з православними засади церковного життя; проведення богослужінь українською або російською мовами.

Таким чином, на Полтавщині євангельське віровчення укріпилося з кінця ХІХ ст., а закладена на початку ХХ ст. тенденція до зростання кількості віруючих-баптистів зберігається й до сьогодні.

Перспективи подальших розвідок. Досліджуване у статті питання пов'язане з подальшим вивченням еволюції баптизму в Полтавській губернії у 1920-х – 1930-х рр. у контексті державно-конфесійних відносин.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена проблемі еволюції баптистського руху в Полтавській губернії в початку ХХ в. На основі обробки бібліографічної бази та архівних матеріалів встановлено положення баптистських общин на Полтавщині та визначено особливості їх розвитку.

Ключевые слова: баптизм, євангельський рух, релігійна община.

SUMMARY

The article deals with the problem of the baptist movement evolution in Poltava province at the beginning of the XXth century. The status of the baptist societies in Poltava province and the peculiarities of their functioning were clarified on the basis of the bibliography data and the archives studying.

Key words: baptism, gospel movement, religious society.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Іваськів Й. Український народ і християнство: Історичний нарис / Й. В. Іваськів. – Х. : ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2005. – 314 с.
2. Полтавские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ) – 1910. – № 5. – С. 362–366.
3. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ). – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1296.
4. Полтавське обласне об'єднання церков [Електронний ресурс]. – Режим доступу URL: <http://baptizm.info/index.php/2010-01-10-22-59-04/2010-01-10-23-00-52/61-2010-01-11-21-25-18>

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена зображенню в радянській історіографії деяких проблем, пов'язаних з селянським рухом в період революційних подій 1905 – 1907 років на Україні. Це питання місця селянства в цих подіях, форм та методів його боротьби, кількості його учасників в різних регіонах України, ідеологічних викривлень, таких як вирішальна роль більшовиків в керівництві селянським рухом та союзом пролетаріату та селянства в подіях 1905 року.

Ключевые слова: радянська історіографія, селянський рух, революційні події 1905 – 1907 гг.

SUMMARY

The article is dedicated to the representation in the Soviet historiography the problems which are connected with the rural movement during the period of revolutionary events in 1905-1907 in Ukraine. These are the questions concerning the place of the peasantry in those events, the forms and methods of their struggle, the quantity of their participants in different regions of Ukraine, the ideological distortions such as the key role of Bolsheviks in the guidance of the peasant movement and the union of proletariat and peasantry during the events in 1905.

Key words: Soviet historiography, peasant movement, revolutionary events in 1905 – 1907.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Яворський М. І. Історія України в стислому нарисі / М. І. Яворський. – Харків, 1928.
2. Санцевич А. В. Погляди М. І. Яворського на історію України / А. В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1993. – № 10.
3. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905 – 1907: [ч.І. Рік 1905] / В. Качинський – Харків, 1928.
4. Лось Ф. С., Олійник Л. В. Стан і завдання вивчення революції 1905 – 1907 років на Україні / Ф. С. Лось, Л. В. Олійник. – К., 1965.
5. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905 – 1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Харків : Держвидав, 1925.
6. Христюк П. 1905 рік на Україні / П. Христюк. – Харків : Держ. видав, 1925.
7. Шестаков А. В. Боротьба сільських робочих в революції 1905 – 1907 гг. (К 25 ЛЕТИЮ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 Г.) / А. В. Шестаков. – Л. : Госиздат, 1930.
8. Лось Ф. С. Революція 1905 року на Україні / Ф. С. Лось. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955.
9. Буцик А. П. Аграрні відносини на Київщині напередодні революції 1905 – 1907 гг. / А. П. Буцик // Научные записки Киевского

дуже багато питань. Тому вона звертається до селянських присудів і наказів Думи, вважаючи, що ці матеріали виходять безпосередньо від селян і найповніше фіксують істинну картину їхнього життя, вважаючи, що в них є великий фактичний матеріал, який характеризує економічне й правове становище селянства.

Накази дозволяють виявити вплив на селянство різних партій і груп у ході революції 1905 – 1907 років. На її думку, в них відбулося поступове зникнення у селян конституційних, ліберальних, процаристських ілюзій. Саме з ними В. Михайлова пов'язувала виникнення й посилення революційних настроїв на селі. Окремо в третьому розділі вона зупиняється на характері вимог селян і доходить висновку, що він, подібно до зростання селянського класової самосвідомості, має прямий зв'язок з рівнем революційного руху як в окремих районах, так і в цілому по країні [20, с. 57]. Далі у висновках дослідниця пише: «Звичайно, не слід перебільшувати рівень політичної свідомості селянства в період революції 1905 – 1907 рр. Вимогам селян властиві слабкість і суперечливість, притаманні їм ідеології того періоду» [20, с. 58]. Важко не погодитися з тим, що політична свідомість селян України формувалася й розвивалася в тісному взаємозв'язку з загальноросійським революційним рухом того періоду.

Не можна не зупинитися й на роботі Л. Т. Сенчакової, в якій ґрунтовно розкриті питання, пов'язані з революційними подіями в Україні [21, с. 112–134]. Авторка простежила, як питання партійного будівництва більшовицької партії втілювалися в життя на місцях. До останньої сторінки вона не згадує більшовиків у складі соціал-демократичних організацій на селі, а тільки в підсумках стає зрозумілим, що автор вважає всіх їх більшовицькими.

Висвітленню одного з найтрагічніших селянських виступів часів першої російської революції 1905 – 1907 років, повстанню в селі Великі Сорочинці на Полтавщині в грудні 1905 року, присвячено працю М. А. Якименка [22]. Тема Сорочинського повстання для дослідників була, за словами автора, «відсунута на задній план через те, що його очолював М. М. Пижов» [22, с. 3]. Він був професійним революціонером, брав активну участь у подіях 1905 – 1907 років, пройшовши через тюрми, зазнав багато страждань. Після Жовтневої революції погляди М. М. Пижова розійшлися з тими, хто уособлював ортодоксальний марксизм, у 1920-х роках він був уже безпартійним, а потім забули й про нього самого, а Сорочинське повстання висвітлювали за схемою, в якій людині, яка його очолювала, місця вже не було. І це ще одна проблема радянської історіографії того часу.

Підсумовуючи викладене вище, необхідно зазначити, що історія участі селянського руху в революційних подіях 1905 – 1907 рр. чекає на подальше уважне вивчення.

5. ЦДІАУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1296.
6. Головащенко С. И. История евангельско-баптистского движения в Украине. / Сергей Иванович Головащенко. – Одесса : Богомыслие, 1998. – 277 с.
7. ЦДІАУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1296.
8. ПЕВ. – 1916. – № 12. – С. 914–915.
9. ЦДІАУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1296.
10. Там само.
11. Там само.
12. ЦДІАУ. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 136.
13. ЦДІАУ. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 228.
14. Домашовець В. Український евангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей / Володимир Домашовець. – Луцьк : Морріс-Плейнс, 2002. – 95 с.
15. Історія Полтавської громади баптистів. Доповідь В. Антонюка на святкуванні 100-річчя церкви ЄХБ в Полтаві [Електронний ресурс]. – Режим доступу URL: <http://www.spasinnia.org/en/reading-room/articles/175-2010-07-05-05-46-36.html>.
16. Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых (для народов России в XIX – XX вв.) / Леонид Коваленко – К. : Издательство Центра Христианского сотрудничества, 2006. – 381 с.

ББК 63.3(4УКР-4ДРО)62

Льницький В. І.

КАДРОВЕ НАПОВНЕННЯ СТРИЙСЬКОГО НАДРАЙОННОГО ПРОВІДУ ОУН (1945-1952)

У статті на основі невідомих та маловідомих архівних документів і матеріалів характеризується кадрове наповнення Стрийського надрайонного провуду ОУН. Автор висвітлив питання кількісного заповнення керівних органів. Доведено, що незважаючи на підпільні умови, постійні втрати серед керівного складу, підпілля намагалося заповнювати вакантні посади, причому їх якісний рівень залишався високим.

Наповнення кадрами керівних ланок тієї чи іншої структурної одиниці підпільної організації є досить цікавим та водночас складним питанням. Його вирішення становить не лише суто наукову, але й практичну проблему. Донедавна діяльність ОУН вивчалася лише оглядово, причому зовсім не приділялася увага особистостям, які очолювали національно-визвольну боротьбу на різних щаблях.

Спеціальні дослідження з цього питання відсутні, проте життєвий шлях і підпільна діяльність того чи іншого керівника ставали предметом наукових зацікавлень дослідників. На відповідному науково-

му рівні до питання дослідження біографій чільних діячів підійшов історик Петро Содоль [1]. Важливі дані про керівників Стрийського надрайонного проводу містяться у працях Григорія Дем'яна [2]. Окреме дослідження, присвячене першому провіднику новоствореного надрайонного проводу, здійснено Володимиром Морозом [3]. Детальні, хоча й не позбавлені неточностей, довідки містять праці краєзнавців Ф. Соловія [4] і М. Меленя [5]. Для того, щоб усунути ці прогалини, ми вирішили дослідити наповненість керівних структур Стрийського надрайонного проводу ОУН.

Як і керівництво всієї ОУН та її територіальних підрозділів, Стрийський надрайонний провід складався з відділів (референтур), що проводили роботу за організаційним, військовим, пропагандистським, господарським йтаким, що забезпечував безпеку напрямками. У зв'язку з браком кадрів не всі референтури діяли впродовж усього часу і не всі були належно укомплектовані. Нижче подається кадрове наповнення в розрізі функцій у надрайонному проводі (провідник, референти).

Радянські документи містять згадку про першого **провідника** Стрийського надрайонного проводу ОУН **«Ореста»**, **«Березу»** [6, арк. 294]. Детальної інформації про нього віднайти не вдалося. Під час допиту обласний референт пропаганди М. Фарило«Рубань» за свідчував, що «Орест» у 1944 р. займав посаду організаційного референта Стрийського округу, подавши при цьому його опис: «років 28, середнього зросту, щуплий, блондин, волосся зачісує назад» [7, арк. 41]. Як відомо, Стрийський округ на той час вже було ліквідовано, а представники карально-репресивного апарату ще не володіли цією інформацією і могли помилково назвати надрайонного провідника окружним.

Краєзнавець Зенон Шандрович у книзі, присвяченій національно-визвольній боротьбі на теренах Самбірського та Старосамбірського районів, пише про провідника Стрийського окружного проводу ОУН **Івана Босака«Ореста»**, **«Гриву»**, який народився в 1920 р. у с. Буньковичі Хирівського району; під час німецької окупації працював провідником Хирівського районного проводу ОУН, а згодом був призначений провідником Стрийського надрайонного проводу ОУН. Дослідник зазначає, що Іван Босак загинув у квітні 1945 р. [6, арк. 294; 8, с. 70, 350] Однак, віднайти матеріали, що дали б змогу впевнено про це стверджувати, ще не вдалося, тому із застереженням приймаємо версію, що навесні 1945 р. першим провідником Стрийського надрайонного проводу ОУН був Іван Босак-«Орест», «Грива», «Береза».

Цьому суперечить, наприклад, зізнання Василя Чижевського, який говорить, що Юрій Гасин-«Стрюк» спочатку був провідником Стрийського повітового проводу, згодом переведений на штабну ро-

дрібнобуржуазних партій, особливо есерів, що послаблювало революційний рух; в) відставання розмаху селянського руху від розвитку революційних подій у містах через брак єдиного керівництва в містах і штучне нав'язування ролі більшовиків як керівної сили, що виглядає досить кумедно, тому що його практично не було; г) сподівання значної частини селян на можливість мирним шляхом, через Думу і монарха, одержати землю і політичні свободи; д) відсутність міцного союзу між робітниками і селянами; е) розкол в РСДРП на більшовиків та меншовиків, що являло велику перешкоду на шляху об'єднання революційних сил міських робітників і селянства.

Радянські історики в різні роки розглядали проблеми класового характеру селянського руху України в 1905 – 1907 роки. Долаючи буржуазно-націоналістичну теорію двокуркулства в Українському селі, за якою, начебто, існувало два типи куркулів, один з яких відігравав позитивну роль в розвитку українського села на початку ХХ ст. та був керівною й центральною постаттю руху селянських мас під час революції 1905 – 1907 років. Неспроможність української буржуазно-націоналістичної історіографії й інші питання класової боротьби були предметом вивчення в працях, присвячених як у цілому селянству України, так і окремим регіонам [15]. Однак їхні автори не змогли дати аргументованої та чіткої відповіді на поставлені питання [16, с. 268–269].

Починаючи з середини 1970-х років з'являються роботи з проблем історіографії селянського руху 1905 – 1907 рр. Прикладом є дослідження М. С. Симонової [17], М. Н. Лещенка [18]. Питанням методики відбору, підрахунків різних за характером форм боротьби селян присвятила свою роботу Л. Т. Сенчакова [19]. Вона розкритикувала В. І. Кострикіна, який доводив: «Одним із головних завдань дослідницької роботи кожного з істориків, що вивчає селянський рух, повинен стати самостійний підрахунок кількості селянських виступів...» [19, с. 8]. Вона запропонувала створити анотовану хронологію загальноросійського селянського руху, що дозволило б, на її думку, синтезувати отримані узагальнені матеріали. Авторка підкреслювала, що труднощі у вирішенні цієї справи дуже великі, бо вони потребують плідної праці великої кількості істориків, архівістів та інших представників історичної науки, і це завдання свого вирішення до цього часу так і не знайшло, але те ж саме пропонувала раніше й М. Симонова.

Соціальній психології та шляхам формування класової свідомості селянства присвячено роботу В. І. Михайлової [20]. Авторка ще при постановці проблеми, у вступі, звертає нашу увагу на те, що вивчення окремих аспектів проблеми ускладнено нестачею достовірних джерел, тому що документи офіційного походження часто, на її погляд, спотворюють справжнє положення й погляди селян на

У своєму дослідженні І. М. Рева аналізує розгортання й розвиток селянського руху на Лівобережній Україні в період революції 1905 – 1907 рр. [14]. До наукової уваги автора увійшло коло питань, пов'язаних із боротьбою селян в окремих селах і повітах Харківської, Полтавської і Чернігівської губерній. Автор диференціював виступи селян на Харківщині в 1905 – 1907 роках. Він виділив 15 форм боротьби по окремих повітах: захоплення землі; потрави посівів; порубки лісу; покоси; збирання з поля збіжжя і кормів; селянські виступи у прямій боротьбі за землю; орендні вимоги; страйки; розгроми; підпали; сутички з місцевою адміністрацією; та зі стражниками і військами; несплата податків; усунення місцевої влади і обрання нової; мітинги та сходи [14, с. 154].

З'ясовуючи хід революційної боротьби на селі, І. Рева пов'язує її з подіями, що відбувались у містах, із боротьбою пролетаріату. Однак він не наводить жодного прикладу, який би доводив цю тезу, хоча вона стосується тільки січнево-лютневих подій 1905 року. Не оминув увагою автор і агітаційно-пропагандистську роботу більшовиків, без характеристик якої в цей час уже обійтися було неможливо. Він намагається якимось чином описати два головні, на його думку, напрями цієї роботи: усну пропаганду і через поширення друкованої продукції. «Викривали угодовську антинародну політику дрібнобуржуазних, буржуазних і націоналістичних партій, викривали лавірування і обманні дії російського царизму» [14, с. 156–157]. Історик вивчив, як відбувалася активізація селянського руху від перших стихійних порубок лісу в лютому, через знищення панських маєтків у Лебединському повіті в середині 1905 року, до найбільшого розмаху боротьби, який припадає на осінь-зиму, коли погроми поміщицьких і куркульських володінь, що відбувались майже в усіх губерніях Лівобережної України. У Городнянському, Вовчанському, Суразькому та інших повітах вони переросли у справжнє селянське повстання.

На його думку, в період революції 1905 – 1907 років окреслилося два головні напрями боротьби на селі. З одного боку, боротьба всього селянства проти кріпосницьких пережитків, і насамперед проти великого поміщицького землеволодіння. З другого, боротьба, що точилась в середині самого селянства: між сільською біднотою й заможним селянством, яке автор називає куркульством. Він стверджував, що деякі з них також проявляли певне невдоволення гнобленням з боку власників великих земельних латифундій, іноді вони брали участь і в погромах величезних поміщицьких володінь, але в ході революції вони, як слушно зазначив автор, виступали як контрреволюційна сила і об'єднувались з царизмом для боротьби з революційним селянством, коли те ставало на шлях рішучих дій [14, с. 159].

Серед причин поразки селянського руху дослідник виділив наступні: а) стихійний характер; б) вплив на значну частину селян

боту в Дрогобицьку ВО «Маківка», а в 1944 р. його призначили провідником Стрийського окружного проводу ОУН, який очолював до недавнього часу (тобто до осені 1945 р., коли В. Чижевський пішов до Чехії) [9, арк. 44]. Зі сказаного вище випливає, що «Ореста», «Березу» взагалі не призначали на пост провідника. На нашу думку, він міг працювати на Стрийщині організаційним референтом, а першим провідником Стрийського надрайону став все-таки Юрко Гасин.

У повстанських документах за 19 липня, 3 і 14 серпня 1945 р. Юрко Гасин-«Строюк» також фігурує як провідник Стрийського надрайонного проводу ОУН [10, арк. 125, 192, 198]. Станом на момент загибелі – 1 березня 1946 р. – «Строюк» і надалі був надрайонним провідником [11, арк. 106; 12, арк. 4 зв.]. Володимир Івасюк «Ковальчук» свідчив, що приблизно 15 – 16 серпня 1945 р. «...вперше зустрівся з провідником Стрийського надрайону «Строюком» [13, арк. 39]. Загинув 1 березня 1946 р. біля с. Таява Болехівського району Станіславської області (будучи пораненим – дострілювся) [14, арк. 263].

Після його загибелі обов'язки провідника Стрийського надрайонного проводу ОУН виконував організаційний референт **Григорій Дулин-«Всеволод»**. Про це під час допитів зізнається Юлія Ганущак [15, арк. 234]. У радянських документах на цьому посту від 28 вересня 1946 р. фігурує «Всеволод» [16, арк. 57]. 1 грудня того ж року надрайонним провідником уже названий **Володимир Лико-«Данило», «Орест», «Буревій»** [16, арк. 68]. Восени 1941 р. В. Лико займав посаду окружного провідника ОУН Стрийщини [5, с. 148], відтак до серпня 1943 р. – окружного провідника Самбірщини [5, с. 148; 17, арк. 41; 18, арк. 6]. 3 12 липня 1945 р. був призначений на посаду заступника окружного референта пропаганди Дрогобищини [10, арк. 111]. Володимир Івасюк про «Данила» свідчив таке: «...років 24-х, високого зросту, шатен, волосся зачісує вгору, повний, міцної статури. Одягнений у зелений мундир (з відкидним коміром френч і зовнішніми чотирма кишнями), штани суконні захисного кольору, чоботи хромовані з простими передами, шапка петлорівка зеленого кольору, озброєний німецькою гвинтівкою й пістолетом. Основне місце переховування район сс. Гірне, Довголука, Воля Довголуцька і Монастирець Сколівського району та Конюхів Стрийського району Дрогобицької області» [13, арк. 48]. Загинув В. Лико 21 березня 1948 р. у с. Верхня Лукавиця Сколівського району [19, арк. 62; 20, арк. 79; 4, с. 256].

Пропагандиста зі Стрийщини «Данила» згадувала працівниця ГОСП Дарія Малярчин [21, с. 82–85]. Не виключено, що після загибелі надрайонного референта пропаганди Стрийщини «Листа» (1946 р.), «Данило» певний час займав цей пост, після чого очолив надрайонний провід. Практика скерування працівників окружного осередку пропаганди на пост надрайонних референтів пропаганди була до-

силь поширеною («Князенка» скерували на Самбірщину, «Зубенка», «Листа» – на Стрийщину, «Уласа» – на Дрогобищину).

Навесні 1948 р. провідником Стрийського надрайонного проводу ОУН призначено **Опанаса Шедного-«Андрія»**, «**Рута**», переведеного з Самбірського надрайону, де він був провідником Стрілківського району [19, арк. 131]. Юрій Попович-«Вільховий» описував його так: «28 років, вище середнього зросту, середньої статури, шатен, лице худорляве, продовгувате, очі карі, ніс тонкий довгий, рот маленький, губи тонкі. Озброєний автоматом ППС і пістолетом ТТ» [22, арк. 201]. У червні наступного року «Андрій» був переведений до Самбірського надрайонного проводу ОУН на аналогічний пост [19, арк. 135–136; 23, арк. 135].

Протягом червня – вересня 1949 р. Стрийський надрайон очолював **Володимир Федик-«Орест»**, «**Береза**» [19, арк. 106, 116, 124, 135–136; 24, арк. 123]. У звіті «В» району «Бескид» (Боринщина) за лютий 1946 р. подано характеристику районного проводу, зокрема, і тодішнього районного провідника В. Федика «Берези». На початку 1941 р. призначений провідником у середній школі, у період німецької окупації – провідник 7 і 8 класів Дрогобицької гімназії. У 1943 – 1944 рр. працював у студентському секторі ОУН у Львові. У липні 1944 р. у с. Недільня пройшов обласний вишкіл пропагандистів і був призначений повітовим пропагандистом Самбірської округи. Після приходу більшовиків був призначений організаційним референтом Турківського повітового проводу ОУН. Від липня 1945 р. виконував обов'язки провідника Боринського районного проводу ОУН [25, арк. 162]. З вересня 1947 р. перебував на посаді референта пропаганди Стрийського надрайонного проводу ОУН, відтак з травня – червня 1949 р. суміщав її з посадою надрайонного провідника [4, с. 600]. Загинув 20 вересня 1949 р. між селами Розгірче й Семигинів Сколівського району [19, арк. 128–129; 26, арк. 15].

У жовтні 1949 р. Стрийський надрайонний провід був відновлений. Його очолив **Юрій Грица-«Юрко»** [19, арк. 142; 22, арк. 200; 27, с. 182]. Про нього відомо доволі небагато: після німецької окупації виконував спеціальні доручення провідника Дрогобицького обласного проводу «Федора», пізніше обіймав пост організаційного референта Стрийського районного проводу. 19 березня 1950 р. під час операції, проведеної МДБ у передмісті м. Стрия Помірки, «Юрко» загинув [24, арк. 195; 19, арк. 162; 28, арк. 63; 29, арк. 63; 27, с. 182].

З досьє полковника Стехова та окремих документів МДБ відомо, що надрайонним провідником ОУН Стрийщини був **Петро Друль-«Крук»**, «**Бор**», який 3 квітня 1950 р. загинув у м. Стрий, у передмісті Марцинівка [27, с. 183; 28, арк. 67; 30, арк. 120; 24, арк. 199],

- сьому групу становлять виступи селян з іншими формами боротьби;
- у восьму групу автор включає ті виступи, де було кілька форм боротьби одночасно [13, с. 210].

М. Н. Лещенко пішов далі своїх колег, підрахувавши кількість селянських виступів за цими вісьма групами по 9 губерніях та Україні загалом. На його думку, найпопулярнішими в Україні формами селянської боротьби були: по-перше, страйки селян та сільськогосподарських робітників – 1544 випадки; по-друге, розгром поміщицьких маєтків, садиб та магазинів – 625; на третьому місці – нелегальні збори, мітинги та інші політичні форми безпосередньої боротьби селян за землю – 501 випадок [13, с. 211].

Не обійшов увагою автор після вищеозначеної критики і діяльність організацій Селянської спілки, селянських і страйкових комітетів, а на Півдні України – й союзів сільськогосподарських робітників, але про їхню діяльність він написав дуже влучно й лише одним реченням: «Усі ці організації проводили досить значну роботу серед селян». Вона, мабуть, була настільки «значна», що автор не найшов більше нічого, що можна було б про неї сказати [13, с. 213].

Союз робітничого класу й селянства, що утворився, як писав дослідник, під могутнім впливом робітничого руху й агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків, особливо виявився в масових селянських виступах. Зовсім не зрозуміло, чим же саме допомагали селянам тут робітники, і на чому базувався цей «союз». М. Лещенко справедливо, очевидно, і сам не вірячи в написане, зазначав далі: «Проте цей союз ще не був міцним. Селянський рух поширився лише на 1/3 сільського населення, і в ньому брала участь лише 1/5 частина його, а решта ще не була втягнута в боротьбу... До того ж селянські виступи в своїй основі були стихійними й мало організованими, вони, в більшості випадків, не співпадали в часі як між собою, так і з виступами робітничого класу» [13, с. 213]. Так дозвольте спитати, про який союз йдеться? Перефразовуючи слова історика, головні причини поразки грудневого збройного повстання робітників полягали, на його думку, «насамперед у його слабкій організації та роздрібненості» [13, с. 213]. То про яку гегемонію в подіях 1905 року робітників, як і про союз із селянством, можна говорити, коли це на 60% ті ж самі селяни, що прийшли в місто з навколишніх сіл тимчасово, заробити грошей та поліпшити свій матеріальний стан.

Попри фактичні помилки та політичну заангажованість, необхідно визнати, що проаналізовані нами праці М. Н. Лещенка мали велике значення для розвитку радянської історіографії та вивчення проблем селянського руху в революційних подіях 1905 – 1907 рр. в Україні.

84%). Другий, осінньо-зимовий, припадає на жовтень – грудень (1808 з 1873, або 84,1%). Селянські виступи 1905 року, як зазначив автор, розподілялись по території України далеко не рівномірно. Найбільший розмах селянського руху спостерігався на території Правобережної України, де на той час існували найбільш гострі і соціальні, і національно-релігійні протиріччя; саме тут відбулося майже 50% всіх виступів, які сталися в цілому в Україні в цей час, але не на Лівобережжі, де було значно більше робітничого пролетаріату [13, с. 199].

Вивчаючи інтенсивність революційного селянського руху, історик довів, що першість належала губерніям Правобережної України (1920 виступів), друге місце посідало Лівобережжя (1082), третє – Південь (965 виступів). Привертає увагу те, що кількість групових виступів зменшилась, але набагато збільшилась кількість повторних виступів – до 555, що свідчить про невирішеність проблем, які ставило перед собою селянство. Цікавими є підрахунки автора з приводу того, що якщо в дореволюційні роки в одному виступі брало участь 200 осіб, то в роки революції 1905 – 1907 рр. – 624 особи. Це втричі більше, ніж у 1870 – 1904 рр., [13, с. 209].

Автор аналізує, а потім і по-новому групує форми та гасла селянської боротьби, розглядає появу й розвиток нових видів змагань. Він об'єднує їх таким чином:

- до першої групи віднесено форми, безпосередньо пов'язані з боротьбою селян за землю: виступи селян, що супроводжувались захопленням поміщицьких земель; домагання переділу земель чи поліпшення умов її оренди; вимоги надати випаси, луки та водопої; боротьба проти розмежування земель; потрава поміщицьких посівів та сінокосів і порубка лісу;
- до другої групи він відносить страйки селян та сільськогосподарських робітників;
- до третьої – селянські заворушення, які супроводжувались нападами їх учасників на поміщицькі маєтки, садиби сільської буржуазії, магазини та будинки торговців із повним або частковим їх знищенням;
- у четвертій групі М. Н. Лещенко називає виступи селян, в яких спостерігались підпали палаців і садиб, розбирання майна, знищення сільськогосподарських машин, покарання на смерть поміщиків та царських чиновників;
- до п'ятої групи він відносить селянські заворушення, які закінчувались сутичками з поліцією, військами та місцевою владою;
- у шосту групу він виділяє нелегальні та легальні збори, мітинги й маніфестації селян, розгін місцевих органів влади, інші форми політичної боротьби;

тобто через два тижні після смерті «Юрка». Досить сумнівним і не-реальним видається негайне (за порівняно короткий час після смерті «Юрка») призначення «Бора» провідником Стрийського надрайону, чи навіть самостійне переобрання ним згаданих обов'язків керівника. Натомість не володіємо аргументами, які б спростовували факт перебування «Юрка» на цьому посту, тим більше, що й Ю. Попович – «Вільховий», «Мак» засвідчує «Бора» на посту надрайонного організаційного референта Стрийщини, у той час, коли «Юрко» виконував обов'язки надрайонного провідника [22, арк. 200; 19, арк. 164; 24, арк. 199]. Восени 1945 р. «Бора» скеровує командиром боївки до Стрийського району. У 1948 р. він – районний провідник ОУН Стрийщини, у 1949 р. – організаційний референт Стрийського надрайонного проводу ОУН. У квітні 1950 р. у Стрию, на Марцинівці, у повстанській криївці, де перебував Петро Друль-«Бор» була запеленована діюча підпільна радіостанція. З метою її пошуку енкаведисти організували велику облаву, під час якої загинув «Бор» разом із референтом СБ Василем Шеванюком «Залізним» [29, арк. 67].

Наступним провідником Стрийського надрайонного проводу ОУН став **Володимир Луцький-«Бурун», «Збруч»**. Наразі не виявлено точної інформації про час його призначення. Але відомо, що загинув 12 квітня 1951 р. у с. Довголука Сколівського району [30, арк. 132; 19, арк. 165, 173; 27, с. 186]. Після ліквідації Володимира Луцького провідника Стрийського надрайонного проводу ОУН більше не призначали.

Станом на осінь 1944 р. **організаційним референтом** Стрийського надрайонного проводу ОУН Ірина Савицька Козак називає «І. Морського» [31, с. 150]. Якщо припустити, що 1944 р. нею подано помилково, треба розуміти, що мова йде про 1945 р., як це зазначено в інших її матеріалах, то можна резюмувати, що після реорганізації округи в надрайон саме «Морський» займав цей пост. У цей період на Стрийщині тільки Остап Каратницький діяв під таким псевдонімом, наявні матеріали про якого однозначно натякають, що він міг бути або окружним провідником, або членом окружного проводу.

У грудні 1945 р. на пост організаційного референта Стрийського надрайонного проводу ОУН був призначений **Григорій Дулин-«Всеволод»** [10, арк. 319]. Після загибелі надрайонного провідника «Строюка» він став виконувати його обов'язки і, мабуть, формально залишався організаційним референтом. Коли припинив виконувати ці обов'язки, – точно невідомо. Можливо, це сталося-таки в 1946 р., і не пізніше липня 1947 р., коли був призначений провідником Турківського надрайонного проводу ОУН. У довідці МДБ «По контрольно-наглядовій справі «Вороги» від лютого 1947 р. він фігурує як організаційний референт Стрийського надрайонного проводу ОУН [19, арк. 10зв., 56; 32, арк. 23].

За браком джерел, невідомо, хто протягом 1947 – 1949 р. обіймав посаду організаційного референта Стрийського надрайонного проводу ОУН, і чи була ця посада вакантною, оскільки (від 1947 р. до надрайону входили лише два райони) гострої потреби в організаційному референтові не було. Відомо, що в 1949 р. на цьому посту працював **Петро Друль-«Бор»**, **«Крук»**, який загинув 3 квітня 1950 р. у передмісті Стрия Марцинівка [22, арк. 200; 30, арк. 120; 24, арк. 199; 29, арк. 67; 27, с. 183]. Інформації про інших організаційних референтів Стрийського надрайонного проводу ОУН не виявлено.

Першим **референтом пропаганди** Стрийського надрайонного проводу ОУН був **Іван Шукатка-«Сомко»** [10, арк. 111]. До весни 1945 р. він – референт пропаганди Стрийського окружного проводу ОУН, а вже з липня того ж року суміщав ще й посаду провідника Стрийського районного проводу ОУН [33, арк. 111]. Справу його звільнення з'ясовано в розпорядженні референта пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН О. Андрусейка-«Аркадія»: «3 днем 14.08.1945 р. призначено референтом пропаганди терену «І» д. «Зубенка», дотеперішнього працівника ООП «Тустань»... Дотеперішньому надрайоновому референтові пропаганди д. Сомкові доручається негайно явитися в ООП з писемним звітом з переведеної ним пропагандивної роботи до дня 14.08.1945 р.» [10, арк. 198]. «Сомко» ж і надалі обіймав посаду районного провідника, на цьому ж посту загинув 4 травня 1947 р. **«Зубенко»**, він же **«Лист»**, протягом червня – серпня 1945 р. працював вишкільником окружного осередку пропаганди. З метою перевірки й налагодження праці апарату референтури, проведення пропагандистських вишколів був відряджений до Стрийського надрайону [10, арк. 200]. Як ознайомленого з фронтом роботи й людьми, його призначено референтом пропаганди Стрийського надрайонного проводу ОУН [10, арк. 198; 15, арк. 234; 34, арк. 237зв.]. На цьому посту він діяв до загибелі в квітні 1946 р. [19, арк. 10]. Після загибелі «Листа» на його місце в липні 1946 р. призначено **Богдана Сікору-«Журбу»**, **«Карпенка»** [35, арк. 89]. У протоколі допиту від 3 – 5 липня 1947 р. Степана Костирка подано такий опис зовнішності «Карпенка»: «...27 – 28 років, середнього зросту, повний, шатен, одягнений у цивільне вбрання, озброєний автоматом ППС і пістолетом ТТ» [13, арк. 153]. Загинув у ніч з 25 на 26 травня 1947 р. біля с. Дашава Стрийського району Дрогобицької області [36, арк. 265]. На посаду референта пропаганди у серпні – вересні 1947 р. був призначений провідник Боринського районного проводу ОУН **Володимир Федик-«Орест»**, **«Береза»** [37, арк. 158]. Референт пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН В. Фрайт-«Владан» писав про нього у звіті: «початкова освіта, працьовитий, ідейний» [38, с. 1]. Від червня 1949 р. цей пост суміщав із виконанням обов'язків надрайонного провідника, про що йшла мова вище.

Так, у 1950 – 1970-ті роки вийшло декілька праць М. Н. Лещенка, в яких автор на основі ленінських ідей про дві соціальні війни на селі підкреслював, що найбільш рішучу позицію в боротьбі проти поміщиків відстоювали сільськогосподарські робітники та селянська біднота, які починали розуміти, що позбутися економічної залежності можна через ліквідацію численних пережитків кріпацтва на селі, боротьбу проти поміщиків [10–13]. У цих працях об'єктивно показано відсутність впливу більшовиків на селянство, але зовсім не приділено уваги діяльності Селянської спілки, що Ф. Лось і Л. Олійник закинули авторові як великий недолік [4, с. 36].

Однак варто уважніше проаналізувати монографію М. Н. Лещенка, яка, на наш погляд, є найґрунтовнішою працею на той час із означеного нами питання. Автор дослідив аграрні відносини в Україні в кінці XIX – на початку XX століття [10, с. 10]. Він показав, що на одне поміщицьке господарство в Україні припадало 334 дес. землі, а на селянський двір – 6,7 дес, 44% селянських господарств мали всього по 5 дес. М. Лещенко наголошував на тому, що в такій ситуації, шукаючи вихід із скрутного становища, селяни України брали землю в оренду у поміщика за досить високими цінами [10, с. 24–25]. Він навів цікаві цифри, які свідчили про розшарування селянства України. Сільська біднота становила 1550 тисяч дворів – 50% від загальної кількості, середньозаможне селянство налічувало понад 1 млн. дворів – 33%, а селянська буржуазія становила 558 тисяч дворів, або 18%. До групи розореного селянства потрапляли селянська біднота, яка володіла 4 дес. землі, коли середній селянин мав 7 дес., а сільська буржуазія – до 22 дес. на двір [10, с. 29]. Ці дані автор начебто спростовує, як він пише, «брехливе твердження українських буржуазних націоналістів про безкласовість і безбуржуазність української нації», але таким чином він заперечував думку й про те, що Україна не мала свого, українського, промислового й сільського пролетаріату.

Досліджуючи селянський рух в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., історик проаналізував боротьбу більшовиків за союз робітничого класу з селянством у Першій російській революції, підтвердив ленінську характеристику буржуазних партій.

У 1977 році вийшла наступна монографія М. Н. Лещенка, в якій він на широкому колі джерел розкриває соціально-економічні та політичні передумови революції 1905 – 1907 років [13, с. 149–150]. Автор вивчив дискусію навколо аграрного питання, боротьбу селянства за землю й її розмах. Історик звернув увагу на зауваження, вказані йому Ф. Є. Лосем та Л. В. Олійником.

На основі аналізу статистичних даних М. Н. Лещенко виділяє два періоди розвитку революційного руху на селі, на відміну від загальноприйнятих трьох хвиль робітничих страйків. Перший, весняно-літній, досягнув апогею в квітні – червні (1720 з 2045 виступів, або

жуазною чи соціалістичною?». Відповіді так і не дав, оперуючи словами Каутського, що «не можна ставити так питання, революція не перемогла ні як робітничо-селянська, ні як буржуазно-демократична» [6]. Розглядаючи роль різних класів у революції, П. Христюк зробив висновок: «Пролетаріат і буржуазна демократія (селянство) – от хто становить суспільну силу руху» [6, с. 196].

Досліджуючи економічне становище селянства України в революції 1905 – 1907 років, О. В. Шестаков безпосередньо зупинився на боротьбі найманих сільських робітників [7]. Він відзначав, що ця категорія селян складалася з місцевих мешканців, які постійно працювали в поміщицьких економіях, кулацьких господарствах, із найманих на певний строк або поденно. Автор окремо розглядає боротьбу сільськогосподарських робітників на Правобережній і Лівобережній Україні, відзначивши пролетарський характер страйкової боротьби, навівши багато статистичних даних про кількість повітів, охоплених страйковою боротьбою, зміст вимог сільськогосподарських робітників. Історик зробив висновок, що сільські робітники Лівобережжя були менш організовані, ніж на Правобережній Україні, а їхній рух був «дуже слабкий, зовсім неорганізований і політично відсталий» [7, с. 86].

Через рік, у 1955 році, побачила світ і фундаментальна робота Ф. Є. Лося, присвячена 50-річчю революційних подій [8]. У ній автор зробив першу серйозну спробу «висвітлити хід революційних подій на території всієї України в роки першої російської революції». Головним чином увага дослідника була зосереджена на вивченні боротьби робітничого класу, хоча проаналізовано й сільськогосподарський страйковий рух, який був масовим явищем в українському селі, наведено статистичні дані. Попри всю заідеологізованість роботи, потрібно віддати належне автору, який зазначав, що повстання перебували в зародковому стані, і що ними була охоплена тільки одна сьома частина всіх повітів.

У працях О. П. Буцика, І. О. Пшука та Л. І. Ємеляха розглядається селянський рух в Україні напередодні революції 1905 – 1907 рр. Автори приділяють багато уваги взаємозв'язкам селянського та робітничого руху на початку ХХ ст. і розвивають тему авангардної ролі робітничого класу [9]. Багато уваги автори приділяють зображенню керівної ролі більшовиків, ленінської «Іскри» в селянському русі, а сам рух зображується не як загалом стихійні некеровані виступи, а як організований переддень революції 1905 – 1907 років.

Чимало праць про селянський рух, як в окремих губерніях і районах, так і по Україні в цілому було створено до ювілейних дат. Більшість із них написано на основі вже опублікованих робіт, але містять вони й нові матеріали. Проаналізуємо, на наш погляд, найбільш науково вартісні з них.

Загинув 20 вересня 1949 р. між селами Розгірче і Семигинів Сколівського району [2, с. 599].

У липні 1950 р. **Василя Когута** «**Черненка**», «**Черника**» призначено референтом пропаганди Стрийського надрайонного проводу ОУН, який до цього часу на Стрийщині обіймав посаду районного референта пропаганди. У 1948 р. тодішній референт пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН В. Фрайт-«Владан» характеризував його як працюючого й перспективного [38, с. 2]. Проте вже 3 грудня того ж року він загинув у с. Розгірче Сколівського району Дрогобицької області [19, арк. 18, 25; 28, арк. 187; 39, арк. 49–49зв.; 29, арк. 380; 40, арк. 3]. Очевидно, він – останній підпільник на цій посаді, оскільки інформації про інших наразі не виявлено.

З 1944 р., після реорганізації Стрийського окружного проводу ОУН у над районний, посаду референта СБ обійняв колишній референт **Андрій Соколик**–«**Шагай**», «**Скит**» [41, арк. 62; 13, арк. 39]. У липні 1945 р. він переходить у розпорядження СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН, мабуть, на посаду слідчого [13, арк. 39; 42, арк. 203, 43, арк. 68].

На його місце призначають **Михайла Хомчака**–«**Влодка**» [41, арк. 5, 36, 56 – 66; 44, арк. 171; 45, арк. 1; 34, арк. 237зв.]. Цю посаду він обіймав до весни наступного року [19, арк. 10; 34, арк. 234]. У квітні 1946 р. його переводять на посаду заступника Дрогобицького окружного референта СБ [19, арк. 10зв.]. За інформацією МДБ відомо, що він загинув у лютому 1948 р., проте наявні документи СБ ОУН, фіксують діяльність «Влодка», «Мар'яна» в окружній референтурі й у пізніший період [46, арк. 126; 47, с. 432]. 1949 р. його переводять за межі Дрогобицької округи [48, арк. 60; 49, с. 3].

Точної дати призначення наступника на пост референта СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН не відомо, однак можна припустити, що цей період був недовготривалим, адже переведення Михайла Хомчака на іншу посаду готувалося заздалегідь. Наступним референтом СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН став **Зиновій Ліщинський**–«**Сайгор**», «**Стальний**» [19, арк. 10зв.]. Уже 30 червня 1946 р. він підписав звіт СБ Стрийського надрайону [43, арк. 101]. За свідченням В. Івасюка–«Ковальчука», уже в травні 1946 р. «Сайгор» був надрайонним референтом СБ [42, арк. 206 – 208].

У довідці «По контрольнонаглядовій справі «Вороги» станом на лютий 1947 р.» референтом СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН названо Зиновія Ліщинського. На допиті 9 червня 1947 р. есбіст Володимир Івасюк–«Ковальчук» так характеризує референта СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН «Сайгора»: «...років 22 – 23-х, високого зросту, шатен, волосся зачісує на правий бік, худорлявий, ніс горбатий, має ручний круглий годинник малого розміру,

білого металу з чорним ремінцем. Одягнений у цивільний піджак, німецькі штани галіфе, хромові чоботи з простими передами, шапка цивільного місцевого покрою, попелястого кольору, озброєний автоматом ППД і пістолетом ТТ» [13, арк. 48].

У 1947 р. З. Ліщинського «Сайгора» відкликають з посади у зв'язку з переведенням на роботу до Дрогобицької окружної референтури СБ [46, арк. 121]. З листа І. Лаврива-«Нечая» відомо, що на той час він займався розслідуванням справи окружного провідника Закарпаття С. Кульчицького Гута «Тиміша» [37, арк. 157; 50, с. 449]. Референтом СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН, замість «Сайгора», призначили **Богдана Зборика-«Черника», «Романа»** [19, арк. 58]. У листі Василя Сидора «Шелеста» до Івана Лаврива-«Нечая» улітку 1947 р. з приводу «Черника» зазначено: «... це анархіст і постійно задирається із своїм провідником хто би це не був, хіба тільки признавав вищестоящого керівника (ділового)» [51, арк. 193]. У документах МДБ від 13 травня 1947 р. Б. Зборик уже фігурує на цій посаді [13, арк. 26]. Степан Костишко під час допиту 3 – 5 липня 1947 р. давав такий опис зовнішності «Черника»: «26 – 28 років, високий, середньої статури, волосся чорне, одягнений у військову форму, озброєний автоматом ППС і пістолетом» [13, арк. 151].

Б. Зборик перейшов до референтури СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН на посаду слідчого ще до відходу її керівника Є. Пришляка-«Чорноти» у Львівський край [46, арк. 121, 126], тобто до липня – серпня 1947 р. Уже 1948 року він відомий як технічний референт і заступник референта СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН, і на цьому посту працював до смерті у 1950 р.

Десь у липні-серпні 1947 р. пост референта СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН займав **Ярослав Івасиків «Модест», «Гарматій»** [46, арк. 122]. Проте працював на цій посаді недовго, оскільки вже у вересні 1947 р. був призначений на аналогічну посаду до Турківського надрайону [37, арк. 158].

На початку 1948 р. керівництво референтурою СБ Стрийського надрайону перебирає **Осип Мицик-«Донський», «Крезуб»** [46, арк. 126, 131]. На цій посаді він пробув до весни 1949 р. (до часу його переведення на пост слідчого референтури СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН) [52, с. 72; 46, арк. 126; 26, арк. 63; 32, арк. 20зв.].

У зв'язку з переходом «Донського» (весна 1949 р.) до референтури СБ Дрогобицького окружного проводу, референтуру СБ Стрийського надрайону очолив **Йосиф Болюк «Клен», «Лісовик»,** який перебував на цій посаді недовго, бо його було вбито 21 квітня 1949 р. між селами Нижня Стинава та Верхнє Синьовидне Сколівського району [24, арк. 123; 19, арк. 126; 26, арк. 12].

в країні» [3, с. 9]. У дев'яти розділах автор дослідив основні форми боротьби селян, серед яких виділив страйки (на Лівобережжі, Правобережжі й Степу), погроми економія і захоплення поміщицької власності, збройну боротьбу селян та селянської присуди. Окремо автор проаналізував склад учасників селянського руху, з'ясувавши, що «в аграрному русі 1905 року участь брало переважно незаможне та середняцьке селянство» [3, с. 137]. Пізніше радянські історики будуть стверджувати, що головною рушійною силою на селі під час революції 1905 – 1907 років була біднота. В. Качинський наводив дані анкетування, проведеного В. Громаном з Вільного економічного товариства в степових губерніях України, стосовно груп селянства, які брали участь в аграрних виступах 1905 року. У 5 з 46 виступів брали участь представники всіх категорій селянства, у 16 – всі, крім заможних, у 7 – бідняки, у 7 – середняки й біднота, у 9 – невизначені. Отже, статистика заперечувала усталену в радянській літературі думку про виняткову активність найбіднішого селянства. Однак усе це в роботі Ф. Є. Лосья й Л. В. Олійника, присвяченій 60-річному ювілею тих подій, названо «серйозними методологічними помилками» автора [4, с. 32].

Причини та наслідки селянського руху в Україні в 1905 – 1907 рр. стали предметом вивчення Ніни Мірза Авакянц [5]. Авторка довела, що селянські виступи мали стихійний характер, називаючи їх «розрухами». Зокрема з'ясовано, що навесні-влітку 1905 року повстаннями було охоплено 27 повітів, восени – 49, весною-влітку 1906 року – 57, восени – 21 повіт із 96 українських повітів, які входили до складу Російської імперії [5, с. 17]. Таким чином, найбільше селянських виступів в Україні було навесні-влітку 1906 року, а не восени-взимку 1905 року, як це зображувалося більшістю радянських істориків у пізніший час. Серед груп селянства, що брали активну участь у революції, Н. Мірза Авакянц називала незаможне селянство та середняків. Характеризуючи наслідки революції, автор писала, що вона «розбуркала селян, вивела з вузького кола щоденних інтересів, дала їм деяку політичну свідомість та революційний досвід...» [5, с. 71]. Провідні радянські історики, що пізніше вивчали цю проблему, – Ф. Є. Лось і Л. В. Олійник працю Н. М. Авакянц також критично оцінили як обмежену: «Про науково-теоретичний рівень праці Н. Мірзи Авакянц свідчить уже те, що селянські рухи вона розглядала з точки зору заподіяних розрух» [4, с. 32]. Насправді, це зовсім не так, оскільки авторка довела стихійність селянських виступів, які й називала розрухами, що аж ніяк не пов'язано з керівною роллю більшовиків на селі, яку так наполегливо відстоювали як Ф. Лось, так і Л. Олійник.

З'ясовуючи історичне значення революції 1905 року, П. Христюк першим поставив питання: «Якою була революція 1905 року – бур-

ним із перших, хто спробував його вирішити, був М. І. Яворський. У підручнику «Історія України в стислому нарисі» він кваліфікував революцію 1905 – 1907 рр. як демократичну, але пізніше, дотримуючись марксистсько-ленінської «схеми», вживав поняття «буржуазно-демократична революція» [1]. У відповідь на закиди опонентів щодо недостатнього висвітлення діяльності більшовистської партії, Матвій Іванович зробив доповнення про розкіл РСДРП на більшовиків і меншовиків і навів переконливий матеріал про слабкий вплив, майже його відсутність, більшовиків на селянство в Україні аж до революції 1905 – 1907 рр. Найбільше постраждав науковець через «неправильну» соціально-класову оцінку історичного розвитку України на початку ХХ ст., оскільки він насмілився визначити українську буржуазію як самостійну рушійну силу буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр.

Таким чином, складається парадоксальна ситуація: революція за партійною схемою – буржуазно-демократична, а буржуазія в якості рушійної сили не називалася. Україна була переважно селянською, а рушійною силою виступали тільки найбідніші, «пролетарські» верстви селянства. М. І. Яворський до революційних сил зараховував і заможну його частину, яка, в свою чергу, поділялася ним на дві категорії: 1) куркульство, яке займалося не тільки землеробством, а й лихварством, торгівлею тощо; 2) фермерське куркульство, виробнича діяльність якого здійснювалася переважно на землі, орендованій у поміщика. Основного опонента Матвія Івановича, М. А. Рубача, особливо обурювало твердження про те, що друге угруповання (фермери) було найбільш зацікавлене в конфіскації та розподілі поміщицьких земель, і тому являло собою революційну силу. За словами самого М. Яворського, «революційний натиск йшов насамперед з боку орендаря». М. Рубач дійшов висновку, що М. Яворський таким чином протягував «куркульсько-есерівську теорію». «Есерівський ухил» М. Яворського вбачався й у перебільшенні революційності заможного селянства. Побачив у схемі автора М. Рубач і правий куркульський ухил [2, с. 30–32]. Таким чином, «селянській схемі» М. І. Яворського протиставлялась офіційна «марксистсько-ленінська схема», яку репрезентував М. Рубач, і яка в тих умовах здавалася бездоганною.

Праці М. Яворського не позбавлені недоліків, але ж це не виправдовує методів полеміки, внаслідок якої автора не тільки було знищено фізично, а й були вилучені з бібліотек його праці.

Процес розгортання революційних подій на селі в 1905 – 1907 рр. проаналізовано в дослідженнях В. Качинського, який звернув увагу на загальні причини селянського руху, на основі значного обсягу нового матеріалу дійшов висновку, що «селянський рух 1905 року виник і розвинувся в повній залежності від загального стану

Невдовзі Й. Болюка замінив **Михайло Вільшинський-«Карпатський»**, **«Шах»** [29, арк. 260–262; 39, арк. 23–24; 52, с. 15]. Володимир Івасюк-«Ковальчук» ще в 1947 р. описував «Карпатського», тоді ще районного референта СБ, так: «26 – 28 років, середнього зросту, худорлявий, шатен, волосся зачісує вверху, ніс з горбинкою, трохи зсунутий в сторону. Одягнений у німецьку літню форму, хромові чоботи, з простими передами, озброєний автоматом ППС і пістолетом 7 мм» [13, арк. 50зв.].

На цій посаді «Карпатський» пропрацював до червня 1950 р., коли був переведений на аналогічний пост до Турківського надрайону. Наступні керівники цієї референтури або не призначалися, або невідомі.

Першим відомим **господарчим референтом** Стрийського надрайонного проводу ОУН був **Микола Данилків-«Шинкар»** [19, арк. 10]. Восени 1945 р. «Шинкар» уже фігурував як господарчий референт Дрогобицького окружного проводу, хоча у свідченнях Юлії Ганушак-«Галичанки» зазначалося, що господарчим референтом Стрийського надрайонного проводу ОУН навесні 1946 р. був «Шинкар» [15, арк. 234]. Не виключено, що протягом осені 1945 – осені 1946 рр. М. Данилків суміщав посади господарчого референта в Дрогобицькому окружному і Стрийському надрайонному проводах.

У жовтні 1946 р. господарчим референтом Стрийського надрайонного проводу ОУН призначений **Юрій Попович-«Вільховий»**, **«Павлюк»**, **«Мак»** [22, арк. 192; 19, арк. 57]. У протоколі зізнання Степан Костирко дає такий опис зовнішності «Вільхового»: «30 – 33 років, середнього зросту, худорлявий, одягнений у військову форму, озброєний автоматом ППС і пістолетом ТТ» [13, арк. 153]. Зі створенням Турківського надрайону Ю. Поповича переводять туди на аналогічну посаду [22, арк. 192]. Керівництво господарчої референтури у Стрийському надрайоні після цього, напевно, уже не призначали.

Навесні – влітку 1945 р. на посаді **референта УЧХ** Стрийського надрайонного проводу ОУН працювала **Ольга Ференц-«Підгірянкя»** [15, арк. 231; 34, арк. 237зв.]. До того вона, ймовірно, була референтом УЧХ Стрийської округи, оскільки Тетяна Сидоренко в травні 1945 р. згадує її як окружну провідницю жіноцтва [34, арк. 237зв.]. О. Ференц загинула 27 серпня 1945 р. у с. Розгірче [53, арк. 231; 14, арк. 248]. У повстанському звіті подано подробиці смерті «Підгірянки»: «Тяжко поранена, попала в руки більшовицьких садистів, які в жахливий спосіб її добили. У живіт мала вбитий дерев'яний кіл» [14, арк. 248].

Її наступницею стала **Зиновія Дулиш-«Орися»**, **«Іванка»** [19, арк. 10; 41, арк. 13, 39; 34, арк. 237зв.]. Восени 1946 р. вона була переведена на аналогічну посаду Дрогобицького надрайонного проводу ОУН [19, арк. 10зв.].

Останнім відомим керівником УЧХ Стрийського надрайону була **Марія Івановська** «**Орлиця**», «**Богданка**», яка підтверджувала свою роботу на цій посаді з жовтня 1946 до серпня 1947 р. [54, арк. 4 – 4 зв.; 19, арк. 67, 106]. Володимир Івасюк «Ковальчук» давав такий опис зовнішності «Орлиці»: «...років 30, високого зросту, шатенка, худорлява, волосся підстрижене, одіта у зелену суконну сукню, жакет захисного кольору з чотирма зовнішніми кишенями, хромові чоботи, в петлюрівській шапці, озброєна пістолетом. Місце перебування – сс. Кам'янка і Труханів Сколівського району Дрогобицької області» [13, арк. 49]. У зв'язку з утворенням Турківського надрайонного проводу ОУН «Орлиця» була переведена туди на відповідну посаду. Відомостей про інших референтів УЧХ Стрийського надрайонного проводу ОУН поки що не виявлено.

Отже, з метою встановлення кадрового потенціалу Стрийського надрайонного проводу ОУН, через недостатню кількість відповідних підпільних документів, нам часто доводилося спиратися на матеріали репресивно-каральних органів. Якщо траплялася можливість виявити документи підпілля, їм, однозначно, надавався пріоритет. На основі аналізу використаних джерел та опрацьованої літератури ми намагалися об'єктивно відтворити загальну картину керівного складу Стрийського надрайонного проводу ОУН, створивши, таким чином, серйозну основу для подальших наукових студій у цьому напрямі.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі неізнаних і малоізнаних архивних документів і матеріалів характеризується кадрове наповнення Стрийського надрайонного проводу ОУН. Автор освітлює питання кількісного заповнення керівних органів. Доказано, що, незважаючи на підпольні умови, постійні втрати серед керівного складу, підпольє намагалося заповнювати вакантні посади, причому їх якісний рівень залишався високим.

Ключеві слова: Стрийський надрайонний провід ОУН, підпольє, кадровий склад.

SUMMARY

On the basis of unknown and little-known archival documents and materials the author characterizes the personnel filling of Stry over-district authority of OUN. The author highlights the quantitative filling of governing bodies. It is shown that despite the underground conditions and permanent losses of executive personnel, the underground tried to fill vacant positions at a high qualitative level.

Key words: Stry over-district authority of OUN, underground, personnel.

8. Мюллер Г. Гойдалка дихання: роман: пер. з нім. Н. В. Сняданко. – Харків: Фоліо, 2011. – 286 с. – Режим доступу: [http:// www.bukvoid.com.ua/](http://www.bukvoid.com.ua/)
9. Мюллер Герта. Приспособление тонких улиц // Иностранная литература. – С. 86.
10. Мюллер Г. Гойдалка дихання. – [http:// www.bukvoid.com.ua/](http://www.bukvoid.com.ua/) С.16, 20, 46,43.
11. Там само. – С. 5,7,8, 13, 29.
12. Там само. – С. 5, 8, 9.
13. Там само. – С. 10, 18, 39.
14. Там само. – С. 7, 10, 14, 27–28, 36, 41.
15. Там само. – С. 43.

ББК Т63 3(4 УКР)5

*Євсеєнко С. А.
Євсеєнко О. С.*

РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ 1905-1907 РОКІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена висвітленню в радянській історіографії деяких проблем участі селянського руху в революційних подіях 1905 – 1907 років в Україні. Досліджуються питання місця селянства в цих подіях, форм і методів його боротьби, кількості учасників у різних регіонах України, ідеологічних викривлень, зокрема, вирішальної ролі більшовиків у керівництві селянським рухом, а також спілку пролетаріату й селянства в подіях 1905 року.

Актуальність обраної для дослідження теми перш за все визначається місцем, яке посідали події 1905 – 1907 років в історії України. Однією з провідних тем в радянській історіографії революційних подій 1905 – 1907 рр. була проблема участі в них українського селянства.

Зазначена проблема знайшла відображення в різних за метою написання, формою, фактологічним навантаженням та аналітичним рівнем працях того часу. Серед них – монографії, розвідки, дисертації. Вивчалось це питання і в узагальнюючих працях. Більшість робіт вийшла в 1920-ті та 1950 – 1970-ті роки. Історики М. І. Яворський, В. Качинський, П. Христюк, Н. Мірза Авакянц, М. Н. Лещенко, О. В. Шестаков, І. М. Рєва, М. С. Симонова та інші аналізували селянське питання в революційні 1905 – 1907 рр. У наукових студіях цих авторів наявні й історіографічні моменти, але до цього часу узагальнюючої історіографічної праці зазначеної тематики так і не написано.

Серед дискусійних питань, пов'язаних із селянським рухом у революційні 1905 – 1907 роки, є визначення ролі селянства й визначення в зв'язку з цим характеру революційних подій в Україні. Од-

- ного комитета обороны об усилении внимания делу восстановления и развития угольной и нефтяной промышленности, черной и цветной металлургии и электростанций. 01 октября 1944 г. – Там само. – С. 532; Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР о составлении пятилетнего плана восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946 – 1950 гг. 19 августа 1945 г. – Там само. – С. 554; Постановление ЦК ВКП(б) об агитационно-пропагандистской работе партийных организаций в связи с принятием Закона о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946 – 1950 годы. 27 марта 1946 г. – КПСС в резолюциях и решениях .... – Т.8. – М. : Политиздат, 1985. – С. 17–20; Постановление ЦК ВКП(б) об организации Всесоюзного социалистического соревнования за выполнение и перевыполнение пятилетнего плана восстановления и развития народного хозяйства СССР. 18 мая 1946 г. – Там само. – С. 21–23; Постановление ЦК ВКП(б) о состоянии партийно-политической работы на угольных шахтах Донбасса. 28 февраля 1948 г. – Там само. – С. 165–170.
2. Резолюция Пленума ЦК КП(б)У 24–26 мая 1944 г. о партийно-массовой работе в Сталинской и Харьковской областях. – Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.2. – К. : Политиздат Украины, 1977. – С. 69–70; Резолюция Пленума ЦК КП(б)У 14–18 мая 1946 г. о состоянии жилищно-коммунального строительства в городах, строительства на селе, производстве строительных материалов и мероприятиях по выполнению плана строительства первого года новой пятилетки. – Там само. – С. 158–169; Постановление Пленума ЦК КП(б)У 9–12 мая 1949 г. о состоянии и мерах улучшения массово-политической работы среди городского и сельского населения. – Там само. – С. 314–338.
  3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф. 4626, оп. 2, од.зб. 33, арк. 11–14.
  4. Шпиталь А. Нобелівські лауреати в галузі літератури / Анатолій Шпиталь // Зарубіжна література. – 2010. – № 7(647), лютий. – С. 22–23.
  5. Мюллер Герта. Приспособление тонких улиц: послесловие Марка Белорусца / Герта Мюллер // Иностранная литература. – 2005. – № 4. – С. 89–90.
  6. Голобородько Я. Герта Мюллер – Банат – Україна. Про лауреатку Нобелівської премії 2009 року / Ярослав Голобородько // Українська література в загальноосвітній школі. – 2010. – № 1. – С. 43–45.
  7. Мюллер Герта. Приспособление тонких улиц // Иностранная литература. – С. 99–100.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949: Довідник перший. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.
2. Повстанський мартиролог / [упоряд. Григорій Дем'ян] // Сколівщина. – Львів : [б.в.], 1996. – С. 301–725.
3. Мороз В. Григорій Дулин-«Всеволод», «Максим» // Шлях перемоги. – 2009. – Ч. 29. – 22 липня. – С. 7.
4. Соловій Ф. Повстанський мартиролог Стрийщини 1930–1950-х років / Федір Соловій. – Стрий: Щедрик, 1999. – 416 с.
5. Мелень М. За святу правду-волю / Мирослав Мелень // Хвилі Стрия. – Стрий : Щедрик, 1995. – С. 144–154.
6. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 58. – 19 арк.
7. Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-26789. – 114 арк.
8. Шандрович З. В боях за волю України / Зенон Шандрович. – Кн. 1. – Львів: ТзОВ «Леопрінт», 2002. – 460 с.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 6. – 340 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 67. – 381 арк.
11. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 75. – 319 арк.
12. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 219. – 181 арк.
13. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 58. – Спр. 11. – 308 арк.
14. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 78. – 462 арк.
15. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 53. – 248 арк.
16. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 221. – 79 арк.
17. Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-26783. – 56 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 66. – 161 арк.
19. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 60. – Спр. 15. – 196 арк.
20. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 180. – 398 арк.
21. Мальярчин-Шпиталь Д. Пам'яті Богдани Світлик // Пропам'ятна книга гімназії сестер Василянок у Львові. – Частина третя. – Львів : Основа, 1995. – С. 82–85.
22. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 9. – 336 арк.
23. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 62. – Спр. 2. – 195 арк.
24. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 59. – Спр. 1. – Т. 1. – 248 арк.
25. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 218. – 182 арк.
26. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 214. – 239 арк.
27. Марчук І. Досє полковника Стехова / Ігор Марчук // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 3. – С. 175–188.
28. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 101. – Спр. 7. – Т. 3. – 196 арк.
29. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 241. – 404 арк.

30. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 58. – Спр. 2. – 439 арк.
31. Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин-«Лицар» / Григорій Дем'ян. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. – 646 с.
32. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 111. – 215 арк.
33. Дем'ян Г. Іван Шукатка-«Сомко» // Шлях перемоги. – 1994. – 17 вересня. – № 438 (2110). – С. 5.
34. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 6. – Спр. 53. – 271 арк.
35. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 132. – 168 арк.
36. ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 8. – Спр. 264. – 333 арк.
37. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – 333 арк.
38. Звіт з пропагандивної роботи Самбірщини, Стрийщини і Турчанщини за час від 1 липня 1947 р. до 30 червня 1948 р. / Домашній архів Григорія Дем'яна. – 61 арк.
39. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 133. – 144 арк.
40. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 243. – 185 арк.
41. ГДА СБУ. – 2 ББ. – Оп. 98 (1954). – Спр. 21. – 163 арк.
42. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67417. – Т. 4. – 286 арк.
43. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 227. – 115 арк.
44. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 23. – 451 арк.
45. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 117. – 70 арк.
46. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 7. – 213 арк.
47. Веденєєв Д. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : Монографія / Дмитро Веденєєв, Геннадій Биструхін. – Київ : К.І.С., 2006. – 568 с.
48. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 63. – 362 арк.
49. Чучман Ю. Життя, віддане Батьківщині / Юрій Чучман // Громада. – 1997. – 23 серпня. – № 81. – С. 3.
50. Єфименко В. Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН (Б) : спроба аналізу / Валерій Єфименко // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науково-документальний журнал. 1999. – № 1/2(10/11). – С. 443–456.
51. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 60. – Спр. 16. – 409 арк.
52. Дем'ян Г. Бандерівці / Григорій Дем'ян. – Київ : Українська Видавнича Спілка, 2000. – Кн. 1. – 130 с.
53. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 25. – 458 арк.
54. Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-38686. – 87 арк.

софський, вистражданий життєвим досвідом висновок: «Винними були всі» [15].

Роман «Гойдалка дихання» зацікавив нас не тільки тому, що в ньому художніми засобами описано життя нашої країни, наших людей у повоєнні часи, а ще й тому, що в ньому подано погляд людини з іншого світу, сприйняття нас в Європі як народу-переможця над фашизмом й переможеного одночасно власною державою. Безумовно, цей роман, або будь-який інший художній твір не може виступати основним, а тим більше єдиним джерелом для історичного пізнання. Однак вивчення художніх творів, на наш погляд, стає частиною роботи дослідника, доповнює, урізнобарвлює, конкретизує наше уявлення про події повоєнного часу й дає можливість на основі комплексу джерел створити максимально об'єктивну картину історичного минулого.

РЕЗЮМЕ

Автор статті аналізує опубліковані та архівні документи по історії післявоєнного Донбасу з метою визначення їх повноти та достовірності, а також розглядає деякі літературні твори, намагаючись визначити ступінь суб'єктивності авторського бачення ситуації. В статті зроблено висновок, що створення об'єктивної картини післявоєнної історії можливо тільки при умові комплексного використання різних джерел.

Ключевые слова: післявоєнне відновлення, селекційно-дозирований принцип формування радянських архівів, людський фактор, мемуарна література.

SUMMARY

The author of the article analyzes the archival materials on the history of the postwar Donbass in order to determine their completeness and reliability and also studies some literary works, trying to determine the degree of the authors' view subjectivity of the situation. It is concluded in the article that the establishment of an objective picture of the post-war history is possible only on condition that different sources are used in complex.

Key words: post-war reconstruction, the selective-dosed principle of the Soviet archives formation, the human factor, memoirs.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) о неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации. 21 августа 1943 г. – КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.7. – М. : Политиздат, 1985. – С. 427–464; Постановление Государствен-

бетонну шахту, таку вузьку, що у ній можна лише стояти. Смердючу від випорожнень і повну паразитів» [12].

Одним із важливих елементів табірної життя, як до речі й взагалі життя в СРСР за умов тоталітарної держави, була всеохоплююча виховна робота, що ставала просто нав'язливою. Наприклад, головний герой роману настільки часто чує слова про роль та значення Перемоги, але при цьому не бачить навколо її реальних результатів, що нарешті робить висновок про прихід «нудної весни з черговою безглуздою річницею Перемоги». Широко використовуються й такі відомі нам форми виховання, як бесіди про роль СРСР у розвитку миру, про значення фізичної культури в житті людини. Важко вигадати щось більш безглузде для людей, які важко працюють фізично, ніж лекція про користь фізичної культури. Також традиційно в таборі, вранці та ввечері, звучав гімн країни, яку навряд чи любили, або хоча б поважали ув'язнені [13].

У романі надано й характеристику місцевого населення, яке теж потерпає від труднощів повоєнного життя: погане харчування або відсутність його взагалі, пусті полиці магазинів тощо – «У яких злиднях живуть тут люди, які худі та виснажені їхні діти». Так оцінено людей, що мешкають у місті, однак у колгоспі, за оцінками авторки, люди жили ще гірше й помирили швидше. Замість будинків у них землянки, криті хмизом і травою. Різкі оцінки надано й культурному рівню наших співвітчизників, які постійно п'ють самогон із цукрових буряків, ніколи не мають носовичків тощо. Однак при цьому, герой роману зі співчуттям ставиться до старенької жіночки, сина якої було репресовано й відправлено до Сибіру. Свою власну трагедію він сприймає через трагедію невідомого йому юнака й бажає звільнення обом. І все ж таки негативне ставлення до керівництва табору переноситься на все населення країни. На підтвердження цього наведемо роздуми під час санітарної обробки бараків: «Ми висічуємо плюска до смерті, ... ніби це не плюска, а росіяни». Авторка роману особливо не переймається з'ясуванням етнічних ознак місцевого населення і називає його в основному росіянами, але одного разу наводить дуже важливу для нас характеристику населення повоєнного Донбасу – російськомовні українці. Підмічене на побутовому рівні, це зауваження відображає мовну ситуацію в регіоні, де в повоєнний час проживали представники різних національностей, і навіть етнічні українці спілкувалися російською мовою як найбільш уживаною й зрозумілою для більшості мешканців [14].

Наприкінці твору авторка приходиться до висновку, який знаходиться не тільки в історичній площині, а скоріше морально-етичній – про відсутність потреби ділити людей на катів і жертв, переможців та переможених. В уста головного героя вона вкладає глибоко філо-

НАУКОВО-КУЛЬТУРНИЦЬКА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.П. ЧУБИНСЬКОГО (за матеріалами спогадів сучасників)

Проаналізовано основні етапи науково-культурницької діяльності відомого українського етнографа та фольклориста П.П. Чубинського (1839 – 1884). На основі спогадів сучасників визначено особливості його громадської роботи та чинники, що впливали на її активність.

Сучасні глобалізаційні процеси висуюють перед українською наукою абсолютно протилежні завдання та генерують такі ж полярні процеси. Так, практичне застосування новітніх світових досягнень передбачає уніфікацію та нівелювання національних здобутків, а ігнорування етнокультурних архетипів незмінно призводить до гальмування історичного розвитку. У такій ситуації надбання української науки легко набувають рис універсальності, у зв'язку з чим виникає нагальна потреба ґрунтовного переосмислення (на основі залучення допоміжних видів джерел) значення діяльності тих науковців, чий імена вже давно стали відомі світовій науці. Це твердження є особливо актуальним для вивчення життя й творчості відомого українського етнографа Павла Платоновича Чубинського (1839 – 1884), оскільки відсутність достатньої кількості архівних матеріалів, які б давали змогу повноцінно реконструювати особливості його суспільної позиції, внутрішнього світогляду та характеру, надає вагому роль спогадам сучасників про нього (як особистих друзів і пересічних знайомих, так і ідеологічних опонентів). У зв'язку з цим, в даному дослідженні здійснена спроба аналізу та осмислення життєвого шляху та творчої спадщини П.П. Чубинського на основі залучення широкого кола спогадів сучасників та з урахуванням новітніх здобутків бібліографів вченого [1; 6; 15; 17; 23-24; 27].

Наявність обмеженої кількості наукових розвідок про відомого етнографа, що представлені головним чином у енциклопедичних виданнях, ювілейних збірниках статей, науково-популярних біографічних нарисах [3-4; 19-20; 32-34] та працях про суспільно-політичну ситуацію другої половини XIX ст. [10-12] обумовлює необхідність та актуальність пропонованої студії.

Початок процесу становлення Павла Платоновича Чубинського як активного громадського діяча та «національно свідомого» українця припадає на поч. 60-х рр. XIX ст., які, за образним висловом Р. Іванченко та Л. Іванової, стали своєрідним рубежем у суспільно-політичному житті України [10, с. 12]. На їх думку це було пов'язано із залученням нової генерації громадських діячів, що обумовило та-

кож зародження якісно нових форм боротьби, зокрема виникнення ідеї національного відродження. Слід зазначити, що подібні ідеї були новими не лише для української повсякденності, адже український національний рух, за словами О. Рента, «на всіх його етапах виступає не унікальним феноменом, а явищем свого часу», відлунням європейських глобалізаційних процесів, що однак не завадило йому набути власної специфіки [22, с. 7].

Основними проявами українського національного руху 60-х рр. XIX ст. стало започаткування виходу літературно-наукового журналу «Основа» та поява громад – осередків боротьби за відродження української культури проти деспотичного режиму російського самодержавства [10, с. 16]. Головним теоретичним зняряддям цієї боротьби було дослідження матеріальної та духовної культури українського народу, наукове доведення його права на вільне існування. Саме ці ідеї захопили молодого П. Чубинського, який після закінчення 2-ої Київської гімназії вступив на юридичний факультет університету Петербурга – міста, яке наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. було центром українського національного руху.

На користь твердження про вплив на П. Чубинського суспільного потягу до вивчення глибин культури українського народу є написання ним у 1861 р. (у 22-річному віці) дослідницької праці «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии», за яку він був удостоєний кандидатського звання [16, с. 77]. Як пригадував у 1884 р. київський громадівець О. Кістяківський, саме тоді був покладений початок майбутнім етнографічним працям вченого. На його думку, запального та енергійного П. Чубинського цілком поглинули ідеї народолюбства та народовивчення, що стали пануючими серед освічених кіл Петербурга після селянської реформи 1861 р. [15, с. 343]. У світосприйнятті Павла Платоновича, який почав цікавитися народною творчістю ще з 1860 р., коли разом з М. Лисенком під час літніх канікул займався збиранням фольклорних матеріалів на Київщині, вони досить швидко еволюціонували в українську національно-культурну ідею.

Після закінчення університету в тому ж 1861 р., П.П. Чубинський повертається на батьківщину, проживаючи то в Борисполі, то в Києві [15, с. 343]. Павло Платонович досить швидко приєднався до національно орієнтованої молоді: поодинокі контакти з представниками української інтелігенції у Петербурзі переросли в активну участь у діяльності Київської громади у 1861–1863 рр.

Підвищувала авторитет молодого вченого й поява його численних публікацій в «Основі»: «Ещё одна потеря в Славянском мире», «Погуковщина», «Из Борисполя» у 1861 р.; «Украинский спектакль в Чернигове», «Два слова о сельском училище вообще», «История Бориславской школы», «Из Борисполя», «Заметка по поводу лесо-

та влітку їли траву, в основному лободу, а взимку нагородою були шкірки від картоплі. Дуже вражає фраза: «замерзла шкірка смакує солодким склом». Голод був викликаний поганим харчуванням, і в романі надано точні й чіткі дані про кількість хліба, що отримували інтерновані. Вони (інтерновані) поділялися на три категорії: порція хліба 600 грамів призначалася для задіяних на легких роботах – злиття відходів з туалету в цистерни, відгортання снігу, побілення стін та каменів довкола центральної табірної стежки (легкі роботи!); 800 грамів – середня порція, яку отримувала більшість робітників (в романі частіше використовується термін – в'язні); 1000 грамів отримували лише деякі, хто виконував найважчу роботу. Внаслідок голоду та важкої роботи в'язні мали страшний вигляд: «Згорблені, виснажені постаті, големи ми виглядали як спрацьована робоча худоба». Табірники визначили основні показники свого життя, які головний герой висловив своєрідним гаслом: «Холод обрізає, голод обманує, втома обтяжує, туга за домом розриває, воші і блохи кусають» [10].

Предметно описані в романі питання організації роботи. Так, увесь табір був розподілений на п'ять робочих батальйонів від 500 до 800 інтернованих, з них створено вісім бригад з будівництва, що виконували весь набір робіт – від викопування фундаменту до побілки стін. Про важкість праці свідчить і наявність нічних змін. Жінки виконували не менш важкі роботи, наприклад, їх запрягали в бричку, яка перевозила будівельні матеріали. Ці факти вражають, але не надто дивують, адже ще з радянської літератури відомо, що жінки в повоєнний період і запрягалися в плуг, і спускалися на підземні роботи тощо. Існувала в таборі й система покарань, в основному це були ляпаси й стусани. Характер отриманих завдань інколи нагадував відверті знущання. Так, в романі описано, як узимку, коли земля була як камінь, керівництво табору змусило рити ями під дерева, але самі дерева було висаджено лише наприкінці весни [11].

Про умови утримання інтернованих свідчить вже опис взуття та одягу. Взуття представлено двома видами: гумові калоші, які вважали розкішним взуттям, а для повсякденного вжитку були дерев'яні черевики, підошвою для яких слугувала дерев'яна дощечка завтовшки в два пальці, а верхню частину робили з сірої ряднини, яка вже на першому тижні швидко розривалася. Черевики були всі на одну ногу, і в них неможливо було зігнути пальці. Одяг складався зі спідньої білизни, ватника, робочих рукавиць, онучів, постільної білизни, рушника – все з грубої тканини. Традиційними для в'язниці (а робочий табір фактично й був в'язницею) були обов'язкові вечірні перевірки, які проходили і в лютий мороз, і в страшенну спеку, карцер, в який потрапляли навіть за записи на папері. Опис карцеру наводимо повністю, оскільки він вже на емоційному рівні дає уявлення про особливості життя табірників: за провинку потрапляли у карцер «на одинадцять годин під землю – у

«художник тонких душевних поривань і чутливо відчуті метафорики, що, втім, спроможне поєднуватися з жорстокістю погляду й безапеляційністю суджень. Її тексти завжди особистісні й ґрунтуються на реальних фактах» [6]. Про це пише й сама письменниця, зазначаючи, що в тяжкі часи книжки часто читають як свідоцтва [7].

Роман «Гойдалка дихання», написаний спільно з Оскаром Пастіором, німецьким поетом румунського походження, був опублікований у Мюнхені 2009 року. Роман складний, і безпосередньо стосується України, а саме України повоєнної. В Україні переклад роману було здійснено Наталкою Сняданко, а друк – видавництвом «Фоліо» в 2011 році [8]. Як і попередні роботи, роман ґрунтується на реальних подіях, що відбувалися в останній період Другої світової війни. Після вступу радянських військ до Румунії, яка, як відомо, воювала на боці фашистської Німеччини, значну частину німецькомовного населення було інтерновано до СРСР. Мати письменниці, тоді 17-річна дівчина, опинилася в Україні, в одному з трудових таборів м. Горлівки. П'ять років провела вона в трудовому таборі на Донбасі, за які прожила не одне життя й повернулася додому не молодою дівчиною, а досвідченою й втомленою від життя старою людиною. Оскар Пастіор теж був інтернований на примусові трудові роботи, і саме його спогади та враження надихнули письменницю. У романі Герта Мюллер з'являється, що не змогла б написати твір без тих чотирьох зошитів, які записала внаслідок бесід з О. Пастіором. Але вона не обмежилася тільки цими зошитами. Щоб відчуті й пережити минуле, письменниця побувала в Дніпропетровську, Горлівці, Донецьку, Єнакієвому, Кривому Розі. Свої враження потім виклала в есеї «Пристосування тонких вулиць», і ці враження – гострі й драматичні перш за все для нас, мешканців цих міст. Вона пише про господарські й екологічні проблеми регіону, але, в основному, – про морально-етичні: почуття внутрішньої зламаності у більшості населення, відсутності свободи думок й почуття власної гідності та про необхідність переосмислення, хай навіть і дуже болісного переосмислення, історичного минулого. Так, у письменниці виникає здивування з приводу наявності в кожному місті танка на постаменті, який для неї став ознакою того, що наша країна все ще «мародер перемоги» [9].

Роман написаний від першої особи, оповідачем постає 17-річний румунський німець Леопольд Ауберг. Основні події роману відбуваються в трудовому таборі при коксохімічному заводі м. Горлівки. Для нашої роботи ми певною мірою штучно виокремлюємо опис умов утримання в таборі та організації робіт. Червоною лінією через весь роман проходить проблема голоду, авторка навіть вводить своєрідний персонаж – Янгол голоду, який переслідує й оповідача, й більшість табірників: «Янгол голоду істерично блукав довкола.. янгол голоду не тільки збільшувався, а й помножувався». Навесні

хозяйства и лесокрадства», «Ярмарка в Борисполе» у 1862 р. та ін. Слід згадати і невелике дослідження «Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста», надруковане в «Черниговском листке» (№ 8, 1862 р.) [19, с. 6-7]. Саме у цей період П. Чубинський знайомиться з провідними громадськими та культурними діячами, неодноразово запрошує їх до себе на хутір, де проводить товариські зібрання; клопочеться про відкриття школи для сільських дітей (однак неспішно). Проживаючи в Борисполі, Павло Платонович, як відмічав у своїх спогадах громадівець Л. Білецький, давав юридичні консультації та оформлював певні документи колишнім селянам поміщика Ф. Трепова, який мешкав по сусідству [1, с. 57].

Переломним моментом у біографії П.П. Чубинського є осінь 1862 р., коли він був заарештований і висланий в адміністративному порядку у м. Пінега Архангельської губернії як «опасный и неисправный агитатор» [2, с. 158]. Аналізуючи спогади сучасників, ми знаходимо декілька версій причин подібного рішення. Так, О.О. Русов, у січневому номері журналу «Украинская жизнь» за 1914 р., посилаючись на В.Л. Беренштама зазначав, що заслання стало реакцією Петербурга на створення П. Чубинським наприкінці 1862 р. пісні (сучасного гімну України) «Ще не вмерла України, ні слава, ні воля» [23, с. 40]. Натомість Ф. Вовк відтворював іншу, більш поширену в ті часи версію. Відповідно до неї, головним мотивом подібного кроку імперської адміністрації стали особисті суперечки між П. Чубинським та вже згадуваним нами бориспільським поміщиком Ф. Треповим. Молодий здібний юрист Павло Платонович приносив великі неприємності останньому, надаючи поради його колишнім селянам стосовно ведення з ним судових процесів [6, с. 44]. Наводить Ф. Вовк і третю причину заслання, яку він нібито почув від родичів засланого – це організація П. Чубинським постійних зібрань на його хуторі в Борисполі під час яких обговорювалися антиурядові ідеї й навіть вивішувався червоний прапор, який був сигналом до збору для київських студентів (його начебто було видно аж з Софійського собору) [6, с. 44].

Сучасний дослідник С. Шевчук дотримується версії, яку сам П. Чубинський наводив у листах М. Максимовичу. За його словами, арешт став наслідком відвідин могили Т. Шевченка [34, с. 4-5]. Варто відмітити, що Павло Чубинський привернув до себе увагу поліції ще під час похорону Т. Шевченка на Смоленському цвинтарі у С.-Петербурзі, коли знайомими та друзями поета планувалося виголосити прощальні промови, які були заборонені після сутички з жандармами.

Розглядаючи всі названі причини з позицій сучасності можемо стверджувати, що, по-перше: на момент заслання (1863 р.) вірш «Ще

не вмерла України...» поширювався лише серед обмежених кіл національно налаштованої інтелігенції й не мав такого значення як сьогодні, адже вперше був опублікований лише у 1864 р. у львівській газеті «Мета» [19, с. 7]. По-друге, надаючи юридичну допомогу бориспільським селянам, П. Чубинський формально не порушував імперського законодавства, а лише приносив неприємності особисто Ф. Трепову. У зв'язку з цим, набуває вагомості пояснення Л. Білецького, почуте за його словами від самого Павла Платоновича: причиною заслання був все ж таки Ф. Трепов, який, заручившись підтримкою переяславського предводителя дворянства Чучмарєва, домігся відповідного рішення Петербурга. Фактологічним підтвердженням цього доносу стало приписування П. Чубинському авторства рукописного звернення до селян революційного змісту, що поширювалося у Золотоніському повіті, та даними про організацію ним нелегальних пропагандистських зборів [1, с. 57]. Враховуючи тогочасні тенденції політики царизму по відношенню не лише до соціалістичних ідей, а й до міцніючого українства (у 1863 р. було прийнято Валуєвський циркуляр) та прагнення забезпечити спокій Наддніпрянської України в умовах наростаючого польського повстання, подібне «перебільшення» (та навіть абсурдне, що стосується можливості побачити червоний прапор з Києва) принесло швидкі результати й стало причиною одного з перших проявів у 60-х рр. XIX ст. політичних репресій по відношенню до діячів українського національно-визвольного руху у вигляді адміністративного заслання за антиурядову агітацію. Хоча той же Л. Білецький визнавав факт проведення зібрань, вони за його словами «...имели характер увеселительных прогулок и, без всякой примеси тайных совещаний или пропаганды...» [1, с. 57]. Як приклад таких прогулянок він згадував одну із колективних екскурсів пішки із Києва до бориспільського хутора П. Чубинського.

Спогади сучасників та знайомих Павла Платоновича дають змогу сформулювати уявлення про його характер та поведінку в критичних ситуаціях. Так, зі спогадів відомого етнографа та фольклориста М. Сумцова ми дізнаємося про реакцію молодого П. Чубинського на рекомендацію друзів виїхати за кордон, щоб уникнути можливого заслання: «он сказал, что не хочет скрываться, а с другой стороны не чувствует за собой никакого преступления и потому надеется, что из ссылки через некоторое время ему удастся освободиться, эмиграция же будет, по всей вероятности, вечной» [26, с. 31-32].

Період шестирічного проживання на півночі європейської Росії (1863 – 1869), хоч і мав негативні наслідки для здоров'я П. Чубинського, однак приніс йому загальноімперську славу як невтомного етнографа та статиста. Яків Лудмер – дійсний член Архангельського губернського статистичного комітету пізніше, 28 вересня 1885 р., написав у «Архангельських губернських ведомостях»:

ступні: а) радянські й партійні органи по-справжньому не займаються організацією наборів, відсутні плани роботи з цього напрямку (в документі ця фраза підкреслена червоним олівцем, мабуть у зв'язку з важливістю цієї причини – Д. Г.); б) керівники обласних контор не доповідають про хід набору головам виконкомів (якби доклали, то план би було виконано? – Д. Г.); в) соціалістичне змагання організоване формально; г) погано проводиться роз'яснювальна робота; д) відсутній контроль за роботою інспекторів з боку керівників контор [3]. Не можемо погодитися з тим, що усунення зазначених недоліків покращило б ситуацію з наборами робочої сили, адже причини невиконання плану, на наш погляд, набагато глибші – відсутність економічної зацікавленості в робітників для участі в цих наборах, важкі умови праці на підприємствах, що проводять набір робітників, відсутність побутових умов тощо. Аналізуючи архівні документи, ми постійно стикаємося з проблемою визначення їх латентного змісту, адже селекційно-дозований принцип складання документів радянської доби та формування архівних фондів не може надати можливість створення об'єктивної картини тогочасного суспільства.

На цьому фоні важливим, з нашої точки зору, є залучення нових джерел. Одним із них може бути й художня література. Щодо теми повоєнного Донбасу, хочемо звернути увагу на роман «Гойдалка дихання» лауреата Нобелівської премії, німецької письменниці Герти Мюллер. Нобелівську премію з літератури 2009 р. їй було присуджено з формулюванням «за зосередженість в поезії та відвертість у прозі при описі життя знедолених» [4]. Письменниця Герта Мюллер народилася в 1953 р. в Румунії, за її власним визначенням в «швабському світі Баната» [5], тобто в тій частині цієї історичної місцевості, яка за часів династії Габсбургів була населена етнічними німцями. В 1920 р. за Тріанонським мирним договором Банат був поділений між Югославією та Румунією. Німецьке населення Румунії максимально зберегло національну мову, культуру, релігію. Дитинство письменниці пройшло в німецькому оточенні, що й дало їй можливість вільно оволодіти рідною мовою. Потім Герта Мюллер закінчила університет в румунському місті Тімішоарі, працювала перекладачкою, писала прозу та поезію. Однак за умов тоталітарної диктатури Н. Чаушеску вона майже не друкувалася, а після відмови співпрацювати зі службою безпеки соціалістичної Румунії, її подальше перебування в країні стало проблематичним. В 1987 р. письменниця разом із чоловіком емігрували до Німеччини, де вони мешкають і до сьогодні. Герта Мюллер – авторка вісімнадцяти книжок прози й поезії, лауреат майже двадцяти престижних літературних нагород, зараз викладає в Берлінському вільному університеті, активно читає лекції в університетах інших країн світу, зокрема в США, Швейцарії, Великій Британії. За оцінками українських літературознавців, вона

органів, як центральних, так і місцевих; законодавчі й нормативні акти, документи радянських органів; документи громадських організацій та об'єднань (більшість із зазначених вище джерел була опублікована); статистичні й довідкові матеріали, матеріали періодики, фото- і кінодокументи, джерела особового походження, серед яких частіше за все використовували мемуарну літературу, авторами якої були видатні політичні, державні, громадські діячі тощо та ін.

Серед опублікованих матеріалів найбільше інформації містять рішення партійних органів, а також спільні рішення партійних органів та радянських структур. Така ситуація повністю відповідає поняттю тоталітарної держави, де встановлюється політичний лад, за якого державна влада в суспільстві зосереджена в руках певної групи (у нашому випадку – політичної партії), що повністю підпорядковує й визначає життя суспільства. Постанови партійних органів викладені в узагальнюючих збірках документів з'їздів та конференцій правлячої комуністичної партії. У них відображені принципи питання розвитку народного господарства, соціальної, культурної та інших сфер життя [1]. Продовженням цього виду джерел стали документи республіканської партійної організації, які, на жаль, не відрізняються самостійністю, а частіше за все, або дублюють загальносоюзні рішення, або пристосовують їх на республіканському рівні [2].

Частина документів цього періоду знаходиться в архівах. Нами опрацьовано документи фонду Р-4626 – Бюро з обліку й розподілу робочої сили при Раді Народних Комісарів УРСР Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, фонду Р-2794 – виконавчий комітет Сталінської обласної ради депутатів трудящих Державного архіву Донецької області, Фонду Р-221 – виконавчий комітет Львівської обласної ради депутатів трудящих Державного архіву Львівської області, фонду П-179 – Ворошиловградський (Луганський) обком КП України Державного архіву Луганської області. Усі наявні в фондах документи мають офіційне походження – протоколи засідань та постанови сесій і виконкомів рад депутатів трудящих, рішення партійних органів, доповідні записки, довідки, інформації тощо, в яких в офіційно-діловому стилі подаються певні характеристики подій повоєнного часу, і, перш за все, організаційної роботи партійних та державних органів з відбудови промисловості та сільського господарства. Цей офіційно-діловий стиль не дає нам можливості побачити конкретних людей з їх потребами й проблемами, а за своїм змістом документи є звітами й рапортами про виконану й невиконану роботу без серйозного аналізу ситуації. Як приклад наведемо Довідку – характеристику роботи контор з організаційного набору робітників від 18 жовтня 1948 р., яку республіканське керівництво направило до союзного. Серед причин невиконання планових завдань з набору робітників визначені на-

«занесённыи на Север прискорбными событиями... П.П. Чубинский (тогда 22-летний юноша) скоро обратил на себя внимание тогдашнего начальника края и назначен был исправлять должность судебного следователя Пинежского уезда. Но наклонности Павла Платоновича всего менее мирились с какой-нибудь узкой сферой деятельности...» [19, с. 3]. Дійсно, протягом заслання ми бачимо вченого на численних посадах: судовий слідчий, секретар губернського статистичного комітету, редактор «Архангельских губернских ведомостей», молодший, а потім і старший чиновник особливих доручень тощо).

Одночасно з державною службою на півночі Російської імперії П. Чубинський займається етнографічно-статистичним дослідженням краю: організовує експедиції в Карелію та Печорський край (з 10 квітня по 10 жовтня об'їздить сім губерній: Архангельську, Вологодську, Олонецьку, Новгородську, Костромську, В'ятську, Пермську), досліджує місцеві північні ярмарки, особливості хлібної торгівлі, суднобудування та звіроловства, вивчає демографічну ситуацію у м. Архангельськ; пізніше бере участь в організації Ломоносовського ювілею та відкритті ломоносівської школи тощо [15, с. 343; 19, с. 4].

Активна науково-громадська діяльність П. Чубинського на засланні не залишилася поза увагою місцевої архангельської влади. У спогадах сучасників збереглася інформація про те, що губернатор краю «князь Гагарин особенно ценил покойного (мається на увазі П. Чубинського – авт.) и ни один поднимавшийся вопрос не решался без его содействия... Основательное образование, широта взгляда и выдающиеся способности делали Чубинского человеком очень заметным...» [19, с. 4].

Наукові досягнення етнографа достойно оцінили й тогочасні імперські наукові товариства – Павло Платонович був обраний: членом-кореспондентом Імператорського московського товариства сільського господарства, членом-працівником Імператорського вільного економічного товариства, членом-працівником Імператорського російського географічного товариства (пізніше дійсним членом), дійсним членом товариства любителів природознавства, антропології і етнографії Московського університету, був нагороджений першою срібною медаллю Імператорського російського географічного товариства [15, с. 344]. Цей неповний перелік здобутків П. Чубинського показує з одного боку неймовірну працелюбність та енергійність вченого, а з іншого боку наочно демонструє прояв великоросійського шовінізму Петербурга, який за найменший прояв національного духу виселяє молодого науковця з України, але сприяє йому у дослідницькій роботі на користь російського народу.

У 1868 р. під час поїздки до Петербурга з доповіддю про результати північної експедиції, за сприяння дійсного члена Імператор-

ського російського географічного товариства П.П. Семенова Тянь-Шанського, П. Чубинський отримує дозвіл повернутися в Україну та очолити етнографічно-статистичну експедицію в Південно-Західний край. І вже 11 березня (за ст. стилем) 1869 р. він йде у відставку з численних посад, які одночасно обіймав у Архангельську й іде на батьківщину як дійсний член Імператорського російського географічного товариства з офіційним завданням дослідити матеріальну та духовну культуру українського народу (з акцентом на перше завдання). Його досягнення на Півночі були повторно оцінені наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XIX ст.: у квітні 1869 р. великий князь Олексій Олександрович дарує П. Чубинському смарагдовий перстень за успішний збір даних про північні губернії Російської імперії, а в січні 1870 р. рада Імператорського російського географічного товариства нагороджує вченого вдруге срібною медаллю за згадувану нами вище працю «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии», дещо перероблену автором напередодні [15, с. 345].

Кращою характеристикою діяльності П. Чубинського у період заслання можуть служити наступні рядки одного з його листів, які цитує у своїх спогадах О. Кістяківський: «7 лет я трудился на севере для русской науки и правительства. Не стану перечислять моих трудов, но они показали, насколько я интересовался населением великорусского и финского племен. Помимо этнографии, я коснулся всех отраслей экономического быта народа, и мои заметки по этим вопросам послужили предметом многих представлений гг. губернаторов; мне даже до этих пор случается встречать в газетах правительственные распоряжения, вызванные давними представлениями, которые возникли по моей инициативе! Я работал на севере без устали и доказал мою любовь русскому народу» [15, с. 349]. Усе це підтверджує той факт, що на момент повернення з Півночі, тобто до проведення славнозвісної експедиції українськими землями 1869 – 1870 рр., Павло Платонович вже був видатним науковцем свого часу. Наведені вище оцінки його здобутків передовими вченими колами Російської імперії та владою якнайкраще це підтверджують і демонструють далекоглядність П. Чубинського, який відмовившись емігрувати за кордон у 1863 р., обрав правильний шлях реабілітації своєї особистості в очах офіційних представників влади.

Повернувшись у Київ П.П. Чубинський відразу приступив до виконання офіційного завдання, здійснюючи підготовчу роботу для проведення експедиції. Він закликає передову громадськість посприяти в успішному дослідженні українського народу шляхом надсилання наявних матеріалів етнографічного характеру. Ф. Вовк, згадуючи про одне із засідань Київської громади 1869 р., коли Павло Платонович вперше з'явився серед громадських кіл після повернення, відмічав, що розповідаючи про майбутню експедицію, він говорив, що

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

ББК Т 63.3 (4 УКР)

Докашенко Г. П.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВОЄННОГО ДОНБАСУ

Автор статті аналізує опубліковані та архівні документи з історії повоєнного Донбасу на предмет їх повноти й достовірності, а також розглядає декілька літературних творів, прагнучи з'ясувати ступінь суб'єктивізму авторського бачення ситуації. У статті доводиться, що створення об'єктивної картини повоєнної історії можливе лише за умови комплексного використання різноманітних джерел.

Сучасний етап розвитку історичного знання в Україні базується на кращих традиціях вітчизняної історіографії та досягненнях зарубіжних істориків з метою об'єктивного й неупередженого аналізу історичних процесів. Цим пояснюється увага дослідників до недавнього минулого, наприклад, складного й суперечливого повоєнного періоду, який за радянських часів розглядався суто з ідеологічних позицій. Під створені партійним керівництвом схеми суспільного розвитку підганяли й джерельну базу, беручи до уваги в основному партійно-державні документи. За таких умов історія уявлялася як процес, в центрі якого був народ, велика маса людей без чітких етнічних, історичних, культурних показників, а головним двигуном виступала боротьба. Як наслідок, поза увагою дослідників залишалася конкретна особа, зі своїми думками, переживаннями тощо. Якщо й говорили про тяжкі випробування, голод, то прагнули все це виправдати великими цілями за принципом «Мета виправдовує засоби». Висування на перший план в методологічному аспекті ідей гуманізму та антропоцентризму вимагає й нових підходів до визначення джерельної бази. На наш погляд, мова йдеться про своєрідне «олюднення історії», адже в історії діють не просто великі соціально-структуровані групи людей з історично визначеним соціально-економічним і політичним становищем та відмінностями в інтересах і цінностях, нормах поведінки, соціальних ролях тощо, які в марксистсько-ленінській теорії мали назву «класи», а конкретні люди, особистості. Виходячи з такої постановки питання, мету цієї публікації вбачаємо в розширенні кола джерел з історії повоєнного Донбасу за рахунок літературних творів, визначенні її місця та ролі в загальній джерелознавчій базі.

Традиційна систематизація джерел з означеного періоду включала в себе наступні (викладаємо їх за рівнем значущості з точки зору тоталітарної держави, якою був СРСР – Д. Г.): документи партійних

- державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 1412. – Оп. 8. – Од. зб. 292. – 218 арк.
4. Записка Бобринского А. А. Николаю П-му об отношении крестьянства к революции 1905 г. (Черновик. 1908 г.) // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 703. – 13 арк.
  5. Кризис самодержавия в России, 1895-1917 / авт. Ананьин Б. В., Ганелин Р. Ш., Дякин В. С. – Л. : Наука. Ленинград. отд-е, 1984. – 664 с.
  6. Наброски речей А. А. Бобринского, произнесенные в Отечественном Союзе / 07.12.1905 г. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 267. – 16 арк.
  7. Об изменении Положения о выборах в Государственную Думу. Указ от 11 декабря 1905 г. // Государственная дума в России (в документах и материалах) / сост. Ф. И. Калинычев. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 94–102.
  8. Положение о выборах в Государственную Думу (1905 г., августа б) (Извлечение) // Селунская Н. Б. Становление российского парламентаризма начала XX века. / Н. Б. Селунская, Л. И. Бородкин, Ю. Г. Григорьева, А. Н. Петров. – М. : Москгорархив, 1996. – С. 223–227.
  9. Праздничные мысли с правой стороны о Госдуме / Черновик. 1908 г. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 190. – 10 арк.
  10. Речь кандидата в депутаты I Гос. думы Бобринского А. А. (монархиста) своим избирателям по Адмиралтейскому участку с изложением своей программы политических взглядов и убеждений / 1905-1906 гг. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Стр. 176. – 39 арк.
  11. Селунская Н. Б. Становление российского парламентаризма начала XX века / Н. Б. Селунская, Л. И. Бородкин, Ю. Г. Григорьева, А. Н. Петров. – М. : Москгорархив, 1996. – 283 с.
  12. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л. : Наука. Ленинград. отделение, 1973. – 384 с.
  13. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л. : Наука. Ленинград. отделение, 1981. – 256 с.
  14. Статья Бобринского А. А. по поводу покушения на Александра II 1 марта 1881 г. / Черновик. 10.03.1881 г. // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Од. зб. 694. – 14 арк.
  15. «Только не назад». Беседа на современные вопросы. Еврейский вопрос / Рукопись графа А. Бобринского // РДАДА. – Ф. 1412. – Оп. 8. – Од. зб. 228. – 40 арк.

прагне використати право на її проведення виключно для розвитку етнографії України і дослідження не трьох її губерній, як планувалося, а всієї української території [6, с. 45].

За спогадами етнографів Київської громади, на заклик про надсилання етнографічних матеріалів зреагувала вся українська громадськість: студенти Київського університету св. Володимира почали здійснювати міні експедиції у свої рідні села для дослідження місцевої культури, науковці діставали старі записи кількарічної давнини або збирали нові (І. Новицький, М. Петров, М. Лисенко, О. Потєбня, М. Костомаров та ін.) [6, с. 45-46]. У результаті цього в розпорядження П. Чубинського потрапила величезна кількість інформації, яка була доповнена матеріалами, які він сам зібрав подорожуючи Україною у 1869 – 1870 рр. Пізніше у своїй критичній статті у «Вестнику Европы» (березень, 1887 р.) М. Драгоманов зазначить: «Не мудрено, что при таких условиях в результате экспедиции г. Чубинского составилось собрание материалов поистине изумительного количества» [5, с. 90]. Йому опонував Микола Сумцов, який відмічав, що: «Зібрані його дбаньям (Чубинського – авт.) «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край» – його вічна заслуга і вічна слава» [26, с. 11].

Загалом результати проведення експедиції (протягом 1872 – 1879 рр. у Петербурзі було видано сім томів зібраних матеріалів про які згадує М. Сумцов) знайшли схвальну оцінку серед більшості тогочасних науковців та діячів [28]. Так, академік М. Веселовський стверджував, що ці твори дали нове велике поле для різних наукових дослідів і порівнював їх з такими пам'ятками європейської етнографічної науки, як «Lud polski» відомого польського етнографа О. Кольберга та «Biblioteca della tradizioni popolari» італійського етнографа Дж. Пітре [26, с. 13].

Інший видатний вчений, антрополог та етнолог Ф. Вовк у статті «П.П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний» зазначив з цього приводу: «Труды экспедиции» Чубинского представляют собою громадный, необыкновенно богатый и потому драгоценный сборник...» [6, с. 58].

Поряд з цим варто згадати критичні відгуки М. Драгоманова, який, аналізуючи зміст та внутрішню структуру «Трудов», виокремив дві групи недоліків названої праці:

- несистематичність у розподілі матеріалу та відсутність логіки у побудові внутрішньої структури семитомної праці («вся эта коллекция не отличается систематичностью и логичностью в распределении материала... чем больше всматриваешься во внутренность каждого тома, тем больше видишь следов небдуманности классификации материала не только по томам, но и по отделам и главам»);

– повторюваність матеріалу, розкиданість по змісту варіантів однієї й тієї ж пісні (М. Драгоманов вимагає щоб «все её варианты были в одном месте», натомість у П. Чубинського «встречаете то и дело одной и той же песни, как отдельные номера товарищей через несколько песен от своих товарищей и почти всегда не зависимо от того новые варианты еще и в других отделах» [5, с. 92-93]).

Подібні думки знаходимо також у Ф. Вовка, який поряд з позитивними відгуками про семитомник характеризує його як «почти не систематизированный и очень плохо редактированный», і тут же дає цим недолікам наступне пояснення: «в высшей степени добрая, отзывчивая, симпатичная и вместе с тем широко экспансивная натура его (П. Чубинського – авт.) не могла не быть глубоко общественной, а эта общественность толкала его вечно вперед, заставляя стремиться все к новым и новым целям». Крім того, вчений акцентує увагу на відсутності у П. Чубинського спеціальної етнографічної освіти [6, м. 57].

Натомість сучасний дослідник біографії П. Чубинського Д. Чердниченко пояснює всі названі недоліки поспішністю етнографа, який розумів, що ліпшої нагоди видати таку фундаментальну працю про український народ за підтримки офіційної імперської наукової інституції не буде [32]. Однак, незважаючи на всі недопрацювання, як відмітив той же М. Драгоманов, «собрание г. Чубинского представляет в своем роде редкое, а в нашей литературе едва ли не единственное издание по богатству и разнообразию материала» [5, с. 96]. Необхідно також підкреслити, що проведення експедиції мало неабияке значення для розвитку української етнографії, що підтверджується наступними офіційними науковими відзнаками: 1) у 1873 р. Російське географічне товариство нагородило П. Чубинського золотою медаллю; 2) у 1875 р. рада міжнародного конгресу в Парижі також нагородила етнографа золотою медаллю 2-го класу; 3) 1879 р. П. Чубинський отримав Уваровську премію [15, с. 346-347].

Як бачимо, повернувшись в Україну відомим науковцем, Павло Платонович продовжив етнографічну роботу, започаткувавши наймасштабніше (можливо навіть і за сучасною оцінкою) дослідження українського народу, зберігаючи той шалений темп діяльності, який був розвинутий ним на засланні.

Після повернення із заслання П. Чубинський не лише займається науковою роботою, він також стає активним учасником національно-культурницьких процесів, зокрема, стає одним із головних членів відродженої на початку 1870-х рр. Київської громади. До цього періоду відноситься його знайомство з такими відомими діячами, науковцями, як Ф. Вовк (1869 р.), О. Русов (1872 р.) та ін.

Ф. Вовк наступним чином згадував момент, коли він вперше побачив Павла Платоновича: «Войдя в маленькую столовую Антонови-

парламентаризму представники консервативного дворянства на чолі з О. О. Бобринським здійснили спробу відстояти становище виборчого процесу і законодавчі повноваження царя, але зазнали поразки. Передвиборча програма графа цілковито відобразала його консерваторські настрої, і тому також не отримала підтримки виборців.

Серед основних причин невдачі дворянства можна виділити відсутність міцного організаційного осередку та визнаних лідерів, нестійкість переконань, падіння довіри з боку самодержавства та уряду, ізолюваність від настроїв та прагнень основної маси виборців, невміла організація передвиборчої боротьби. Допущені помилки намагався врахувати Олексій Олександрович протягом наступних двох років, доклавши значних зусиль для здійснення «третьочервеневого перевороту», що створив передумови для здобуття втрачених позицій у державному механізмі Російської імперії.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается общественно-политическая деятельность А. А. Бобринского периода становления парламентаризма в Российской империи. Акцентируется внимание на проектах графа по организационному оформлению консервативного дворянства. Анализируются его взгляды на институт представительства в России и проблемы дворянского сословия в условиях его политизации.

Ключевые слова: парламентаризм, Государственная дума, либерализм, консервативное дворянство.

SUMMARY

In the article the author examines A. A. Bobrinskiy's social and political activity in the period of parliamentarism formation in the Russian empire. Attention is accented on the count's projects about organizational registration of the conservative nobility. Also analysed his views of the institute of representation in Russia and problems of nobility politization.

Key words: parliamentarism, State дума, liberalism, conservative nobility.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Высочайший манифест 17 октября 1905 г. Об усовершенствовании государственного порядка // Селунская Н. Б. Становление российского парламентаризма начала XX века / Н. Б. Селунская, Л. И. Бородкин, Ю. Г. Григорьева, А. Н. Петров. – М. : Москго-рархив, 1996. – С. 228.
2. Дневник А. А. Бобринского // Красный архив. – 1928. – Т.1. – С. 128–132.
3. Дневники Бобринского А. А. о русско-японской войне и революции 1905 г. : в 4 тетр. (26.01.1904 – 5.05.1905 г.) // Російський

питання, що мали, на його думку, першочергово розглядатися на засіданнях Державної думи. З метою вирішення першого в програмі Бобринського (як політика і насамперед великого цукрозаводчика) пропонувалось поліпшити соціальне й матеріальне становище робітників, зокрема, запровадити 8-годинний робочий день [10, арк. 8].

Зміна селянського законодавства непокоїла Олексія Олександровича набагато більше. Нагадаємо, що спільно з братами йому належало близько 57 тис. десятин землі в Київській, Курській, Орловській, Таврійській, Симбірській і Тульській губерніях. Ось чому Бобринський активно виступав проти наділення селян землею шляхом відчуження в інших класів, у першу чергу дворян-землевласників. «Тепер бажать в особи, яка купила землю на трудові заощадження, – говорив він, – насильно відняти частину... і віддати її сусіду-селянину» [10, арк. 6–7]. Граф стверджував, що подібні заходи не тільки завдадуть удару дворянському стану, а й аграрному сектору російської економіки в цілому внаслідок падіння кредитоспроможності і періодичної земельної експропріації. Тому розробка в Думі проекту аграрної реформи, відповідно до переконань Бобринського, мала ґрунтуватися на принципах ліквідації селянської громади, селянської адміністрації й суду, надання селянам широкого кредиту, протекціоністської політики в питаннях переселення й оренди державних земель [10, арк. 7].

Як бачимо, основні положення передвиборчої програми кандидата О. О. Бобринського цілком відображали консервативну спрямованість його поглядів, не знайшовши підтримки у більш ліберально налаштованих виборців. Олексій Олександрович не був обраний депутатом I Державної думи, склад якої продемонстрував поразку правих у боротьбі за її дворянський характер.

Таким чином, думка про необхідність створення представницького органу як нової складової державного механізму Російської держави виникла у Бобринського ще наприкінці XIX ст., однак набула актуальності на початку 1900-х рр. Він вбачав у впровадженні виборних основ ефективний засіб стабілізації та реформування російського суспільства на протигагу насильницьким методам правлячих кл. На Думу покладалось виконання лише законорадчих функцій з питань внутрішньої політики, ніякою мірою не зазіхаючи на самодержавні повноваження царя. За соціальним складом вона мала бути репрезентована виключно дворянством, яке граф вважав єдиною силою, здатною поєднати традиційні підвалини самодержавства з сучасними потребами.

Однак зростання активності буржуазії, подальші процеси лібералізації та політизації, що охопили російське суспільство на початку XX ст., поставили під загрозу збереження провідної ролі дворянства. Створення Думи стало для самодержавства та уряду чи не єдиним засобом збереження власних позицій. На першому етапі становлення

чей, я увидел не особенно высокого, плотного до полноты человека, лет, как мне показалось, около 40, с крупным носом, полными губами, темной бородой и сверкающими большими темными глазами, одетого, к немалому моему смущению, в «кацапскую» шелковую красную рубаху «на-выпуск» [6, с. 43].

Про широту ідей та ораторську майстерність П. Чубинського ми можемо дізнатися зі спогадів О. Русова: «Это был плотный человек с небольшою стриженою бородою и молодыми усиками. Говорил он горячо, увлекая слушателей планами разных научных предприятий. И когда его слушали, всем казалось, что то, что он предлагает, – и естественно, и необходимо, и выполнимо, и только поражались, почему это самое раньше никому в голову не пришло» [23, с. 39].

Саме такою черговою ідеєю виявився задум відкрити в Києві Південно-Західний Відділ імператорського російського географічного товариства. Слід зазначити, що серед передової громадськості вже лунала подібна ідея (ряд статей І. Новицького в газеті «Киевлянин» за 1866 р. [13, с. 1; 14, с. 1] та М. Драгоманова – стаття у «Санкт-Петербуржских ведомостях» за 1867 р.), але «как инициатива, так и честь доведения до благоприятного окончания этого нелегкого и довольно деликатного дела принадлежали несомненно и безраздельно П.П. Чубинскому, блестящее окончание которым экспедиции создало ему известный авторитет в центральном Обществе, а замечательные организаторские таланты помогли провести это дело сквозь очень серьезные препятствия» [25, с. 15-16].

Сучасний історик громадівського руху А. Катренко зазначає, що утворення Південно-Західного Відділу імператорського російського географічного товариства «відкривало можливість громадівцям у якійсь мірі, так би мовити, «легалізувати» свою науково-культурницьку працю, провадити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху» [11, с. 78].

Серед дослідників існує кілька думок щодо визначення головної особистості, яка відіграла визначальну роль у створенні Південно-Західного Відділу. Архівні матеріали та сучасники тогочасних подій по-різному подають інформацію про ініціатора відкриття Відділу: з одних слідує, що це завдання виконав П. Чубинський, а з інших – М. Юзефович, В. Шульгін, В. Антонович [29, арк. 8-10; 31, арк. 2-10]. Дослідник Д. Чередниченко однозначно вказує, що вирішальну роль у цьому відіграв саме Павло Чубинський, який на той час був дійсним членом Імператорського Російського Географічного Товариства і мав славу відомого етнографа та успішного виконавця Північної експедиції і експедиції у Південно-Західний край.

На нашу думку, відкриття Відділу, безумовно, є результатом ентузіазму Павла Платоновича, але аналіз архівних матеріалів дає нам змогу говорити про участь у цьому процесі й М. Юзефовича

як дійсного таємного радника й колишнього голови Комісії для статистичного й природничо-історичного опису губерній Київського учбового опису. Тому, цілком можливо, що створення Південно-Західного Відділу є спільним (але розрізним) результатом роботи П. Чубинського й М. Юзефовича. Фактом також є те, що набуття Відділом яскравого українознавчого характеру є наслідком діяльності київських громадівців, які згадували (О. Русов, Ф. Вовк, О. Кістяківський), що були залучені до роботи саме П. Чубинським [6, с. 46], який активно поширював ідею про його відкриття у 1872 р. серед освіченого українства й у подальшому, за висловом С. Русової, став справжньою душею цього легального осередку науково дослідницької роботи [24, с. 30].

Працюючи на посаді діловода Відділу П. Чубинський не залишає наукову діяльність, а готує наукові доповіді та реферати («Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество», «Несколько народных исторических преданий», «Инventарь крестьянского хозяйства», «Обзор данных о населении Киева по переписи 1874 года») [7-8]; виступає основним організатором проведення перепису у м. Києві 2 березня 1874 р.; активно друкується на сторінках «Киевского телеграфа» тощо [12, с. 105-107]. Аналізуючи таку активну й різносторонню роботу П.П. Чубинського залишається лише дивуватися його працелюбності та енергійності. Згадуючи той час, аналізуючи численні успіхи українського національного руху у 70-х рр. XIX ст., О. Русов відмічав визначальну роль П. Чубинського у втіленні в життя кожного задуму громадівців

Активне розгортання «українофільського руху» не залишилося поза увагою реакційних кіл (М. Юзефович, В. Шульгін), які розгорнули проти нього рішучу боротьбу. І вже 18 травня 1876 р. було видано Емський указ, де йшлося: «запретить украинские издания, спектакли и концерты, закрыть Киевск[ий] отд[ел] Геграф[ического] общества; воспретить жительство в укр[аинских] губерниях и в столицах Драгоманову и Чубинскому» [30, арк. 5-6].

Після цього П. Чубинський був змушений переїхати в Петербург, де влаштувався на роботу в міністерство шляхів і «скоро занял видное место в числе делопроизводителей департамента общих дел сего министерства» [15, с. 347]. У цьому випадку, незважаючи на чергові успіхи на імперській службі, все склалося не так сприятливо, як під час північного заслання – надзвичайно активна діяльність видатного етнографа негативно вплинула на здоров'я, до того ж події 1862-63 рр. та 1876 р. не могли не порушити його психологічний стан. Емоційний стрес підвищувала також наявність досить великого боргу ще з часів проведення експедиції 1869 – 1870 рр., яка потребувала значно більших коштів, ніж сума, яка була виділена Російським Географічним Товариством.

Передвиборча програма Бобринського була представлена декількома пунктами, які він вважав найбільш актуальними для розгляду в Думі. Її ідеологічною основою слугувала тріада «самодержавство, православ'я, народність». Олексій Олександрович наполягав на необхідності збереження «традиційних підвалин Російської імперії – сильної царської влади і владних повноважень вищих органів православної церкви і Синоду, заперечуючи тим самим можливість відокремлення церкви від держави. З метою улагодження конфесійних протиріч він пропонував дотримуватися принципу повної віротерпимості, але водночас закріпити за православ'ям статус державної релігії через належність до нього більшості населення [10, арк. 3-4].

Одним із завдань Державної думи Бобринський вважав відстоювання «цілісності й неподільності Росії». Він піддав критиці репресивні дії чиновницького апарату в окраїнах, «які привносять під приводом обрусіння одне лише роздратування проти Росії», вбачаючи в них потенційну небезпеку повстань. Тому він пропонував направити на розгляд Державної думи проект введення місцевого самоврядування, надавши це право окраїнам тою мірою, якою «воно не на шкоду єдності Росії» [10, арк. 2]. Ймовірно, Бобринський припускав, що в такий спосіб можна було зменшити вплив ліберальних земців на населення окраїн. Але в передвиборчій програмі необхідність проведення реформи отримала у графа наступне пояснення: установчі збори з загальною подачею голосів є теоретичним баластом, що ускладнює практичне функціонування державного організму в умовах сьогодення [10, арк. 3].

Олексій Олександрович, як супротивник насильницьких методів боротьби із суспільними заворушеннями, не підтримував репресивну політику уряду й введення виняткових законів, що відкривало можливість для зловживання на місцях. «...Варто уникати всяких напівзаходів і неясних напівпосилених положень, де під приводом охорони криється свавілля», – говорив граф [10, арк. 9]. Тому він пропонував переглянути правоохоронне законодавство й установити чітку регламентацію повноважень відповідних органів і в мирний час, і в надзвичайних умовах – з метою запобігання новим заворушенням.

Однак урядові закони щодо єврейського населення, яке проживало в Росії, у передвиборчій програмі Бобринського отримали схвалення – як заходу вимушеного й тимчасового. «Треба спочатку обернути євреїв з ворожого стану у доброзичливий, – стверджував граф, – треба надати їм освіту, зробити з них людей корисних державі і вірнопідданих Росії» [10, арк. 4]. Більш докладно він виклав свої погляди щодо становища євреїв у країні в статті «Тільки не назад» [15].

Поза сумнівом, Бобринський не міг залишити без уваги такі актуальні проблеми російської дійсності, як робітничі й селянське

– Положення 6 серпня про Державну Думу, – констатував Бобринський результати Петергофської наради і невдачу у відстоюванні самодержавних підвалин. – Бюрократичні сфери ще дружніше відкрили наші голоси своїми спростуваннями» [6, арк. 4].

Дійсно, цар прийняв рішення залишити без змін рекомендовану Радою міністрів систему виборів, що праві сприйняли як свою поразку. «Уся наша праця, очевидно, зведена нанівець.., – записав Кіреєв у щоденнику. – Сьогодні ми збиралися в Ширинського-Шихматова, були О. О. Нарішкін, Стишинський, Ігнат'єв (Олексій), Струков, Бобринський, Павлов (історик) і я... Вони пропонують різні засоби, різні amendments (поправки)» [13, с. 179].

Єдиною перемогою «зубрів» на Петергофській нараді стало впровадження селянського представництва. Їм вдалося провести спільну думку меншості булигінської комісії, згідно з якою селянству в обов'язковому порядку виділялося 1 місце в Думі від кожної губернії. Але, в цілому, вони були розчаровані результатами наради. «З'їзд у Бобринського, – писав Кіреєв 27 липня, – виявляється, що царя просто обійшли, як дитину. Він виявився прекрасно нами підготовлений, але, повторюю, його обійшли» [13, с. 181].

Невдача Петергофської наради викликала у Олексія Олександровича і його соратників значну частку песимізму й побоювання відносно майбутнього самодержавної Росії. «Самодержавство – цей оплот, опора всієї російської історії скошений, і замість нього встановлені якісь підпори, з якими того і дивися звалиться колосальна вага нашої колосальної Батьківщини» [6, арк. 5–6], – такого висновку дійшов О.О. Бобринський, коли країна готувалася до перших парламентських виборів.

Як бачимо, на момент скликання I Держдуми дворянство зазнало поразки в боротьбі за домінування в представницькому органі влади внаслідок роз'єднаності та відсутності єдиного організаційно-політичного підґрунтя. Утягнутий у вихор парламентської боротьби, О. О. Бобринський здійснив спробу ввійти до складу Думи на підставі «Положення про вибори в Державну Думу» від 6 серпня 1905 р. [8] і висунув свою кандидатуру по Адміралтейській дільниці Санкт-Петербурга, розраховуючи зайняти одне з 6 відведених місць.

Олексій Олександрович розробив власну передвиборчу програму, стверджуючи, що «приналежність до тієї чи іншої політичної партії ще не доводить переконань, оскільки програми партій дуже розпливчасті» [10, арк. 2]. Відзначимо, що це зауваження дістало красномовне підтвердження під час роботи I Думи. Серед депутатів спостерігалася висока партійна мобільність, до того ж партійна приналежність нерідко визначалась тим місцем, яке обрав депутат у залі Таврійського палацу [11, с. 102].

І вже з 1880 р. хвороба приковує П.П. Чубинський до ліжка на чотири роки – 14 (26) січня не доживши одного дня до 45 років славетний етнограф помирає [15, с. 343].

Секрет небаченого життєвого успіху Павла Платоновича Чубинського, на думку О. Пипіна, полягав у тому, що «он умел метко наблюдать народный обычай, схватывая его существенные черты, выслушать и записать песню и сказку, тут же собрать статистические данные, разыскать на месте знающих людей и придать своей работе ценность и многосторонность. Это был несомненный организаторский талант, способный предначать план работы, выбирая исполнителей и довести до конца сложное дело» [18, с. 230-231].

Дійсно, енергійність, талановитість та працелюбність видатного науковця вражали всіх його знайомих та близьких і продовжують вражати сучасне покоління. Крім цього, варто відмітити, що сама епоха життя П. Чубинського сприяла розгортанню його діяльності, адже в шістдесятих роках XIX ст. особливого розвитку набули ідеї служіння народу й відповідно намагання науковців кіл підвищити рівень національної свідомості пересічних українців, обґрунтувати їх етнічну неповторність, що власне й стало головним спрямуванням науково-громадської діяльності Павла Платоновича.

РЕЗЮМЕ

Проанализированы основные этапы научно-культурной деятельности известного украинского этнографа и фольклориста П.П. Чубинского (1839-1884). На основе воспоминаний современников определены особенности его общественной работы и факторы, которые влияли на ее активность.

Ключевые слова: этнография, фольклористика, научно-культурная деятельность, воспоминания современников.

SUMMARY

The author of the article analyzes the main stages of scientific and cultural activity of the famous Ukrainian ethnographer and folklorist P. Chubinsky (1839-1884) and basing on the memoirs of P. Chubinsky's contemporaries defines the features of his public work as well as the factors which influenced its activity.

Key words: scientific and cultural activities, folklore, ethnography, contemporaries' memoirs.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белецкий Л. Из воспоминаний о П.П. Чубинском / Л. Белецкий // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 53–57.
2. Берг Л.С. Всесоюзное Географическое Общество за сто лет / Л.С. Берг. – М. – Л. : Издательство АН СССР, 1946. – 263 с.

3. Бріцина О. Фольклорна проза із зібрання П. Чубинського: історичні здобутки і сучасні проблеми дослідження / О. Бріцина // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 3. – С. 24–29.
4. Верменич Я. Павло Чубинський – народознавець і автор слів національного гімну «Ще не вмерла Україна» / Я. Верменич // Рідна школа. – 1995. – № 9. – С. 9–11.
5. Вестник Европы. – Март, 1887. – С. 90.
6. Волков Ф. П.П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 43–60.
7. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К. : Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. – Т. 1. За 1873 год. – 366 с.
8. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К. : Типография Университета Св. Владимира, 1875. – Т. 2. За 1874 год (с картою Буковини). – 633 с.
9. Ефименко П. Библиографический указатель трудов П.П. Чубинского / П. Ефименко // Киевская старина. – Т. IX, май, 1884. – С. 138-142.
10. Иванова Л., Иванченко Р. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л. Иванова, Р. Иванченко. – К. : Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2000. – 349 с.
11. Катренко А. Український національний рух XIX століття: навч. Посібник / А. Катренко. – К., 1999. – Ч. II. – 60-90-ті роки XIX ст. – С. 72–86.
12. Катренко А., Чирикало Н. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – поч. 80-х років XIX ст.) / А. Катренко, Н. Чирикало // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998 р. – К., 1999. – С. 96–110.
13. Киевлянин. – 1866 – № 128. – С. 1.
14. Киевлянин. – 1873. – № 67. – С. 1.
15. Кистяковский А. Павел Платонович Чубинский / А. Кистяковский // Киевская старина. – Т. VIII, февраль, 1884. – С. 343–349.
16. Куницкий А.С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839 – 1884) / А.С. Куницкий // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 77–86.
17. Лебединский Ив. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839-1884) / Ив. Лебединский // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 34–38.
18. Отчет о XXII присуждении наград графа Уварова. – Спб., 1880. – С. 230–231.

господарів, з метою домогтися успіху на майбутніх з'їздах повітових землевласників, не розчинившись у загальній масі виборців – власників землі: селян, купців, міщан, городян [13, с. 174]. Стишинський виступив із пропозицією влаштувати вибори за становою ознакою, припускаючи, що в такий спосіб перевага в Думі буде належати дворянству й селянству, а не буржуазії [13, с. 173]. Підтримуючи Стишинського, Бобринський намагався переконати членів наради, у першу чергу царя й уряд, що Дума поведеться належним чином лише за умови сильного селянського представництва. «Об стійку стіну консервативних селян розіб'ються хвилі красномовства передових елементів», – говорив граф [13, с. 180]. З метою обмеження кола ліберально налаштованих виборців, «зубри» категорично заперечували надання виборчих прав єврейському населенню і квартиронаймачам, але не дістали підтримки. Тоді Бобринський відкрито виступив за збереження принципу становості у виборчій кампанії. Він піддав сумніву репрезентативність земських з'їздів, що склалися, на його думку, не із земських людей, а з «штучно підібраних членів-однодумців». Наводячи приклад, граф посилався на «одного дворянина», що нібито зібрав 600 тис. підписів за міфічною адресою, що суперечило резолюціям з'їздів [5, с. 209]. Отже, основною ідеєю виступу було переконати царя відмовитися від поступок ліберальним діячам, які, на його погляд, не були виразниками прагнень російського суспільства. «Що таке суспільна думка? Невже крикливі голоси земців?», – риторично запитував Бобринський. Він радив владі протистояти вимогам представників земств, а ті, хто вважав це необережним, виглядали в його очах як розхитувачі підвалин, хоча вони й належали самому уряду.

Полум'яна промова Олексія Олександровича спровокувала конфлікт із вел. кн. Володимиром Олександровичем. «З кого, на Вашу думку, складається Рада міністрів, із революціонерів? – звернувся він до Бобринського. – У складі міністрів от, наприклад, міністр внутрішніх справ, є великі землевласники, які ніколи не поривали зв'язку зі своїми маєтками. Але ж вони не заперечували, не відстоювали становості дворянських виборів... Якщо не вірити більшості Рада міністрів, то кому ж вірити? Таким дворянам, як граф Бобринський?» [13, с. 176]. Спроби Нарішкіна підтримати Олексія Олександровича не мали успіху, натрапивши на докори в роз'єднаності й опозиційності дворянства, що «хранителі», звичайно, заперечувати не могли.

Представники консервативного дворянства правильніше оцінили майбутній склад Думи та її характер, ніж уряд. Однак, узяти гору на нараді їм завадила нездатність розсіяти сумніви верхівки щодо надійності наданої дворянством підтримки. «Голос правди пролунав у пустелі майже дарма, і в результаті вийшло слабосильне дітище

курс, що, вочевидь, призвело б до нових великих ускладнень і небезпек [13, с. 172].

Прагнення царя й уряду заручитися підтримкою якомога ширших верств населення позначилися під час обговорення в Петергофі в 20-х числах липня 1905 р. проекту створення Державної думи. Погодившись на введення представництва всупереч своїй волі, Микола II не наважився відкрито підтримати вимоги правого крила дворянства.

Проте візит групи «Отечественного Союза» до царя дав свої результати: з метою обмеження реформаторських тенденцій Микола II увів до складу наради кілька осіб за власним вибором. «Обраними» виявилися О. О. Бобринський, О. О. Голеніщев-Кутузов, графи О. П. Ігнат'єв, О. О. Нарішкін, О. С. Стишинський, О. П. Струков, О. О. Ширинський-Шихматов та ін. [5, с. 204–205]. Ця група незабаром отримала назву «зубри», тому що непохитно стояла на крайньому правому фланзі у всіх нарадах із приводу державних перетворень. Вона виявилася набагато дієвішою у відстоюванні самодержавних засад, ніж увесь склад Державної ради. «Його Величності завгодно було повеліти нам говорити з повною відвертістю всю правду. І ми говорили...сміливо і рішуче...», – говорив згодом Бобринський, підтверджуючи тим самим союз Миколи II і консервативних правих сил [6, арк. 4].

Протягом Петергофської наради виступи «зубрів» зводилися до критики різних положень булігінського проекту. Так, Стишинський виступив проти статті проекту про те, щоб відхилені більшістю Думи і Держради законодавчі поправки поверталися до відповідних міністрів, позбавляючи в такий спосіб царя можливості вирішити справу відповідно до думки більшості. Найменші обмеження самодержавних повноважень сприймалися «хранителями» як замах на самодержавний лад у цілому.

Так, на засіданні 21 липня Бобринський запропонував вважати відхиленими тільки ті проекти відомств, проти яких проголосує більшість у 2/3 голосів в обох палатах. Цар, упевнений у непорушності самодержавних позицій Олексія Олександровича, поспішно погодився прийняти пропозицію. Але вже наступного дня, 22 липня, граф подав царю заяву з осудом внесеної ним поправки. Проголошуючи, що «законодавча влада у всій її повноті й неподільності належить одному лише монарху», він пропонував зазначити, що відхилені 2/3 законопроектів повертаються до відповідних міністрів, якщо не буде особистої вказівки царя [5, с. 206]. Таким чином, в очач Бобринського самодержавство було відновлене.

Головне завдання «зубрів» на Петергофській нараді полягало у відстоюванні тих виборчих засад, які дозволяли забезпечити кількісну перевагу дворянства в Думі. Вони розраховували повести за собою селян, які не втратили, на їхню думку, поваги до колишніх

19. Павел Платонович Чубинский. Библиографический указатель. (1861 – 1878) / Сост. Ю. Дайков. – Архангельск, 2005. – С. 6–7.
20. Панченко В. «Сила черноземна наш Чубинський...» / В. Панченко // Дзеркало тижня. – 2006. – № 25 (1 липня). – С. 21. Остапенко О. Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості / О. Остапенко // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 4. – С. 91–97.
21. Попов А.Н. П.П. Чубинский на Севере: (К 30-летию со дня смерти) / А.Н. Попов // Известия Архангельского общества изучения Севера. – 1914. – № 3. – С. 75–84.
22. Реєнт О.П. Український національно-визвольних рух XIX–XX ст.: проблеми методології та історичної пам'яті / О.П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – № 14. – С. 6–10.
23. Руссов А. Из воспоминаний о П.П. Чубинском / А. Руссов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39–42.
24. Руссова С. К 40-летнему юбилею Юго-западного Отдела Императорского Географического Общества / С. Руссова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–30.
25. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870-х років / Ф. Савченко. – Х.-К. : Держвидав України, 1930. – 415 с.
26. Сумцов М.Ф. Діячі українського фольклору / М.Ф. Сумцов. – Х., 1910. – С. 11–13.
27. Сумцов Н. Памяти П.П. Чубинского / Н. Сумцов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 31–33.
28. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским: В 7-ми т. – Спб. : Типография Майкова, 1872 – 1879.
29. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 442, Оп. 51, Спр. 106. – Арк. 8–10.
30. ЦДАУК. – Ф. 442, Оп. 388, Спр. 73. – Арк. 5–6.
31. ЦДАУК. – Ф. 707, Оп. 261, Спр. 17. – Арк. 2–10.
32. Чередниченко Д. Павло Чубинський / Д. Чередниченко. – К. : Альтернативи, 2005. – 376 с.
33. Чубинський П. Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині П. Чубинського / П. Чубинський. – К., 1995. – Кн. 2. – 224 с.
34. Шевчук С. Архангельське заслання – період становлення Павла Чубинського як етнографа та фольклориста / С. Шевчук // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 5. – С. 4–5.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ
НАЦИОНАЛЬНОЙ СЕКЦИИ ОК РКП(Б) ПО РЕАЛИЗАЦИИ
ПОЛИТИКИ КОРЕНИЗАЦИИ В КРЫМСКОЙ АССР
(20-е гг. XX века)**

В статье анализируется деятельность крымскотатарской секции Агитационно-пропагандистского отдела в составе Крымского обкома РКП(б) в 1920-х годах. Изучена деятельность секции по реализации национальной политики в полиэтничном Крыму. Секция сыграла важнейшую роль в коренизации органов власти и управления, создании национальных сельских советов, вовлечении крымских татар в работу промышленных предприятий. Крымоблбюро ОК РКП(б) предприняло активные усилия по расширению сферы использования крымскотатарского языка в различных областях государственного строительства.

Национальная политика представляет комплекс мероприятий, направленных на реализацию интересов различных этнических групп. Национальная политика многомерна, но, прежде всего, включает распределение таких важнейших ресурсов, как власть и материальные средства. Недоступность этих ресурсов выступает в качестве важнейшего источника конфликтов в обществе.

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что современная Украина – многонациональное государство, в котором проживают представители свыше 120 народов. Необходим анализ европейского опыта в области регулирования межнациональных отношений. Важным является обращение к историческому опыту национальной политики в полиэтничном Советском Союзе. Сложным и противоречивым стало проведение национальной политики в двадцатые годы двадцатого столетия. Национальная политика этого десятилетия отличалась как весомыми достижениями, так и просчетами.

Цель данной работы в том, чтобы проанализировать работу национальной крымскотатарской секции Крымского Областного Комитета РКП (б) в 1920-х годах по реализации национальной политики в автономии.

Национальная политика в УССР стала предметом исследования Л. М. Новохатько, Л. Д. Якубовой [1]. Однако в этих исследованиях анализируется коренизация в УССР, но не в многонациональной Крымской АССР.

В ноябре 1920 года гражданская война на территории полуострова завершилась, была установлена советская власть. Политическая обстановка в Крыму характеризовалась значительной спецификой. В

значенні цього слова, а поруч з ним виборні від землі» [6, арк. 11]. Передбачалося, що спільними зусиллями «отечественники» зможуть розробити власний проект представницької установи на ґрунті максимального збереження монархічних засад при провідній ролі консервативного дворянства. Усвідомлюючи, що процес складання гідної реформаторам опозиції потребуватиме чимало часу, Олексій Олександрович закликав уряд не поспішати з уведенням виборності в Росії, посилаючись на її несвоєчасність. «Ми радили ...почекайте з загальною подачею голосів, – говорив згодом граф, – щоб привчити до правильного застосування хитрого знаряддя суспільного самоврядування» [6, арк. 12].

Однак заклики «отечественников» до об'єднання правих консервативних сил не знайшли підтримки однодумців. Причиною, очевидно, була все та ж розрізненість і побоювання лідерів дворянства, у тому числі й керівників Союзу, втратити керівні позиції, «розчинившись» у масі інших. Тому було прийняте компромісне рішення про збереження Союзу як окремої самостійної організації, не виключаючи співробітництва у боротьбі з революцією [6, арк. 8–9].

Схвалення Миколою II булігінського проекту представництва та призначення наради для його обговорення на липень 1905 р. спонукали Олексія Олександровича і його соратників дещо змінити тактику. 21 червня 1905 р. представники «Отечественного Союза» у складі Бобринського, Кіреєва, сенатора О. О. Наришкіна, звенигородського повітового проводиря графа П. Д. Шереметева та ін. отримали аудієнцію у царя, здійснивши спробу відкритого впливу на хід подій із запевненнями у підтримці самодержавних основ Росії [13, с. 171]. Вони подали імператору доповіді з викладом своїх поглядів щодо російсько-японської війни і суспільних хвилювань.

Основним предметом промов було проведення виборів у майбутні збори представників за становою ознакою, про що «гаряче говорили» Бобринський і Наришкін [13, с. 171]. Олексій Олександрович намагався переконати царя у тому, що передумовами суспільних заворушень були поступки ліберальним колам з боку уряду. «Уперше названа була своїм ім'ям та революція, – писав він згодом, – яка так вдало поширювала своє згубне полум'я під прикриттям бюрократичної безтурботності, суспільного боягузтва і чиновницького лібералізму» [6, арк. 2]. У зв'язку з цим делегати нагадали царю про «невідповідне значення з'їзду виборних всія Русі», маючи на увазі невдалий Земський з'їзд Мирського.

Бобринський з гордістю відзначав, що Микола II позитивно сприйняв ці заяви, що продемонструвало повну підтримку самодержавства. Цар висловлював співчуття всьому сказаному, але як би схвально не ставився до закликів консервативного дворянства триматися твердо й непоступливо, він не міг обрати запропонований

Таким чином, «лже-земський» з'їзд та виголошені на ньому промови, за переконаннями графа, не давали приводу для занепокоєння. Він вважав, що земські ліберальні діячі не зуміють втілити свої ідеї в життя. «Вони postanовляють про участь народу в керуванні державою, – писав Бобринський. – Вони думаютъ, що вони – сила» [3, арк. 133]. Таким чином, наслідком з'їзду було падіння авторитету Мирського як в урядових і консервативних колах, так і серед ліберальних земців і, відповідно, його відставка. Але проблема необхідності створення представницької установи в Росії, поставлена в центр обговорення, лунала з новою силою після січневих подій 1905 р., що поклали початок I російській революції. Самодержавство було змушене піти на поступки; навколо визначення їх розмірів розгорнулася активна політична боротьба.

Падіння авторитету верховного керівництва сприяло наростанню серед консервативного дворянства розбрату й хитань; багато відвертих супротивників лібералізму схилились до необхідності реформування існуючого ладу. Однак революційні події стимулювали процес організаційного оформлення тих дворян, які вимагали збереження самодержавства у всій недоторканності, одним із керівників якого був Бобринський.

Всередині квітня 1905 р. О. О. Бобринський, О. О. Нарішкін, О. П. Струков, М. О. Хвостов, кн. В. М. Волконський і О. О. Кіреєв створили організаційний осередок захисників існуючого ладу – «бюро». Вони поспішали стати керівним центром, відчуваючи зростаючі сумніви у здатності уряду виконувати цю функцію і взагалі впоратися з ситуацією [13, с. 162–163]. «Доводиться поспішати, інакше консервативні елементи всі видихнуть у народі», – писав Кіреєв.

Олексій Олександрович ініціював об'єднання прихильників монархії навколо «Отечественного Союза» – нечисленної громадської організації, до Ради якої, окрім графа, входили О. П. Струков, Ф. О. Головін, О. О. Кіреєв, кн. В. М. Волконський. Функціонування Союзу практично цілком залежало від їхнього фінансового субсидування, яке складало «левоу частку» коштів організації у порівнянні з членськими внесками чи прибутками від підписки на друкований орган Союзу – журнал «Отчизна», кожний номер якого обходився в 180 руб. [6, арк. 15]. Незважаючи на витрати, Бобринський надавав великого значення його існуванню для формування суспільної думки в умовах широкого розповсюдження революційної преси. Більше того, з метою залучення до «Отечественного Союза» однодумців, планувалося видання «Листка «Отечественного Союза» із викладенням його програми.

Ідеологічною основою консолідації дворянства було гасло «Отечественного Союза», яке фактично сформулював Бобринський ще в 1881 р.: «...насамперед цар...у священному для кожного росіянина

умовиях противостояния 1917 – 1920 годов на полуострове активно действовали национальные политические партии, в частности, крымскотатарская «Милли-Фирка», а также еврейские, армянские партии и политические объединения немцев-колонистов. В 1917 году в Бахчисарае прошел Курултай крымскотатарского народа, сформировавший комплекс политических требований. Была создана и действовала Директория – национальное правительство крымских татар. Активно работали сионистские политические партии. Поэтому, после получения политической власти, игнорировать рост национального самосознания, этническую мобилизацию большевики не могли. Уже в первые недели ноября 1920 года были сформированы органы власти и управления. Ними стали Ревком и уездные ревкомы, областной комитет РКП (б). Центром принятия властных решений, разработки практических мероприятий национальной политики стал Крымский Обком РКП (б). В области обсуждения и реализации национальной политики руководители Крымского обкома столкнулись со значительными проблемами. Прежде всего, кадровый состав обкома состоял из некоренных крымчан. Это были военные, профессиональные политики – выходцы из самых разных регионов бывшей Российской империи. Они не были знакомы с крымской спецификой национальных отношений и потребностей.

1921 год характеризуется реализацией в Крыму общероссийской политики «военного коммунизма». Этот жесткий курс в Крыму был представлен продразверсткой. Во взыскании продовольствия из крымских сел не делалось различия по национальному критерию. В наибольшей степени пострадали села немцев-колонистов, как наиболее зажиточные. Продразверстка вызвала возмущение крестьян, и большевики воспринимались как враждебная сила и в политическом, и в национальном аспекте. Стратегическая политическая задача крымских коммунистов была в том, чтобы обеспечить лояльность жителей полуострова и реанимировать функционирование таких общественных институтов, как образование, здравоохранение, социальное обеспечение. Но в экстремальном режиме необходимо было выполнять тактические задачи продовольственного обеспечения, перераспределения земли, знакомства национального крестьянства с политической программой коммунистической партии. Выполнять поставленные задачи должны были специальные структурные органы – национальные секции.

В составе Крымского обкома РКП(б) были сформированы: крымскотатарская, немецкая, еврейская, армянская, греческая, эстонская национальные секции. Они были дифференцированы организационно и численно. Так, работу с крымскотатарским населением осуществляло Крымское Областное татарское бюро (Крымоблтатбюро). Оно было многочисленным, в него входило

ла значительная часть крымскотатарских коммунистов. Работа с крымскими татарами была приоритетной, поскольку в начале 1920-х годов 25% жителей полуострова составляли крымские татары. Уровень этнической мобилизации крымских татар был высок. Эти обстоятельства также объясняют форму – областное бюро. Проводившаяся в 1920-х годах политика коренизации была, прежде всего, обращенной на решение проблем крымских татар. Это структурное образование оказалось самым эффективным по итогам своей работы. Бюро (секция) было представлено местными жителями, которые прекрасно знали потребности своего народа. Достаточно часто между представителями Крымоблтатбюро и членами Президиума и Бюро обкома возникали острые дискуссии и противоречия по проведению аграрной реформы, сохранению школ, отношению к национальной интеллигенции, изданию газет. Члены Крымоблтатбюро исповедовали идею национального единства крымских татар. Они считали, что разжигание классово-борьбы нанесет ущерб развитию народа. Что в среде крымских татар очень небольшое число богатых людей, и нет оснований для классово-дифференциации. Крымскотатарская секция оказалась самой успешной в достижении поставленных целей. Даже на уровне обиденного сознания национальная политика ассоциировалась с политикой в отношении крымских татар. Успех деятельности секции реализовался, в частности, в том, что в Конституции Крымской ССР государственными языками были провозглашены русский и крымскотатарский. В этом же документе ставилась задача проведения аграрной реформы с целью наделения земель крестьян крымских татар. Повестка дня заседаний Крымоблтатбюро была насыщена ставившимися на обсуждение вопросами текущей политики. В частности, поиск бумаги и шрифта для крымскотатарской типографии в Симферополе, поддержка Бахчисарайской художественно-промышленной школы, вопросы землеустройства крестьян. Одним из самых важных и дискуссионных вопросов повестки дня Крымоблтатбюро был кадровый. Руководители секции стремились в региональные органы власти подобрать кандидатуры людей не чуждых национальной идее. У многих из них (Чапчакчи, А. Озенбашлы, У. Балич) было за спиной политическое прошлое в партии «Милли-Фирка». Руководители крымского обкома РКП(б) знали об этом, но иных кандидатур, с нужным социальным происхождением и партийным стажем, не было. Крымоблтатбюро активно боролось за практическое квотирование в собственных органах.

Деятельности Крымоблтатбюро придавалось особое значение в становлении Крымской ССР. Создание Крымской ССР в ноябре 1921 года было обусловлено комплексом внутренних причин и факторов международной политики. Советская власть стремилась представить себя как избавительницу от национального угнетения. Решение

Подібна впевненість була цілком аргументованою: Олександр III здійснив низку заходів задля зміцнення становища дворянства й збільшення його повноважень. Так, у 1896 р. у Петербурзі під головуванням О. О. Бобринського відбулася Рада губернських предводителів дворянства для обговорення дворянського питання. Метою її проведення було обмеження самовладдя бюрократії й розширення складу виборців за рахунок дворянства, причому пропозиції про скликання з'їзду представників земства були категорично відхилені [12, с. 222].

Після проведення Ради предводителів консервативне дворянство отримало нові аванси від верховної влади. 17 травня 1896 р., у день коронації, цар Микола II звернувся до нього зі словами, що йому відомо про «важкі часи, які переживає дворянство», і запевняв, що його потреби не залишаться поза увагою [12, с. 227].

Однак події початку ХХ століття значно погіршили становище самодержавства і його «опори» – консервативного дворянства, які не змогли виступити єдиним фронтом. Процес лібералізації суспільних рухів, формування політичних партій і угруповань лівого напрямку, невдачі в російсько-японській війні змусили уряд шукати свіжі сили, за рахунок яких можна було б зміцнити й розширити соціально-політичну базу режиму.

Політика «загравання з лібералізмом» міністра внутрішніх справ П. Д. Святополк-Мирського, призначеного на посаду в 1904 р., призвела до полівиння і радикалізації різних угруповань земської опозиції. Її представники наполягли на скликанні з'їзду земських діячів з метою обговорення питання щодо створення представництва з законодавчими функціями. З'їзд відбувся 6 – 8 листопада 1904 р., однак Мирський, посилаючись на заборону його проведення царем, надав йому вигляд приватної наради, обіцяючи вжити поліцейських заходів проти можливих демонстрацій студентів і робітників [5, с. 163].

Бобринський відзначав, що в роботі з'їзду брало участь більше 100 делегатів, приймалися на адресу і привітання від «усяких заборонених громад», висловлювалися думки про введення конституції й знищення самодержавства [3, арк. 131 зв.]. Проте група на чолі з Шиповим, яка не підтримала запропоновані радикальні заходи, уклала вибірковим методом власну редакцію доповідей. Вона мала поміркований характер і не містила визначення прав уряду, що давало можливість трактувати їх як законорадчі [5, с. 163]. По закінченні з'їзду серед радикальних земців і студентства поширилися чутки, що Мирський повіз Миколі II проект конституції. Однак, під час бесіди з вел. кн. Миколою Михайловичем Бобринський довідався, що міністр, підсумовуючи висновки з'їзду, подав царю редакцію доповідей Шипова «і кається...» [3, арк. 135].

сандра II, у зв'язку з впровадженням урядом системи репресивних заходів для боротьби з «внутрішнім ворогом». Прецедент убивства монарха, на думку графа, відобразив собою «вузол» протиріч, що виникли в російському суспільстві і корінилися в закостенілості державного механізму. Саме тому він виступив проти урядових дій, застерігаючи, що обмеження прав і свобод, введення суду без поняття і сваволя поліції можуть призвести до загострення ситуації і суспільного перевороту. «Карати всю країну, ...тероризувати всю Росію за мерзенний злочин наших запеклих ворогів... не приведе ніколи до добра», – наголошував Олексій Олександрович [14, арк. 5–5 зв.]. З цього випливало непряме звинувачення уряду в нездатності самостійно впоратися з ситуацією в країні внаслідок його ізольованості від нагальних потреб російського суспільства й падіння довіри серед населення.

Єдиний вихід Бобринський вбачав у проведенні державних перетворень, відсутність яких і стала передумовою для суспільного невдоволення. «Лиходії прикривають свої діяння чистим плащем прогресивного історичного розвитку країни», – говорив він, закликаючи уряд до реформування, що дозволило б відняти у супротивника його зброю і позбавити тим самим опозиційні рухи ідеологічної основи [14, арк. 3зв.–4]. Його підґрунтям, на думку Олексія Олександровича, мало стати залучення населення до політичного життя Росії шляхом створення представницької установи – Думи або Земського собору. «Пора прийшла скликати виборних російських людей і віддати на їхнє судження животрепетне питання дня...», – писав він [14, арк. 4].

Характерно, що Бобринський не окреслював ні умови формування, ні спектр діяльності представницького органа як постійно діючого інституту влади. На момент його створення, він пропонував передати до його відання частину повноважень Верховної Комісії, Військових судів, безпосередньо генерал-губернаторів, у діяльності яких вбачав потенційну небезпеку свавілля, а, отже, суспільних заворушень і нового кровопролиття [14, арк. 4 зв.–5].

Як бачимо, запропонована Бобринським установа нічим не нагадувала «класичний» парламент із законодавчими функціями, що обмежували права глави держави. Скоріше за все, мету його створення граф вбачав у перерозподілі виконавчих, судових і каральних повноважень між представниками урядової верхівки і «виборними кращими людьми», репрезентованими в Думі. Цікаво, що Олексій Олександрович не торкався питання про соціальний статус останніх. Цей факт можна пояснити глибокою переконаністю графа в тому, що тільки дворянство здатне гідно представити інтереси російського суспільства в державних органах влади і зміцнити монархічні основи існуючого ладу.

национальных проблем и запросов – лучшее тому подтверждение. В области международной политики вектор интересов советского государства переместился с запада на восток. В Западной Европе надежды на «всемирную революцию» провалились, европейский пролетариат не проявил ожидавшейся от него активности. Взоры большевиков обратились на Турцию и Иран. Идеи коммунизма были адресованы бывшим колониям. На одном из заседаний обкома ВКП(б) данная мысль была высказана однозначно: «громадное политическое значение – создание на Ближнем Востоке – в Крыму, советского культурного форпоста» [2, л. 139].

Помимо национальных секций в составе обкома ВКП(б) создавались временные органы, призванные активизировать реализацию национальной политики. 13 января 1925 года состоялось первое заседание Национальной комиссии при ОК РКП(б). Председателем Нацкомиссии являлся руководитель крымского обкома Д. Петропавловский, Членами Президиума – Таксер и Мурат Мамут Недим [3, л. 11]. Национальная комиссия при ОК РКП(б) на своих заседаниях обсуждала широкий спектр вопросов работы с определенными национальностями, решение специфических запросов этнических групп. Так, на заседании Национальной Комиссии, состоявшейся 26 марта 1926 года, обсуждалась работа национальных обществ. С 1923 года было зарегистрировано и работало 8 обществ. В Симферополе вели деятельность армянское и греческое общества, а также украинский клуб им. Шевченко. В Севастополе работали армянское и польское общества. В Симферополе располагался центр Культурно-просветительского общества крымчаков, имевший филиалы в Феодосии, Карасубазаре, Севастополе. Крымское объединение караимских общин с филиалами в Севастополе, Евпатории, Феодосии, Бахчисарае, Ялте, Керчи и Армянске. Даже очень малочисленная группа чехов сформировала свою структуру – Крымское общество чехов и граждан чехословацкого происхождения. В обсуждении характера работы обществ важнейшее значение придавалось политическому аспекту их функционирования. Протокол заседания зафиксировал, что «в деятельности некоторых из этих обществ, как в объединении караимских обществ и обществ крымчаков, наблюдаются националистические тенденции... развитие национальных чувств и стремление к объединению, что в советской действительности нецелесообразно и с данными явлениями нужно бороться» [4, л. 66].

Национальные секции, и в частности, крымскотатарская, сыграли важнейшую роль в процессе, получившем название «коренизации аппаратов». В народных комиссариатах Крымской АССР представителям различных народов выделялись квоты пропорционально численности этноса. Подбор и расстановка кадров в коренизации осуществлялись с помощью национальных секций. Крес-

тянство различных национальностей должно было воспринимать власть как близкую и понятную себе, в том числе, в этническом плане. В деятельность государственных органов власти и управления вводилось использование различных языков, в первую очередь, крымскотатарского. Издававшиеся распоряжения и постановления дублировались на русском и крымскотатарском языках.

Национальные секции крымского обкома ВКП(б) созывали периодические совещания коммунистов определенной национальности, на которых обсуждался ход реализации национальной политики в отношении различных этносов. Так, в октябре 1924 года состоялось Всекрымское совещание татарских работников-коммунистов. На совещании был в частности представлен доклад СНК Крымской АССР о практическом проведении в жизнь национальной политики в административной области. В резолюции совещания была закреплена задача: «усилить работу по татаризации советского аппарата и реализации татарского языка... В местностях же, где преобладающим населением являются татары, на руководящих совпостах должны быть татрабработники, которые и будут являться резервуаром, откуда будут черпаться работники на руководящие посты. Поэтому основной задачей по татаризации должно быть комплектование татрабработниками соваппарата, главным образом низового (сельского), как непосредственно соприкасающегося с татарским населением» [5, л. 300]. Татарская секция крымского обкома, проводила также беспартийные и крестьянские конференции. В рамках работы этих конференций крестьяне знакомились с важнейшими доктринальными положениями партии, и этим коммунисты стремились обеспечить себе социальную поддержку. Одной из первых с 23 по 29 августа 1921 года в Симферополе была проведена II Всекрымская татарская беспартийная конференция. Это было крупное мероприятие секции, так как на конференцию съехалось до 700 делегатов крымских татар [6, с. 10]. Эта конференция была созвана в продолжение разработки требований предстоящей. 2 мая 1921 года в Симферополе состоялась I Всекрымская татарская беспартийная конференция. На конференции присутствовало порядка 200 делегатов. Перед проведенной конференцией 12 апреля 1922 года состоялось заседание татарского бюро обкома. На нём были распределены темы докладов на беспартийной конференции. Измаил Фирдевс освещал «текущий момент». Председатель СНК автономии Саид-Галиев – ход мероприятий новой экономической политики. Важнейший доклад был доверен Осману Дерен-Айерлы о «Вовлечении татарских трудящихся масс в советское строительство» [7, л. 175].

Состав татарской секции крымского обкома РКП(б) изменялся. Руководство стремилось сформировать идеологически грамотных и выдержанных крымскотатарских коммунистов. Среди крымских

Проблеми вдосконалення виборчої системи, організації та методів ведення передвиборчої боротьби, визначення основних засад парламентської діяльності, формування політичної еліти та впливу окремих її представників на життя суспільства знаходяться в центрі уваги сучасних вітчизняних науковців та політиків, віддзеркалюючи їх прагнення до пошуку й утвердження оптимальних моделей та механізмів забезпечення демократичної парадигми національного поступу України. При цьому вони насамперед звертаються до конкретно-історичної практики інших країн з відповідними традиціями парламентської демократії. У цьому контексті на увагу заслуговує досвід формування системи представницької влади в самодержавній Росії.

У політичному житті Російської імперії початок ХХ ст. позначений виникненням нового інституту, першого органу народного представництва з законодавчими повноваженнями – Державної думи. Видання Миколою II низки положень, що легітимізували інститут виборності, та Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. відкрили широкі перспективи для розвитку російського парламентаризму. Його зародження, безумовно, було пов'язане з процесом формування політичних партій, суспільно-політичних груп та появою нової генерації діячів, які очолили боротьбу за владу. Перед лідерами консервативного дворянства постало нагальне завдання щодо збереження керівних позицій у державі шляхом трансформації еліти соціальної в еліту політичну. Значну роль у спробі вирішення цього завдання відіграв граф Олексій Олександрович Бобринський.

У статті використані архівні матеріали – щоденники О. О. Бобринського [2; 3], записи промов [4; 6; 9; 14; 15], передвиборча програма [10], в яких знайшли відображення погляди графа на сутність представницького органу влади та суспільно-політичну ситуацію навколо його формування. Вони мають науковий інтерес насамперед тому, що дослідження особливостей становлення інституту політичного лідерства в Російській імперії, взаємовпливу окремих його представників та суспільно-політичних чинників розвитку не отримали належного висвітлення в науковій літературі. Однак, окремі аспекти з історії створення та функціонування I Державної думи розкриті в наступних працях. Колективна монографія Н. Б. Селунської, Л. І. Бородкіна та ін. [11] присвячена кількісному аналізу джерел, що характеризують найважливіші етапи формування парламентаризму в Росії. У роботах Ю. Б. Соловйова [12; 13], «Кризис самодержавия...» [5] містяться відомості про участь Бобринського в нарадах з приводу скликання I Думи, що дозволяють скласти певне уявлення про його місце в політичному житті країни.

Ідея про необхідність створення виборного органу влади вперше була висловлена О. О. Бобринським в 1881 р., після вбивства Олек-

- : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.В. Козинець. – Миколаїв, 2010. – 20 с.
2. Сташенко С.І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С.І. Сташенко. – Черкаси, 2004. – 20 с.
  3. Тараненко С.П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні у II половині 19 – на початку 20 століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С.П. Тараненко. – Черкаси, 2007. – 20 с.
  4. Перетнемо дорогу вогню. – К.: Молодь, 1964. – 146 с.
  5. Глебова И.Н. Испытание огнем: Очерк истории Харьковской пожарной охраны / И.Н. Глебова. – Харків: Прапор, 1991. – 125 с.
  6. Назаров Ю.А. Бойцы огненного фронта / Ю.А. Назаров. – М.: Стройиздат, 1980. – 121 с.
  7. Замостьев А. Бойцы огненного фронта / Пособие для докладчиков о 40-й годовщине Советской пожарной охраны / А. Замостьев. – К.: Издательский отдел Укргипросельстроя, 1958. – 28 с.
  8. Голубев С.Г. Пожарное дело в СССР. Под редакцией Н.А. Тарасова – Агалакова / С.Г. Голубев. – М.: Стройиздат, 1968. – 307 с.
  9. Известия ВЦИК Советов от 6 мая 1921 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – № 39. - М., 1921. – 423 с.
  10. Пожарно-техническое образование. Сборник действующих законов, положений, учебных планов и программ. – М.: Издательство Народного Комиссариата Внутренних Дел РСФСР, 1929. – 139 с.
  11. Нехаев В.С., Серцов М.А. Огнеборцы Запорожья: Очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области / В.С. Нехаев. – Запорожье, 1997. – 314 с.

УДК 94(47+57)«18/19»

Чернікова Н.С.

ГРАФ О. О. БОБРИНСЬКИЙ І СТАНОВЛЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В РОСІЇ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглядається суспільно-політична діяльність О.О. Бобринського періоду становлення парламентаризму в Російській імперії. Акцентується увага на проектах графа з організаційного оформлення консервативного дворянства. Аналізуються його погляди на інститут представництва в Росії та проблеми дворянського стану в умовах його політизації.

татар был только один коммунист Исмаил Фирдевс, который имел стаж партийной работы с 1917 года. Сегодняшние коммунисты были выходцами из партии Милли-фирка. Партийный орган крымской организации отмечал, что «коммунисты татары в большинстве – или мелкобуржуазного происхождения, или интеллигенты. Значительная их часть – недавние националисты, ставшие коммунистами лишь после тяжелого опыта, в котором они убедились, что освобождение угнетенных национальностей невозможно без коммунистической революции. Многие из них еще не стряхнули с себя ветхого Адама мелкобуржуазного национализма, и подчас приносят в общую работу душок национальной исключительности» [8, с. 4].

Идеология большевизма рассматривала национальную политику как мероприятия, подчиненные формированию государства диктатуры пролетариата. В 1929 году состоялось I Всекрымское совещание национальных меньшинств, которое подводило первые итоги реализации политики коренизации. В центральном докладе: «Национальная политика партии и советской власти и задачи национального строительства в Крымской АССР» отмечалось, что «освободительная борьба угнетенных народов является маховым колесом для пролетарской революции» [9, л. 41]. В 1928 – 29 годах была сформирована новая идеологема «борьбы на два фронта (против великорусского шовинизма и местного национализма)». Она предполагала программу «выдвиженчества». Выдвиженцы из среды батраков и крестьян должны были заменить представителей интеллигенции, особенно тех, которые получили образование до революции. Руководство выдвиженческой кампанией осуществляла крымскотатарская секция обкома. Отношение к интеллигенции обсуждалось и на Совещании по национальному строительству при ОК ВКП(б), проходившем в Симферополе 10 – 12 ноября 1929 года. Во вступительном слове секретаря обкома Живов отмечал, что «... происходит рост и оживление национализма...недовольство и противодействие известной части национальной интеллигенции ... национальная интеллигенция вышла из буржуазных и мелкобуржуазных элементов, развитие хозяйственного и культурного строительства в национальных республиках и областях неизбежно ведет к повышению роли национальной интеллигенции в госаппарате» [10, л. 22]. Как важнейший этап коренизации совещание отметило издание ЦИК Крымской АССР декрета о переводе ведущейся документации на крымскотатарский язык (документация должна была вестись на крымскотатарском языке прежде всего в национальных районах). В прениях по докладу один из видных партийных функционеров Пичахчи обратил внимание присутствующих на необходимость обращаться к опыту деятельности национальных секций по внедрению языков в рамках украинизации в УССР: «Мы наблюдаем, как проводилась корениза-

ція на Україні. Казалось бы, из наблюдений, из опыта проведения украинизации мы могли бы учесть их методы работы, их ошибки и положительные моменты. На основе опыта братских республик мы могли и должны были бы раньше поставить этот вопрос (перевод делопроизводства – авт.) [11, л. 45].

Таким образом, можно сделать **вывод** о том, что национальным секциям, в частности, крымскотатарской, принадлежала важнейшая роль в реализации национальной политики в Крымской АССР. Крымскотатарская секция осуществляла кадровый подбор, реализацию квотирования в советских органах управления, применение крымскотатарского языка в государственном строительстве.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано діяльність кримськотатарської секції Агітаційно-пропагандистського відділу в складі Кримського обкому РКП(б) в 1920-х роках. Вивчено діяльність секції щодо реалізації національної політики в поліетнічному Криму. Секція відіграла важливу роль в коренізації органів влади та управління, створенні національних сільських рад, залученні кримських татар до роботи промислових підприємств. Кримське обласне татарське бюро ОК РКП(б) доклало значних зусиль щодо розширення галузей використання кримськотатарської мови в процесі державного будівництва.

Ключові слова: національна політика, національні секції, Кримська АРРС.

SUMMARY

In the article the author analyses the activity of the Crimean Tatars' section of Agitation Department in the Crimean regional committee of RCP(b) in 1920th. It was studied the section's activity concerning realization of the national policy in the polyethnic Crimea. The section played a major role in korenization of executive personnel, creation of national village soviets, engaging of the Crimean Tatars in the work of industrial enterprises. The Crimean Tatars' bureau RCP(b) undertook active efforts on expansion of the sphere where the language of the Crimean Tatars was used in the process of state building.

Key words: national policy, national section, the Crimean ARSU.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Новохатько Л. М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). Автореф. дис. доктора історичних наук. – 07.00.01 «Історія України». КНУ ім. Шевченка. – Київ, 1999.; Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921 –1935 рр.). Автореф.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Завдяки зусилля російської влади ситуація в галузі пожежної безпеки до середини 1920-х рр. поступово покращилась. У 1924 р. в СРСР нараховувалося близько 280 професійних міських пожежних частин із загальною кількістю особового складу у 15 тисяч осіб. При чому до їх кількості не входили робітники професійних пожежних команд на залізничних дорогах, фабриках, заводах, шахтах та рудниках, які були підпорядковані Вищій раді народного господарства та іншим відомствам. Великий внесок у справу боротьбу з вогнем у 1920-1925 рр. здійснили також добровільні пожежні дружини, які організовувалися, переважним чином, у сільській місцевості.

Таким чином, розвиток теорії та практики системи пожежної безпеки в російській радянській республіці мав значний вплив на формування структури систем пожежної безпеки в усіх союзних республіках СРСР, зокрема і в УСРР. Українське керівництво затверджувало російські декрети для впровадження їх на своїй території. Отже, законодавчі акти, прийняті Раднаркомом РСФРР у 1920–1925 рр. стали підґрунтям для створення системи боротьби з вогнем і в УСРР.

У подальшому науково перспективним є безпосередній аналіз системи пожежної безпеки в УСРР в період нової економічної політики, а також внесок у розробку теорії і практики системи пожежної безпеки в СРСР таких діячів як М.Т. Єлізаров, К.М. Яічков, В.Я. Чубарь тощо.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые важные вопросы формирования советской российской системы пожарной безопасности в 1920-1925 гг. Исследуются также отдельные аспекты государственного регулирования и контроля над профилактикой и мерами борьбы с огнем в РСФСР.

Ключевые слова: пожарная безопасность, пожарные дружины, противопожарные мероприятия, профилактика.

SUMMARY

The article deals with some questions of the soviet Russian system of fire safety construction in 1920-1925. The author investigates certain aspects of the state regulation and control of prevention and fire safety precautions in RSFSR.

Key words: fire safety, fire brigades, fire safety precautions, prevention.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Козинець О.В. Діяльність добровільних пожежних формувань у Наддніпрянській Україні у II половині 19 – на початку 20 століття

114]. Про важливість протипожежних заходів для російської республіки в цей період свідчить також те, що радянським урядом було виділено з валютних резервів 54 тисячі карбованців для придбання за кордоном пожежного спорядження. Було придбано вкрай необхідні механічні пожежні драбини, автоматичні насоси, протидимові прилади тощо.

Поступово вдосконалювалася нормативна база з питань пожежної охорони. Так, в Декреті ВЦІК та РНК від 10 серпня 1922 р. “О праве застройки земельных участков” містилась вимога про додержання при побудові та експлуатації будівель встановлених будівельних норм, санітарних та протипожежних правил. Усі будівлі, що знаходилися на виділеній забудовникові ділянці, мали бути обов’язково застраховані [11, с. 67].

23 березня 1923 р. в Москві відбулася перша всеросійська пожежна конференція, на якій були присутні представники Росії, України, Білорусі, Грузії, Азербайджану. На конференції було розглянуто стан пожежної охорони в країні. В резолюціях були окреслені поточні та перспективні заходи з подальшого розвитку пожежної охорони. Особливими питаннями, на які звернули особливу увагу учасники заходу, були проблеми з попереджувальною роботи на промислових та сільськогосподарських об’єктах, підвищення боєздатності сільських дружин, більш активне залучення молоді до боротьби з вогнем, розвиток наукової роботи в пожежній справі [11, с. 67]. Конференція намітила головні заходи щодо перспектив розвитку пожежної охорони. Тісний діловий зв’язок було встановлено між пожежними охоронами союзних республік.

У вересні 1924 р. почав виходити журнал “Пожарный” спочатку як орган професійної спілки робітників комунального господарства, а згодом – як орган Головного управління комунального господарства Народного комісаріату Внутрішніх справ, у склад якого входив Центральний пожежний відділ. У цьому виданні друкувалися важливі документи уряду, що стосувалися справи пожежної безпеки в країні, описувалися новітні досягнення в галузі боротьби з вогнем тощо.

З метою збереження від вогню паливних запасів Центральний пожежний відділ НКВС у 1923-1924 рр. здійснив ряд заходів, спрямованих на зниження пожежної небезпеки паливних складських приміщень, у тому числі й нафтоскладів, як таких що мали стратегічне значення для економіки країни. 13 червня 1923 р. Рада з праці та оборони затвердила програму позачергових робіт з протипожежного забезпечення складів Всеросійського торговельного нафтового синдикату, що була першим розгорнутим нормативним документом, який регламентував конкретні пожежно-профілактичні заходи як будівельного, так і режимного характеру [8, с. 114].

дис. доктора історичних наук. – 07.00.01 «Історія України». Інститут історії України НАНУ. – Київ, 2007.

2. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК). – Ф. П. 1, оп.1, д. 736, л. 139.
3. ГААРК. Ф. П. 1, оп. 1, д. 435, л. 11.
4. ГААРК. Ф. П. 1, оп. 1, д. 470А, л. 66.
5. ГААРК. Ф. П. 1, оп. 1, д. 322, л. 300.
6. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1921. – № 5. – 1 ноября.
7. ГААРК. Ф. П. 1, оп. 1, д. 196, л. 175.
8. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1921. – № 4. – 12 сентября.
9. ГААРК. Ф. П. 1, оп. 1, д. 912, л. 41.
10. ГААРК. Ф. П. 1, оп. 1, д. 870, л. 22.
11. ГААРК. Ф. П. 1, оп. 1, д. 70, л. 45.

УДК 355.018:323.11(477) «1945/1953»

Корольова Г. І.

ОЦІНКА СЕЛЯНАМИ ЗАХОДІВ ВЛАДИ ПРОТИ «АНТИГРОМАДСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ»

ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

(друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.)

Проаналізовано ставлення селян до спроби влади подолати таке явище радянської дійсності як «антигромадський та паразитичний спосіб життя» громадян. Визначено причини зміни законодавства та висвітлено політику радянської влади в Україні щодо селян, які ухилялися від суспільно-юридичної праці у сільському господарстві.

Перебудова аграрного сектору економіки на ринкових засадах, яка відбувається в умовах розбудови незалежної України, потребує більш глибокого вивчення і критичного осмислення історичного досвіду аграрної політики партійно-радянської влади, її впливу на масову психологію селян у період тоталітаризму. Дослідження практики життя селян за радянських часів потрібно тому, що особливості ціннісної свідомості частини сучасних аграрників сформувались під впливом політики компартійної влади. В умовах наявності гостроти аграрного питання в сучасному селі актуальності набуває вивчення такого напрямку політики щодо селян, як боротьба з особами, які, з точки зору влади, вели «антигромадський спосіб життя». Без детального вивчення цих процесів неможливо визначити, які корективи потрібно внести в суспільну свідомість селян на сучасному етапі, щоб подолати трагічні наслідки минулого. Саме цим, на думку автора, обумовлена актуальність дослідження.

На початку ХХІ ст. перед українськими дослідниками постала проблема розширення тематичного спектру соціальної історії Укра-

їни. Вагомим здобутком у цьому плані є колективна праця «Історія українського селянства», в якій висвітлені загальні питання формування аграрної політики радянської влади в Україні та її соціально-економічні наслідки [1]. Проблемами «суб'єктивної історії», тобто морально-психологічного стану населення у повоєнний період, займалися такі вітчизняні науковці як В. В. Кононенко, В. Крупина, О. П. Рабенчук та ін. [2-4]. Безпосередньо питаннями репресивної політики держави стосовно селян на початку 1950-х років займався історик І. Романюк [5, с. 547-551]. Вплив державної політики на духовну атмосферу повоєнного суспільства СРСР розглядала російський історик Є. Зубкова [6]. На наш погляд, доцільним є аналіз ставлення селян до заходів влади щодо осіб, які ухилялись від праці у колгоспах, що і стало предметом статті.

Метою статті є аналіз сприймання селянами заходів влади щодо політики, спрямованої на залучення їх до суспільно-корисної праці у колгоспах у повоєнний період та першій половині 50-х рр. ХХ ст. Ми вважаємо доцільним визначити причини формування законодавства щодо громадян, зокрема селян, які, з точки зору влади, вели «антигромадський та паразитичний спосіб життя».

Зміни радянського законодавства щодо регламентації трудових норм для селян у повоєнний час були викликані кількома факторами. По-перше, набула подовження політика партії щодо формування комуністичного ставлення селян до праці у колгоспах або радгоспах за принципом «хто не працює, той не їсть». По-друге, в умовах повоєнної розрухи необхідно було залучити всі трудові ресурси села для відродження сільського господарства. По-третє, після включення Західної України до складу УРСР влада намагалась подолати спротив селян західноукраїнських земель проведенню масової колективізації. По-четверте, після здобуття перемоги у Другій світовій війні чимало селян сподівалося на реформування колгоспної системи, проте влада бажала довести, що колгоспний лад побудований назавжди і праця в артілях є обов'язковою для всіх мешканців сіл. На нашу думку, на той час реформування аграрного сектору економіки було невідкладним завданням; потрібно було підвищити економічну зацікавленість селян у результатах праці. Але це потребувало б змінити економічні стосунки між державою і колгоспами та вкласти у сільське господарство значні інвестиції. Ідеологічна складова та особисто погляди Й. Сталіна на роль сільського господарства, як джерела для розвитку промисловості, не дозволили втілити у життя такі реформи. Наслідком цього стала неспроможність виконати завдання п'ятирічного плану у галузі сільського господарства на початку 50-х рр. ХХ ст., незважаючи на високі (8 %) темпи щорічного приросту валової продукції в СРСР.

У таких умовах потрібно було вжити відповідні заходи для досягнення поставленої мети. Ініціатором нової масової кампанії став

1. Воспретить, под страхом предания суду, использование пожарных лошадей, инвентаря и рабочих на посторонние, не относящиеся к пожарному делу работы

без соглашения с пожарной командой.

2. Воспретить всем должностным лицам при тушении пожаров вмешиваться в распоряжения брандмайоров или брандмейстеров, а в местах отсутствия профессиональных пожарных команд начальников добровольных дружин или пожарных старост.

3. Обязать пожарные подотделы немедленно доносить о всех нарушениях в местный губернский отдел юстиции на предмет привлечения виновных к суду.” [7 с. 10].

Ця постанова від 4 травня 1921 р. мала величезне значення для пожежної охорони республіки, оскільки кількість пожеж поступово почала знижуватися.

Окрім вищезгаданої постанови уряд РСФРР на чолі з В.І. Леніним у цей період видав близько десяти розпоряджень, у яких було наголошено на необхідності покращення системи пожежної безпеки в країні. Так, 13 травня 1921 р. Рада з праці та оборони приймає постанову щодо термінового проведення протипожежних заходів у республіці. Було доручено Вищій раді народного господарства прийняти термінові заходи з виготовлення протипожежного реманенту, Народному комісаріату продовольства вказувалося на необхідність забезпечити особистий склад пожежних команд продовольчим пайком. Військовому комісаріату було запропоновано направити частину коней у розпорядження пожежної охорони. Також урядом було прийнято рішення про повернення з лав Червоної Армії усіх пожежних працівників, які прослужили до призову в армію не менш ніж пів року, для залучення їх до роботи за фахом. Для посилення оперативності пожежних організацій уряд прийняв рішення про термінове додаткове залучення 3000 коней до пожежної справи [6, с. 30]. Ці конкретні заходи були спрямовані на підвищення боєздатності пожежних частин.

В подальшому для швидкого пересування пожежних дружин на залізниці було створено сім пожежних потягів, які були укомплектовані спеціально підготовленим особистим складом. Ці потяги були споряджені спеціальними насосами та пожежними рукавами, мали достатній запас води та могли оперативно починати гасіння пожеж, оскільки дані залізничні ешелони мали пріоритетність проїзду щодо інших потягів. Особистий склад потягів успішно справлявся з бойовими завданнями: було припинено побагато пожеж у пристанційних складах, а також у міських будовах, що знаходилися поблизу залізниці. С.Г. Голубев відмічає, що особливо ефективно діяли команди Московського, Смоленського та Самарського пожежних потягів [8, с.

номерное обслуживание этими курсами следующих территорий и административных единиц:

а) Московскими пожарно-техническими курсами: губерний – Московской, Смоленской, Тверской, Калужской, Тульской и Рязанской Центрально-Промышленного района;

б) Ленинградскими курсами: Ленинградской области и Северо-Восточного района;

в) Иваново-Вознесенскими курсами: губерний – Иваново-Вознесенской, Ярославской, Костромской, Владимирской и Нижегородской Центрально-Промышленного района;

г) Курскими курсами: Центрально-Черноземной области и Брянской губернии;

д) Свердловскими курсами: Уральской области и Вятского района;

е) Казанскими курсами: Татарской, Чувашской и Башкирской АССР и Вотской и Марийской Автономных областей;

ж) Симферопольскими курсами: Крымской АССР;

з) Самарскими курсами: Средне-Волжской области;

и) Саратовскими курсами: Нижне-Волжского Края и Киргизской АССР;

к) Ростовскими курсами: Северо-Кавказского края и Дагестанской АССР;

л) Новосибирскими курсами: Сибирского края и Казакской АССР;

м) Хабаровскими курсами: Дальне-Восточного края и Бурятско-Монгольской и Якутской АССР” [10, с. 16]. Як можна впевнитися, вказані навчальні організації охоплювали всю російську республіку, що, без сумніву, в подальшому позитивно вплинуло на загальний стан пожежної безпеки в країні.

Необхідно зазначити, що на початку 1920 - х рр. в республіці спостерігалася тенденція до нецільового використання пожежних засобів у народному господарстві. У ряді місць валки пожежних частин використовувались на господарчих роботах, вони перевозили різноманітні вантажі, поливати городи. Пожежні драбини часто знімали з бойових машин для очистки дахів високих будинків. Пожежні насоси використовувалися для промивання каналізації, відкачування води з підвалів, тощо. Спостерігалися випадки, коли представники окремих господарських установ втручалися в дії пожежних частин при гасінні пожеж, що нерідко приводило до суттєвих втрат при гасінні пожеж та важких наслідків. Таким чином, 4 травня 1921 р. Рада з праці та оборони прийняла постанову “О мерах к сохранению пожарных обозов и содержанию их в боевой готовности”. В цій постанові, зокрема, зазначалося: “В целях сохранения обозов и ввиду необходимости содержания их в боевой готовности, а также в целях планомерной борьбы с огнем Совет труда и обороны постановляет:

1-й секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, який запропонував застосувати репресії для поліпшення трудової дисципліни колгоспників. Для обгрунтування своєї пропозиції він посилався як на законодавчу практику Російської імперії, так і спеціальні донесення про те, що у 1946 р. майже 87 тис. українських колгоспників не працювало в артілях, а в 1947 р. понад 40 тис. селян Кам’янець-Подільської і Житомирської областей не виробили обов’язкового мінімуму трудоднів. Зазначимо, що трудова норма у тих реаліях була досить умовним поняттям: колгоспники перебували у повній залежності від бригадира або голови колгоспу, які на свій розсуд за певний обсяг роботи могли поставити довільну кількість трудоднів. Була сформована особлива комісія, яка на додаток до 58-ї статті Кримінального кодексу підготувала нові укази.

Так, 21 лютого 1948 р. Президія ВР СРСР оприлюднила Указ «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР». Учасників антирадянських організацій і груп та осіб, які представляли небезпеку для існуючого ладу, після закінчення терміну покарання, стали направляти за рішенням Особливої наради МДБ СРСР на поселення в малообжиті райони півночі СРСР. Крім того, спецпоселенці втрачали право на навчання у ВНЗ, на паспорт і роботу за кваліфікацією. Указ скасували 10 березня 1956 р., коли було встановлено, що заслання може бути здійснено лише за вироком суду [7, с. 607-608]. У той же день 21 лютого 1948 р. Президія ВР СРСР прийняла ще один Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», який отримав гриф «таємно». Відповідно до указу, кожного, хто не виробив встановленого мінімуму трудоднів, можна було виселяти за межі України [8, с. 845-846]. Уже 2 червня 1948 р. голова Президії ВР СРСР М. Шверник підписав Указ «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя». Документ включав наступне: загальні збори колгоспників або села (за винятком західних областей УРСР) отримували право на ухвалення суспільних вироків про виселення із села осіб, які наполегливо вели «антигромадський спосіб життя», підривали трудову дисципліну та загрожували добробуту й безпеці колгоспу і колгоспників. Виселення здійснювалось у віддалені місцевості СРСР терміном на 8 років. На висланців поширювалася дія постанови РНК СРСР від 8 січня 1945 р. «Про правове становище спецпереселенців» [7, арк. 607-608]. Уведення в дію цих норм означало відновлення в СРСР масових репресій.

Після опублікування Указу уряд України розпочав активно здійснювати заходи щодо реалізації нової лінії партії. В інформації ЦК

КП(б)У зазначалося, що протягом 1948 – 1950 рр. в Україні було ухвалено 11991 суспільних вироків. Більшість із них була прийнята у 1948 р. Так, якщо взяти кількість суспільних вироків у цьому році за 100 %, то у 1949 р. їх нараховувалось 9,8 %, а у першому півріччі 1950 р. тільки 1,2 % [9, арк. 60]. Існує погляд, за яким нібито Указ був направлений перш за все проти жителів Західної України. Але факти свідчать, що найбільша кількість суспільних вироків була винесена у Кам'янець-Подільській, Одеській, Вінницькій та Київській областях від 6,1 до 27,9 %; найменша у Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Полтавській, Ворошиловградській та Харківській областях від 1 до 2,4 %. Тобто сталінський режим вирішив викоринити дух після-переможної свободи серед селян як Західної України, так і південних і центральних областей [9, арк. 62].

Інтерес викликає порядок проведення загальних зборів колгоспників з питання винесення суспільних вироків. Так, секретар Сумського обкому КП(б)У описав таку процедуру на прикладі артілі «Жовтневі Сходи». Зазначалося, що до початку зборів була проведена нарада комуністів та активу колгоспу, де був узгоджений список селян для виселення. У зборах взяли участь 190 членів колгоспу (71,2 % від загальної кількості), що свідчило про їх правомірність. Голова сільради зачитав текст Указу. В обговоренні основного питання зборів «Про виселення із села осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть паразитичний спосіб життя» взяли участь активісти колгоспного будівництва та рядові селяни. Наприклад, безпартійна колгоспниця казала: «Колгоспники, які не працюють в артілі, займаються крадіжками суспільного майна і живуть краще за тих, хто чесно працює для відновлення сільського господарства. Я труджуся день у день, а ледарі, які не виробили мінімуму трудоднів, нам у колгоспі не потрібні. Правильно Президія Верховної Ради вимагає відокремити нечесних людей від чесних трудівників, вислати їх за межі України. Нехай навчається працювати і жити своєю працею». Збори одногосно прийняли суспільний вирок щодо погано працюючих колгоспників, який оформили у вигляді протоколу. «1948 року, березня місяця, 24 дня, загальні збори членів колгоспу «Жовтневі Сходи» Марківської сільради Штепівського району Сумської області у присутності голови Марківської сільради тов. А. А. Зінченка, обговорювали питання про виселення з колгоспу осіб, які наполегливо не бажають працювати, ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя, підривають трудову дисципліну у колгоспі, своїм перебуванням у селі загрожують добробуту колгоспу, колгоспників та їхньої безпеки. Збори встановили, що член колгоспу Скрипник Василь Маркович, 1928 року народження, безпартійний, грамотний, у лавах Радянської Армії не служив, не судимий, член колгоспу з 1930 р., не одружений. У період німецької

ваних борців з вогнем. Відновлення пожежної справи у повоєнний період відбувалося за декількома напрямками, з яких можна виділити ремонт розбитого та зношеного пожежного реманенту, підвищення кваліфікації особистого складу пожежних команд та добровільних дружин, модернізація засобів гасіння пожеж.

Про цей період начальник Центрального відділу пожежної охорони РСФРР К.М. Яічков писав: «Всем нам памятно 1921-1922 года, когда пожары резко обрушились на нас со страшной силой, уничтожая целые города, села и деревни; лесные и торфяные пожары истребили громадное количество топлива и строевого леса, нанесли колоссальный ущерб всему народному хозяйству, лишив многие фабрики и заводы, железные дороги и суда отопления, оставив отдельные города без воды и освещения. Убытки трудно поддаются исчислению. На одних только железных дорогах в 1921-1922 годах произошло 6 тысяч 478 пожаров» [9, с. 208].

Слід зауважити, що у зв'язку з нестачею коней та кормів для них, достатньо велика кількість команд вогнеборців намагалася використовувати автомобільний транспорт. Машини діставали різними шляхами, найчастіше отримували зламани авто військових установ, а також добивалися їх отримання через різноманітні комітети та органи постачання. Пожежні спеціалісти почали переробляти звичайні автівки у пожежні автоходи. Так, у Москві на початку 1920-х рр. вже функціонувало 30 вантажних автомобілів, які виконували функції мобільних пожежних засобів пересування. У Харкові було перероблено для виїздів на пожежі 9 машин марки «Адлер» [8, с. 110].

Таким чином, поступово створювалася автомобільна валка, більш швидка та дешева у використанні, ніж гужова. Перехід на автотягу сприяв тому, що автомобільні мотори почали використовувати для подачі води. Виникає велика потреба у фахівцях широкої кваліфікації. В містах країни починають створюватися курси, куди направляли пожежних для підвищення їхнього кваліфікаційного рівня. Охорона від пожеж державних підприємств, що відновлювалися, вимагала підвищення технічних знань пожежних робітників, розробки нових правил та інструкцій, оволодіння механізованими засобами пожежної техніки, перебудови методів підготовки та навчання особистого складу пожежної охорони. Особливо гостро відчувалася потреба у кадрах обізнаних у пожежній справі.

Згідно циркуляру № 393 Народного комісаріату внутрішніх справ РСФРР, крайовим, обласним та губернським відділам комунального (місцевого) господарства та Ленінградському і Московському управлінням пожежної охорони за підписом заступника народного комісара внутрішніх справ СРСР Єгорова передбачалося: «В отношении комплектования слушателями районных и областных пожарно-технических курсов по переподготовке комсостава имеют в виду рав-

Досліджуються також окремі аспекти державного регулювання та контролю за профілактикою та заходами боротьби з вогнем в РСФРР у 1920-1925 роках.

Постановка проблеми. У статті розглядаються проблеми становлення системи боротьби з пожежами в РСФРР у третьому десятиріччі ХХ століття. Дані питання, безперечно, є науково актуальними і можуть, певною мірою, допомогти при вирішенні сучасних проблем пожежної безпеки України, спираючись на отриманий історичний досвід.

Аналіз актуальних досліджень. Слід зазначити, що питання формування системи пожежної безпеки в Російській республіці у період з 1920 по 1925 рр. не знайшли належного відображення у науковій літературі. Сучасні дослідники приділяють увагу питанням діяльності пожежних формувань у Наддніпрянській Україні, протипожежної діяльності земств Лівобережної України, протипожежної діяльності органів місцевого самоврядування у Південній Україні. Вказані дослідження є, безсумнівно, ґрунтовними та актуальними, але хронологічні межі цих досліджень таких науковців, як О.В. Козинець [1], С.Ш. Сташенко [2], С.П. Тараненко [3] не охоплюють період з 1920 по 1927 рр.

Роботи таких авторів, як М. Петрушенко [4], І.Н. Глебова [5], Ю.А. Назаров [6], Замостьєв А. [7] торкаються питань передумов формування радянської системи пожежної безпеки в РСФРР, проте є, певним чином, заідеологізованими. Дані публікації мають широку джерельну базу, тому можуть бути використані для нашої роботи. Однією з найкращих робіт, присвячених вказаній проблемі є дослідження С.Г. Голубєва «Пожарное дело в СССР» [8]. Це дослідження має узагальнюючий характер, дослідником достатньо об'єктивно оцінена ситуація у справі відновлення системи пожежної безпеки Російської республіки у 1920-х рр.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблематики й полягає у дослідженні проблем формування нової російської радянської системи пожежної безпеки після завершення громадянської війни.

Виклад основного матеріалу. По завершенню громадянської війни внутрішнє становище Російської республіки було вкрай важким. Інфраструктуру транспортних шляхів сполучення було зруйновано, затоплено велику кількість шахт та рудників. Кількість продукції важкої промисловості скоротилася у порівнянні з 1913 р. у 7 разів [8, с. 109]. Не дивно, що і система пожежної охорони республіки знаходилася у напівзруйнованому стані. Значна кількість коней загинула від голоду та хвороб або були забрані у регулярні війська, не вироблялися механізовані засоби гасіння пожеж, не вистачало пожежних рукавів, вогнегасників та брезенту, а також не вистачало кваліфіко-

окупації мав зв'язок із німцями через свого батька, який працював бригадиром общини у с. Марківка. З 1943 по 1948 рр. систематично не виробляв обов'язкового мінімуму трудоднів, своєю поведінкою, що проявлялась у пияцтві та хуліганстві, підривав трудову дисципліну у колгоспі, за що неодноразово піддавався дисциплінарному покаранню правлінням колгоспу. Так, восени 1945 р., будучи у нетверезому стані, вдарив палкою чесного колгоспника, який тимчасово втратив працездатність. Побив за те, що колгоспник затримав його матір із викраденим буряком із колгоспного поля. У 1948 р. зірвав мобілізацію до школи ФЗУ. В особистому господарстві має: будинок, корову, присадибну ділянку 0,35 га. На підставі викладеного і керуючись статтею 1 Указу Президії ВР СРСР від 21 лютого 1948 р., загальні збори винесли вирок виселити Василя Маркович Скрипника з села». Прокурор району розпорядився на підставі суспільного вироку взяти під варту цього колгоспника.

Зазначимо, що наслідок цих загальних зборів став показовим: якщо раніше бригадири колгоспу зранку вимагали від селян виходу на роботу, то на другий день після зборів на роботу без виклику вишло стільки колгоспників, що керівництво колгоспу не знало, яку роботу їм доручити [10, арк. 196, 201-202]. Взагалі кількість колгоспників, які не виробили мінімуму трудоднів, у 1949 р. в порівнянні з 1947 р. зменшилося на 6,2 %.

Інший приклад: Вінницький обком партії повідомляв, що працівниця колгоспу «13-річчя Жовтня» Панського району в 1947 р. виробила всього 7 трудоднів, адже основним джерелом її буття була спекуляція. У день загальних зборів колгоспників вона, відчуваючи загрозу виселення, запропонувала ударниці колгоспної праці, яка виробила 350 трудоднів, продати їй з них 100 трудоднів. У виступі на зборах передовиця розповіла селянам, як вирішила пошуткувати над «дармоїдкою», та запросила 7 тис. крб. за трудодні, але та згодилася тільки на 2 тис. крб. Колгоспники посміялися, а потім запитали спекулянтку: «Чому не працюєш, а купуєш трудодні?». Збори винесли їй попередження. На другий день «ледарка» вийшла на роботу. Подібна ситуація була й у інших районах області. В інформації про політичні настрої трудящих Ворошиловградської області зазначалося, що «рядовий колгоспник артіль «Промінь комунізму» Білокуракінського району на загальних зборах заявив: «Я не можу спокійно говорити. Правильний, справедливий Указ. Торік я виробив 1000 трудоднів. Працював чесно, а поряд зі мною були нероби і дармоїди. Пора вже призвати їх до відповідальності» [11, арк. 11]. Колгоспник, дочка якого не виробила мінімуму трудоднів, казав: «Я хоча і батько, але якщо вона не виправиться, я теж голосуватиму за її виключення з колгоспу».

Подібні факти й висловлювання свідчили, що вплив Указу на ставлення селян до колгоспної праці, безумовно, був позитивним.

Чимало колгоспників схвалювало заходи уряду щодо боротьби проти «паразитичних елементів». Проте, такі поважливі оцінки колгоспників діяльності уряду фігурували, перш за все, в офіційних виступах на загальних зборах та тривали лише певний час. Частина селян розуміла, що зняряддам для впливу на їх свідомість влада обрала репресії, які застосовувались до тих, хто не був згодний безоплатно працювати у колгоспах, і вороже або з підозрою ставився до запропонованих владою заходів щодо виселення «ледарів». Наприклад, член колгоспу «Червоний Луч» Ровеньківського району Ворошиловградської області так оцінив політику компартійної влади: «Уряду лісоруби на півночі потрібні, тому він і видав Указ», а колгоспник артілі ім. Ворошилова Бібрського району Львівської області казав наступне: «Органи радянської влади вигадали розумну штуку, зробили так, що ніби не вони виселяють, а самі колгоспники на зборах. Це сталося тому, що населення задалегідь не розгадало цього хитрого маневру, але більше він не вдасться» [11, арк. 14; 9, арк. 42-43].

У деяких областях широко застосовували такий запобіжний засіб впливу, як попередження на загальних зборах колгоспників порушників трудової дисципліни та осіб, які не виробили мінімуму трудоднів. Так, у 12 областях України було попереджено 19495 таких порушників.

Разом із тим, до органів влади протягом 1948 – 1950 рр. неодноразово поступали скарги на неправомірні дії з боку місцевої влади з виселення селян. Всього було зареєстровано 3711 скарг. Станом на 1 листопада 1950 р. на підставі перевірок по 16 областях України органи прокуратури скасували 2049 (17,1 %) із 11991 громадських вироків, що були винесені. Найменший відсоток помилок був допущений у Київській (5,5 %), Кіровоградській (7,7 %), Одеській (8,8 %) та Запорізькій (9,8 %) областях; найбільший – у Сталінській (19,8 %) та Миколаївській (22,5 %) областях. Помилки і збочення виражалися в тому, що суспільні вирокі нерідко ухвалювалися щодо осіб похилого віку, інвалідів Вітчизняної війни I-II груп, та осіб, які взагалі не були членами колгоспів – робітників і службовців, які проживали у сільській місцевості [9, арк. 72]. Крім того, деякі голови та активісти колгоспів формально підходили до вирішення цього питання, не враховували поважних причин, за якими дехто з колгоспників не був у змозі виконати мінімум трудоднів. Окремі керівники використовували Указ для зведення особистих стосунків із колгоспниками. Наприклад, прокуратура Вінницької області скасувала суспільні вирокі загальних зборів з формулюванням за «ухилення від праці у колгоспі» артілі «Поновлене поле» Панського району про виселення робочого цукрового заводу, який мешкав у селі, та колгоспу «Червоний партизан» Літінського району щодо інваліда II-ї групи віком 55 років. Інший приклад: Кіровоградський облвиконком відмінив суспільний

9. План Шарона по отделению от палестинцев (Израиль) // Азия и Африка сегодня. – 2004. – № 6. – С. 12–16.
10. Примаков Е. М. Анатолия ближневосточного конфликта / Е. Примаков. – М. : Наука, 1981. – 301 с.
11. Ражбадинов М. От «Аль-Джихада» до «Аль-Каиды»: исламский экстремизм в арабском мире (Египет) / М. Ражбадинов // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 6. – С. 13–16.
12. Филиппов И. Куда ведет путь к миру? / И. Филиппов, А. Эпштейн // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 1. – С. 31–38.
13. Хааг М. История Египта / М. Хааг. – М. : АСТ: Астрель, 2009. – 255 с.
14. Шмелева Т. Н. Мухаммед Хосни Мубарак: политический портрет / Т. Н. Шмелева // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 8. – С. 46–54.
15. Эпштейн А. Д. Шестидневная война и современная политическая динамика на Ближнем Востоке / А. Д. Эпштейн, М. А. Урицкий // Восток. – 2003. – № 2. – С. 72–84.
16. Белослудцев О. А., Плоткин Г. Л. 1973 – война без победивших, война без побежденных [Электронный ресурс] // <http://jig.ru/history/053.html>
17. Друзья всегда должны быть откровенными [Электронный ресурс] // <http://www.rg.ru/2008/03/25/mubarak.html>
18. Мамед-заде П. Египет и процесс ближневосточного урегулирования на современном этапе [Электронный ресурс] // <http://www.iimes.ru/rus/slat/2003/26-12-03.htm>
19. Тененбаум Б. Незнаменитая арабо-израильская война 1956 г. [Электронный ресурс] // http://www.waronline.org/IDF/Articles/unfamous_war.htm
20. Хигер Л. Шестидневная война. К истории одного мифа [Электронный ресурс] // <http://www.waronline.org/analysis/six-day-war.htm>
21. Camp David Accords [Электронный ресурс] // <http://www.ibiblio.org/sullivan/docs/CampDavidAccords.html>
22. The 1973 October War: The Egyptian Perspective [Электронный ресурс] // <http://www.globalsecurity.org/military/library/report/1997/Moulton.htm>

УДК 4:614.84 (477) “1920-1925”

Харламов М.І.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ В РСФФР У 1920–1925 РОКАХ.

У статті розглядаються деякі важливі питання формування радянської російської системи пожежної безпеки у 1920-1925 роках.

курсу Арабської Республіки Єгипет викликала зміну в політичній ситуації на всьому Близькому Сході. Це був остаточний крах ідеї арабської єдності, який призвів до посилення позицій мусульманських екстремістських угруповань.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется проблема трансформации внешнеполитического курса Арабской Республики Египет относительно решения палестинской проблемы в 1970-х годах. По мнению автора, основная причина кардинальной смены позиции Египта по вопросу ближневосточного урегулирования связана с деятельностью президента Анвара Садата. Резкая трансформация внешнеполитического курса Египта нашла серьезное отражение на политической арене Ближнего Востока.

Ключевые слова: Египет, палестинская проблема, внешнеполитический курс, Ближний Восток.

SUMMARY

This article is devoted to the problem of Egypt foreign policy in the 1970-s. The author investigates the attitude of Egypt to the Palestine problem. The main reason for the situation to be changed is explained by President Anvar Sadat's activity. The author concentrates his attention on the connections between Egypt's foreign-policy course and the situation in Middle East.

Key words: Egypt, the Palestine problem, foreign-policy course, Middle East

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агарышев А. А. Гамаль Абдель Насер / А. А. Агарышев. – М. : Молодая гвардия, 1979. – 208 с.
2. Арабо-израильские войны. Арабский взгляд. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 480 с.
3. Гусаров В. И. Ближневосточное урегулирование: проблемы и перспективы / В. И. Гусаров // Восток. – 1998. – № 2. – С. 175–178.
4. Егорин А. Регион вооружен и очень опасен / А. Егорин // Азия и Африка сегодня. – 1997. – № 4. – С. 13–17.
5. Маршруты «Дорожной карты» (Палестино-израильский конфликт) // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 12. – С. 2–7.
6. Медведко Л. И. Именем Аллаха / Л. И. Медведко, А. В. Германович. – М. : Политиздат, 1988. – 255 с.
7. Арабская Республика Египет. Справочник. – М. : Наука, 1990. – 355 с.
8. Олдридж Дж. Каир, биография города / Дж. Олдридж. – М. : Молодая гвардия, 1970. – 304 с.

вирок загальних зборів колгоспу «2 п'ятирічка» Вітязівського району про виселення колгоспника, який у 1947 р. виробив 202 трудодня, а у 1948 р. – 136 [9, арк. 71].

Треба зазначити, що дія Указу широко застосовувалася на західноукраїнських землях. За припущенням російського історика М. Бугая, нова репресивна хвиля торкнулася 500 тис. селян із України та Західної Білорусії. За підозрою у співпраці з ОУН лише з Західної України було депортовано 182543 особи. Крім того, Указ вживали для «ліквідації» куркулів, які заважали проведенню масової колективізації на територіях, які нещодавно увійшли до складу УРСР. Звертає на себе увагу той факт, що місцева влада намагалася «перевиконати» завдання щодо виявлення куркулів, тому до списків неодноразово підпадали ті, хто об'єктивно не входив до цієї категорії. Середній показник перевищення складав 5 разів. 27 березня 1950 р. РМ УРСР прийняла постанову «Про впорядкування обліку і реалізації майна, конфіскованого у куркулів і бандпосібників, які виселяються із західних областей УРСР в порядку застосування відповідних заходів» [9, арк. 1].

Типовим зразком проведення процедури «виселення» куркулів були загальні збори у с. Старе Стрельнище Ново-Стреліщанського району Закарпатської області, які пройшли 11 травня 1950 р. Напередодні село було оточено військами. На повісті дня стояло питання про виселення 15 сімей, за яке селяни проголосували одностайно. Виселені вивозились із села відразу після зборів. Тільки одну родину, що повинилася, село взяло на поруки. Проте, присутній на зібранні представник райкому КП(б)У відмічав, що недоліком зборів було те, що не називалися прізвища односельців, яких ще треба було б виселити. Крім того, жоден із рядових колгоспників не виступив із засудженням «куркулів» та «ледарів» [11, арк. 86-89]. Найчастіше слово для виступу брали керівники колгоспів або сільських рад. Так, 19 травня 1950 р. на загальних зборах колгоспу ім. Ворошилова Лопатівського району Львівської області було прийнято рішення виселити із села 11 сімей. Голова сільради з цього приводу казала односельцям: «У нашому селі є такі люди, що допомагають бандитам і погано ставляться до роботи. Мені приходится ходити по домівках і направляти людей до роботи. Товариші, те, що ви заробите, те й одержите. Селяни, яких сьогодні ми виселили, заслужили цей вирок. Я закликаю вас не йти таким шляхом. Радянська влада існує і буде існувати. Якщо одноосібники до вечора не подадуть заявки до колгоспу, з ними буде теж саме». Деякі колгоспники, які боялися відкрито висловлювати особисту думку, таємно передавали анонімні записки. Одну з них оголосили на зборах села: «До якого часу ми будемо терпіти цих бандпосібників. Бідні люди бачать, що вони роблять і терплять від них. Треба прибрати їх до рук, а то життя спо-

кійного нема». Характерним був і такий приклад: після винесення суспільного вироку на загальних зборах колгоспу «Більшовик» Ново-Яричівського району Львівської області селянин-одноосібник сказав дружині: «Збирайся жінка, село не схотіло, щоб ми з ними були» [9, арк. 32-33; 36].

Зауважимо, що на початку 50-х рр. XX ст. влада так і не спромоглася подолати незадовільне становище у сфері залучення селян до суспільно-корисної праці, що викликало необхідність прийняття нових законодавчих норм. 23 липня 1951 р. Президія ВР СРСР прийняла таємний Указ «Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами». Документ зобов'язував органи міліції налагодити облік осіб цієї категорії, застосовувати до них засоби громадського впливу з метою працевлаштування й перевиховання. На осіб, які «злісно порушували» зазначені норми, оформлювались відповідні матеріали для передачі в органи прокуратури і народні суди для подальшого притягнення до адміністративного або кримінального покарання [13, 845-846]. Проте і цей захід не зміг поліпшити становище у сільському господарстві. Як і наприкінці 40-х рр. XX ст., дані статуправління середини 50-х рр. XX ст. доводили про неефективність праці колгоспників: у 1955 р. 1 млн. 63 тис. колгоспників (14 %) не виробили мінімуму трудоднів, із них 198 тис. працездатних чоловіків не впоралися з нормами праці, а 238 тис. колгоспників не виробили жодного трудодня. Мінімуму трудоднів колгоспники не виробляли у половині областей України, а у Вінницькій та деяких західних областях необхідного мінімуму трудоднів не виконувала майже 30 % колгоспників [14, арк. 41-42, 46-47].

Таким чином, аналіз політики радянської влади щодо селян, які вели «антигромадський спосіб життя» показує, що у повоєнний період влада розпочала активну боротьбу проти селян, які ухилялись від суспільно-корисної праці. Причинами нового курсу було бажання силовими засобами вирішити соціально-економічні проблеми відродження сільського господарства та проведення масової колективізації на західноукраїнських землях. Важливою складовою нового курсу стало намагання виховати «комуністичне ставлення до праці» та доведення селянам, що колгоспний лад побудований назавжди. Для здійснення цієї політики була прийнята відповідна законодавча база. Переважна кількість «непрацюючих» селян на деякий час була залучена до суспільно-корисної праці. Але заходи, які застосовувала влада, носили більше характер покарання, а не переконання. Чимало колгоспників підтримувало заходи уряду щодо боротьби з «антигромадським способом життя». Однак, позитивні оцінки селян у більшості проголошувались на загальних зборах колгоспників. Частина селян вороже ставилась до заходів влади щодо виселення «ледарів». Спроба загалом змінити погляди сільської громади на характер праці

арабських країнах та в самому Єгипті, і в 1982 році Ізраїлем було завершено виведення військ з Синаю. Для Ізраїлю це було досягнення історичного значення, адже мир з лідером арабських країн певною мірою означав припинення масштабних війн між арабською коаліцією та єврейською державою. На той момент Єгипет був найнебезпечнішим сусідом Ізраїлю, тому мир з Каїром гарантував певну безпеку для ізраїльтян. Араби, зі свого боку, зустріли цей сепаратний мир дуже ворожо. Після підписання Кемп-Девідських угод міністр іноземних справ Єгипту пішов у відставку, вважаючи, що Садат пішов на значні поступки Бегіну. Документи, підписані єгипетським президентом щодо палестинських територій, викликали протести в арабських країнах, а особливо – серед палестинців. Кульмінацією протесту арабської сторони проти миру з Ізраїлем стало виключення Єгипту з Ліги арабських держав та перенесення її штаб-квартири з Єгипту до Тунісу в 1979 році, а також вбивство президента Єгипту Анвара Садата під час воєнного параду в Каїрі 6 жовтня 1981 року.

Реакція арабських країн та єгиптян була суто негативною: на момент підписання договору вони не могли оцінити далекоглядність такого кроку, зробленого з метою припинення безперервного кровопролиття (за більш ніж 30 років в арабо-ізраїльських війнах загинула велика кількість єгиптян) та відновлення територіальної цілісності Єгипту. В очах арабських лідерів «гріх» Садата значно погіршувався ще й тим фактом, що у справі підписання миру президент Єгипту спирався на підтримку Сполучених Штатів, які арабський світ розглядав у якості ворога. Більше того, Єгипет почав отримувати значну економічну допомогу від США (так само як і Ізраїль). Однак, найбільш вагомим аргументом проти Єгипту було те, що, повернувши собі Синайський півострів, Садат фактично відмовився від боротьби за палестинські території, адже йому довелося погодитися на перенесення рішення палестинського питання на «найближче майбутнє». Таке абстрактне визначення строків створення палестинської автономії давало можливість ізраїльській стороні знову і знову переносити рішення цієї проблеми.

Незважаючи на негативні тенденції, Кемп-Девідські угоди, безперечно, мали і значний позитивний потенціал для урегулювання відносин держав Близького Сходу. Так, хоча Садата, який започаткував цей мирний процес, було вбито, лідери Йорданії та Організації звільнення Палестини незабаром наслідували його приклад: у 1993 році між ОЗП та Ізраїлем були підписані угоди Осло, а в 1994 році – ізраїльсько-йорданський мирний договір.

Таким чином, можна зробити висновок, що наприкінці 1970 років в Єгипті відбулася кардинальна зміна позиції щодо вирішення Палестинської проблеми. Такий поворот подій був обумовлений роллю президента Анвара Садата. Трансформація зовнішньополітичного

досягнути компромісу між єгипетською та єврейською сторонами було майже неможливо: протягом перших трьох днів у Кемп-Девіді кожна зустріч Садата та Бегіна призводила до виникнення конфліктної ситуації. Під час святкування 25-річчя з дня підписання Кемп-Девідського миру Джиммі Картер так описував своє спілкування з лідерами Єгипту та Ізраїлю: «Ми провели там 13 днів. Перші три дні я намагався організувати діалог між Бегіном та Садатом. Обидва чоловіки виявилися абсолютно несумісними. В їх стосунках була напруженість: вони кричали один на одного, стукали кулаком по столу, демонстративно залишали кімнату. Тому наступні 10 днів вони не бачили один одного» [3, с. 177]. Тоді президент США роз'єднав делегації та почав працювати з кожною з них окремо. Проте навіть це не змінювало безнадійне становище повного непорозуміння, в результаті чого у певний момент Сагат прийняв рішення залишити Кемп-Девід та повернутися до Єгипту. Однак, для Картера підписання миру між Єгиптом та Ізраїлем стало справою міжнародного престижу США, а невдача у цій справі означала б неспроможність США пригрозити Садагу розривом американо-єгипетських стосунків у разі відмови Садата продовжувати переговори. Президент Єгипту, в свою чергу, не міг собі дозволити втратити підтримку США, особливо на той момент, коли Єгипет знаходився в ізоляції та стані бойкоту, тому переговори було продовжено і завершено 17 вересня 1978 року підписанням у Вашингтоні двох ключових документів стосовно миру на Близькому Сході. Цими документами були «Принципи миру на Близькому Сході» та «Принципи підписання мирної угоди між Єгиптом та Ізраїлем», що передбачали наступне:

1) виведення ізраїльських військ та поселенців з Синайського півострова (відновлення території Єгипту у межах кордонів до війни 1967 року) [22];

2) встановлення дипломатичних відносин та економічних зв'язків між Єгиптом та Ізраїлем;

3) гарантія безперешкодного проходу ізраїльських кораблів через Суецький канал;

4) обмеження військової присутності Єгипту на Синайському півострові [22];

5) вирішення палестинської проблеми (проблеми Західного берегу та сектору Гази) відкладалося до спеціальних переговорів за участі Єгипту, Ізраїлю, Йорданії та палестинських представників, що повинні були проходити у три стадії; Ізраїль висловив згоду на надання автономії палестинським територіям у майбутньому [22];

6) невирішеність статусу Єрусалиму [22].

Офіційне підписання мирної угоди між двома державами відбулося 26 березня 1979 року, незважаючи на загальне обурення в

у колгоспах зазнала поразки. Свідченням цього став наступний етап боротьби проти «дармоїдів», розпочатий у другій половині 50-х рр. XX ст.

У подальшому дослідженні ми вважаємо доцільним з'ясувати ставлення українських селян до політики радянської влади, спрямованої на громадян, які ухилялись від суспільно-корисної праці у період «хрущовської відлиги».

РЕЗЮМЕ

Проанализировано отношение крестьян к попыткам власти преодолеть такое явление советской действительности как «антиобщественный и паразитический образ жизни» граждан. Определены причины изменения законодательства и освещена политика советской власти в Украине относительно крестьян, которые уклонялись от общественно-полезного труда в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: советское законодательство, общественно-полезный труд, общественный приговор, «антиобщественный и паразитический образ жизни».

SUMMARY

Is the article the author analysed peasants' attitude to the attempts of the government to overcome such a phenomenon of the Soviet reality as «an anti-social and parasitic way of life» of citizens. It was determined the reasons of the legislation changes and elucidated the soviet policy in Ukraine in relation to peasants who avoided public-useful labour in agriculture.

Key words: soviet legislation, public-useful labour, social censure, „anti-social and parasitic way of life”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія українського селянства. Нариси: у 2 т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 2006. – 653 с.
2. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Кононенко. – Вінниця, 2004. – 231 с.
3. Крушина В. Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945–1948 рр.) / В. Крушина // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 191–197.
4. Рабенчук О. П. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) / О. П. Рабенчук // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 324–339.

5. Романюк І. Репресивна політика держави стосовно селянства на початку 1950-х років // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р. : Матеріали. – Київ – Нью-Йорк : Видво М. П.Коць, 2003. – 596 с.
6. Зубкова Е. Э. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1954 гг. / Е. Э. Зубкова. – М. : РОССПЭН, 1999. – 229 с.
7. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В. Д. Гончаренка. – 3-тє вид., перероб. Уклад. В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.
8. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. – М. : Политиздат, 1938–1961. – 975 с.
9. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп. 24, спр. 73, 73 арк.
10. Там само, оп. 23, спр. 5176, 264 арк.
11. Там само, спр. 5379, 70 арк.
12. Там само, ф.1, оп. 24, спр. 31, 250 арк.
13. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР 1938-1961. М., 1962. – 975 с.
14. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4595, 55 арк.

ББК Т63.3 (4 Укр) 52

Кузьміна С. Б.

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються основні напрямки розвитку сільсько-го господарства в колоністських округах Бессарабії в першій половині ХІХ ст.

Протягом багатьох століть Бессарабія інтенсивно заселялася представниками різних народів, які зробили свій внесок у соціально-економічний розвиток цього регіону й принесли сюди притаманну лише для них матеріальну культуру. Протягом першої половини ХІХ ст. на бессарабських землях на правах іноземних колоністів засновують свої поселення болгари, гагаузи та німці. Полеміка щодо їх ролі в процесі господарського освоєння краю в наукових колах триває й сьогодні. А отже актуальність обраної автором теми не викликає сумнівів.

Спеціального комплексного дослідження з означеної проблеми ще й досі написано не було. Деякі питання, пов'язані з цією про-

те, що я готовий прийти навіть в їх власний Кнесет і сперечатися з ними там, аби жоден єгипетський солдат не постраждав. Ми не можемо втрачати час даремно» [14, с. 222]. Такі слова єгипетського президента шокували як євреїв, так і єгиптян: євреїв – бо жоден єгипетський політик не робив такої заяви до цього моменту, єгиптян – бо для більшості арабського населення Єгипту це була нечувана зухвалість – арабський світ не бачив і не хотів бачити перспективу миру з Ізраїлем. У той же час, ізраїльське керівництво поки що не могло повірити в реальність таких планів Єгипту.

Однак, вже 19 листопада 1977 року Анвар Садат прилетів до Єрусалиму з офіційним візитом та виступив у ізраїльському Кнесеті, такими діями визнавши право Ізраїлю на існування в якості окремої держави. Ця подія мала надзвичайне значення: в Ізраїлі цей візит викликав надію на довгоочікуване припинення конфлікту, в Єгипті та інших арабських країнах – обурення та невдоволення. Своїми діями Анвар Садат порушив принцип «трьох ні», визнаний Хартумською декларацією 1967 року головним у відносінах арабського світу та єврейської держави: «ні» – миру з Ізраїлем, «ні» – визнанню Ізраїлю, «ні» – переговорам з Ізраїлем. Президент Єгипту не тільки фактично визнав Ізраїль та пішов на переговори з єврейським керівництвом, а й почав планувати підписання мирної угоди з метою повернення Єгипту тих територій, що були втрачені ним у ході Шестиденної війни 1967 року. Слід зазначити, що цьому сприяла зміна влади в ізраїльському Кнесеті: у травні 1977 року в Ізраїлі до влади прийшов Лікуд на чолі з Менахемом Бегіном, який, хоча і наполягав на збереженні присутності Ізраїлю на окупованих у ході війни 1967 року палестинських територіях, висловив готовність до мирного врегулювання відносин з Єгиптом.

Така політика Єгипту викликала швидку негативну реакцію з боку арабського світу: рішуче виступили проти такого кроку єгипетської дипломатії Саудівська Аравія, Сирія, Ірак, Алжир, Лівія, Йорданія, а також Організація звільнення Палестини (ОЗП), що була створена в 1964 році за ініціативою президента Насера. Протягом 1977 року ще ряд арабських держав приєдналися до дипломатичного бойкоту Єгипту. Для більшості арабських країн такий вибір Єгипту був справжньою зрадою – і перш за все – зрадою «палестинської справи».

Однак, бойкот арабських країн, оголошений Єгипту, та перші невдалі спроби досягти спільного рішення з Ізраїлем не зупинили Анвара Садата. Після дев'яти місяців перерви у мирному процесі 5 вересня 1978 року в Кемп-Девіді, США почалися переговори між президентом Єгипту Анваром Садатом та прем'єр-міністром Ізраїлю Менахемом Бегіном за посередництва тодішнього президента США Джиммі Картера. Однак, дуже швидко Картер зрозумів, що

літаків, тобто фактично одну четверту своїх повітряних сил, а за всю війну було збито близько 100 ізраїльських літаків.

3. Хоча Єгипет не досягнув абсолютної перемоги, а Синай та палестинські території не були повернені, з стратегічного боку президент Анвар Садат вийшов переможцем: незважаючи на негаразди для арабських армій на завершальному етапі війни Судного дня, Садату вдалося відродити загублену арабську гордість та гідність. Хоча на Синайському півострові ще продовжувалася боротьба між ізраїльськими та єгипетськими силами, Садат тепер постав як лідер арабського світу – такий лідер, що у певному сенсі мав право диктувати Ізраїлю свої умови. Виступаючи в єгипетському парламенті Анвар Садат зазначив: «Вже не має значення те, що може трапитися в пустелі, ми досягли перемоги, яку нічим не зітреш».

4. Жовтнева війна змінила ситуацію на Близькому Сході: зазнала поразки ізраїльська воєнна доктрина, що полягала у вірі в безмежну здатність Ізраїлю наносити удари по арабських країнах без значних для себе втрат. У війні Судного дня Ізраїль втратив близько 3 тисяч ізраїльтян вбитими, а також величезну кількість бойової техніки [2, с. 132].

Таким чином, війну 1967 року можна вважати переломним моментом в історії арабо-ізраїльського конфлікту, результатом якого стала можливість виходу на новий рівень відносин між ворогуючими державами.

Ще в 1973 році, під час війни Йом-Кіппур, були реалізовані перші спроби посередництва Сполучених Штатів у підписанні мирної угоди між Єгиптом та Ізраїлем. Так, держсекретар США Кіссінджер відвідав Єгипет та зустрівся з тодішнім президентом країни Анваром Садатом. Результатом візитів Кіссінджера стало остаточне відновлення дипломатичних відносин між Єгиптом та США у лютому 1974 року, а також розуміння лідерами США того, що у прагненні підписання миру на Близькому Сході вони можуть спробувати звернутися за підтримкою до Садата. Справа в тому, що Садат змінив напрямок зовнішньополітичного курсу Єгипту і, на відміну від свого попередника президента Насера, відійшов від орієнтації на соціалістичний табір та Радянський Союз, тому Єгипет став відкритим для Сполучених Штатів. Зі свого боку, Садат прагнув припинення війни для Єгипту: майже 30 років напруження, постійної збройної загрози та три масштабні війни мали руйнівний вплив на внутрішній стан Єгипту, хоча у зовнішньополітичному плані Єгипет і вийшов на лідерські позиції в арабському світі.

У 1977 році президент Садат став особливо рішуче проявляти ініціативу щодо мирної угоди між своєю державою та Ізраїлем. Він виступив в єгипетському парламенті з заявою, що збирається відвідати Кнесет: «Я затверджую зі всією серйозністю, що я готовий дійти до краю землі – і ізраїльтяни будуть здивовані, почувши мої слова про

блематикою, розглядаються в працях А. О. Скальковського [5], О. І. Зашука [2], І. О. Анцупова [12, 17, 18, 20], І. Г. Будака та Я. С. Гросула [15], І. Ярмоленко [4, 8, 12] та ін. Свою увагу автори приділяють економічному розвитку болгарських колоній Бессарабії. Значний науковий інтерес становить робота молдавського дослідника І. І. Мещерюка [3], який спеціалізувався на історичному минулому задунайських переселенців, зокрема болгар і гагаузів. Господарська діяльність бессарабських німців в історіографії в основному розглядається в контексті загальної історії німецького населення Південної України: О. О. Веліцин [10], І. М. Кулінич [11] та ін.

Мета статті – дати характеристику основним галузям сільськогосподарства іноземних колоністів Бессарабії в першій половині XIX ст., а також визначити їх вплив на економічний розвиток досліджуваного регіону.

Сприятливі умови, створені російським урядом для соціально-економічного розвитку Бессарабії, а також вигідне природно-географічне положення краю стимулювали переселення сюди іноземних колоністів. До числа яких входили німці, болгары та гагаузи. Зазначимо, що до середини XIX ст. гагаузьке населення не виділялося із загальної маси болгарських поселенців. Осідаючи в регіоні, іноземці отримали певні пільги та привілеї, що значно покращувало їх положення в порівнянні з іншими бессарабськими жителями. Вони звільнялися на ряд років від сплати державних податків і виконання повинностей (в тому числі й рекрутської). Внаслідок чого чоловіче населення не відволікалося від господарської діяльності. Отримували у вічне спадкове володіння земельний наділ у 60 дес., а також матеріальну допомогу. Могли вільно сповідувати свої релігійні погляди та вести торгівлю. У свою чергу вони повинні були займатися покращенням сільського господарства в краї: обробляти землю, розводити виноградні плантації, фруктові та шовковичні дерева, а також розповсюджувати свої сільськогосподарські вміння серед інших мешканців [1, с. 185–186, 205].

Ареалом розселення іноземних колоністів був південь Бессарабії (Акерманський, Ізмаїльський та Бендерський повіти). Саме тут були створені три німецькі округи: Клястицький, Малоярославецький та Саратський, в межах яких на кінець досліджуваного періоду було 25 колоній із загальною чисельністю населення понад 24,6 тис. осіб; та болгарські округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський та Буджацький, які в 1843 р. були об'єднанні у Верхньо-Буджацький, Нижньо-Буджацький та Ізмаїльський. В середині XIX ст. тут нараховувалося 83 колонії, в яких проживало більше 78 тис. осіб. Слід зазначити, що населення болгарських поселень мало чітко виражену поліетнічну структуру. Разом із болгарами та гагаузами тут проживали молдовани, українці, росіяни та ін. [2, с. 509–510, 521–522].

У перші десятиліття після переселення провідною галуззю сільського господарства колоністів було скотарство. Така тенденція була характерною для всієї Бессарабії. Це у свою чергу пояснюється тим, що воно вимагало менших за землеробство витрат праці та технічних засобів, а також давало товарні надлишки. Худоба використовувалася як транспортний засіб, як тяглова сила, а також як предмет торгівлі. Слід відмітити, що більшість худоби була досить «низької породи». Однак укріплення зв'язків з російськими губерніями та зовнішнім ринком викликали зацікавленість заможних господарів зайнятися покращенням якості своєї худоби, в основному за рахунок закупівлі та схрещення з іншими кращими породами.

Найбільш прибутковою й поширеною галуззю скотарства було вівчарство, основи якого на півдні регіону заклали болгарські колоністи, які переходили сюди разом зі своїми стадами овець, у переважній більшості цигайської породи (напівтонкорунна). вонна яких була значно кращою за розповсюджену в Бессарабії волоську породу.

У 20 – 30-х рр., у зв'язку зі збільшенням попиту на тонку вовну, в краї починають розводити тонкорунних овець, в основному мериносів. Ціни на них були досить високими, тому займатися їх розведенням могли дозволити собі лише заможні господарі. На півдні початок розведенню цієї породи поклали заможні жителі Болграду – Кирило Мінко, Дмитро Казанирський, Дойчо Дедев, які володіли тисячами голів овець. Відомо, що лише Дмитром Казанирським було закуплено в 1837 р. у Буковині 4 породистих корови та бика. На початку 40-х рр. чисельність угорських овець збільшується вже до 64 голів. Зазначимо, що «угорська порода» вважалася найкращою в області [3, с. 58].

Більшість селянського населення купувало мериносів не для розмноження, а для покращення цигайської та грубошерстних порід, тоді як мериносівими стадами обзаводилися лише заможні вівчарі. У період з 1816 – 1853 рр. чисельність мериносів та метисів у Бессарабії збільшується приблизно з 3600 до 20 600 голів (основна маса розміщувалася в степних районах), їх доля в загальному поголів'ї у 40-х рр. складала біля 10 %, а на кінець досліджуваного періоду цей показник збільшується до 15 – 20 % [4, с. 20].

У 1846 р. у Бессарабській області нараховувалося 661 тис. тонкорунних і 695 тис. звичайних овець. У болгарських колоніях було зосереджено понад 518,039 овець тонкорунної (78% від загального поголів'я!) та 84,019 звичайної породи. Через три роки в регіоні нараховується вже 785,067 тонкорунних і 86,368 звичайних овець. Усього 1,648435 одиниць, з яких задунайським переселенням належало 648,363 голови (594,335 тонкорунної та 54,028 звичайної породи) або понад 39%. У німецьких округах у цей час було зосереджено 244,287 овець або 14,8% від загального поголів'я.

аеродроми та артилерійські позиції на Синайському півострові та в зоні Суецького каналу. Протягом 8-9 жовтня ізраїльські резервні війська контратакували єгипетські, виграючи час для контратаки, однак ці акції ізраїльських бригад не мали успіху. З 8 по 13 жовтня єгипетське командування не приймало рішучих дій: єгипетські війська зупинилися на досягнутих кордонах. Ізраїльські сили на Синайському півострові використали цей час для спорудження захисних ліній, проте вже тоді їм стало зрозуміло, що ця війна іде не за ізраїльським сценарієм, як попередні арабо-ізраїльські війни. Нарешті, 14 жовтня єгипетські війська активізували дії: було розпочато наступ, який з певним успіхом був відкинутий ізраїльтянами. З цього моменту ізраїльське командування почало шукати та атакувати слабкі місця в захисті єгиптян. Єгипетське командування спочатку не звернуло уваги на ці незначні пересування ворога, але це було помилкою, що поступово перевела ініціативу в руки Ізраїлю [17].

У цих умовах, коли ізраїльські війська швидко рухалися у бік Суецького каналу, Єгипет був змушений звернутися до СРСР з проханням про прийняття заходів для припинення вогню. 22 жовтня Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 388 про припинення вогню, відповідно до якої Єгипет одразу припинив воєнні дії. Однак, Ізраїль продовжував просування і тільки нова резолюція № 340 від 25 жовтня, за якою повинні були бути створені спеціальні сили ООН для введення їх між єгипетськими та ізраїльськими військами, примусила Ізраїль припинити вогонь [17].

Війна Судного дня, або Жовтнева війна, мала наступні наслідки:

1. Нарешті вдалося організувати скоординовані дії арабських сил: напад єгиптян в зоні Суецького каналу та сирійців в зоні Голанських висот 6 жовтня 1973 року був одночасним та добре спланованим, так само, як і повітряна атака єгипетських літаків – усе це призвело до того, що на першому етапі ізраїльське керівництво розгубилось, а ізраїльському воєнному командуванню довелося розділяти і так невеликі сили між різними фронтами нападу. Той факт, що ізраїльське командування вирішило почати з відкидання атаки з Голанських висот, дозволив єгиптянам перейти Суецький канал швидше і з меншими втратами, ніж вони очікували. Отже, великим зрушенням цієї війни стало досягнення єдності у діях арабських армій. До того ж, зіграв свою роль ефект неочікуваного нападу: і Ізраїль, і США підозрювали, що атака можлива, але жодна з цих держав не могла повірити, що це відбудеться так швидко, у жовтні 1973 року.

2. Як і планувалося, ефективним виявилось використання ракет класу «земля-повітря» й ізраїльські повітряні сили дійсно зазнали великих втрат внаслідок їх використання єгиптянами: так, тільки протягом перших трьох днів бойових дій Ізраїль втратив більше 50

принаймні на першому етапі кампанії гарантував би нейтралізацію загрозливої переваги ізраїльських повітряних сил.

3. Єгипетське військове керівництво розробило концепцію сумісних скоординованих дій, яка до того моменту не існувала. Незважаючи на кількісну перевагу арабських військ у попередніх війнах, ізраїльське командування могло завжди використовувати як перевагу їх недостатню організованість. На цей раз Єгиптом було розроблено план, за яким дії артилерії, піхоти та бронетанкових сил повинні були бути узгодженими та скоординованими. Згідно з цим планом, з діями лінії фронту повинна була бути узгоджена і операція на Суецькому каналі.

4. Велике значення мала Війна на виснаження, що продовжувалася з 1967 по 1970 роки і полягала у постійних ізраїльсько-єгипетських артилерійських перестрілках через Суецький канал та періодичних нападах єгипетської авіації на ізраїльські війська, розташовані на Синайському півострові. Хоча ця війна не принесла воєнної перемоги Єгипту, вона певною мірою знесилила Ізраїль, тримаючи його в постійному напруженні.

5. Нарешті, на відміну від президента Насера, стосовно громадської думки Анвар Садат обрав тактику дезінформації та хитрощів. Якщо Гамаль Абдель Насер постійно висловлював свої антиізраїльські сентименти та наполягав на війні, то Садат поводився набагато скромніше і не створював враження войовничого лідера, чим вводив в оману не тільки світове спільство, а, перш за все, й Ізраїль. Слід звернути увагу на особливості функціонування військових сил Ізраїлю. Єврейська держава фінансово не здатна постійно утримувати регулярну армію, тому захист країни лежить не плечах резервістів. У той же час, жодна країна у світі не має армії резервістів, здатної так швидко мобілізуватися та вести бойові дії настільки ефективно. Однак, така мобілізація коштує Ізраїлю достатньо дорого і є для країни економічним випробуванням. Навесні 1973 року Ізраїль провів масштабну мобілізацію у зв'язку з пересуванням єгипетських сил на східному березі Суецького каналу, що потребувало надзвичайних витрат. А через те, що Єгипет не проявляв явних намірів напасти на Ізраїль восени 1973 року, ізраїльським командуванням біло прийнято рішення не проводити мобілізації резервістів без явної причини. Єгипет не тільки приховував свої наміри нападу, а й дозволив лондонському виданню «Daily telegraph» опублікувати статтю, в якій підкреслювалося слабе становище єгипетських збройних сил та їх недостатня підготовленість. Отже, тепер ситуація змінилася, і на цей раз Ізраїль недооцінив свого суперника.

Війна почалася 6 жовтня 1973 року у святковий день для євреїв – свято Йом Кіппур (або Судний день) – атакою сирійської армії, а також нападом єгипетських воєнно-повітряних сил на ізраїльські

У 1852 р. кількість овець у регіоні дещо знижується й становить 1,636816 голів. Однак кількість тонкорунних переважає звичайних на 101,450 одиниць (869,133 та 767,683 відносно). З них болгарським колоністам належало 11,3% звичайних та 73,5% тонкорунних овець. Не дивлячись на те, що за шість останніх років питомо вага тонкорунних овець у болгар і гагаузів дещо зменшується, проте вони все ж таки залишаються абсолютними лідерами у вирощуванні зазначених порід в усьому регіоні [5, с. 127].

Вівчарство було зорієнтованим на ринок і мало вовно-м'ясо-молочний характер. Воно сприяло розвитку інших галузей господарства. Так, наприклад, зібране молоко виступало сировинною для виготовлення бринзи. Внаслідок росту попиту на неї в краї поступово починають з'являтися перші сироварні. Продаж продуктів вівчарства здійснювався через Ізмаїльський, Ренійський та Одеський порти, звідки продукція потрапляла на внутрішні російські ринки, а також за кордон, переважно в Туреччину та Австрію.

У Бессарабії починає розвиватися табунно-заводське конярство, яке також отримало торгівельний напрям. Значного розвитку воно здобуло в німецьких поселенців, які, на відміну від інших жителів краю, використовували коней як тяглову силу, а тому ріст їх кількості також диктувався збільшенням ролі землеробства. У 1828 р. у краї функціонувало 70 кінських заводів, з яких 40 знаходилися в Акерманському повіті. Згідно зі статистичним описом Бессарабської області в 1849 р. тут нараховувалося 88,746 коней, з них 41% припадав на колоністські округи (36,756 одиниць). У болгарських поселеннях в цей час нараховувалося 10,203 коней, що складало майже 27,8% від загальної кількості. Виходячи з цього можна припустити, що в німецьких колоніях було зосереджено 26,556 коней або 72,2%. До кінця досліджуваного періоду кількість коней у колоністських поселеннях поступово зростає. Так, у 1856 р. у болгар і гагаузів нараховувалося вже 10,404 коней.

Протягом першої половини XIX ст. зберігається загальна тенденція збільшення поголів'я худоби в краї, зокрема й у колоністських округах. У 1827 р. в Бессарабії нараховувалося 134 тис. одиниць худоби, близько 50% з якої було зосереджено в трьох південних повітах. У 1841 р. у німецьких поселеннях нараховувалося 7,588 коней, 23,868 голів рогатої худоби, овець покращеної породи – 4,372 і звичайної – 38,404. У болгаро-гагаузських селищах – 31,695 коней, 92,683 голів рогатої худоби, простих овець – 89,393 і покращених – 400,324 (це був найвищий показник по усім іноземним колоніям Новоросійського краю, у т. ч. і Бессарабії) [6, с. 126].

У 1849 р. на колоністські округи припадало 41% коней (36,756 одиниць), 21,6% рогатої худоби (123,523 голови), 16,7% простих (120,523 одиниць) і 16,7% тонкорунних овець (120,143 одиниць),

9,5% (13,507) свиней, 87% (13,507) кіз, 19,5% віслюків (234 голови) та 81,8% (812) буйволів. У кінці досліджуваного періоду в регіоні нараховувалося до 2,5 млн. худоби, однак, із відторгненням південної частини Бессарабії до Молдавського князівства, кількість худоби скоротилася на 2 млн. голів. Виходячи з того, що на відторгнутій території знаходилося більше 42 тис. болгар і гагаузів можна припустити, що саме в болгарських округах зосереджувалася більша частина усього поголів'я худоби регіону [7, с. 303].

З 30-х рр. скотарство як провідна галузь сільського господарства втрачає свої позиції, поступаючись землеробству, що мало екстенсивний характер – збільшення обсягу продукції відбувалося за рахунок розширення посівних площ. Велику роль у цьому процесі відіграло збільшення попиту на зерно, як на російському, так і на міжнародному ринках. Особливо після відміни хлібних законів у Англії в 1846 р.

Система обробки ґрунту була недосконалою. Для орання в основному використовували український плуг, який вимагав використання значної тягової сили (6 пар волів). З 40-х рр., у зв'язку зі зменшенням кількості цілинних земель, бессарабське населення починає використовувати більш вдосконалені спеціальні плуги (для обробки садів, виноградників, картоплі тощо). З появою іноземних поселенців у краї український важкий плуг замінюється більш вдосконаленим колоністським, в який, на відмінну від першого, впрягалося лише 2 пари волів. У 40-х рр. шабські колоністи вдосконалили шотландський плуг без передника, який широко використовувався в німецьких округах. Ця модель була розрахована на двокінну упряжку й виділялася глибокою оранкою. Протягом усього досліджуваного періоду відбувається збільшення кількості плугів та борон у болгарських і німецьких поселеннях, що значно полегшило процес обробки землі [8, с. 47–48].

Головними зерновими культурами, що вирощувалися в краї, були пшениця та кукурудза. У 1836 р. у болгарських округах на одну душу населення приходилося близько 0,67 чвертей зерна. У цілому по Бессарабії (без колоній) на 1 людину припадало 0,25 чверті. Таким чином, об'єм посівів зернових у болгарських селах був у 2,7 разів більшим за інших жителів краю.

У 1840 р. у Бессарабській області (виключаючи Ізмаїльське градоначальство, селища державних селян і іноземних колоністів) було посіяно 320,805 чвертей ярової та озимої пшениці. Враховуючи загальну кількість населення виходить, що на 1 особу приходилося приблизно по 0,67 чвертей. У болгарському повеленні цей показник був дещо вищим – 1 чверть хліба на одного мешканця колонії. Можна зробити висновок, що з 1836 – 1840 рр. посівний обсяг зерна в Бессарабії збільшився більше ніж у 8 разів, унаслідок чого збільшився

конференція, що відбулася у вересні 1967 року і затвердила в арабському світі будь-яку заборону на мирні контакти з єврейською державою, на цьому етапі викреслювала для Єгипту варіант мирного врегулювання питання територіальних претензій (це особливо стосувалося втрати Єгиптом Синайського півострова, що було найбільш болючим для єгипетської держави). Саме тому в цій ситуації Садат побачив тільки один вихід – досягнення військової перемоги над Ізраїлем. Тільки таким шляхом можна було примусити Ізраїль повернути Синай та палестинські землі, втрачені у ході кампанії 1967 року, а також відродити арабську гідність та віру арабів у можливість своєї перемоги, що сильно постраждали під тиском сорому та приниження, яких арабські країни зазнали протягом попередніх арабо-ізраїльських війн.

Остаточне рішення про війну було прийняте президентом Садатом та президентом

Асадом 25 лютого 1973 року під час їх зустрічі в Александрії [2, с. 102]. Підготовка Єгипту до війни 1973 року полягала в наступному:

1. Перш за все, Садат розумів ключову, вирішальну роль арабської єдності. Результати Шестиденної війни, в якій союзники з перших пострілів почали діяти відокремлено, такими діями забезпечивши Ізраїль ще одною перевагою, продемонстрували, які руйнівні наслідки може мати відсутність єдності та скоординованості у діях. У результаті, Анвар Садат почав тісно співпрацювати з президентом Сирії Хафезом аль-Асадом з метою розробки двосторонньої операції. Це було важливим кроком, адже таке співробітництво давало можливість більш детально розробити воєнну операцію, враховуючи різні точки зору. Більше того, президент Єгипту сприяв відродженню авторитету короля Йорданії Хусейна, престиж якого в арабському світі сильно постраждав у зв'язку з каральною операцією Йорданії по відношенню до палестинців у вересні 1970 року. Такі дії президента Єгипту сприяли відновленню єдності арабських держав, що займали ключові позиції на Близькому Сході .

2. Другою важливою зміною, значимою у воєнному плані, стала перебудова підходу до повітряної війни. Досвід війни 1967 року показав, що превентивний удар ізраїльських повітряних сил та їх здатність ефективно прикривати наземні війська мали вирішальний вплив на результати бойових дій. Однак, перебіг подій Війни на виснаження став доказом того, що єгипетські повітряні сили не можуть зрівнятися з ізраїльськими у боездатності: Ізраїль продемонстрував, що є хазяїном у повітрі на Близькому Сході. Таким чином, було прийнято рішення не зосереджуватися на змаганні з Ізраїлем у якості та швидкості повітряних сил, а у відповідь на загрозу повітряної атаки з боку Ізраїлю створити щільну мережу ракет класу «земля-повітря», які б як парасолька захистили арабські наземні війська. Такий захист

хідного урегулювання пов'язана з діяльністю президента Анвара Садата. Різка трансформація зовнішньополітичного курсу Єгипта відбулася на політичній арені Близького Сходу.

Арабська Республіка Єгипет відіграла важливу роль у ході всіх арабо-ізраїльських конфліктів другої половини ХХ сторіччя. Можна сказати, що звільнення Палестини шляхом військового протистояння з Ізраїлем було основною метою зовнішньополітичного курсу цієї арабської країни. Ця мета не залежала від форми правління в Єгипті, який брав участь у війнах проти Ізраїлю і в період правління короля Фарука, і в період правління президента Насера, і в період правління президента Садата. Проте, саме під час правління останнього в зовнішньополітичній доктрині Єгипту відбулися серйозні зміни. За невеликий проміжок часу після Жовтневої війни 1973 року президент Садат сів за стіл переговорів з ізраїльським керівництвом і тим самим вийшов із загальноарабської справи звільнення Палестини. Така трансформація зовнішньополітичного курсу була викликана багатьма причинами і серйозно вплинула на хід подальших подій на Близькому Сході. У зв'язку з цим спроба вивчити особливості позиції Єгипту відносно Палестинської проблеми в період 1970-х років є актуальною і заслуговує уваги з боку дослідників.

Ця проблема знайшла висвітлення в роботах російських і європейських дослідників. Тут необхідно виділити роботу відомого радянського дипломата Є. М. Примакова [10]. Окремі аспекти близькосхідного врегулювання і ролі Єгипту в ньому були розглянуті в роботі В. І. Гусарова [3]. Проблема ролі особистості у виборі зовнішньополітичного курсу Єгипту була у сфері уваги дослідників А. А. Агашишева [1] і Т. Н. Шмельової [14]. Серед зарубіжних досліджень особливої уваги заслуговує робота британського історика Дж. Олдріджа [8].

Після нищівної поразки у Шестиденній війні 1967 року Єгипту було необхідно переглянути стратегію ведення війни: країна президента Насера втратила 80% військового потенціалу та була змушена поступитися Ізраїлю контролем над Синайським півостровом та палестинськими територіями. Перед новим президентом Єгипту Анваром Садатом, який прийшов до влади після смерті Насера у 1970 році, постало важке завдання: незважаючи на зруйнованість військових сил та воєнні переваги Ізраїлю, домогтися повернення Єгипту Синайського півострова та контролю над палестинськими територіями.

Отже, результати Червневої війни 1967 року змусили Анвара Садата зробити висновки про необхідність серйозних змін з метою досягнення хоч якогось успіху в арабській справі на Близькому Сході. Для президента Єгипту стало очевидним, що в наступне ізраїльсько-египетське протистояння єгипетські сили повинні вступити більш підготовленими та мати конкретні стратегічні цілі. Хартумська

й показник врожайності ярової та озимої пшениці у співвідношенні на одну людину. У цілому по регіону – на 2,6%, у болгарських поселеннях майже на 1,5%.

У 1844 р. у краї було посіяно вже 350,829 чвертей ярової та озимої пшениці, у тому числі в болгарських округах – 82,776 чвертей (23,5%). У німецьких колоніях – 14,075 чвертей, які в загальній кількості посівів склали 4% [9, с. 112–114].

У 1849 р. в усіх бессарабських повітах було посіяно 129,133 чверті озимої та 253,416 чверті ярової пшениці. Усього 382,549 чвертей. Урожайність складала 1,254696 чвертей (505,299 озимої та 749,397 ярової пшениці). У болгарських поселеннях було посіяно 21,5% від усіх посівів хліба або 80,859 чвертей. Уродило 221,580 чвертей (12,087 озимої та 209,503 ярової пшениці), що склали 17,6% від загальної врожайності. У свою чергу в німецьких колоніях було посіяно 16,287 чвертей пшениці (3,593 озимої та 12,694 ярової) або 4,2% від усіх посівів краю. Уродило – 4,970 чвертей озимого та 38,004 чвертей ярогого хліба, 4% бессарабської врожайності пшениці. У цілому в колоністські округах було зосереджено 21,6% усієї пшениці Бессарабії [10, с. 298].

У перші роки після оселення іноземні колоністи майже не вирощували кукурудзи, однак у подальшому спостерігається збільшення посівних площ під цю культуру. Так, якщо у 1828 р. було посіяно 286 чвертей, то в 1833 р. її висіяли 1,027 чвертей, а в 1852 р. – вже 1,974 чверті. Таким чином виходить, що з 30-х рр. питома вага посівних площ під кукурудзу зросла майже удвічі, а в порівнянні з 1828 р. – більше ніж у 7 разів. Зростання інтересу до вирощування кукурудзи легко пояснюється високою врожайністю цієї культури та стійкістю до посух. Крім того її стебла використовувалися як корм для худоби та паливо [11, с. 99–100].

У 40-х рр. кукурудза стає одним з основних предметів експорту на зовнішній ринок. У 1844 р. через Ізмаїльський та Ренійський порти було відправлено 37,988 чвертей кукурудзи, в 1852 р. цей показник збільшився майже в 3 рази і складав 110,684 чверті. Основними постачальниками злакових культур на півдні Бессарабії були державні селяни та колоністи [12, с. 24–26].

Відносно швидкого росту з 20-х рр. у Бессарабії набирає виноградарство. Цей процес був обумовлений рядом причин: сприятливими природно-кліматичними умовами, збільшенням податку на ввезення іноземного вина в регіон, спрощенням податків місцевим жителям на виноградні сади та виноторгівлю, безкоштовним виділенням землі під виноградні плантації тощо. Внаслідок чого в кінці досліджуваного періоду площа виноградників складає понад 25 тис. дес., а виробництво вина збільшується до 3,5 млн. відер. У регіоні формується порайонна спеціалізація цієї галузі господарства. Більшість плантацій була роз-

повсюджена в центральній частині (Кодри) та на півдні області (Акерманський та Бендерський повіти). Лише незначна частина винограду використовувалася в свіжою вигляді, основна ж маса йшла на виготовлення вина. За площею насаджень та об'єму отриманого вина в першій половині XIX ст. край вийшов на перше місце серед усіх виноробних районів Російській імперії [13, с. 115–117].

Виноградарство виступає одним із видів прибутку не тільки іноземних колоністів, а й усього бессарабського населення. Наприклад, у 1821 – 1823 рр., коли посуха та напад саранчі знищили не тільки хлібні посіви, а й навіть траву, що призвело до вимирання худоби, виноградники, які підтримувалися поливкою, дали мешканцям регіону певні кошти для існування. Розвиток цієї галузі господарства також пояснюється розширенням комерційних зв'язків. Вино мало тривалий строк збереження, на відміну від фруктів та овочів. Тому займатися виноробством було справою менш ризикованою та більш прибутковою. Але були й фактори, що стримували розвиток цієї галузі. Так, на півдні регіону значна кількість задунайських переселенців майже не саджала виноградників на землях поміщиків, на яких вони проживали, а, переселяючись на казенні ділянки, часто їх знищувала. Також переселенці скаржилися на високі побори з виноградних плантацій в розмірі десятої частини з вражаю. Тому й не випадково, що кількість виноградників у перші роки в переселенців була незначною. Однак у подальшому ситуація змінюється.

У 1849 р. у німецьких округах росло 2,546 виноградників, які давали 51,669 відер вина. У цей час в болгарських округах нараховувалося біля 4,651634 виноградних кущів, з яких отримували понад 100 тис. відер вина. З 1819 р. до 1851 р. об'єм виготовленого вина тут збільшився на 33,8% (з 9,447 до 319,870 відер). У цілому в болгарському оселенні під виноградники відводилося 32,7% від загальних виноградних плантацій Бессарабії [14, с. 120].

У 1851 р. в Ізмаїльському окрузі займалися розведенням виноградників 45% усіх господарств, у Верхньо-Буджацькому близько 48%, у Кагульсько-Прутському – 92%. Значного поширення виноградарство набуло й у німецьких поселеннях, особливо в колонії Шабо, яка в 1823 р. була заснована швейцарськими переселенцями. У 1841 р. тут нараховувалося 200 тис. кущів винограду. У середині XIX ст. у Бессарабії нараховувалося вже 35 млн. виноградних кущів – 10,300000 з яких належали колоністам.

Разом з виноградарством розвивається й садівництво. У 20-х рр. у регіоні нараховувалося всього близько 1,5 тис. фруктових дерев. У кінці досліджуваного періоду цей показник збільшився до 2,5 млн., а кількість фруктових садів зросла з 13 тис. до 25 тис. (8 із яких були у колоністських округах). Інтенсивно засаджується деревами південна частина краю, яка в перші роки після приєднання до Росії являла

4. Wyniki wyborów do Parlamentu Europejskiego 2009. – Electronic Resource: [Cited. 2011, January 10]. – Available from: http://www.europarl.europa.eu/parliament/archive/elections2009/pl/poland_pl.html.
5. Sołtyk R. Dyrektywa patentowa trafiła do kosza / Robert Sołtyk. – Electronic Resource: [Cited. 2011, May 30]. – Available from: <http://gospodarka.gazeta.pl/gospodarka/1,34912,2806614.html>.
6. Головою Європарламенту обрали колишнього польського прем'єра. – Ел. ресурс: [Цит. 2010, 18 грудня]. – Доступний з: <http://tsn.ua/svit/golovoyu-yevroparlamentu-obrali-kolishnogo-polskogo-prem-yera.html>.
7. Sześć lat w Unii. Co zyskaliśmy, co straciliśmy? – Electronic Resource: [Cited. 2011, February 6]. – Available from: <http://www.polskieradio.pl/wiadomosci/swiat/artykul158954.html>.
8. Mieńkowska R. Przygotowanie polskiej administracji do współpracy z Komisją Europejską / Renata Mieńkowska // Polska w systemie instytucjonalnym UE – zagadnienia legitymizacyjne / red. Konstanty Adam Wojtaszczyk. – Warszawa, 2010.
9. Смик К. Політичні аспекти членства Польщі в ЄС / Катажина Смик // Україна на шляху до Європейського Союзу / Ред. Ян Хофмолк, Катажина Смик, Агнешка Амброзьяк, Олександр Марковіч. – Варшава, 2006.
10. Tomaszewski K. Polski regiony w systemie instytucjonalnym UE / Krzysztof Tomaszewski / Polska w systemie instytucjonalnym UE – zagadnienia legitymizacyjne / red. Konstanty Adam Wojtaszczyk. – Warszawa, 2010.
11. Rola biura regionalnego województwa Pomorskiego w Brukseli. – Electronic Resource: [Cited. 2011, May 30]. – Available from: www.wrotapomorza.pl/res/wizytowka/wspolpraca.../rola_biura.doc.
12. Doliwa-Klepacka A. Członkostwo Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem Polski / A. Doliwa-Klepacka, Z. M. Doliwa-Klepacki. – Białystok, 2008.

ББК 63.3(06)

Разумний В. В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ АРАБСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЄГИПЕТ ЩОДО ВИРІШЕННЯ ПАЛЕСТИНСЬКОГО ПИТАННЯ В 1970-Х РОКАХ

У статті досліджується проблема трансформації зовнішньополітичного курсу Арабської Республіки Єгипет відносно рішення палестинської проблеми у 1970-х рр. Автор вважає, що основна причина кардинальної зміни позиції Єгипта з питання ближньос-

цій ЄС та перетворитися на помітного гравця в процесі прийняття рішень органами влади Європейської Унії. Польська держава доволі ефективно захищала власні інтереси у Європейському Союзі та зуміла отримати суттєві зовнішньополітичні дивіденди від членства у ЄС. У той же час проблема поглиблення інтеграції з Європейським Союзом залишалася злободенною для Польської Республіки і після вступу країни до ЄС.

РЕЗЮМЕ

Показана политическая позиция Польского государства в институционально-правовой сфере ЕС в период членства страны в Европейском Союзе (2004-2010 гг.). Анализируются факторы, которые снижали эффективность сотрудничества официальной Варшавой с органами власти Европейского Союза. Акцентируется внимание на проблемных вопросах европейской политики Польши с точки зрения выяснения потенциальных трудностей для реализации евроинтеграционного потенциала Украинского государства.

Ключевые слова: европейская интеграция, Европейский Союз, органы власти, регионы, европейская политика, международное сотрудничество.

SUMMARY

The political position of the Polish state is showed in the institutional-legal sphere of EU in the period of the country's membership in the European Union (2004-2010). The factors which reduced efficiency of cooperation between official Warsaw and the authorities the European Union are analyzed. Attention is paid to Polish questions of the European policy in terms of finding out potential difficulties for realization of the Ukrainian state's eurointegration potential.

Key words: European integration, European Union, authorities, regions, European policy, international cooperation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Miecznikowska J. *Udział przedstawicieli polskiej administracji w pracach instytucji Unii Europejskiej jako jeden z aspektów koordynacji* / Justyna Miecznikowska // *Koordinacja polityk unijnych w Polsce* / red. Renata Mieñkowska-Norkiene. – Warszawa, 2009.
2. *Cztery lata członkostwa Polski w Unii Europejskiej: Bilans kosztów społeczno-gospodarczych związanych z członkostwem w Unii Europejskiej* / red. Jakub Wiñniewski, Rafał Hykawy, Marcin Jatczak. – Warszawa, 2008.
3. *5 lat Polski w Unii Europejskiej* / [Zespół redakcyjny: Małgorzata Kałużyńska, Katarzyna Smyk, Jakub Wiñniewski]. – Warszawa, 2009.

собою майже пустинний степ. Багато дерев вирощували в колоніях іноземних поселенців. Майже кожне господарство мало свої сади, особливо фруктові.

У 1824 р. у німецьких округах нараховувалося 21,4 тис. плодкових дерев. У 1841 р. цей показник збільшився в 6,7 разів (145,221 дерево). Найбільше дерев росло в Молоярославецькому окрузі – 90,008, з яких 79,229 – фруктові. У 1847 р. в німецьких округах зосереджувалося вже 500 тис. фруктових дерев [15, с. 247].

Ряд фактів дозволяє стверджувати, що в болгарських колоніях садівництво процвітало. Так, у 1828 р. більше 94% родин задунайських переселенців мали фруктові дерева. Перше місце за кількістю насаджень займав Прутський округ – 21,122 дерева, за ним йшов Ізмаїльський – 14,259 дерев. У кінці досліджуваного періоду найбільшого розвитку садівництво здобуло у Верхньо-Буджацькому окрузі. У болгарських округах, у порівнянні з іншими іноземними колоніями Новоросійського краю, зосереджувалося найбільша кількість дерев – 43,1% від загальних насаджень. Найбільшу кількість складали фруктові дерева (797,646) та лісні (355,265), тувові – 176,651. Усього 1,329562 одиниці. Слід зазначити, що садівництво в колоніях іноземних поселенців не носило ринковий характер. В основному фрукти продавали в самих поселеннях. Вирощували переважно яблука, груші, сливи, вишні, абрикос, горіхи, персики, черешню, айву, горобину, кизил тощо [16, с. 116–117].

Поява суспільних плантацій сприяла розповсюдженню шовківництва, однак у перші десятиліття XIX ст. воно не отримало в краї достатнього розвитку. Перша плантація була заснована в Болграді в 1821 р. Пізніше вони з'являються в колоніях Комрат та Іванівка. Однак виготовленого шовку вистачало лише для задоволення власних потреб. Це можна пояснити недостатньою кількістю тувових дерев, а також відсутністю фахівців у цій галузі господарства.

Лише в 40-х рр. спостерігається його незначний підйом, зокрема й у колоніях іноземних поселенців, у межах яких у 1846 р. нараховувалося 216,400 тувових дерев. У болгарських поселеннях їх розведенням займалося близько 10% усіх мешканців. У 1849 р. тут нараховувалося 220,640 тувових дерев, з яких отримували 12 пудів шовку або 192 кг. За даними молдавського дослідника І. А. Анцупова в 1846 р. шовківництвом займалося тільки 447 болгарських сімей. В Ізмаїльському окрузі – 175, у Верхньо-Буджацькому – 223, у Нижньо-Буджацькому – 25 й у Кагуло-Прутському – 24 родини [17, с. 84].

Що стосується огородинства, то воно відіграло другорядну роль у сільському господарстві. Найбільше розвивалося в південних районах, особливо в болгарських колоністів та навколо міст Кишинєва, Бендер, Акерману та ін. Вчений А. О. Скальковський відмічав, що саме болгари, прийшовши на південні землі Росії, першими об-

завелися машинами для поливу та вказали на засоби та місця для об'явлення городями. З оселенням іноземних колоністів пов'язують появу в Бессарабії капусти, квасолі, баклажанів та інших овочів, у тому числі й картоплі, яка набула особливого поширення у німців.

Майже в кожному колоністському господарстві були городи, на яких вирощували капусту, огірки, столовий буряк, помідори, моркву тощо. Промислового характеру огородництво набуває лише у 40–50-х рр. До цього моменту воно було орієнтоване на задоволення власних потреб. Іноді здійснювався продаж між самими мешканцями округів. Відомо також, що жителі Комрату, Бограду та Бабеля продавали овочі в Кілії, Ізмаїлі, Кагулі та частково в Одесі [18, с. 200].

Значна частина виготовленої іноземними колоністами сільськогосподарської продукції потрапляла як на внутрішній, так і на зовнішній ринки. У деяких болгарських колоніях функціонували щотижневі ярмарки. В основному там продавали хліб, вино, худобу та продукти тваринництва (шкури, масло, сало тощо). Слід відзначити, що акерманські вина були відомі й поза межами Бессарабії. Значними партіями вони поступали в Одесу й були прирівняні за якістю до французьких. У південній частині краю базарна та прилавкова торгівля були найбільш розвинені в Ізмаїлі, Болграді, Комраті, Арцизі, Тарутино тощо. Тут переважно реалізовували сільськогосподарські продукти та промислові вироби [19, с. 17].

У перші три десятиліття XIX ст. основну частину експорту складала худоба, яка мала великий попит в Молдавському князівстві та Австрії. Цей вид торгівлі давав немалий прибуток. Відомо, що у 20-х р. в Бессарабії за пару волів платили 50–75 руб., тоді як у австрійських володіннях ціни зростали вдвічі, а іноді становили 150 руб. Вивозилося також багато вовни. Так, з 1821–1827 рр. з регіону було вивезено її на 705,8 тис. руб., а у 1828 р. цей показник збільшується до 203,051 руб. Експортувалася також значна кількість шкур та сала. Відомо, що у 1828 р. в австрійські володіння поступило шкур загальною вартістю у 33,662 руб., а сала – на 150,798 руб., в Туреччину продано шкури на 30,764 й сала на 82 руб. Лише з Ізмаїла у 1845 р. сала було вивезено на суму 24,557 руб. У подальшому головним предметом експорту стає пшениця, переважну більшість якої на міжнародний ринок постачали іноземні колоністи. Така тенденція зберігається до кінця всього досліджуваного періоду [20, с. 22].

Отже, сільське господарство в колоністських округах було на найвищому рівні розвитку в порівнянні з іншим землеробським населенням краю. Найбільше уваги в них приділялося посіву пшениці, переважно ярової, а також розведенню рогатої худоби та овець. Значного розповсюдження набуло виноградарство та садівництво. Після оселення в Бессарабії болгарського та німецького населення тут починає розвиватися огородництво, яке до кінця досліджуваного пері-

Малопольського воєводства діяло при Тосканському регіональному відділі, Поморське – при Шотландському [10, с. 191–192]. За рахунок такої кооперації польські регіони економили бюджетні гроші.

Досвід функціонування польських регіональних відділів, на нашу думку, є надзвичайно цікавим для України у контексті співпраці між нашою країною та Європейським Союзом на регіональному рівні. До того ж, враховуючи польський досвід, українські регіони можуть відкривати подібні представництва з користю для себе ще задовго до вступу України у ЄС.

Фактором, який суттєво знижував ефективність співпраці між офіційною Варшавою та органами влади Європейської Унії, була відсутність достатньої кількості висококваліфікованих польських спеціалістів, здатних працювати в управлінських структурах Унії. Так, за підсумками I кварталу 2007 року, представники Польщі займали таку кількість посад в адміністрації ЄС, яка дорівнювала приблизно 30% квоти, наданої Речі Посполитій за результатами акцесійних переговорів; до того ж майже половина громадян Польщі, з тих, що працювали в органах Європейської Унії у 2006 році, займали адміністративно-технічні посади і не мали статусу міжнародних посадовців [12, с. 188–189]. Хоча кількість громадян Речі Посполитої, працюючих в органах влади й агентствах ЄС, зростає відповідно на 218% та 438% з 2004 до 2009 року, за їх загальною кількістю (майже 2200 осіб) Польща суттєво поступалася Іспанії – країні, яка мала подібну за розміром кадрову квоту в інституціях ЄС [1, с. 223–224]. Очевидно, що польська влада мала потурбуватися про підготовку відповідних фахівців ще напередодні вступу країни до ЄС, але не зробила цього. Керівництво країни не врахувало того, що підготовка фахівців-управлінців, які здатні працювати в інституціях ЄС, – процес довготривалий, і розпочинати його необхідно ще задовго до вступу країни у Європейський Союз. Ця проблема, на нашу думку, заслуговує на увагу з боку українського керівництва, яке має зробити серйозні кроки задля підготовки спеціалістів, здатних працювати у керівних інститутах Європейської Унії, ще до приєднання України до Євросоюзу.

Таким чином, після вступу до Європейського Союзу Польщі вдалося посісти помітне місце в її інституціонально-правовій системі та активно використовувати отримані інструменти управління Співтовариством. Однак Варшаві не вдалося повністю уникнути помилок у процесі розбудови стосунків з офіційним Брюсселем, що було обумовлено, передусім, браком відповідного досвіду з боку польської влади. Польща увійшла до Європейського Союзу, маючи дієву систему формування і координації європейської політики, що допомогло їй ефективно реалізовувати цю політику на практиці. Це також дозволило країні оперативніше включитися в роботу основних інститу-

посередній участі центральних органів влади у Варшаві та Брюсселі. Кандидати, а також їх заступники, висувалися списком, який складав Міністр внутрішніх справ; до списку потрапляли представники від кожного воєводства країни, запропоновані воєводськими сеймиками та провідними регіональними об'єднаннями (Союз польських міст, Союз повітів тощо). Остаточні кандидатури затверджував Голова Ради Міністрів ЄС [10, с. 183–186]. Крім того в апараті Комітету Регіонів станом на жовтень 2009 році працювало 34 громадяни Речі Посполитої [1, с. 222].

Комітет Регіонів традиційно виконував у системі влади Унії роль захисника інтересів регіонів ЄС та був своєрідним ланцюжком, який поєднував центральні інституції Євросоюзу та регіональні і місцеві органи влади країн-членів ЄС. Слабким місцем Комітету було те, що він був лише консультативним органом Європейського Союзу, хоча в процесі ухвалення рішень з питань, що зачіпали місцеві і регіональні інтереси, як-то освіта, справи молоді, культури, охорони здоров'я, соціального й економічного гуртування, центральних органів влади ЄС були зобов'язані проводити консультації з Комітетом Регіонів. Отже, польські регіони впливали на формування європейської політики у цих сферах опосередковано – через своїх представників у Комітеті Регіонів, які у процесі консультацій висловлювали їх думку з певних питань регіональної політики [1, с. 189].

Суттєву допомогу місцевим та регіональним органам влади Речі Посполитої при лобюванні їх інтересів в керівних інституціях ЄС здійснювали представництва цих органів у Брюсселі. Перше подібне польське представництво було відкрите в столиці ЄС у 1999 році. Згодом регіональні бюро у Брюсселі відкрили всі воєводства та чимало гмін Речі Посполитої. Здебільшого ці представництва лобювали інтереси польських регіонів у сфері фінансових взаємин з інституціями Європейського Союзу. Незважаючи на те, що діяльність регіональних представництв за кордоном у Євросоюзі не трактувалася як офіційна закордонна політика певної держави, польська центральна влада намагалася координувати діяльність цих представництв та використовувати їх як важіль впливу на політику Європейської Унії. З цією метою Постійне представництво Речі Посполитої при ЄС як мінімум раз на місяць організовувало зустрічі з представниками регіональних бюро у Брюсселі за певними напрямками європейського права. За допомогою таких зустрічей Постійне представництво намагалася скерувати роботу закордонних представництв у певне русло, з іншого боку воно допомагало регіональним бюро розширювати співпрацю з європейськими інституціями [11].

Варто відзначити ще одну цікаву особливість в організації роботи представництв польських регіонів – вони, зазвичай, відкривалися на базі партнерських регіональних відділів; наприклад, регіональне бюро

оду мало споживчий характер. Набуває поширення вівчарство, вводяться більш раціональні методи обробки землі, вдосконалюється робочий інвентар. З-поміж усіх бессарабських жителів саме іноземні поселенці були основними постачальниками сільськогосподарської продукції як на загальноросійський, так і на міжнародний ринки.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные направления развития сельского хозяйства в колониальных округах Бессарабии в первой половине XIX века.

Ключевые слова: сельское хозяйство, продукция, колонисты, Бессарабия, округ.

SUMMARY

The article discusses the main directions of agriculture development in Bessarabian foreign colonies in the early XIX century.

Key words: agriculture, production, colonists, Bessarabia, district.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. / В. С. Зеленчук. – Кишинев : Штиинца, 1979. – 287 с.
2. Защук А. Этнография и статистика Бессарабской области / А. И. Защук // Записки одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 491–594.
3. Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел Южной Бессарабии (1808 – 1856) / И. И. Мещерюк. – Кишинев : Катра молдавенескэ, 1970. – 301 с.
4. Ярмоленко М. І. Розселення та облаштування гагаузів у Бессарабії (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / М. І. Ярмоленко. – Львів, 2001. – 25 с.
5. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк / Аппалон Александрович Скальковский. – Одесса : типография Т. Неймана и Ко., 1848. – 156 с.
6. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии за истекшее двадцатилетие, т.е. с 1820 – 1846 гг. / Н. Мурзакевич. – Одесса : Типография лицейного совета, 1846. – 92 с.
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи (далі ВСОР) – Т. XI. – Бессарабская область. – Санкт-Петербург : типография Департамента Генерального Штаба, 1849. – 339 с.
8. Анцупов И. А. Исторический акт присоединения Бессарабии к России / И. А. Анцупов. – Кишинев : Карта молдавенескэ, 1980. – 289 с.

9. Мешерюк І. І. Зазначена праця. – С. 112–114.
10. Велицин А. А. Немцы в России (очерки истории развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. А. Велицин. – Санкт-Петербург : Общественная польза, 1893. – 281 с.
11. Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII – 1917 р.) / І. М. Кулінич // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 97–115.
12. Ярмоленко М. І. До питання соціально-економічного розвитку гагаузьких поселень у Бессарабії у XIX ст. / М. І. Ярмоленко // Наукові записки. – № 29. – 2006. – С. 17–30.
13. Лебеденко О. М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. М. Лебеденко, А. К. Тичина. – Одеса : Астропринт, 2002. – 205 с.
14. ВСОР. – С. 120.
15. Будак І. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861) / И. Г. Будак, Я. С. Гросул. – Кишинев : Карта молдавенескэ, 1967. – 399 с.
16. Ярмоленко М. И. Расселение и обустройство гагаузов Бессарабии (XIX – нач. XX ст.): дис. кандидата ист. наук: 07.00.05 / Мария Ивановна Ярмоленко. – К., 2001. – 227 с.
17. Анцупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812 – 1870 гг.) / И. А. Анцупов. – Кишинев : Штиица, 1978. – 305 с.
18. Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. / И. А. Анцупов. – Кишинев : Карта молдавенескэ, 1966. – 200 с.
19. Лебеденко О. М., Тичина А. К. Вказ. враща. – С. 17.
20. Анцупов И. А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. / И. А. Анцупов. – Кишинев : Штиица, 1981. – 251 с.

ББК ТЗ(4 РОС) 414,01

Курзенкова А. О.

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ДО ВИВЧЕННЯ СКАНДИНАВСЬКИХ РУН ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДАВНЬОЇ РУСІ X – XI СТ.

Досліджуються етапи контент-аналізу скандинавських рунічних надписів, які виступають цінним історичним джерелом з історії Давньої Русі X – XI ст. Застосування кліометричних методів дозволяє дослідити руни на якісно новому рівні: графічно зображено адаптацію рунічних свідчень до політико-адміністративної території Давньої Русі X – XI ст., виявлено логічні категорії та смислові маркери, які засвідчують ступінь репрезентативності джерела.

З перших років перебування в ЄС Польща розпочала активно використовувати такі інституції, як Європейський Суд Справедливості та Європейський Суд Першої Інстанції з метою захисту власних інтересів. До речі в кожній із цих установ засади один представник Речі Посполитої. За перші чотири роки членства в Унії Польща спрямувала до цих органів 10 позовів (2 – до Європейського Суду Справедливості, 8 – до Європейського Суду Першої Інстанції), крім того Польська Республіка долучилася ще до 18 позовів, скерованих до цих інституцій іншими країнами Європейського Союзу [2, с. 136-138]. За кількістю позовів Польща випередила усіх нових членів ЄС. За їх допомогою Польська держава намагалася не лише захистити власні інтереси, а й переглянути результати акцесійних переговорів з ЄС. Саме цим можна пояснити позови, спрямовані до Європейського Суду Справедливості стосовно професійної кваліфікації медичних сестер та відповідності положень Акцесійного договору реформам Спільної сільськогосподарської політики.

Співпрацю офіційної Варшави з судовими інституціями ЄС полегшував факт поступового збільшення представників Польщі, які працювали в цих установах. Загальна кількість громадян Речі Посполитої, які працювали в Європейському Суді Справедливості та Європейському Суді Першої Інстанції досягла у 2009 році кількості 66 осіб, причому 45 з них займали різноманітні службові посади на постійній основі [1, с. 222].

Досвід перших років членства Польщі в ЄС показав, яку важливу роль у Європейському Союзі відіграє вміння лобювати власні інтереси задля забезпечення високої ефективності державної політики. Польща лише почала опановувати науку лобювання, однак певних успіхів тут уже досягла. Позиція офіційної Варшави вплинула на зміст низки вкрай важливих для ЄС документів, таких як Лісабонська Стратегія, Нова фінансова перспектива на 2007-2014 рік, Сервісна директива та ін. Однак ще більш яскравим прикладом у цій сфері було рішення, прийняте Радою ЄС з питань внутрішніх справ та правосуддя у квітні 2005 року, про розміщення у Польщі Європейського Агентства управління операційною співпрацею на зовнішніх кордонах. Це Агентство стало першою установою Європейської Унії, відкритою в країні, яка приєдналася до ЄС у XXI столітті [9, с. 94–95].

У формуванні політики Європейської Унії активну участь брали не лише центральні, а й регіональні органи влади Речі Посполитої. Провідним інструментом репрезентації інтересів місцевих органів влади на найвищому рівні в Європейському Союзі був Комітет Регіонів ЄС. Польща мала право на 21 місце у Комітеті Регіонів ЄС при загальній кількості місць – 344 (до 2007 року – 317 місць). Щоправда висування польських представників на ці місця відбувалося при без-

Республіки в структурних підрозділах цієї інституції. Так, у 2009 році серед генеральних директорів департаментів Європейської Комісії та їх заступників лише два були громадянами Речі Посполитої, у той час як, наприклад, громадяни Іспанії займали 32 подібні посади [8, с. 104.]. З огляду на згаданий стан речей, Польща застосовувала тактику, згідно з якою, більшою мірою намагалася впливати на зміст законопроектів у процесі їх розгляду Радою ЄС, ніж в ході їх безпосереднього розгляду та затвердження Європейською Комісією [2, с. 136– 138].

Тим не менш, поступово стосунки між Єврокомісією та керівними органами Речі Посполитої набували конструктивізму та динамічного розвитку. Можна відзначити кілька провідних напрямків співпраці між польською державною адміністрацією та Єврокомісією:

- стратегічне планування з метою результативного вирішення проблем, пов'язаних з реалізацією європейської політики. На практиці це призвело до прийняття керівними органами Речі Посполитої при погодженні з Єврокомісією низки планів та програм розвитку країни (Національний план розвитку, Національні стратегічні рамки відповідності тощо);

- співробітництво при розробці законодавчих актів ЄС;
- участь Польщі у комітологічній процедурі, що на практиці зводилося до участі польських представників у комітологічних комітетах (консультативних, адміністративних та регулятивних);
- імплементація європейського законодавства у правове поле Речі Посполитої; Європейська Комісія контролювала процес транспозиції *acquis communautaire* у польське правове поле та неодноразово вимагала від Польщі пояснень з приводу затримок у цьому процесі [1, с. 222].

Позиції Речі Посполитої в Комісії ЄС у 2004-2009 роках дещо послаблював той факт, що Польща жодного разу в ній не головувала (це сталося лише у другій половині 2011 року). Однак готуватися до головування керівництво Польської Республіки почало заздалегідь; у листопаді 2008 року уряд Польщі затвердив план підготовки держави до головування в ЄС. Іншим фактором, який послаблював вплив Варшави на діяльність Єврокомісії, була нездатність Польської держави забезпечити у достатній кількості своє представництво у цьому органі кваліфікованими кадрами. Навіть станом на жовтень 2009 року Польща використала квоту працівників, передбачену для неї Європейською Комісією (1341 особа), лише на 88%, причому рівень використання квоти на керівні посади становив лише 69% [8, с. 104.]. Це свідчило про недостатню увагу Польської держави до кадрового питання у контексті підготовки до співпраці з Єврокомісією, як до, так і після вступу Польщі до ЄС.

Одним із найважливіших напрямів Європейської інтеграції є міжнародна співпраця в галузі культури. Це партнерство охоплює весь історично помітний період Європейських кроскультурних зв'язків, у тому числі й скандинавські руни. Вони стали одним з основних духовних витоків не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, справили величезний вплив на культуру германців у цілому, а також відбилися в суміжній слов'янській культурі. Зокрема, успіхи кліометрії останніх двох десятиліть, особливо в площині дослідження нарративних джерел, дали право вивести рівень рунологічного дослідження на новий достовірно історичний рівень. Це дозволило точніше і конкретніше визначити сферу невивчених, маловивчених, а також тих, що піддалися різного роду фальсифікаціям, питань рунології. Вивчення скандинавських рун як історичного джерела з історії Давньої Русі в X – XI ст. має принципове значення при дослідженні етногенезу поліетнічної України, Скандинавії й Європи в цілому. При цьому вони актуальні як в плані ретроспективного, так і в перспективному, оскільки скандинавський чинник відіграв важливу роль у формуванні етнічної ідентичності і продовжує залишатися важливою складовою частиною цього процесу.

Ця проблема має свою історію вивчення. Дослідження окремих її аспектів здійснювалося як у зарубіжному, так і у вітчизняному науковому просторі.

З-поміж українських авторів слід відзначити працю видатного історика-сходознавця, професора Гарвардського університету, закордонного члена НАН України О. Й. Прицака «Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела» [1], в якій подається короткий, але вагомий для вивчення проблеми звід відомостей рун Молодшого Футарка щодо топонімічної складової Русі та військового походу, організованого Інгаром в контексті висвітлення історії Давньої Русі.

Серед наукових розробок можна виділити праці російських дослідників: доктора історичних наук О. О. Мельник [2] та філолога-германіста Т. М. Джаксон [3], присвячених розгляду військової, торговельної, топонімічної лексики рунічних надписів, виявленої шляхом застосування лінгвістичного аналізу до розкриття смислового навантаження рун. Також незамінною для відновлення історичного фону, на тлі якого відбувався генезис рун як історичного джерела з історії Давньої Русі, є видана багатотомна «Древняя Русь в свете зарубежных источников» під редакцією О. О. Мельник [4].

Проблема інтерпретації шведського рунічного надпису з острову Березань (Україна) викликала значне зацікавлення переважно з боку російських дослідників: Ф. А. Брауна [5], **Н. В. Енговатова** [6]. Зрозуміло, провідним питанням у контексті дослідження цієї проблеми залишається пошук методологічного інструментарію з метою розширити обрій, арсенал та джерельну базу опрацювання наратив-

них джерел, зокрема, скандинавських рун, підгрунтя вивчення якого було закладено, в основному, російськими фахівцями: І. Ковальченко [7], Б. М. Миронов [8], І. С. Пасхавер [9].

Водночас слід констатувати відсутність ґрунтовних досліджень з теми і наявність недостатньо широкого кола наукових робіт, присвячених окремим аспектам проблеми. Поза увагою дослідників залишається специфіка скандинавських рун як історичного джерела з історії Давньої Русі в цілому, передусім історії України. Також на зріла необхідність у координації дій і виробленні єдиної концепції вивчення рунічних надписів між національними історіографічними школами.

Мета нашої розвідки полягає у застосуванні методу контент-аналізу до вивчення скандинавських рунічних надписів як історичного джерела з історії Давньої Русі.

Базовими джерелами, покладеними в основу статті, виступають епіграфічні: руни Молодшого Футарка та рунічні надписи [10], які в ході дослідження виправдали себе як унікальні за своєю цінністю, автентичні джерела значного масиву даних з історії Давньої Русі. Але незважаючи на оригінальність рунічних надписів, залучений комплекс інших джерел, а саме: епічні [11] та історичні твори [12], що дозволили максимально об'єктивно підійти до розгляду проблеми, забезпечивши доволі високий рівень інтерпретації виявлених смислових маркерів.

Варто зазначити, що рунічні надписи сучасні подіям, які в них згадуються, що є надзвичайною рідкістю для середньовіччя взагалі, а для скандинавської та східноєвропейської історії особливо: крім епіграфічних, найдавніші писемні пам'ятки як у Скандинавії, так і в Давній Русі з'являються лише до кінця XII і в середині XI ст. відповідно, але в обох регіонах вони збереглися у значно пізніших рукописах. Матеріал, який можуть запропонувати рунічні надписи історикові, щодо історії Давньої Русі, здебільшого полягає в лексиці, що використовувалася авторами текстів, і в згаданих у пам'ятниках топонімах. Тому, досліджуючи тексти рунічних надписів, слід здійснити поетапну реалізацію найбільш дієвої технології дослідження рун з метою визначити певну специфіку в наборі лексичних елементів і структурі текстів, правильно інтерпретувати смислове навантаження термінологічних складових у змісті середньовічних надписів.

З метою вивести рівень рунологічного дослідження на достовірно новий історичний щабель у статті демонструється застосування елементів кліометричного дослідження до джерелознавчого аналізу рун, зокрема контент-аналізу, який означив прагнення дати більш широке та неупереджене трактування отриманим даним, що містяться в скандинавських надписах, провести аналіз джерела на більш високому дослідницькому рівні, точніше охарактеризувати тенден-

В Європейському парламенті доволі сильну позицію посідала так звана «польська група». Щоправда треба визнати доволі умовний характер існування цієї групи. Це було пов'язано з доволі великою розпорошеністю польських політичних сил, представлених у парламенті. 54 місця у Європарламенті, які отримала Польща згідно з Ніщцьким договором, за результатами виборів 2003 року між собою поділили 8 політичних партій та блоків, на виборах 2009 року – 10. Однак, більшість депутатів від Речі Посполитої входили до складу найбільших фракцій Парламенту ЄС. Так, після виборів 2003 року 19 польських депутатів увійшли до фракції Європейської народної партії і Європейських демократів та 10 – до фракції Незалежність / Демократія; у 2009 році переважна більшість польських парламентарів увійшла до фракцій Європейської народної партії (28) та Європейських консерваторів і реформаторів (15) [4]. Саме ці фракції на практиці перетворилися у головних лобістів польських інтересів у Європарламенті та блокували, у разі потреби, невідгідні для Польської держави рішення ЄС. Тут можна згадати, наприклад, відхилену Європейським Парламентом у 2005 році, за активної участі польських депутатів, так звану патентну директиву, прийняття якої могло призвести до фінансових втрат серед малих та середніх підприємств Польщі [5].

Безумовно великим успіхом Польщі можна вважати обрання у 2009 році спікером Європарламенту відомого польського політика Єжи Бузека. Його кандидатуру висунула Європейська народна партія, всього ж за колишнього польського прем'єра віддали голоси 555, або понад 2/3 депутатів парламенту [6]. Привертає до себе увагу той факт, що вперше головою Парламенту ЄС став представник однієї з країн колишнього соціалістичного табору. Обрання Є. Бузека на цю посаду засвідчило про зростання авторитету Польщі у Європейському Союзі.

Польське представництво у Європейському парламенті складалося не лише з депутатів, а й з громадян Речі Посполитої, які працювали в його апараті. Починаючи з 2004 року кількість таких громадян поступово зростала, і наприкінці 2009 року сягнула 278 чоловік, з яких 147 були посадовцями [1, с. 222]. Подібна динаміка була свідченням того, що Європарламент з кожним роком ставав усе більш «польським» органом влади.

В Європейській Комісії Польща, як і інші країни-члени ЄС, була представлена одним комісаром – Данутою Хюбнер. Треба відзначити, що у перші роки членства Польщі в ЄС між Варшавою та Єврокомісеєю склалися стосунки значно гірші, ніж між Польщею та Радою ЄС. Комісія зі значно більшим заповзяттям обстоювала інтереси старих членів ЄС, ніж новоприсоединених країн. Значною мірою, це було пов'язане зі слабким кадровим представництвом Польської

литої почали працювати у владних інституціях Унії, у подальші роки їх кількість стрімко збільшувалася [1, с. 214].

Вагому роль у процесі прийняття рішень Європейського Союзу відіграла Рада ЄС. Маючи у Раді 27 голосів з 345, Польща перетворилася на важливого гравця в процесі прийняття рішень цим органом. Ваги польським голосам додавав чинний принцип трьох умов прийняття рішень Європейською Радою, затверджений Ніццьким договором. Згідно з цим договором мінімальна кількість голосів, яка могла заблокувати будь-яке рішення, виносила всього 91 голос. Це означало, що для прийняття Радою будь-якого рішення була необхідною підтримка як мінімум 3 з 6 найбільших країн ЄС: Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії, Іспанії, Польщі [2, с. 134-135]. При цьому варто звернути увагу на той факт, що після приєднання до Унії дванадцяти нових членів, абсолютну більшість рішень Рада ЄС приймала не шляхом консенсусу (одноставно), а кваліфікованою більшістю; наприклад у 2008 році частка рішень Ради, прийнятих більшістю склала 81,5% від загальної кількості [3, с.376.]. Через це польські голоси в Раді нерідко ставали так званою «золотою акцією», від якої залежало прийняття доленосних для Європейського Союзу рішень. До речі, саме тому Варшава виступала проти запровадження нової – подвійної системи прийняття рішень Радою ЄС, яка, зокрема, містилася у проекті Конституції ЄС. Крім того Польща, подібно як і інші країни Унії, мала право вето при розгляді питань у деяких важливих сферах політики ЄС: податковій, закордонної політики й безпеки, функціонування спільного ринку.

Отже, Польська Республіка володіла вагомими важелями впливу на процес прийняття рішень Радою Європейського Союзу. Однак на практиці Польща відносилася до країн, які надзвичайно рідко голосували проти рішень, що розглядалися у Раді. Наприклад, у 2007 році польські представники лише один раз не підтримали документ, який розглядався у цій інституції [2, с. 135]. Це свідчило, по-перше, про ефективну роботу представників Польщі у допоміжних комітетах Ради ЄС, в яких власне і готувалися законопроекти; по-друге, про вміння Польщі знаходити компроміс з іншими країнами ЄС, причому, як зі старими, так і з новими членами Унії.

Вплив Польської держави на Раду поступово посилювався завдяки збільшенню кількості громадян Речі Посполитої, які працювали в апараті Ради ЄС. Зокрема у Генеральному Секретаріаті Ради ЄС станом на жовтень 2009 року працювало 95 громадян Польщі, з них 93 – на чиновницьких посадах [1, с. 222]. Відзначимо, що хоча Секретаріат був і допоміжним адміністративним органом Ради Європейського Союзу, він відіграв провідну роль у підготовці більшості питань, які розглядалися Радою.

ції та закономірності розвитку явищ і процесів, що простежуються. Застосована технологія контент-аналізу скандинавських рун як історичного джерела зводиться до того, що автор статті знаходить, вивчає, аналізує, поєднує та класифікує всі доступні рунічні надписи в єдину базу даних, створюючи одне змістовне поле, визначивши підраховувані ознаки, риси, властивості пам'ятників, які відображають істотні сторони їх змісту.

Перший етап контент-аналізу – класифікаційний, що реалізується у вигляді таблиці (Табл.1), допоміг виокремити визначену кількість ознак, що зустрічаються в джерелі найчастіше та які уособлюють змінні значення. У зв'язку з цим виділяються первинні поняття, за якими визначається наявність у змісті пам'ятників категорій, вагомих з точки зору цілей дослідження. У результаті внутрішній текст поділяється на певні частини, всередині яких виявляються відповідні змістовні маркери, що об'єднуються в логічні категорії (хороніми, ойконіми, мікротопоніми, військово-політична діяльність, торгівля). Таблиця показує нерівномірність розподілу логічних категорій (історична географія: хороніми – 9 частота зустрічальності смислових одиниць, ойконіми – 5, мікротопоніми – 2, народи – 1, військово-політична діяльність – 13; торгівля – 2) та вказує на досить значне розмаїття смислових одиниць (найменування міст, уступів порогів, військово-політичної лексики: «помер», «вбитий», «загинув в битві», «їздив в ...», «нажив багатство» та ін.; торговельної: «торгував», «об'єднання» тощо), вагомих для подальшого дослідження.

Таблиця 1

Адаптація рунічних свідчень до політико-адміністративної території

Давньої Русі [13]

Відомості про військово-політичну діяльність:

I – «Помер» – (*farask*)

II – «Вбитий» – (*vara drepinn*)

III – «Загинув в битві» – (*falla i orrostu*)

IV – «Їздив в ...» – (*furi*)

V – «Живе в...»

VI – «Нажив багатство» – (**aflafi ikarþum**)

Відомості про торговельну діяльність:

I – «Торгував в ..» – (*uli han o...*)

II – «Компанія, об'єднання» – (*fēlagi*)

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94(438) “2004/2010”

Бочаров С. В.

РОЛЬ І МІСЦЕ ПОЛЬЩІ В ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (2004 – 2010 РР.)

Показана політична позиція Польської держави в інституціонально-правовій сфері ЄС у період членства країни в Європейській Унії (2004-2010 рр.). Аналізуються фактори, що знижували ефективність співпраці між офіційною Варшавою та органами влади Європейського Союзу. Акцентується увага на проблемних питаннях європейської політики Польщі з точки зору з'ясування потенційних труднощів для реалізації євроінтеграційного потенціалу Українською державою.

Приєднання до Європейського Союзу є пріоритетом зовнішньої політики України. У цьому контексті досвід нашого стратегічного партнера – Польщі, здобутий у період членства Польської Республіки в ЄС, є надзвичайно цінним для нашої держави. Він може стати у нагоді українським політикам та дипломатам в ході розробки та реалізації моделі європейської політики Української держави.

У вітчизняній історіографії проблемі впливу євроінтеграційних процесів на економічну політику Польщі поки що не приділяється належної уваги, ґрунтовних досліджень із зазначеної проблеми практично не існує. Водночас польська історіографія налічує чимало робіт, присвячених цій проблемі [1; 2; 3; 8; 9; 10; 12]. Таким чином, зазначена проблема є актуальною і заслуговує на більшу увагу з боку українських дослідників.

Мета статті полягає у визначенні політичних позицій Польської держави в інституціонально-правовій сфері ЄС у період членства країни в Європейській Унії (2004-2010 рр.).

Ставши повноправним членом ЄС, Польща отримала можливість брати безпосередню участь у формуванні політики Європейської Унії. Впливати на цю політику та захищати власні політичні інтереси Польська Республіка могла через участь у процесі прийняття рішень Європейським Союзом. Відзначимо, що ця політика залежала не просто від позиції офіційної Варшави, а від вміння польської сторони знаходити порозуміння зі своїми партнерами по ЄС. Сприяла проведенню корисної для Польщі політики з боку Євросоюзу й наявність потужного польського представництва у керівних органах Європейського Союзу. Уже на протязі першого року перебування Польської Республіки у складі ЄС – 904 громадянина Речі Поспо-

Політико-адміністративна територія	Історична географія					Військово-політична діяльність						Торгівля	
	Рунічний надпис	Хороїми	Ойконіми	Мікрогопіми	Народи	I	II	III	IV	V	VI	I	II
		Країна	Міста	Уступи порогів									
Давня Русь	Альстад II	Гард ²⁸³	Вітахольм ²⁸⁴ Устахольм ²⁸⁵	-* ²⁸⁶	-*	1	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Стура	Гард	-*	-*	-*	1	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Рюттерн	Гард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Ардрє IV	Гард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Пільгорд	-*	-*	Ровстейн ²⁸⁷ Айфор ²⁸⁸	-*	-*	-*	-*	1	-*	-*	-*	-*
	Шьонхем	-*	-*	-*	-*	Валахи	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Хольмфрела	-*	Хольмгард ²⁸⁹	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Інхєрґа	Гард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Юорінге	Гард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Хатсгоган	Гард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Іста	-*	Хольмгард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Вєла	Гард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Полдерста	Гард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Плюста	-*	Хольмгард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
	Горлобо	Гард	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*
Бєрезань	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	-*	
Всього свідчень: 32	9	5	2	1	4	1	3	3	1	1	1	1	

Відповідно до графічних даних відомості рун щодо історії Давньої Русі X – XI ст. завдяки першому етапу контент-аналізу були виявлені з тексту та об'єднані в самостійні логічні категорії. Найкраще представлено в рунічних надписах відомості стосовно історичної географії Давньої Русі (17 найменувань), менше за все було виявлено логічних маркерів, які вказували на повідомлення щодо торгівлі, зустрічаючись у пам'ятниках лише один раз.

У результаті стиснення (формалізації) тексту скандинавських рун отримуємо зашифровані ряди зустрічальності. Це відкрило можливість для реалізації другого етапу – математико-статистичного: визначення розмаху варіацій, середньої інформаційної насиченості джерела та дефініції розсіяності термінологічних показників. Слід зазначити, що досліджене джерело – скандинавські руни Молодшого Футарка – містить значний масив (32 смислові одиниці) відомостей щодо історії Давньої Русі X – XI ст. При цьому розмах варіації ($R = x_{\max} - x_{\min}$, де R – розмах варіацій категорій, що вивчаються, $x_{\max}$ – максимальний показник, відповідно $x_{\min}$ – мінімальний) частоти зустрічальності основних категорій склав 8 одиниць досліджуваного, що свідчить про різноаспектність змістовного навантаження рунічних надписів [14, с. 92–93]. Середня насиченість джерела термінами, що є цікавими для історичного дослідження ($\bar{x} = \frac{X_1 + X_2 + X_3 \dots}{n}$, де $\bar{x}$ – де середня насиче-

- И. К. Белик и др.; ред. С. В. Степашин, А. П. Быков и др. – М. : Издательство Русь, 1995.
19. Об утверждении положения о военных трибуналах: приказы НКО СССР, изданные в 1941 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=234&Itemid=30.
  20. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13 (2–2): приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. [Электронный ресурс]. – М. : ТЕРРА, 1997. – 448 с. – Режим доступа : http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1941-1942/03.html.
  21. Шаргородский М. Д. Вина и наказание в советском уголовном праве [Электронный ресурс] / М. Д. Шаргородский. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1945. – 56 с. – Режим доступа: <http://учебники-бесплатно.рф/ugolovnoe-pravo-rossii/otsrochka-primeneniya-nakazaniya.html>.

ність джерела, кількісні показники категорій, і Π – загальна кількість категорій [15, с. 13–14]) досягла 2,7 одиниць, що кількісно віддзеркалює поле для пошуку основних тенденцій та закономірностей скандинавських рунічних надписів із великого масиву даних. Тобто демонструє, що молодші рунічні тексти достатньо наповнені термінами з історії Давньої Русі X – XI ст., тому становлять особливий академічний інтерес у ході фахового вивчення питання. Також слід порівняти середню арифметичну з максимальним показником логічних одиниць для того, щоб визначити розсіяність. зосереджених у рунічних текстах термінологічних складових $\frac{X_{\max}}{X_s} = \frac{9}{2,7} = 3,3$.

Підсумовуючи, необхідно сказати, що позначений ряд помірно розсіяний, оскільки результат, який отримали шляхом обрахунку, перевищує два рази, що і визначає головну складову його рівня. Передусім помірна розсіяність свідчить про своєрідність джерела, його маневреність, уловлює специфіку, своєрідність змісту категорій, що цікавлять у джерелі [16, с. 18–20]. Отже, скандинавські рунічні тексти доступні для реалізації етапів контент-аналізу. Їх використання розкрило і дало можливість досліджувати арсеналом кліометрії значний обсяг раніше невідомої навіть скандинавістам інформації щодо історії Давньої Русі X – XI ст., вагомої в контексті вивчення проблеми. Як наслідок, якісний зміст джерела став вимірним, доступним, точним, а результати аналізу об'єктивнішими.

Сформулювавши з рунічних надписів шляхом контент-аналізу ключові логічні категорії стосовно історії Давньої Русі X – XI ст., слід звернутися до інтерпретації відомостей, виявивши еквівалентні смислові аналогії в «Повісті временних літ» та праці Константина Багрянородного «Об управлении империей». Цікаво, що відповідно до рунічних молодших надписів вся територія, яка простягалася на схід і південний схід від побережжя Балтійського моря, об'єднувалася загальною назвою Гард (Русь). При цьому у рунічних надписах не виявляється ніякого більш роздільного ділення цього величезного простору. Виділяється лише Великий Новгород, що позначається як Хольмгард. Далі на південь зустрічаються одиничні згадки міст Вітічев і Усте, одного з дніпровських порогів – Айфора і уступу – Ровстейна [17, с. 158–160]. Завдяки методу контент-аналізу також виявили, що лексика рунічних текстів показує два основні напрями інтересів скандинавів в Давній Русі: по-перше, це пласт термінів, виразів, що засвідчують військові подорожі скандинавів; по-друге, слова, що позначають розвиток торговельних зв'язків. Розмежувати ті та інші відносини у багатьох випадках складно, оскільки діяльність вікінгів із самого початку поєднувала піратські набіги, найманство та торгівлю. Сформулювавши із скандинавських рунічних надписів

логічні категорії, встановили, що найважливішими показниками, що дозволяють розділити згадки історичної географії, військово-політичної та торговельної діяльності, є окреслені вище смислові маркери, що відображають специфічні реалії того чи іншого виду діяльності, допомагають з'ясувати змістовне навантаження та локалізацію відмічених у таблиці міст, порогів, народів.

Очевидними даними про торгівлю, виходячи з досліджених рунічних надписів, є вказівки мети поїздки, об'єднань. Матеріал таблиці засвідчує також наявність досить значного пласта «військової» лексики, яка вживається щодо політико-адміністративної території Давньої Русі. Зокрема, чітко визначаються наступні смислові маркери, які, очевидно, вказують на насильницьку смерть вікінга: «вбитий», «загинув в битві», визначаючи функціонування варягів у зазначеній вище території в якості загарбників, які мали на меті збагачення, придбання матеріальних цінностей шляхом грабежу. Тоді, виявлені смислові одиниці «живе в...», «нажив багатство», можуть свідчити про перебування воїнів-найманців, які прямували шляхом «з варяг в греки» на службу до давньоруських князів в X – XI ст.

Відповідно до рунічного надпису Альстад (Норвегія, XI ст.) «Vitaholmr» та «Ustaholmr», згідно з давньоруськими та візантійськими джерелами, пов'язані з Середнім Подніпров'ям, а саме, ідентифікуються з давньоруськими містами Вітичев та Устя, розташованими на південь від Києва. Цікаво, що «Vitaholmr» називається місцем смерті людини, на честь якої встановлено пам'ятник, і, якщо це дійсно Вітичев, то перебування в ньому скандинава навряд чи може бути дивним: у Вітичеві, за повідомленням Константина Багрянородного, в середині X ст. знаходився пункт збору караванів для плавання у Візантію: «...и в июне месяце, двигаясь по реке Днепр, они спускаются к Витичеву», – важливу роль він відігравав, очевидно, і в XI ст. [18, с. 134]. Наприклад, Олена Олександрівна Мельник визначає Вітахольм як вартовий форпост, утворений скандинавською дружиною Олега в кінці IX ст. з метою протистояти кочівникам [19, с. 179–182]. Якщо ж дотримуватися припущення Олени Олександрівни, то рунічний надпис можна інтерпретувати як очевидну вказівку на службу варягів давньоруським князям в XI ст.

Aifur, поріг на Дніпрі (Ненаситець) та один із його переказів Rufstain (Рваний камінь) згадуються в рунічному надпису з Пільгордса в Готланді [20, с. 146–147]. Тлумачення, отримане з рунічного тексту, гідронімам можна виявити в праці К. Багрянородного «**Об управлении империей**», в якій вказується, що ділянка порогів займала особливе місце під час плавання вниз по Дніпру, подолання деяких із них становило велику небезпеку, зокрема наголошується, що Айфор – величезний поріг, через який човни не могли пройти і їх доводилося переносити по суші на руках, тому саме у Айфора засід-

3. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1978. – 552 с.
4. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: в 3-х т. / Г. К. Жуков. – 6-е изд. – М. : АПН, 1985. – Т. 2. – 1985. – 327 с.
5. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны: в 2-х кн. / С. М. Штеменко. – М. : Воениздат, 1985. – Кн. 1. – 1985. – 448 с.
6. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / гл. ред. М. Козлов. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
7. Сукнев М. Записки командира штрафбата. Воспоминания комбата. 1941-1945 / М. Сукнев. – М. : Центрполиграф, 2007. – 253 с.
8. Муковський І. Т. Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Книга Пам'яті України, 1996. – 568 с.
9. Вронська Т. В. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот Червоної армії періоду Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 137–150.
10. Сидоров В. В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців у роки другої світової війни / В. В. Сидоров // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 60–68.
11. Пыльцын А. Штрафной удар, или Как офицерский штрафбат дошел до Берлина / А. Пыльцын. – СПб. : Знание, ИВЭСЭП, 2003. – 295 с.
12. Пыльцын А. В. Правда о штрафбатах. Как офицерский штрафбат дошел до Берлина / А. В. Пыльцын. – 3-е изд., доп. и испр. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – 512 с.
13. Правда о штрафбатах – 2 / сост. В. О. Дайнес и В. В. Абатуров. – М. : Эксмо, Яуза, 2008. – 320 с.
14. Балашов А. И. История Великой Отечественной войны / А. И. Балашов, Г. П. Рудаков. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
15. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский. – 5-е изд. – М. : Воениздат, 1988. – 367 с.
16. Пыльцын А. Приказ Народного комиссара обороны Союза ССР 28 июля 1942 г. №227 «О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций» / Пыльцын А. // Правда о штрафбатах. Как офицерский штрафбат дошел до Берлина / А. Пыльцын. – 3-е изд., доп. и испр. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – С. 483–492.
17. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / [Кривошеев Г. В., Андроников В. М., Буриков П. Д. и др.]; под ред. Г. В. Кривошеева. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 611 с.
18. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. документов: в 8 т. / [сост. В. П. Ямпольский,

словами об их долге перед Родиной смьть вину ценой собственной крови.

Как бы то ни было, опыт военных лет показал, что приказ № 227 «Ни шагу назад!» сыграл значительную роль в достижении перелома в ходе военных действий Красной Армии на советско-германском фронте.

РЕЗЮМЕ

Досліджено причини створення наказу № 227 від 28 липня 1942 року про формування штрафних підрозділів. Ними стали: необхідність відновлення порядку і військової дисципліни у військах Червоної Армії після воєнних невдач в ході весняного наступу 1942 р., намір приховати справжніх винуватців цих невдач в особі Верховного Головнокомандувача І. В. Сталіна і членів Ставки ВГК, перекавши всю відповідальність на командний та політичний склад Червоної Армії, а також задовольнити зростаючі потреби фронту в особовому складі військовослужбовців і вирішувати руками штрафників найважчі бойові завдання.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Червона Армія, військовослужбовці, військові дії, фронт, військова дисципліна, штрафні батальйони.

SUMMARY

The author studies the reasons for creation of the order № 227 in July 28, 1942 on the formation of penal battalions. They are: the need to restore order and military discipline in the armed forces of the Red Army after the military setbacks during the spring offensive in 1942, the intention to hide the real perpetrators of these failures in the face of the Supreme Commander I. V. Stalin and the members of the General Headquarters, shifting all the responsibility on the commanding officers and political staff of the Red Army, as well as to meet the growing needs of the front in the armed forces personnel and to solve the most difficult missions with the help of penalized soldiers.

Key words: The Great Patriotic War, armed forces personnel, military action, front, military discipline, penal battalions.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пыхалов И. Великая Оболганная война / И. Пыхалов. – М. : Яуза, Эксмо, 2005. – 480 с.
2. Пыльцын А. Положение о штрафных батальонах действующей армии / Пыльцын А. // Правда о штрафбатах. Как офицерский штрафбат дошел до Берлина / А. Пыльцын. – 3-е изд., доп. и испр. – М. : Яуза, Эксмо, 2008. – С. 489–492.

ки бували особливо часті із-за того, що товари спускали на сушу [21, с. 136]. У «Повісті временних літ» зазначається, «заклучив мир с греками, Святослав в ладяхъ отправился к порогам. И сказал ему во-евода отца его Свенельд: обойди, князь, пороги на конях, ибо стоят у порогов печенегы» [22, с. 171]. Очевидно, що як у X, так і в XI ст. тут гинуло багато воїнів і купців (в тому числі і норманів), які прямували у Візантію, або поверталися назад. Таким чином, залучення давньоруських та візантійських джерел до пояснення виявлених у рунічних пам'ятниках топонімів, військово-політичної й торгівельної лексики, допомогли встановити, що зазначені смислові маркери (Вітахольм, Устахольм, Айфор та Руфштейн), пов'язані з Середнім Подніпров'ям, безпосередньо сприяють локалізації найбільш активного маршруту скандинавських воїнів і купців у Візантію, визначаючи вагому роль функціонування Дніпровського шляху для норманів в X – XI ст.

Особливий інтерес викликає синтаксичне виділення К. Багрянородним у переліку давньоруських міст першого центру – Новгород: «одни из Немогарда, ... другие из крепости Милиниски...» [23, с. 133–134]. Із тексту можна припустити, що Новгород відіграв провідну роль у функціонуванні Невсько-Дніпровського шляху і був найбільшим осередком ремесла і міжнародної торгівлі. Так, про регулярність і відносну впорядкованість торгових контактів між Швецією і Руссю говорить і факт існування в кінці XI століття в Новгороді церкви, патроном якої був св. Олав. Вона згадана в надписі кінця XI століття з Шюсти: «Руна велела сделать этот памятник по Спяльбуду и по Свейну, и по Андветту, и по Рагнару, сыновьям своим и Хельги, и Сигрид по Спяльбуду, своему супругу. Он умер в Хольмгарде в церкви Олава. Эпир вырезал руны» [24, с. 63]. Зведення варязької церкви в Новгороді може означати, що там знаходився якийсь постійний контингент скандинавів – насамперед купців, для діяльності яких був потрібний торговий двір [25, с. 117–123].

Шляхом методу контент-аналізу було виявлено логічну категорію – «народ», в якій чітко окреслився смисловий маркер «валахи» із рунічного надпису Шьонхем (Швеція, XI ст.), який теж слід з'ясувати. Тлумачення змістовній одиниці – «валахи» можна віднайти в першій частині «Повісті временних літ», в якій зазначається, що «волохи напали на дунайских... поселились среди них, и стали притеснять их...» [26, с. 144]. Тобто волохами в літописі називається народ, який відіграв визначну роль в історії слов'янства, примусивши останніх рухатися з Дунаю до Вісли та Дніпра. Згодом під іменем волохів стали розуміти жителів Молдавії та Валахії.

Досліджуючи проблему скандинавських рун як історичного джерела щодо історії України, слід зазначити, що маємо також одну вказівку про контакти скандинавів із мешканцями о. Березань в середині XI – на початку XII ст. Про це свідчить камінь, виконаний

скандинавськими молодшими рунами в гирлі Дніпра на острові Березань. На думку фахівців, пам'ятник був встановлений компаньйонами загиблого і має наступний зміст: «Грани соорудил этот холм по Карлу своему сотоваришу» [27, с. 67–69]. Російська дослідниця О. О. Мельникова інтерпретує рунічний текст як згадку про торгові зв'язки між о. Березань і Швецією, вважаючи, що вжитий в тексті термін «felag» («fílak») тлумачиться як об'єднання декількох людей для сумісного ведення справ, насамперед, заморської торгівлі, при цьому компаньйон набуває ряд прав близьких до прав родичів, особливо при розділі спадку. Олена Олександрівна вважає, що такі товариства утворювалися на час однієї поїздки, для ведення торгових справ [28, с. 159–161]. Звідси можна припустити, що знахідка подібного рунічного надпису може свідчити про зародження об'єднань для торгівлі скандинавів із зарубіжними країнами в середині XI – на початку XII ст. Таким чином, скандинавський рунічний надпис, виконаний Молодшим Футарком в гирлі Дніпра, є цінним джерелом з історії України, оскільки дає зведення по середньовічній соціально-економічній історії: вказує на існування зовнішньо-торгівельних зв'язків між мешканцями о. Березань і о. Готланд (Швеція) з одного боку, а з іншого – допомагає встановити географічний ареал поїздок вікінгів на шляху до Візантії.

Отже, аналіз скандинавських рун Молодшого Футарка з використанням технології контент-аналізу дав можливість зробити наступні висновки: по-перше, молодшерунічні надписи відкривають можливість для вилучення логічних категорій, які, в свою чергу, визначають високий степінь репрезентативності рун з точки зору мети дослідження. По-друге, в процесі контент-аналізу рунічних надписів як історичного джерела з історії Давньої Русі X – XI ст., було виявлено, що різні категорії представлені нерівномірно, зокрема, значне домінування належить текстам, що містили відомості щодо історичної географії. По-третє, розкрили функціональну стійкість логічних маркерів, їх певну ієрархію, зокрема всебічний аналіз лексики і змісту рунічних надписів в комплексі з давньоруським літописом та історичним твором візантійського імператора К. Багрянородного встановлює можливість для їх об'єктивної інтерпретації, утверджуючи руни цінним історичним джерелом з історії Давньої Русі X – XI ст. Перспективи дослідження проблеми пов'язані з дефініцією змістовного навантаження виявлених маркерів зі скандинавських рунічних надписів та пошуком еквівалентних смислових аналогій в інших давньоруських джерелах. Це дозволить в умовах активної модернізації історії виявити рівень автентичності джерела, звідси об'єктивно здійснити тлумачення та залучення провідних понять до пояснення історичних фактів, простежити еволюцію їхнього функціонального призначення.

с. 53]. Круг репрессий значительно расширял указ Ставки Верховного Главнокомандования № 270 от 16 августа 1941 г. [20, с. 59-60].

Массовость военных преступлений, совершаемых военнослужащими в условиях быстрого отступления, поставило перед руководством страны и военным командованием вопрос о целесообразности приведения в исполнение приговоров в виде высшей меры наказания и лишения свободы на длительные сроки. Ведь в результате их исполнения фронт терял тысячи солдат и офицеров.

Реакцией на эту ситуацию и стали постановления Верховного Суда СССР, в соответствии с которыми признавалось более целесообразным направлять подсудимых на фронт, где ценой крови они смогли бы смыть свою вину перед Родиной (например, постановления от 22 января и 22 апреля 1942 г.) [21, с. 48-49]. Не применяя высшей меры наказания и реального лишения свободы, суд руководствовался в первую очередь интересами обороны страны.

Постепенно круг лиц, которые освобождались от отбывания полного срока наказания, расширялся. В первую очередь это касалось тех, кто имел военную специальность: летчиков гражданской авиации, капитанов торгового флота и т.п.

Указанные действия, предпринятые руководством страны, военным командованием и высшими судебными инстанциями, были реальными шагами по формированию кадрового состава штрафных батальонов и рот. Приказ Наркома обороны СССР № 227 от 28 июля 1942 г., регламентирующий организацию штрафных подразделений Красной армии, стал их логическим продолжением.

Подводя итоги, отметим, во-первых, что появление приказа № 227 было обусловлено необходимостью восстановления порядка и воинской дисциплины в войсках Красной Армии, для которой первый год войны стал годом трагических испытаний.

Во-вторых, приказ, обвиняя в неудачах первого периода войны всю Красную Армию, а в ее рядах – «паникеров», отвлекал внимание от истинных виновников поражений на фронте. В первую очередь, Верховного Главнокомандующего И. В. Сталина, который проигнорировал грамотные предложения военных профессионалов при определении характера и способов действий Красной Армии в предстоящей кампании. Виновными были и члены Ставки ВГК, которые не сумели отстоять свое мнение перед Верховным Главнокомандующим. Кроме того, исполнение приказа № 227 косвенно способствовало выдвигению на руководящие посты представителей нового поколения военных, проявивших себя в первый год войны.

В-третьих, репрессивные меры военной Фемиды способствовали не только сохранению численности войск на фронтах, но и позволяли командованию руками штрафников решать, казалось бы, невыполнимые боевые задачи, прикрываясь при этом высокопарными

составляла 225 человек, в штрафной роте – 102 человека [17, с. 441]. Предполагаемое соотношение штрафников офицеров (командиров) значительно превышало количество рядовых штрафников. Видимо, в тот период И. Сталин всю вину возлагал на командиров и был готов заменять их в ходе войны, что фактически и имело место.

Подтверждение высказанного предположения находим в работах современных исследователей. Так, А. И. Балашов и Г. П. Рудаков отмечают, что летние поражения 1942 г. показали «некомпетентность в военном деле политических комиссаров типа Л. З. Мехлиса (ответственного за поражение советских войск под Керчью) и военачальников «старой школы» времен гражданской войны (маршалов С. М. Буденного, К. Е. Ворошилова, Г. И. Кулика, С. К. Тимошенко и др.), заставили партийно-государственное руководство сделать ставку на заявившее о себе в ходе первого года войны новое поколение профессиональных военных» [14, с. 373].

Идеологическим оформлением начавшегося в конце 1942 г. выдвижения на первый план нового поколения советских военачальников – маршалов А. М. Василевского, Л. А. Говорова, И. С. Конева, Р. Я. Малиновского, Г. К. Жукова и др. – стала пьеса украинского драматурга А. Корнейчука «Фронт». Ее в августе 1942 г. опубликовала официальная газета «Правда». Суть всей пьесы заключалась в финальной реплике: «Сталин говорит, что нужно смелее выдвигать на руководящие должности молодых, талантливых полководцев наряду со старыми полководцами, и выдвигать надо таких, которые способны учиться на опыте современной войны, способны расти и двигаться вперед» [14, с. 373-374].

Среди причин, обусловивших издание приказа № 227, были также постоянно растущие потребности фронта в личном составе военнослужащих, которые шли вразрез с практикой применения карательных санкций к нарушителям военной дисциплины с первых дней войны. В сборнике документов «Органы безопасности СССР в Великой Отечественной войне» [18] содержится немало приказов и директив, которые предписывали расстреливать нарушителей воинской дисциплины, в том числе и дезертиров.

Приговоры выносились в условиях упрощенного судопроизводства, что регламентировалось рядом документов. Так, Указом Президиума Верховного Совета СССР от 27 июня 1941 г в местностях, объявленных на военном положении, военным советам фронтов в исключительных случаях предоставлялось право утверждения приговоров с высшей мерой наказания и немедленным их исполнением [19]. Указ Верховного Главнокомандующего от 12 августа 1941 г. предоставлял военным советам фронтов и армий право отдавать под суд военного трибунала лиц среднего и старшего командного состава, которые оставили свои позиции без приказа командования [20,

РЕЗЮМЕ

Исследуются этапы контент-анализа скандинавских рунических надписей, которые выступают ценным историческим источником относительно истории Древней Руси X – XI в. Применение клиометрических методов позволяет исследовать руны на качественно новом уровне: графически изображено адаптацию рунических свидетельств к политико-административной территории Древней Руси X – XI века, обнаружены логические категории и смысловые маркеры, которые удостоверяют степень репрезентативности источника.

Ключевые слова: скандинавские руны, исторический источник, история Древней Руси, контент-анализ, логические категории, смысловые маркеры.

SUMMARY

The author explored the stages of the content analysis on the example of Scandinavian runes as an important source of the Old Rus history (X – XI c.) The kliometric method lets study runes on a qualitative new level. It is graphically showed the adaptation of runic units to the political and administrative territory of the Old Rus, found the logical categories and semantic markers, which are sufficient for the degree of representativeness of the source.

Key words: Scandinavian runes, a historical source, the Old Rus history, the content-analysis, logic categories, semantic markers.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Прицак О. Й. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг): В 2 тт. Т. I. / О. Й. Прицак. – Київ : Обереги, 1997. – 1080 с.
2. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий / Е. А. Мельникова. – Москва : Наука, 1977. – 276 с.
3. Джаксон Т. Н. Austrí Gordum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 207 с.
4. Мельникова Е. А. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Е. А. Мельникова. – М. : Логос, 2003. – 606 с.
5. Браун Ф. А. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани / Ф. А. Браун // Известия имп. Археологической комиссии. – 1907. – Вып. XXIII. – С. 66–75.
6. Энговатов Н. В. Находки рунических надписей на территории СССР / Н. В. Энговатов // Скандинавский сборник. – №4. – Таллин : Эстонское государственное издательство, 1963. – С. 229–259.
7. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – Изд. 2-е. – М. : Наука, 2003. – 441 с.

8. Миронов Б. Н., Степанов З. В. Историк и математика / Б. Н. Миронов, З. В. Степанов. – М. : Наука, 1975. – 181 с.
9. Пасхавер И. С. Средние величины в статистике / И. С. Пасхавер. – М. : Статистика, 1979. – 279 с.
- Norges runetidskrifter (Норвежские рунические надписи) / Utg. ved G. Storm – Oslo : Norsk. 2007. – 885 p.; Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research. – 1906–2011. – Доступный з: <<http://fornvannen.se/fornvannen.html>>.
10. Младшая Эдда / Перевод О. А. Смирницкой, М. И. Стеблин-Каменского. – Л. : Наука, 1980. – 687 с.
11. Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., статьи и коммент. Д. С. Лихачев; ред. В. П. Адрианова-Перетц; РАН. – 2 изд., испр. и допол. – СПб. : Наука, 1999. – 668 с.; Константин Багрянородный Об управлении империей: перевод, комментарии / К. Багрянородный ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев, АН СССР, Ин-т истории, Ин-т славяноведение и балканистики. – М. : Наука, 1989. – 493 с.
12. Norges runetidskrifter (Норвежские рунические надписи) / Utg. ved G. Storm – Oslo: Norsk, 2007. – P. 235–432.; Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research. – 1906–2011. – Доступный з: <<http://fornvannen.se/fornvannen.html>>.; Мельникова Е. А. Назв. праця. – С. 27–272.
13. Миронов Б. Н., Степанов З. В. Назв. праця. – С. 92–93.
14. Пасхавер И. С. Назв. праця. – С. 13–14.
15. Там само. – С. 18–20.
16. Мельникова Е. А. Свидетельства скандинавских рунических надписей XI–XII вв. о народах Восточной Европы / Е. А. Мельникова // Скандинавский сборник. – 1975. – № 20. – С. 158–160.
17. Константин Багрянородный Названа праця. – С. 134.
18. Мельникова Е. А. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Е. А. Мельникова. – М. : Логос, 2003. – С. 179–182.
19. Gotlands Bildsteint (Каменные картины Готланд) / Hrsg. von S. Lindquist. – Stockholm : Land, 1991. – S. 146–147.
20. Константин Багрянородный. Названа праця. – Глава 9. – С. 136.
21. Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., статьи и коммент. Д. С. Лихачев; ред. В. П. Адрианова-Перетц; РАН. – 2 изд., испр. и допол. – СПб. : Наука, 1999. – С. 171.
22. Константин Багрянородный. Названа праця. – Глава 9. – С. 133–134.
23. Джаксон Т. Н. Austri Gordum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – С. 63.
24. Джаксон Т. Н. Отражение торговли Новгорода со Скандинавией в древнескандинавской письменности / Т. Н. Джаксон // Скандинавский сборник. – 1988. – Вып. XXXII. – С. 117–123.

Военные неудачи на воронежском направлении и в Донбассе стали причиной падения дисциплины в войсках. В связи с этим 28 июля Нарком обороны И. В. Сталин издал приказ № 227, известный в войсках как приказ «Ни шагу назад!». Этим приказом вводились жесткие меры борьбы с паникерами и нарушителями дисциплины, решительно осуждались «отступательные» настроения. Для его выполнения на каждом фронте создавались штрафные батальоны (в армиях – штрафные роты), а также выделялись специальные заградительные отряды войск НКВД с целью воспрепятствования беспорядочному отступлению советских военнослужащих.

Важно отметить, что приказ № 227 своим острием был направлен прежде всего против командного и политического состава Красной Армии. В приказе читаем: «Нельзя терпеть дальше командиров, комиссаров, политработников, части и соединения которых самовольно оставляют боевые позиции... Паникеры и трусы должны истребляться на месте». Командующие армиями, допустившие самовольный отход войск с занимаемых позиций, без приказа командования фронта снимались с поста и направлялись в Ставку для привлечения к военному суду. «Командиры роты, батальона, полка, дивизии, соответствующие комиссары и политработники, отступающие с боевой позиции без приказа свыше, являются предателями Родины. С такими командирами и политработниками и поступать надо как с предателями Родины» [16, с. 485].

Приказ № 227 предписывал направлять в штрафные батальоны «средних и старших командиров и соответствующих политработников всех родов войск, провинившихся в нарушении дисциплины по трусости или неустойчивости и поставить их на более трудные участки фронта, чтобы дать им возможность искупить кровью свои преступления против Родины» [16, с. 487].

Конкретно предписывалось: «Сформировать в пределах фронта от одного до трех (смотря по обстановке) штрафных батальонов (по 800 человек), куда направлять средних и старших командиров и соответствующих политработников всех родов войск, чтобы в более трудных условиях они могли искупить свою вину кровью», «сформировать в пределах армии от пяти до десяти штрафных рот (от 150 до 200 человек в каждой), куда направлять рядовых бойцов и младших командиров», чтобы в более трудных условиях дать им возможность искупить свою вину перед Родиной кровью [16, с. 487–488].

Сравним цифры. Допустимое количество офицеров, разжалованных в штрафбаты, по фронту могло составить не более 2400 человек. В то время как максимальное количество штрафников в штрафных ротах в пределах армии – до 2 тыс. человек. Сами по себе данные планировавшихся наказаний людей гигантские. При этом среднемесячная численность штрафников в штрафном батальоне

удар немцев, уделялось значительно меньше внимания. Уступив настойчивым предложениям командования Юго-Западного направления (главком – маршал С. К. Тимошенко, член Военного совета Н. С. Хрущев), Ставка ВГК согласилась на проведение Харьковской наступательной операции вместо того, чтобы укрепить фронт глубоко эшелонированной обороной.

План немецкого командования на лето 1942 г. состоял в том, чтобы решительным наступлением вновь захватить стратегическую инициативу на советско-германском фронте. Планировалось уничтожить оставшиеся после летне-осенней кампании 1941 г. силы Красной Армии, с захватом Восточного Донбасса, Нижнего Поволжья и Кавказа подорвать военно-экономический потенциал СССР, отрезать его от внешнего мира и тем самым создать предпосылки для победоносного завершения войны в Европе.

Не располагая необходимыми силами для проведения нескольких стратегических наступательных операций одновременно, немецкое командование готовилось к наступлению на одном – южном направлении. Группа армий «А» должна была нанести удар на Кавказ, перед группой армий «Б» ставилась задача оккупировать Нижнее Поволжье и захватить Сталинград [14, с. 182].

События мая-июня 1942 г. показали серьезные просчеты в планах советского командования. В конце апреля неудачей закончилось наступление советских войск в Крыму и под Харьковом. Войска вынуждены были оставить Керчь, после девяти месяцев осады был оставлен Севастополь. Общие потери советских войск в Харьковской операции составили 277 тыс. солдат и офицеров, в том числе более 170 тыс. чел. безвозвратно [14, с. 187].

Оценивая итоги всего весеннего наступления Красной Армии в 1942 г., маршал К. К. Рокоссовский впоследствии писал: «В результате крупных просчетов, допущенных Генеральным штабом и Ставкой ВГК, инициатива опять перешла полностью в руки противника... Красная Армия, истощенная непрерывными наступательными действиями зимой и весной 1942 года, не в состоянии была помешать им... Иначе развернулись бы события летом 1942 года, если бы Красная Армия воспользовалась завоеванной в Московской битве передышкой» [15, с. 182]. В результате поражения советских войск под Харьковом противник вновь захватил стратегическую инициативу и начал стремительное продвижение к реке Волге и на Кавказ.

Г. К. Жуков отмечал: «В результате вынужденного отхода наших войск в руки врага попали богатейшие области Дона и Донбасса. Создалась прямая угроза выхода противника на Волгу и на Северный Кавказ, угроза потери Кубани и всех путей сообщения с Кавказом, потери важнейшего экономического района, снабжавшего нефтью армию и промышленность» [4, с. 259-260].

25. Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., статьи и коммент. Д. С. Лихачев; ред. В. П. Адрианова-Перетц; РАН. – 2 изд., испр. и допол. – СПб. : Наука, 1999. – С. 144.
26. Браун Ф. А. Назв. праця. – С. 67–69.
27. Мельникова Е. А. Свидетельства скандинавских рунических надписей XI–XII вв. о народах Восточной Европы / Е. А. Мельникова // Скандинавский сборник. – 1975. – № 20. – С. 159–161.

ББК Т 215 (4Укр – 4Дон)

Максименко Є.В.

МУНІЦИПАЛЬНА ГЕРАЛЬДИКА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: АВТОРИ ГЕРБІВ ТА ГЕРБОЗНАВЦІ

У статті розглядається питання авторства гербів міст, районів, сіл та селищ Донецької області імперського, радянського та сучасного періодів. Подано інформацію про їх фахову приналежність, професійний рівень та якість створених проєктів. Наведені короткі біографічні відомості про сучасних геральдистів регіону.

За останні 20 років в Україні склалася нова геральдична система, що відобразила пошуки ідеологічних цінностей та підвищення ролі місцевого самоврядування. Адміністративні одиниці різного рівня, від селищ до областей, почали активно реалізовувати право на власну символіку, затверджуючи герби та прапори. Зокрема в Донецькій області тільки міських гербів з початку 90-х років і до сьогодні затверджено біля чотирьох десятків. Геральдика ж як наукова дисципліна, частина зовнішньої атрибутики та особливий вид мистецтва дістала широкої популяризації у наукових колах, серед колекціонерів, а також серед нефахівців, про що свідчить збільшення обсягів геральдичної літератури, що видається, та публікацій в друкованих та інтернет-ЗМІ.

Отже, муніципальна геральдика на сьогодні перебуває у колі актуальних наукових проблем. На одному з аспектів муніципальної геральдики Донецької області, а саме проблемі авторства гербів, ми зупинимося в цій статті. У геральдичних дослідженнях у фокусі науковця звичайно знаходиться власник герба, його символіка, фігура ж автора залишається на другому плані, акцент на ній не робиться. Та, незважаючи на те, що міський герб відображає історію, культуру, особливості міста, тобто є виразом колективних уявлень та цінностей, та навіть на те, що герб, як і грошові знаки, прапори, нагороди не є об'єктом авторського права, роль автора все одно залишається дуже вагомим, індивідуальність автора, певний авторський стиль не можна не брати до уваги.

Щодо історіографії цього питання, то біографічні відомості про найбільш відомих геральдистів Російської імперії – Ф. Санті та Б. Кьоне наводять у своїх працях Н. А. Соболева [1], окрема біографічна стаття, присвячена графу Ф. Санті, написана відомим сучасним гербознавцем М. Медведєвим [2], деякі біографічні дані про Б. Кьоне наведені у статті Є. Пчелова [3]. Окремо питання авторства гербів поставила Я. О. Іщенко в своєму дисертаційному дослідженні, де проаналізувавши міську геральдику радянської України, дійшла висновку про залежність якості геральдичних новотворів від рівня та якості освіти їх авторів [4].

У межах цієї статті ми розглянемо муніципальні герби Донецького регіону від XVIII – до початку XXI ст. через призму авторства, зробивши акцент на сучасному періоді, який фактично ще не піднімався у наукових дослідженнях. Ми маємо на меті зробити короткий огляд міської геральдики імперського періоду, зосередившись на проблемі авторства гербів та проектів; назвати авторів гербів радянського періоду, їх фахову приналежність та особливості створених ними емблем; навести відомості щодо того, ким створюються та оцінюються герби в сучасний період.

Джерелами виступають описи гербів та їх зображення, гербові паспорти, рішення міськ-, сіль-, райрад, матеріали періодичної преси. Хронологічні межі охоплюють усю геральдичну традицію регіону, тобто XVIII – початок XXI ст. Географічні рамки охоплюють Донецьку область.

В імперський період (XVIII – початок XX ст.) створенням гербів в Російській імперії, до Катеринославської губернії якої належала територія сучасної Донецької області, займалися централізовано, спочатку в Герольдмейстерській конторі, а потім у Департаменті Герольдії. У цей період на території регіону нараховувалося три поселення з офіційним статусом міста: Бахмут, Маріуполь та Слов'янськ. Згадка про герб Бахмута фігурує серед проектів міських гербів 1723 – 1727 рр. [5]. У цей час їх створення перебувало під керівництвом запрошеного до роботи в Герольдмейстерській конторі італійця графа Ф. М. Санті та російських живописців І. В. Чернявського та П. О. Гусятникова [6]. Ф. М. Санті цікавився історією, генеалогією, геральдикою, останню він вивчав у Парижі за середньовічними трактатами. Протягом роботи в Герольдмейстерській конторі виробив власний стиль: «герби роботи Санті – дуже авторські твори, розумно вивірені, з простим поверховим поясненням і, як правило, з подвійним дном в плані сенсу» [7].

Напевно, йому і належить початковий варіант герба Бахмута, малюнок якого, на жаль, не зберігся. Замість нього у 1811 р. Катеринославське губернське управління запропонувало власний проект герба для міста Бахмута та Бахмутського повіту (соляне коло у полі,

і загороджувальних загонів як форми покарання військових, з одного боку, а з іншого, – як форми бойового застосування, пов'язана з найтяжчими та найдраматичнішими моментами перших двох років Великої Вітчизняної війни. Через рік після початку війни становив ще на фронті залишалось трагічним, і щоб змінити хід війни народний комісар оборони 28 липня 1942 р. видав сумнозвісний наказ № 227...» [10, с. 61].

К лету 1942 г. обстановка на советско-германском фронте по сравнению с 1941 г. несколько улучшилась в пользу СССР. В зимней кампании 1941–1942 г. Красная Армия нанесла поражение центральной группировке войск противника – группе армий «Центр» – и временно взяла стратегическую инициативу в свои руки. За счет мобилизаций советские Вооруженные Силы частично восполнили понесенные ими в 1941 г. потери, а также повысили свою техническую оснащенность.

Однако стратегическая обстановка на советско-германском фронте продолжала оставаться крайне напряженной. Немецкие войска, отброшенные от Москвы, прочно удерживали ржевско-вяземский выступ и продолжали угрожать столице. На северном участке фронта в блокаде находился Ленинград. На Украине группа армий «Юг» оккупировала Донбасс и находилась на подступах к низовьям Дона. В Крыму был блокирован Севастополь. Начатое в ходе контрнаступления под Москвой общее наступление Красной Армии к весне 1942 г. заглохло. Немецкое командование, используя просчеты советской Ставки (распыленность сил по всему фронту в ходе общего зимне-весеннего наступления 1942 г.), сумело остановить наступление советских войск и стабилизировать оборону.

Советское командование решило, придерживаясь в целом оборонительного способа ведения военных действий, провести одновременно ряд частных наступательных операций под Ленинградом, в районах Демьянска, Харьковца и в Крыму. Такое решение исходило из недооценки боевых возможностей противника, переоценки собственных сил и не отвечало сложившейся ситуации. «Критически оценивая теперь принятый тогда план действий на лето 1942 г., – писал впоследствии маршал А. М. Василевский, – вынужден сказать, что самым уязвимым оказалось в нем решение одновременно обороняться и наступать» [3, с. 190].

Следует отметить, что против указанных планов высказывались такие крупные военачальники, как маршал Б. М. Шапошников и начальник Генерального штаба РККА генерал Г. К. Жуков. Однако их соображения не были приняты во внимание Ставкой и Генштабом [4, с. 250–251]. Кроме того, при оценке вероятного плана действий противника летом 1942 г. Ставка ВГК исходила из того, что основной целью его усилий опять будет Москва. Юго-Западному участку фронта, на который в действительности пришелся главный

Общественному сознанию в Украине навязывается примитивный тезис «трупам немцев забросали». Этому необходимо противопоставить объективную оценку той роли, которую сыграли штрафные батальоны и роты в этой войне. Прежде всего, важно понять причины, обусловившие появление приказа № 227 от 28 июля 1942 года о формировании штрафных подразделений.

Правдивых книг о советских штрафниках очень мало. В военных мемуарах видных военачальников об этих батальонах ничего не говорилось. Приводились лишь оценки приказа № 227 [3–5]. В энциклопедии Великой Отечественной войны о них упоминается в общем, и применительно к армиям других стран [6].

Для большинства более поздних публикаций отечественной историографии характерно смешение провинившихся офицеров, дезертиров и разного рода уголовников в одно понятие – штрафбат, хотя штрафбаты и штрафные роты были совершенно разными воинскими организациями [7].

Убедительно, основываясь на большом архивном материале, указанная проблема Великой Отечественной войны освещена в книге исследователя военной истории советского периода И. Пыхалова «Великая Оболганная война» [1].

Не обошли изучаемую проблему своим вниманием и многие современные украинские исследователи. В целом тональность их оценок приказа № 227 резко негативная. Эти авторы подчеркивают жестокость приказа, полное неуважение к человеку и его правам, нарушение законности [8–10].

Книгами, которые помогают преодолеть искаженное представление о штрафных батальонах, увидеть их роль в реальном и правдивом освещении, стали работы А. Пыльцына «Штрафной удар, или Как офицерский штрафбат дошел до Берлина» [11] и «Правда о штрафбатах. Как офицерский штрафбат дошел до Берлина» [12]. Автор обосновывает свои выводы документами Центрального архива Министерства обороны России, ставшими доступными исследователям в последние годы.

Глубокий анализ профессиональных историков, исследующих прежде запретную тему, а также недавно рассекреченные архивные документы проливают свет на подробности боевого применения советских штрафных частей и повседневную жизнь их бойцов [13].

В предлагаемой работе автор делает попытку разобраться в причинах, которые побудили Наркома обороны СССР И. В. Сталина подписать приказ № 227 от 28 июля 1942 г., результатом которого стало создание штрафных батальонов и рот.

С. В. Сидоров в статье «Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки другої світової війни» отмечает: «Поява штрафних підрозділів

перетятому зеленим та чорним), автор цього проекту залишився невідомим [8].

У 1848 р. Департамент Герольдії (правонаступник Герольдмейстерської контори) отримав усі права на виготовлення гербів, 1857 р. при ньому було створено спеціальне відділення – Гербове, головою якого став Бернгард (Борис Васильович) Кьоне. На батьківщині він був приват-доцентом Берлінського університету на кафедрі нумізматики й археології. Очоливши практичну роботу в галузі російської геральдики, Кьоне почав геральдичну реформу, намагаючись уніфікувати та систематизувати корпус гербів, співвіднести їх з правилами європейської геральдики, ввести нові принципи та елементи [9]. Він, переглядаючи символіку всіх міських гербів Російської імперії, вніс свої корективи і в герби Бахмута й Маріуполя, а також запропонував (1867 р.) власний проект герба для Слов'янська, що досі ще не мав своєї геральдичної відзнаки [10].

З 49 міст Донецької області у радянський період (60-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) герби чи їх незатверджені проекти мали 20 [11]. Більшість із них створена за традиційною радянською схемою, тобто через проведення конкурсу серед місцевого населення, за підсумками якого затверджувався найбільш вдалий з точки зору місцевої влади варіант герба. Виходячи з цього, авторський склад був дуже строкатим як за своєю фаховою приналежністю, так і за своїм віком. Я. Іщенко, що провела аналіз саме цього питання, нарахувала близько 40 спеціальностей, до яких належали автори гербів, серед яких є історики, вчителі, інженери, учні шкіл та технікумів [12].

Відомості щодо фахової приналежності та рівня освіти наявні про авторів 14 гербів міст Донецької області. Герби шести міст створено особами, що були художниками за фахом чи родом діяльності, тобто мали певні спеціальні знання: це герби Волновахи (художник-оформлювач локомотивного депо О. Д. Шевченко), Зугреса (художник М. П. Шиш), Красноармійська (художник, керівник студій образотворчого мистецтва при Будинку піонерів М. Я. Бойко), Краматорська (художник П. Ф. Дяченко), Макіївки (художник Донецького художньо-промислового комбінату Художнього фонду УРСР М. Панченко), Ясинуваті (художник В. Ф. Цимбал) [13]. На жаль, наявність знань та досвіду в сфері художнього мистецтва не гарантувала високої якості створених гербів, адже жоден з авторів не був достатньо знайомий з геральдикою.

Два герби створено інженерами: герб Добропілля розробив інженер дирекції з капітального будівництва виробничого об'єднання «Добропільвугілля» К. П. Крашенніков [14], герб Горлівки – інженер К. М. Царенко. Герб Дебальцеве створено головним архітектором міста О. Матюхіним. Автором герба Красного Лиману став професор, ректор Харківського художньо-промислового інституту Є. П. Сторов [15].

Колективом авторів було створено герби Сніжного (художник-оформлювач шахтобудівного управління № 7 ВО «Торезантрацит» Н. В. Дацко, головний лікар Будинку санітарної освіти В. Г. Носалєв, маляр-художник шахти «Восход» ВО «Торезантрацит» Н. І. Пілеєв) [16] та Єнакієвого (працівники архітектурно-художнього бюро проектного відділу Єнакіївського металургійного заводу А. О. Чутчев, А. Д. Уткін, Г. О. Андрієнко, О. К. Панасенко) [17]. Останній герб можна вважати найбільш вдалим з усіх названих, адже він визнаний сучасними геральдистами таким, що відповідає геральдичним правилам, і використовується як офіційний знак міста і сьогодні [18]. Нарешті, ще один вдалий герб – герб Донецька – було створено відомим радянським скульптором Л. А. Брином [19], автором багатьох відомих пам'яників, меморіалів та монументів, зокрема «Жертвам фашизму» (Донецьк), «Енергетик» (Донецьк), «Скорба на мати» (с. Богородичне Донецької обл.) та ін.

Нам поки що не вдалося встановити авторство гербів Кіровського, Костянтинівки, Селідово.

Сучасний період визначається рядом нових тенденцій в герботворенні: більш професійний підхід до створення герба, комерціалізація, масове зацікавлення геральдиком, отримання власних геральдичних знаків районами, селами та селищами. На початку 90-х рр. в Донецькій області склався колектив авторів, що започаткували власну фірму з спеціалізацією на сувенірній продукції. Її члени, маючи різний фах, досить далекий від геральдики та історії, поступово за рахунок самоосвіти, колекціонерської та практичної діяльності по створенню гербів підвищували свій професійний рівень і були через декілька років прийняті до Українського геральдичного товариства (далі УГТ) та престижних закордонних геральдичних організацій. Більшість міських гербів та гербів районів Донецької області створена колективом авторів цієї фірми, серед яких найбільша кількість проектів належить Є. Малахі, В. Мартиненку, С. Потюгову. Вони є авторами концепту, який практично втілює професійний художник П. В. Чесноков. Консультантом та геральдичним критиком багато років виступав М. М. Стародубцев – найвідоміший фахівець з геральдики в регіоні [20].

М. М. Стародубцев (1938 – 2009) у 1955 р. переїхав з Росії на Донбас, отримав освіту у Слов'янському хіміко-механічному технікумі. Самостійно займався геральдиком з 1979 р., вивчаючи літературу в бібліотеках Москви, Києва, Харкова, Донецька, замовляв матеріали з закордону, займався колекціонуванням зображень. Мав членство у ВГТ та низці закордонних геральдичних організацій, у 1992 р. за рішенням ВГТ отримав статус Герольдмейстера Вардейна (хранителя). Більше 10 років М. Стародубцев був консультантом з питань геральдики у фірмі «Інтерхоббіекспо» та виступав як співав-

28. Труды высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговли в Москве, в июле 1882 г. Т. 1. – СПб. : Типография А.С. Суворина, 1883. – 378 с.
29. ГУ ГАРО, ф. 455, оп. 1, д. 351, 14 л.

ББК Т 3(2) 622

Шипович М. А.

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ ПОЯВЛЕНИЯ ПРИКАЗА № 227 «НИ ШАГУ НАЗАД!»

Исследованы причины создания приказа № 227 от 28 июля 1942 года о формировании штрафных подразделений. Ими стали: необходимость восстановления порядка и воинской дисциплины в войсках Красной Армии после военных неудач в ходе весеннего наступления 1942 г., намерение скрыть истинных виновников этих неудач в лице Верховного Главнокомандующего И. В. Сталина и членов Ставки ВГК, переложив всю ответственность на командный и политический состав Красной Армии, а также удовлетворить растущие потребности фронта в личном составе военнослужащих и решать руками штрафников самые трудные боевые задачи.

Историю штрафных батальонов в СССР много лет окутывала атмосфера умолчания в литературе и средствах массовой информации. Строгий запрет на информацию породил массу домыслов и откровенной лжи об этом непростом явлении в истории Великой Отечественной войны.

После крушения СССР тема штрафбатов стала одной из главных козырей антисоветской пропаганды, поводом для обличения «проклятого тоталитарного прошлого» и политических спекуляций нечистоплотных историков. В их «исследованиях» настойчиво звучала мысль о том, что именно «штрафники выиграли войну», хотя на самом деле в 1941 – 1945 гг. численность штрафных частей составляла всего 1,24% от численности советских Вооруженных Сил [1, с. 440]. Отметим также, что далеко не все воевавшие в штрафбатах были штрафниками, – согласно сталинскому приказу постоянный командный состав штрафных рот и батальонов – от взвода и выше – комплектовался «из числа волевых и наиболее отличившихся в боях командиров и политработников» [2, с. 490].

В наши дни история героического поколения наших дедов и прадедов тенденциозно искажается, преднамеренно дегероизируется вся история Великой Отечественной войны и, в частности, завоеванная советским народом действительно высочайшей ценой Победа.

12. Костомаров В. М. Из деятельности Русского технического общества в области машиностроения / В. М. Костомаров. – М. : Гос. научн.-техн. изд-во машиностр. лит-ры, 1957. – 179 с.
13. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 2, 8 арк.
14. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 3, 83 арк.
15. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк. – Тернопіль : Видавництво Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка, 2007. – 257 с.
16. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 559, 45 арк.
17. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 20, 49 арк.
18. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 586, 326 арк.
19. Труды съезда деятелей по горному делу, металлургии и машиностроению, бывшего в г. Екатеринославе с 1-го по 7-е сентября 1910 г. Т. 1. – Екатеринослав : Типография Исаака Когана, 1911. – 168 с.
20. Тихомиров Ю. В. Труды общества для содействия и развития русской промышленности и торговли / Ю. В. Тихомиров // Вспомогательные исторические дисциплины. Т. 20. – Л. : Наука, 1989. – С. 127–135.
21. Ерманский А. Крупная буржуазия до 1905 года / А. Ерманский // Общественное движение в России в начале XX-го века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. – Кн. 2. – Т. 1. – Ч. 2. – СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1911. – С. 313–348.
22. Труды общества для содействия русской промышленности и торговли. – Ч. 12. – СПб. : Тип. канцелярии СПб. обер-полицмейстера, 1881. – 279 с.
23. Шумилов М. М. Проекты реформы представительных торгово-промышленных организаций России в конце XIX – начале XX в. / М. М. Шумилов // Исторические записки. Т. 118. – М. : Наука, 1990. – С. 292–312.
24. Труды областного съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России, 7 – 20 сентября 1910 года / под ред. секретаря бюро съезда В. Брунста. Т. II. Доклады. – Екатеринослав : Тип. газеты «Южная заря», 1910. – [разд. паг.].
25. Держархів Одеської обл., ф. 22, оп. 1, спр. 268, 62 арк.
26. Государственное учреждение Ростовской области «Государственный архив Ростовской области» (ГУ ГАРО), ф. 455, оп. 1, д. 320, 71 л.
27. Резолюции высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговли в Москве в июле 1882 г. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1883. – 53 с.

тор при створенні нових гербів для населених пунктів Донецької області: Дзержинська, Димитрова, Дружківки, Костянтинівки, Курахового, Тореза [21].

Найбільш плідною стала його гербознавча діяльність: за власною ініціативою і на власний кошт ним було видано кілька брошур з рекомендаціями щодо створення гербів, введення у поле герба окремих геральдичних зображень, їх блазонування та словник геральдичних термінів [22]. Останній був визнаний українськими геральдистами важливим кроком уперед в галузі геральдики, адже до появи цієї праці питання української термінології та взагалі наявності довідкового видання з класичної геральдики стояло дуже гостро. Тож, багаторічний досвід і праця по збиранню відомостей про геральдичні фігури дозволила М. М. Стародубцеву видати унікальний словник, що містить 1005 термінів у перекладі на українську, російську, англійську, есперанто, французьку, німецьку та латинську мови у супроводі графічних малюнків.

Є. О. Малаха (1946 р.н.), доцент Донецького інституту економіки та господарського права, є автором 17 територіальних гербів Донецької області. Геральдика захоплювала його спочатку як колекціонера-фалериста, за його участю в 1987 р. при Всесоюзному Об'єднанні Клубів Фалеристів була створена секція геральдистів, багато років він виступав як організатор виставок колекціонерів в Україні, Росії, Польщі, Німеччині. З 1993 р. виконує обов'язки директора фірми, яка займається розробкою гербів на замовлення. Найвідальшими його геральдичними проектами є герби Волновахи, Горлівки, Димитрова. Є. Малаха є також автором кількох публікацій, присвячених гербам регіону [23].

В. О. Мартиненко (1958 р.н.), фізик за освітою, почав займатися геральдикою з 1992 р. і на сьогодні є дійсним членом УГТ та ВГТ. Він став автором біля двох десятків гербів, серед яких герби Амвросіївки, Докучаєвська, Красноармійського і Ясинуватського районів та ряду колишніх німецьких поселень на території Донецької області. Крім практичної діяльності по створенню гербів, В. Мартиненко опублікував декілька статей в обласних газетах та журналах з питань геральдики та гербознавства [24].

О. І. Кірічок (1962 – 2011), за фахом інженер, з кінця 80-х почав розробляти емблеми та логотипи для підприємств Донецька, а з 1994 р., займався розробкою гербів. На початку 2000-х став членом УГТ та ВГТ. Більшість створених О. І. Кірічком гербів – це герби для сіл та селищ області, зокрема грецьких поселень, вони були розроблені з власної ініціативи. Герби грецьких поселень підпорядковані єдиній стилістиці: за основу автор взяв горизонтальний поділ щита та теракотовий пояс з меандром, що використаний майже на всіх таких гербах. Деякі проекти О. Кірічка піддають критиці за недостатньо висо-

кий художній рівень та певну шаблонність. О. Кірічком опубліковано біля трьох десятків гербознавчих статей у місцевій пресі [25].

Герб Святогірська, що є одним із найбільш лаконічних та елегантних міських гербів, також створено членами УГТ: луганським художником А. Загорецьким та О. Житниченко. Автори знайшли оригінальне рішення: п'ять білих конусів та хрест над ними уособлюють крейдяні гори та Святогірську лавру – найвизначніші пам'ятки міста [26].

Створені нефахівцями герби Макіївки, Новогродівки, Шахтарська мають ряд типових помилок: невизначність, введення дати застосування у поле щита, використання недоречних елементів.

Таким чином, ми розглянули питання авторства муніципальних гербів Донецької області протягом усієї геральдичної традиції і доходимо наступних висновків:

- імперський період відзначився розробкою гербів для трьох міст Донецької області, проекти яких були створені провідними фахівцями з геральдики Ф. Санті та Б. Кьоне. Авторство герба Бахмута 1811 р., що зараз перезатверджений як міський символ Артемівська, не встановлено;
- за радянських часів герби створювалися нефахівцями на конкурсній основі, фігура автора не популяризувалася; незважаючи на те, що більшість міських гербів Донецької області було створено художниками, майже всі вони мали типові вади того часу, виключаючи лише герби Донецька та Єнакієве;
- на сучасному етапі в регіоні склався авторський колектив визнаних фахівців з геральдики, що займаються розробкою гербів на замовлення і на сьогодні є авторами більшості затверджених муніципальних знаків. Як правило, їх проекти виконані на високому естетичному рівні і є виразними, лаконічними, багатими на символіку гербами, що в цілому відповідають геральдичним правилам. Крім практичної геральдики названі геральдисти займаються також і гербознавством, публікуючи статті у тематичних та місцевих виданнях;
- залучення до створення гербів осіб, що не мають спеціальних знань та навичок, чи відсутність консультанта-фахівця поступово стає виключенням із правил.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена проблемі авторства городських, районних, поселкових і сільських гербів Донецької області імперського, радянського і сучасного етапу. Приведені дані про їх спеціальність, професійний рівень і якість створених проектів. Дані короткі біографічні свідчення про сучасних геральдистів регіону.

SUMMARY

In the article the author studies the formation of a branched net of scientific and practical societies for industry and trade promotion in XIX – at the beginning of the XX centuries and singles out the major directions of their work for Russian Empire in general and for Ukrainian lands in particular.

Key words: Empire Free Economic Society, Empire Society of Agriculture in the Southern Russian Areas, Russian Empire Technical Society, Promotional Society of Russian Industry and Trade.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барышников М. Н. История делового мира России / М. Н. Барышников. – М. : АО «Аспект Пресс», 1994. – 224 с.
2. Туманова А. С. Общественность и формы ее самоорганизации в имперской России конца XVIII – начала XX века / А. С. Туманова // Российская история. – 2007. – № 6. – С. 50–63.
3. Шапкин И. Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX веков / И. Н. Шапкин. – М. : МАЭП, 1999. – 200 с.
4. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1900. – 3399 с.
5. Торгово-промышленный мир России: литературно-экономический, финансовый, торгово-промышленный и статистический обзор. Иллюстрированный ежегодник / Под ред. Е. В. Михальского. – Ч. 2. – Петроград : «Сириус», 1916. – 82 с.
6. Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795 – 1887 гг.) / Ю. А. Темник. – Т. 1. Выдающиеся деятели науки и техники XVIII – начала XIX веков. – Луганск : Изд-во «ШИКО», 2008. – 522 с.
7. Темник Ю. Основание горнозаводской науки в Украине / Ю. Темник // Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 280-річчю відкриття М. Вепрейським і С. Чирковим кам'яного вугілля у Донецькому басейні, Луганськ, 13 – 14 грудня 2001 р. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – С. 27–42.
8. Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России / Е. С. Лурье. – СПб. : Издание СПб. политех. ин-та Императора Петра Великого, 1913. – 191 с.
9. Нисселович Л. Н. История заводско-фабричного законодательства: в 2 ч. / Л. Н. Нисселович. – Ч. 2. – СПб. : Скоропечатня А. Мучника, 1884. – 160 с.
10. Держархів Одеської обл., ф. 22, оп. 1, спр. 1, 148 арк.
11. Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 86, спр. 181, 231 арк.

ської промисловості, металургії, питань шляхів сполучення та ін. У серпні 1915 р. ІРТГ ініціює скликання З'їзду російських техніків, на якому обговорювалася економічна мобілізація в умовах Першої світової війни, було прийнято рішення про утворення Всеросійського союзу технічних сил країни [5, с. 25]. Київське відділення з гордістю доповідало про отримання хімічних препаратів, які раніше в країні не вироблялися.

Місцеві відділення ІРТГ часто виступали ініціаторами проведення регіональних та всеросійських форумів підприємців. Так, його Одеським відділенням було проведено I Всеросійський З'їзд спеціалістів та діячів з міського благоустрою (м. Одеса, 14 вересня 1910 р.) [11, арк. 118]. У квітні 1913 р. у Петербурзі під егідою Імператорського російського географічного товариства та за активної участі Товариства маркшейдерів Півдня Росії було проведено I Всеросійський з'їзд маркшейдерів. Усі рішення з'їзду стосувалися налагодження координації геологічних та картографічних робіт [29, арк. 1].

Наукові товариства протягом тривалого періоду своєї діяльності здобули високий авторитет у суспільстві. Поряд із науково-інформаційними функціями вони здійснювали й роботу представницького характеру, спрямовуючи свої клопотання до урядових кіл. Логічно розроблені та науково обґрунтовані проекти економічних перетворень, підготовлені ними, часто знаходили підтримку та успішне втілення в життя. Між державною владою та науково-технічними товариствами, таким чином, склалися ефективні форми взаємодії, що відіграло важливу роль у економічному розвитку країни.

Пореформений час, крім економічного підйому Російської імперії, був ще й періодом розвитку соціальної самоорганізації, коли виникає розгалужена мережа товариств різного характеру та спрямування. Підвищення значущості громадськості, її вагомий вплив на державну політику стає незаперечним фактом. Пореформений період складає тільки один із аспектів різнопланової проблеми формування громадянського суспільства на українських землях.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается процесс создания разветвленной сети научно-практических обществ содействия развитию промышленности и торговли в XIX – начале XX вв., выделяются основные направления их работы для Российской империи в целом и украинских земель в частности.

Ключевые слова: Императорское вольное экономическое общество, Императорское общество сельского хозяйства южной России, Императорское русское техническое общество, Общество для содействия русской промышленности и торговли.

Ключевые слова: герб, муниципальная геральдика Донецкой области, авторы гербов.

SUMMARY

The article is devoted to authorship of Donetsk region coats of arms of imperial, soviet and contemporary periods. The author gives the information about their specialty, professional level, quality of the projects and also the biographical information about contemporary experts on heraldry in the region.

Key words: coat of arms, the municipal heraldry, heraldry of the Donetsk area, authors of coats.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX века / Н. А. Соболева. – М. : Наука, 1981. – 264 с.; Вона ж. Старинные гербы российских городов. – М. : Наука, 1985. – 176 с.
2. Медведев М. Граф Франциск Матвеевич Санти (1683–1758) / М. Медведев : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sovetheraldika.ru/article/4808>
3. Пчелов Е. В. Российский государственный герб: композиция, стилистика и семантика в историческом аспекте/ Е. В. Пчелов. – М. : РГГУ, 2005. – С. 80–86.
4. Іщенко Я. О. Символіка та емблематика міських гербів 1960–1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження : Дис. ... канд. іст.наук. спеціальність 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К, 2006. – 458 с.
5. Панченко В. Геральдика Старої Донеччини / В. Панченко // Науковий світ. – 2004. – № 3. – С. 10.
6. Іщенко Я. О. Зазн. праця. – С. 134–143.
7. Медведев М. Зазн. праця.
8. Панченко В. Зазн. праця. – С. 10.
9. Пчелов Е. В. Зазн. праця.
10. Максименко Є. В. Міська геральдика Донбасу XVIII–XIX ст. / Є. В. Максименко // Історичні і політологічні дослідження : науковий журнал. – Донецьк : Видання Донецького національного університету, історичного факультету, 2010. – №1–2. – С. 95.
11. Іщенко Я. О. Зазн. праця. – С. 450.
12. Там само. – С. 136.
13. Там само. – С. 446–449.
14. Державний архів Донецької області (ДАДО), Геральдика Донецької області : колекція документів. – (Не описана).
15. Іщенко Я. О. Зазн. праця. – С. 446–449.
16. Там само. – С. 449.

17. Платоненко С. Символ города – золотая домна / С. Платоненко // Жизнь-неделя. – 2003. – 22–28 мая. – С. 4.
18. Гречило А. Б. Українська міська геральдика / А. Гречило. – К., Л.: УГТ, 1998. – С. 134.
19. ДАДО, ф. Р-279, оп.4, спр. 191, арк.70-71.
20. Є. Малаха // Схід: Аналітично-інформаційний журнал. Донецьк (Україна). – 2004. – Спеціальний випуск (№ 7). – С. 23–25.
21. Пархоменко М. Хранитель геральдики / М. Пархоменко // Вечерний Донецк. – № 11. – 21 января. – 2005. – С. 2.
22. Стародубцев Н. Н. Иллюстрированный словарь по геральдике / Н. Н. Стародубцев. – Донецк, 1996. – 345 с., Він же. Геральдика сегодня. – Донецк, 2003. – 12 с.
23. Славянск в коллекционных миниатюрах: Исторический справочник, каталог / Евгений Александрович Малаха (авт.-сост.), Николай Николаевич Омельченко (авт.-сост.). – Славянск: Печатный двор, 2003. – 55 с., Малаха Є. Геральдика Донеччини / Є. Малаха // Схід: Аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк (Україна). – 2004. – Спеціальний випуск (№ 7). – С. 23–25.
24. Мартиненко В. Герб нашего села / В. Мартиненко // Донеччина. – 2004. – № 52. – С. 3; Він же. Чи потрібен селу герб? // Ясиноватская нива. – 2004. – № 15. – С. 4.
25. Киричок О. Сельское герботворчество Донбасса / О. Киричок, С. Потюгов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 9 января. – С. 14.
26. Геральдист Андрей Загорецкий: «Сейчас любой может себе придумать герб» // Реальная газета: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://realgazeta.com.ua/modules.php?name=News&file=article&sid=175>

УДК 94-051(477)“19”

Медовкіна Л. Ю.

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ К. В. ХАРЛАМПОВИЧА З УКРАЇНСЬКИМИ ТА РОСІЙСЬКИМИ ВЧЕНИМИ (1914–1932 РР.)

У статті аналізуються матеріали листування академіка ВУАН К. В. Харламповича з В. П. Науменком (редактором часопису «Киевская старина»), С. Т. Голубєвим (фахівцем з церковної історії), П. М. Поповим (літературознавцем, фольклористом, мистецтвознавцем, книгознавцем), М. М. Бережковим (ніжинським істориком та викладачем). Епістолярій вченого розкриває чимало фактів його біографії, питань наукової співпраці, коло соціокультурних зв'язків, які можна використовувати при дослідженні роботи структур ВУАН, повсякденного життя академічної еліти.

ським відділенням Імператорського російського товариства садівництва [24, с. 511]. На південноукраїнських землях вузькоспеціалізований характер мали Зібрання виноробів, садівників та сільських господарів Ялтинського повіту (виникло 1868 р.), Бессарабське товариство садовласників та виноробів (виникло 1892 р.), діяльність яких зводилася до організації виставок, наукових зустрічей, бесід, облаштування розсадників, охорони садів і т.п. Київське товариство природознавців у серпні 1872 р. зібрало черговий III З'їзд російських сільських господарів. Найбільшу увагу присутніх викликали питання сільськогосподарської механіки й технології, а також створення розгалуженої мережі спеціалізованих навчальних закладів [25, арк. 4, 23]. Періодичні курси для агрономічного персоналу південних губерній влаштувало Імператорське товариство сільських господарів південної Росії [18, арк. 270]. Із розвитком гірничої промисловості поширеними стають товариства землемірів, геологів та маркшейдерів. Суттєвий внесок у справу геодезичного й геологічного вивчення гірничих виробок Донецько-Криворізького басейну здійснювало Товариство маркшейдерів Півдня Росії [26, арк. 3 зв.].

Таким чином, у системі представницьких організацій цим товариствам належить особливе місце. Багатий досвід роботи, високий науковий рівень, об'єктивність досліджень були головними рисами науково-технічних товариств як загальноімперського, так і місцевого рівнів. Тому часто їх члени запрошувалися у якості експертів або від держави, або від підприємців, виступаючи, таким чином, з'єднувальною ланкою між капіталом та владою.

Часто науково-практичні товариства були ініціаторами скликання торгово-промислових з'їздів – популярної у пореформений період форми ділового спілкування підприємців. За участі Імператорського російського технічного товариства та Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі у 1870 р. був скликаний у Петербурзі перший Всеросійський з'їзд фабрикантів, заводчиків та осіб, що цікавляться вітчизняною промисловістю [8, с. 42]. У липні 1882 р. промисловий з'їзд у Москві був зібраний за ініціативою Товариства для сприяння російській промисловості та торгівлі. Цей форум зібрав більше 250 осіб, серед яких Великий князь правлячої династії, найвищі посадовці, науковці світового рівня та впливові підприємці [27, с. 1]. У привітальній промові до присутніх на з'їзді Великий князь Олексій Олександрович відзначив: «Ваші поради та зауваження, як людей, що працюють над справою і добре знайомі з місцевими умовами, будуть мати велике значення для успішного вирішення питань, запропонованих на ваше обговорення» [28, с. 1-2].

У серпні 1882 р. Імператорське російське технічне товариство ініціювало скликання чергового з'їзду в Москві. Учасникам з'їзду було представлено більше сімдесяти доповідей з питань гірничозавод-

якого став експорт російських товарів на близькосхідні ринки [16, арк. 31].

Катеринославське відділення ІРТТ, яке було відкрито 1894 р., основну увагу зосереджувало на питаннях важкої промисловості. Сприяння розвитку гірничої справи, металургії та машинобудування було головним напрямом науково-практичних зусиль усіх товариств, що діяли в Катеринославі – це і Товариський гурток інженерів, і Товариство технологів, і Катеринославське наукове товариство тощо [19, с. 76 – 80]. Результатом їх спільної роботи стало скликання у вересні 1910 р. З'їзду діячів з гірничої справи, металургії та машинобудування.

Подібну до розгалуженої мережі ІРТТ низку філій мало й Товариство для сприяння російській промисловості та торгівлі, яке було засновано в Санкт-Петербурзі 1867 р. [1, с. 116]. Як зазначав представницький комітет товариства, у ньому «слід вбачати сильний засіб взаємного зближення діячів торгівлі з діячами промисловості та із справжніми представниками економічної науки. Як члени товариства тут можуть зустрітися в публічних бесідах і друкованих працях, можуть взаємно порозумітися та піти пліч-о-пліч вчений економіст і ремісник, банкір і фабрикант, адміністратор і рахівник, капіталіст і досвідчений спеціаліст-трудівник» [20, с. 130]. Товариство мало близько двадцяти своїх відділень по всій Росії (преображенське, варшавське, московське, східносибірське та ін.), в Одесі воно було відкрито 1873 р. Впливовість товариства яскраво ілюструє персональний склад його членів, серед яких Д. І. Менделєєв, С. Ю. Вітте, Т. С. Морозов. З 1884 р. покровительство над товариством взяли члени царської родини. Воно поєднувало в собі наукові та представницькі риси, поширювало свою діяльність на всю імперію. Одним з головних напрямів його діяльності було геологічне й картографічне вивчення імперських просторів та розширення зовнішньої торгівлі [21, с. 333; 22, с. 10]. Завдання представлення інтересів торгово-промислових кіл товариство виконувало досить успішно. Як відмічав голова виконавчого комітету товариства М. П. Ігнат'єв – «ми ... не можемо допомогти скрутному становищу російської промисловості та торгівлі, але ми повинні своїми дослідженнями, своїми розсудливими клопотаннями, підкріпленими безсумнівними фактами, висвітлити слабкі сторони, вказати болючі місця й ті заходи, які можуть покращити ситуацію, полегшити труднощі та попередити пагубні наслідки» [3, с. 78].

За аналогією із загальноімперськими організаціями виникали і товариства місцевого характеру, як, наприклад, Товариство для захисту інтересів розвитку одеської промисловості [23, с. 301]. Успішно діяло Товариство взаємодопомоги садівників, виноградарів та виноробів Таврійської губернії, яке співпрацювало із Сімферополь-

Суттєвий вплив на біографію будь-якої особистості, а особливо вченого, справляють її професійні та приватні контакти, які часто визначають не лише особливості діяльності, громадянської позиції, але й спрямування наукових зацікавлень, переконання та життєві пріоритети людини. У житті К. В. Харламповича, яке складалося з неоднозначних періодів, було чимало контактів, які залишили свій слід як на дослідницькій діяльності вченого, так і на його особистій долі. На жаль, стовідсотково визначити коло приватного та професійного спілкування цієї людини неможливо через причини об'єктивного та суб'єктивного характеру, а саме розпорошеність архівних фондів, відсутність необхідних матеріалів особистого походження, недостатня вивченість особистого архіву вченого, виявлене, але непрочитане листування тощо. Найвні в різних архівосховищах і навіть у різних фондах одного й того ж самого архіву комплекси епістолярних джерел або поодинокі матеріали дозволяють частково відтворити контакти К. В. Харламповича з українськими вченими, які, очевидно, тривали від часу закінчення ним навчання й облаштування вченого в Казані (1894 р.) до його переїзду в Україну і проживання у Ніжині та Києві (1929–1932 рр.).

Цікавими й надзвичайно змістовними виявилися листи К. В. Харламповича до С. Т. Голубєва, за якими можна частково реконструювати стосунки двох відомих істориків, що належали до різних поколінь фахівців у галузі церковної історії.

Зміст першого з них дозволяє стверджувати, що знайомство К. В. Харламповича та С. Т. Голубєва відбулося наприкінці XIX ст. Уперше вони зустрілися в Києві, а згодом у Москві. З тексту листа також випливає, що С. Т. Голубєв відіграв суттєву роль у становленні К. В. Харламповича як дослідника, у визначенні основного напрямку його наукових зацікавлень і навіть сприяв відзначенню магістерської дисертації Костянтина Васильовича двома преміями. Останній був дуже вдячний за особливе, сприятливе ставлення до нього та його праць [1]. Сам лист мав супроводжувати працю К. В. Харламповича «Малороссийское влияние...», яку він спеціально надсилав С. Т. Голубєву з проханням прочитати та висловити свою думку з приводу її змісту, адже ніхто краще за нього не знав цієї тематики, архівів та змісту справ, на яких вона писалася [2].

Майже за півтора роки після цього К. В. Харлампович ще раз написав до С. Т. Голубєва. На цей раз аби повідомити, що його праця, яку він відсилав до свого вчителя та уважного рецензента, отримала Карповську премію. К. В. Харлампович висловлював С. Т. Голубєву щиру подяку, оскільки саме позитивна рецензія останнього відіграла у цьому питанні чи не вирішальну роль [3]. Окрім того, він зазначав, що подальша його праця над другим і третім томами «Малороссийского влияния...» залежатиме від відгуків рецензентів. На

думку К. В. Харламповича, другий том цієї праці міг бути відданий до видавництва через рік, тобто у 1916 р. [4]. У наступній частині свого листа К. В. Харлапович скаржився на те, що йому не вистачає колишньої енергії та завзяття, аби продовжити свою роботу. Окрім того, є багато дрібниць, які постійно його відволікають. Серед таких він називав опонування дисертацій. Зокрема, згадував про своє рішення виступити опонентом на диспуті свого колеги П. Миндальова, який написав працю, присвячену «Молінню Данила Заточника» [5]. Складність ситуації полягала в тому, що в Казанській духовній академії виник конфлікт між опонентами на попередньому диспуті. Він закінчився полемікою в науковій пресі, під час якої один із полемістів натякнув на плагіат дисертанта та нетямущість опонента. Із цієї причини багато хто з колег К. В. Харламповича почали відмовлятися від опонування. Наприкінці свого листа Костянтин Васильович повідомляв, що щойно отримав від О. І. Соболевського повідомлення, в якому містилася дуже гарна новина – Петербурзька академія наук призначила йому 500 руб. премії за його «Малороссийское влияние...». К. В. Харлампович вбачав у цьому вплив того таки С. Т. Голубева, тому ще раз щиро дякував йому й передавав вітання від своєї дружини.

Як це не дивно, але певні уточнення щодо стосунків з С. Т. Голубевим вносить лист К. В. Харламповича до П. М. Попова від 29 липня 1924 р. Цей лист був відповіддю вже відомого вченого своєму молодому (на 20 років) колезі, в якому, зокрема, містилася згода на пропозицію написати біографію чи некролог С. Т. Голубева. Костянтин Васильович писав, що погоджується написати таку біографію, але за певних умов. По-перше, це було б можливим лише у випадку відмови від подібної ідеї С. І. Маслова, який уже починав збирати матеріали для цієї праці. К. В. Харлампович не хотів виглядати «липовим» конкурентом, наявність якого лише примусила б С. І. Маслова швидше працювати. По-друге, К. В. Харламповича цікавило питання можливості опублікування його праці в «Записках» академії наук та обсяг цієї біографії. По-третє, вчений зазначав, що потребує реальної допомоги своїх київських колег: «Прежде всего мне нужен хотя бы формуляр Стефана Тимофеевича или самая хотя краткая его биография, как рамка для жизнеописания. От Вас, лично его знавших и живших в одном городе, зависело бы наполнить эти рамки живым содержанием. Я не мог бы даже охарактеризовать Ст. Т. как человека, – так мало я его знал. Значит тут или Ваше сотрудничество нужно, или просто дело ограничится научной оценкой его трудов. Не можете ли Вы, затем, доставить мне полный список его работ?» [6]. Наступні листи Костянтина Васильовича до П. М. Попова не дають відповіді на запитання, чи була реалізована ця ідея, але водночас вони містять багато іншої змістовної інформації.

Реформи 60-х рр. XIX ст. стали початком нової ери в господарському житті Російської імперії. Питання промислового розвитку викликали невідомий громадський інтерес, що призвело до появи кількох спеціалізованих науково-технічних товариств, створених з метою впровадження теоретичних розробок у практику виробництва. Найбільшими об'єднаннями науково-практичного типу були Імператорське російське технічне товариство й Товариство для сприяння російській промисловості та торгівлі.

Імператорське російське технічне товариство (ІРТТ) було засновано 1866 р. Ідея його організації виникла серед викладачів Петербурзького технологічного інституту. Безпосереднім натхненником усієї справи був професор технології, декан Землеробського інституту Є. М. Андреев [12, с. 12, 14]. Відповідно до статуту його головною метою було «сприяти розвитку техніки та технічної промисловості в Росії» [13, арк. 1]. Своєю цілю товариство реалізувало шляхом читання лекцій, проведення виставок і відкриття бібліотек, допомоги в розширенні технічної освіти, направлення клопотань до урядових установ з приводу поліпшення розвитку технічної промисловості. На 1905 р. ІРТТ мало 38 відділень по всій імперії [2, с. 56]. З них дев'ять на території українських земель, у діяльності яких спостерігалася регіональна спеціалізація. Усі відділення товариства діяли на підставі типової «Інструкції», у якій зазначався регіон діяльності й наголошувалося на невідступному слідуванні «Статуту ІРТТ» [14, арк. 59, 79]. Так, Київське відділення, засноване 1870 р., приділяло особливу увагу цукровій промисловості. З цією метою воно випускало спеціалізовані огляди, відкривало хімічні лабораторії. З часом його думка з питань технології цукроваріння стала визначальною для всієї країни.

У 1871 р. розпочало свою роботу Новоросійське відділення ІРТТ (м. Одеса), яке об'єднало спеціалістів інженерно-технічного, архітектурного та військового профілю [15, с. 207]. Портове положення цього міста, налагоджені зовнішньоекономічні зв'язки наклали відбиток на пріоритетні напрями діяльності відділення – воно було в основному зосереджено на європейських ринках. У 1876 р. до Одеського відділення ІРТТ надійшло запрошення взяти участь у виставці виробів промисловості та витворів мистецтва у Філадельфії, присвяченої сторіччю незалежності США. На запрошення, як зазначалося в супровідному листі, «государ імператор звелів відповідати стверджувально» [17, арк. 7-7 зв.]. Подібне запрошення надійшло і від німецького генерального консульства з приводу проведення в 1914 р. міжнародної виставки друкарства в Лейпцигу [18, арк. 46]. Для реалізації завдання популяризації вітчизняних товарів за кордоном у 1895 р. Одеське відділення ІРТТ провело I Південно-російський торгово-промисловий з'їзд, головним питанням порядку денного

ки технізації сільського господарства. Одне з них – Імператорське товариство сільського господарства південної Росії – було засновано в Одесі за задумом генерал-губернатора Новоросійського краю князя М. С. Воронцова. Воно почало свою діяльність 1828 р. із статистичного обстеження краю та збирання цінний матеріал з історії південноукраїнського господарства. Об'єднання мало найвище затверджений статут, за яким метою товариства було сприяти покращенню ведення поміщицького господарства в капіталістичних умовах. Товариство опікувалося впровадженням агрономічних заходів і розвитком основних галузей сільського господарства [10, арк. 46 – 46 зв.]. Його членами могли бути поміщики та інші особи, що мали землю, власники маєтків у Росії та іноземці [10, арк. 47]. Усі члени мали сплачувати щорічні внески й надавати інформацію щодо показників врожайності свого господарства. У структурі товариства діяли спеціалізовані комітети: виноградарства й виноробства, садівництва, шовківництва, бджільництва, вівчарства та ін. До їх компетенції входило проведення публічних лекцій, нарад, наукових дискусій, випуск періодичних видань. Так, комітет виноробства в серпні 1910 р. скликав 3^тзд виноробів, куди були запрошені всі зацікавлені особи Херсонщини, Бессарабії, Поділля й Таврії з метою обговорення наявного рівня розвитку галузі [11, арк. 127]. Завдяки товариству в регіоні були здійснені спроби облаштування артезіанських колодязів, покладено початок спостереженням за кліматом південноукраїнських земель, перевірені й доповнені карти Херсонської та Бессарабської губерній, започатковані 3^тзди сільських господарів у Новоросійському краї. Питання розвитку сільського господарства відображалося на сторінках «Листка» (перші десять років видавався російською та французькою мовами), а потім «Записок» товариства.

Заснування наступного товариства стало відображенням розвитку міжнародної наукової спільноти й створення подібних інституцій у країнах Західної Європи: перше географічне товариство виникло в Парижі в 1821 р., Берлінське географічне товариство було відкрито 1828 р., Лондонське – 1830 р., Російське – 1845 р. [2, с. 54]. За задумом засновників Російського географічного товариства воно мало внести свою лепту у справу розвитку світової науки. Товариство організовувало географічні експедиції до різних куточків неосяжної країни. Географічне товариство мало кілька відділень: кавказьке, східносибірське, північно-західне, оренбурзьке та західносибірське. У 1873 р. було відкрито Південно-західний відділ у Києві, який зібрав у своїх стінах В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського та інших провідних діячів національного відродження. Відділ проводив ґрунтовні географічні, статистичні, археологічні та українознавчі дослідження, які заклали підвалини багатьох напрямів сучасної української науки.

Слід зазначити, що згадане листування вчених складається лише з чотирьох листів К. В. Харламповича, які по суті є відповідями на листи П. М. Попова, що зберігаються у фонді останнього в ІР НБУВ. Листів самого Павла Миколайовича у фонді Костянтина Васильовича в Ніжині виявити не вдалося. Листування охоплює період з 1924 по 1930 рр., тобто від часу, який передував арешту К. В. Харламповича, і до переїзду в Україну, у Ніжин. Ініціатором листування виступив П. М. Попов, відомий згодом літературознавець, фольклорист, мистецтвознавець, славіст і книгознавець [7]. Першим питанням, яке зацікавило П. М. Попова як книгознавця, і яке, очевидно, стало першопричиною того, що він ініціював листування, була потреба придбати для своєї книгозбірні кілька праць К. В. Харламповича, зокрема «Западнорусские школы...» та «Малороссийское влияние...». Як відповів автор цих творів, першої в нього не було, так само, як не було її й у продажу, оскільки книга вийшла друком доволі давно. Щодо другої, то К. В. Харлампович повідомляв, що вона ще продається й коштує небагато – 6 руб. Тому, якщо комусь потрібно, то він міг би купити та переслати. Зміст наступних листів не дає відповіді на запитання, чим закінчилися ці «переговори», але обстеження каталогів книгозховища НБУВ, до якого свого часу була передана книжкова колекція П. М. Попова, говорить на користь наполегливості останнього в досягненні своєї мети. Невідомо яким чином, але йому вдалося придбати для своєї колекції кілька праць К. В. Харламповича, включаючи промову перед захистом дисертації. Серед них були «Западнорусские православные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII вв.» (1896 р.), «Западнорусские православные школы XVI и начала XVII вв., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви» (1898 р.), «Иосиф Курцевич, архиепископ суздальский и б. владимирский, и брестский» (1900 р.), «Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь» (1914 р.), «Восстание тургайских казак-киргизов (1916–1917 гг.)» (1926 р.). Ще дві праці К. В. Харламповича потрапили до фондів НБУВ завдяки вже згаданому у листуванні С. І. Маслоу: «Ртищевская школа» (1913 р.) і «Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст.» (1929 р.).

Наступний лист К. В. Харламповича до П. М. Попова від 10 червня 1926 р. уже вкотре демонстрував, як уважно академік ставився до тих питань, що були предметом наукових зацікавлень його друзів, приятелів і добрих знайомих. У даному випадку К. В. Харлампович писав, що прочитав статтю у «Записках НТШ», де знайшов згадки про відомих українських граверів – Л. Тарасевича та І. Щирського, творчість яких цікавила П. М. Попова як мистецтвознавця. Переглянувши книгу Павла Миколайовича (очевидно, ідеться про «Заме-

чання к истории украинской гравюры»), він не знайшов про них жодної згадки, і саме це змусило його написати листа з розрахунком, що інформація зацікавить адресата: «Во всяком случае моё теперешнее обращение к Вам должно свидетельствовать, что я помню о научных интересах, представляемых Вами, и готов помогать, чем могу и насколько могу» [8].

Третій лист К. В. Харламповича до П. М. Попова був написаний адресантом уже з Ніжина. Як свідчить його зміст, спілкування кореспондентів було більш регулярним, ніж про це можна говорити, спираючись суто на наявні листи (були ще й листівки, які слід вважати ще невиявленими, або втраченими). У тексті йшлося про продовження пошуків П. М. Поповим цікавих книжок, що схвалював К. В. Харлампович, а також про подяку, висловлену ніжинським колегою Костянтином Васильовичем, – Д. І. Абрамовичем, – за інформацію про рукопис Київсько-Печерського патерика, дослідженням якого останній займався. У тексті цього листа К. В. Харлампович уперше звернувся до П. М. Попова з власним проханням. Він потребував копії документа за 1768 р. про відправлення ченця Григорія для навчання дітей ніжинських греків. Він зберігався у фондах колишнього церковно-археологічного музею Київської академії і був потрібен К. В. Харламповичу у зв'язку з його працею над проблемою шкільної освіти греків Ніжина. Його також цікавила рукописна книга царських грамот, іменних указів та рескриптів Ніжинському грецькому братству [9].

Останній лист К. В. Харламповича адресувався П. М. Попову як керівнику відділу рукописів Всенародної бібліотеки при ВУАН. У ньому повідомлялося про вилучення з Хрестовоздвиженської церкви на користь Всенародної бібліотеки двох рукописів українського походження, датованих XVII ст. Якби вони не були вчасно відібрані бібліотекою, то поступили б до Ніжинського музею. До реалізації обох імовірних сценаріїв справи свою руку доклав автор листа, про що він із задоволенням повідомляв адресата [10].

Наявний епістолярний матеріал дозволяє відтворити стосунки К. В. Харламповича лише з Михайлом Миколайовичем Бережковим, листування з яким зберігається серед матеріалів особового фонду останнього в Інституті рукопису НБУВ у Києві [11].

В особовому фонді М. М. Бережкова міститься шість листів К. В. Харламповича до фондоутворювача. Вони датуються 1931–1932 рр. і свідчать про тривалі й приятельські стосунки кореспондентів, знайомих із часу проживання К. В. Харламповича в Ніжині та його співпраці з місцевими вченими. Особливе ставлення К. В. Харламповича до М. М. Бережкова було обумовлене не лише поважним віком останнього, до якого Костянтин Васильович звертався як до вчителя, або старшого наставника, але й сферою наукових інтересів

якому судилося стати першим громадським об'єднанням сприяння економічному процвітанню країни та одним із найстаріших у Європі. Товариство отримало дарований імператрицею девіз – «бджоли, що мед до вулика приносять» (з надписом «корисне») [5, с. 51]. «Вільність» цього товариства поєднувалася з особистим покровительством імператриці, тому деякі дослідники визначають його як громадсько-державне [2, с. 54]. На перших порах основна увага товариства зосереджувалася на питаннях землеробства та згодом сфера інтересів суттєво розширилася, охоплюючи всі галузі господарства. Воно сприяло популяризації в Росії культури вирощування картоплі, розширенню посівних площ цукрового буряка, льону, конопель, бавовнику та інших технічних культур; ним здійснювалася підтримка розвитку бджільництва та скотарства, геологічних досліджень та розробки лісів; організовувалися школи, дослідні хутори, зразкові ферми та сільськогосподарські виставки.

У роботі економічного товариства брали участь провідні науковці й громадські діячі, його гарячі дискусії під час наукових засідань підтримували Л. І. Лутугін та Л. М. Толстой, Д. І. Менделєєв та М. І. Туган-Барановський. З 1862 р. президентом Вільного економічного товариства став відомий вчений-геолог Є. П. Ковалевський [6, с. 229]. Його фундаментальне дослідження «Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа» стало підґрунтям як наукового, так і промислового «відкриття» Донбасу. За видатні роботи з геології Донбасу Ковалевський був обраний почесним членом Академії наук [7, с. 31].

Із заснуванням Імператорського вільного економічного товариства був створений прецедент для виникнення інших громадських об'єднань подібного типу. Залучаючи на допомогу громадськість у тих сферах, де впливу держави було недостатньо (наука, освіта, економіка, мистецтво), урядові кола все ж таки здійснювали постійний контроль за різноманітними проявами громадської ініціативи.

Тенденція підтримки державою організацій із захисту інтересів торгівлі й промисловості зберігається і на початку XIX ст. як одна з умов відродження економіки країни. За ініціативою В. Н. Каразіна та підтримки уряду Олександра I було створено Харківське філотехнічне товариство (1811 – 1818 рр.). Головна мета його діяльності полягала у «вдосконаленні та поширенні землеробської та мануфактурної промисловості» [8, с. 34]. Діяльність товариства поширювалася на Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Полтавську, Чернігівську, Слобідсько-Українську, Курську та Воронежську губернії [9, с. 49].

У дореформені часи домінуюча роль у економічному комплексі належала сільськогосподарському виробництву. Більшість наукових товариств першої половини XIX ст. створювалася саме для підтрим-

вітчизняній історіографії ці товариства в переважній більшості робіт згадуються для подання цілісної характеристики економічного розвитку українських земель, а не окремою науковою проблемою. Проте унікальність цих товариств, які по праву можна вважати установами сприяння розвитку країни, заслуговує на окреме дослідження.

До установ сприяння розвитку промисловості й торгівлі відносяться різноманітні товариства, головне завдання яких полягало в практичній реалізації технічних розробок і вдосконалень, безперервному зв'язку теорії та практики виробництва, проведенні актуальних досліджень на вимогу уряду чи звернень підприємців, науковому обґрунтуванні перспективних напрямів розвитку країни. Членами цих товариств були відомі вчені й гірничі інженери, підприємці й фінансисти, а також усі особи, що проявляли зацікавленість до вище окреслених проблем.

Такі організації, що масово виникали в пореформений час, часто виконували масштабні наукові проекти прикладного характеру, складали економічні огляди та фінансові звіти як за окремими галузями виробництва, так і щодо господарської кон'юнктури імперії в цілому. Економічне піднесення 80 – 90-х рр. XIX ст. позначилося й на діяльності цих товариств – до звичного переліку завдань додалися питання зовнішньоекономічного, юридичного та соціального характеру.

Адресний довідник Російської імперії за 1900 р. серед установ сприяння економічному розвитку вказує: Імператорське вільне економічне товариство (Санкт-Петербург, 1765 р.), Імператорське російське товариство плідництва (Санкт-Петербург, 1858 р.), Імператорське російське товариство садівництва (Санкт-Петербург, 1858 р.), Імператорське російське технічне товариство (Санкт-Петербург, 1866 р.), Товариство для сприяння промисловості та торгівлі (Санкт-Петербург, 1867 р.), Імператорське товариство судноплавства (Москва, 1873 р.), Товариство для сприяння покращенню та розвитку мануфактурної промисловості (Москва, 1889 р.), Товариство для сприяння покращенню та розвитку фабрично-заводської промисловості (Санкт-Петербург, 1897 р.), Товариство поширення комерційної освіти (Москва, 1897 р.) [4, с. 146]. І хоча цей перелік не є вичерпним, він характеризує основні вектори наукових робіт. Усі ці товариства, кожне у своїй галузі, мали всіляко сприяти економічному піднесенню: відстежувати технічні відкриття та можливість прискореного впровадження їх у виробництво, видавати наукові праці, проводити конкурси, виставки, публічні читання, організувати відкриття профільних навчальних закладів, музеїв та лабораторій, надсилати звернення-клопотання до уряду в межах своїх повноважень.

Історія виникнення технічно-просвітницьких товариств у Російській імперії сягає ще часів Катерини II. У жовтні 1765 р. було дозволено заснування Імператорського вільного економічного товариства,

обох істориків. Відомо, що К. В. Харлампович, який перебував на тимчасовому поселенні у Ніжині (1928–1931 рр.), протягом року опрацьовував численний та багатомовний архів ніжинських греків. Наслідком цієї титанічної праці став «Нарис з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.)», який і до сьогодні вважається неперевершеною працею з історії Ніжинського грецького братства [12]. Під час праці в архіві та написання «Нарису...» К. В. Харлампович неодноразово звертався до М. М. Бережкова по консультації як до краєзнавця. Листи ж, які зберігаються в ІР НБУВ, належать до часу, коли К. В. Харлампович уже переїхав до Києва, але вважав своїм обов'язком підтримувати зв'язки з літнім професором, хоча, взагалі, як зазначив учений в одному з листів, він «радикально порвал зв'язи» з Ніжином, і «втянувся в киевскую жизнь» [13].

Листи різні за змістом. Деякі з них присвячені суто приватним справам, запитанням про життя та здоров'я спільних знайомих, передачу їм вітань від кореспондентів, фінансові справи (повернення боргів), привітання з днем народження тощо. Однак найбільш цікавими є ті, в яких К. В. Харлампович оповідає про свій переїзд, пошук праці, характер його діяльності, особливості буття академічного середовища та повсякдення академічної еліти в умовах продовольчих труднощів 1932 р., та містять несподівані лірично-гумористичні відступи.

Найбільш змістовним з усіх листів, що зберігаються у фонді М. М. Бережкова, є послання № 55996 від 18 лютого 1932 р., яке містить не лише відомості про умови проживання та праці К. В. Харламповича в Києві протягом останнього року його життя, але й про його родинні справи [14]. У цьому ж листі К. В. Харлампович, більш, ніж в інших листах, оповів про особливості академічного життя тих років, зокрема, про роботу комітетів соціально-економічної історії України та Близького Сходу, Археографічної комісії академії наук, про необґрунтовану критику, якій піддали академіків Кримського, Грушевського, Воблого, Яснопольського, а також у цілому про смугу «критики и самокритики», яка «захватила чуть ли не всех работников просветительского фронта», в межах якої одні каються, а інших проклинали [15]. Взагалі відомості К. В. Харламповича, які він залишив у своїх листах до різних осіб щодо власної співпраці з установами ВУАН, організації наукової роботи в її підрозділах, змісту наукових праць чи доповідей та іншого, варті окремого дослідження.

Що ж до останнього листа, який зберігається в ІР НБУВ і датований 20 березня 1932 р., то його зміст повідомляв Михайла Миколайовича про отримання Костянтином Васильовичем листа від Івана Григоровича Турцевича, що дуже його тішило, і про те, що він усе ще немає офіційного та постійного місця праці: «Я всё ещё не служу» [16], хоча роботу (коректура від Держвидаву, виконання дору-

чень від науково-дослідного інституту педагогіки) має: «Так много, что не успеваю московских газет прочитывать» [17]. Однак, вітаючи Михайла Миколайовича та закінчуючи його звичним «Ваш К. Харлампович», Костянтин Васильович навіть не міг передбачити, що йому більше не доведеться ані побачити свого колегу, ані написати йому листа, адже наступного дня відомий учений несподівано помер [18]. Таким чином, цей лист виявився останнім у житті К. В. Харламповича. М. М. Бережков отримав його 23 березня 1932 р., про що свідчить напис його рукою у верхньому правому куті аркуша, ще не знаючи про смерть відправника. Враховуючи поважний вік професора М. М. Бережкова, можна припустити, що він навряд чи зміг приїхати до Києва, щоби провести в останню путь свого колегу. Імовірно, дізнатися, якою була реакція літньої людини на смерть доброго знайомого, можна буде з щоденників, які вів Михайло Миколайович протягом життя, і опрацювання яких триває.

Отже, листи академіка К. В. Харламповича до професора М. М. Бережкова – цікаве та надзвичайно інформативне джерело. Ці епістолярні матеріали в поєднанні з аналогічними комплексами листів К. В. Харламповича до академіків А. Ю. Кримського, М. С. Грушевського, С. Т. Голубєва, М. М. Могилянського, П. М. Попова та інших, дають можливість відтворити історію Української академії наук в її людському вимірі, розкривають чимало цікавих питань з повсякдення академічної еліти та науковців, що мешкали у провінції, висвітлюють останні роки життя К. В. Харламповича, відтворюючи соціокультурне оточення вченого.

Чимало інформації про професійні стосунки К. В. Харламповича з його ніжинськими колегами міститься в листуванні Костянтина Васильовича з М. М. Могилянським. У цих листах є згадки про склад групи дослідників, які погодилися на співпрацю (професори В. І. Резанов, С. Г. Рихлік, М. Н. Петровський, А. Г. Єршов, Д. І. Абрамович), їх тематичні вподобання та кількість написаних нарисів, питання оплати праці, причини відмови від подальшої роботи тощо.

Отже, наявні у вітчизняних архівосховищах матеріали доводять, що протягом життя К. В. Харлампович вів велике листування з різними відомими та малознаними представниками української науки. Епістолярій ученого розкриває чимало фактів його біографії, питань наукової співпраці, джерельної основи його власних досліджень останніх років життя, коло соціокультурних зв'язків та багато інших побічних відомостей, які можна використовувати при дослідженні різних тем, зокрема роботи структур ВУАН, повсякденного життя академічної еліти, відображенні загальнополітичної ситуації кінця 1920 – початку 1930-х рр., існуванні старої наукової інтелігенції та її пристосуванні до нових умов життя тощо.

Земский ежегодник за 1878 год. – СПб., – С. 259; Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за период (с 1895 по 1903 гг.) – Вып. IV. – Полтава, 1905. – С. 603.

30. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за 1883–1894 гг. – Вып. 2. – Полтава, 1901. – СПб. – С. 544–546.
31. Там само. – С. 539.
32. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за период (с 1895 по 1903 гг.) – Вып. IV. – Полтава, 1905. – С. 762.

ББК 65.03(4 Укр)

Шандра І. О.

УСТАНОВИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ Й ТОРГІВЛІ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

У статті розглядається процес створення розгалуженої мережі науково-практичних товариств сприяння розвитку промисловості та торгівлі в XIX – на початку XX ст., виділяються основні напрями їх роботи для Російської імперії в цілому та українських земель зокрема.

Економічне процвітання країни можливе тільки в результаті гармонійного поєднання трьох складових: наукових знань, наполегливої праці та підприємницької ініціативи. Зростання фінансового капіталу буде швидшим, а показники вищими за умови якісного вкладення наукового капіталу. Як влучно відзначив відомий французьких філософ Ф.-Р. де Ламенне – «наука стає більш плідною в міру того, як вона стає доступнішою якомога більшій кількості розумів». У поєднанні знань, активності та грошей криється джерело добробуту всіх громадян країни. Науково-технічні товариства XIX – початку XX ст. і були саме тим науковим капіталом, брак якого гальмував розвиток капіталістичного господарства в Російській імперії. Вони стали тим посередником, який зв'язав до купи всі складові економіки – теорію та практику, науковців та підприємців, розум та гроші. У цьому і полягає вся унікальність та значущість установ сприяння розвитку промисловості та торгівлі.

Дослідження значення й ролі наукових товариств у розбудові капіталістичної економіки Російської імперії є одним із актуальних наукових напрямів російських дослідників (М. М. Барішніков [1], А. С. Туманова [2], І. М. Шапкін [3]), які висвітлюють історію цих установ та їх внесок у справу розвитку країни пореформеної доби. У

17. Журналы Мариупольского уездного земского собрания 46-й очередной сессии 1914 г. – Мариуполь, 1914. – С. 604–620; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 24. Журнал чрезвычайной сессии Мариупольского уездного земского собрания. – Арк. 362; Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1910 г. – Мариуполь, – С. 25; Журнал заседаний Мариупольского уездного земского собрания 36-й сессии 26 сентября 1904 г. – Мариуполь, 1904. – С. 206; Журнал заседаний Мариупольского уездного земского собрания 37-й сессии 10 октября 1905 г. – Мариуполь, 1905. – С. 512.
18. Энциклопедический словарь / Изд-ли: Ф. А. Брокгауз, И. Е. Ефрон. – СПб., 1894. – Т.12а. – С. 542.
19. Земство. – 30 июля 1881. – С. 11.
20. Энциклопедический словарь / Изд-ли: Ф. А. Брокгауз, И. Е. Ефрон. – СПб., 1894. – Т.12а. – С. 543; ДАХО. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2–5.
21. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за период (с 1895 по 1903 гг.) – Вып. IV. – Полтава, 1905. – С. 762; Журналы Мариупольского уездного земского собрания 43-й сессии 1911 г. – Мариуполь, 1911. – С. 198.
22. Журнал Екатеринославского губернского земского собрания за 1915 г. Екатеринослав, 1915. – С. 6. Журнал заседаний Мариупольского уездного земского собрания XXXVI сессии 26 сентября 1904 г. – Мариуполь, 1904. – С. 206; Отчет Полтавской губернской земской управы за 1895 год. – Полтава, 1896. – Вып. 1. – 159 с.; Вып. 2. – С. 10.
23. ДАХО. – Ф. 309, оп. 1, спр. 2. Журнал заседания Змеевского очередного собрания. – Арк. 2–5.
24. Фиалковский В. П. Краткий обзор состояния земской медицинской помощи населению Бахмутского уезда в 1907 г. – Бахмут, 1909. – С. 62–63.
25. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1910 г. – Мариуполь, 1911. – С. 178.
26. Журналы Мариупольского уездного земского собрания 46-й очередной сессии 1914 г. – Мариуполь, 1914. – С. 604–620.
27. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 24. Журнал чрезвычайной сессии Мариупольского уездного земского собрания. – Арк. 362.
28. Журнал заседаний Мариупольского уездного земского собрания XXXVI сессии 26 сентября 1904 г. – Мариуполь, 1904. – С. 206.
29. Там само. – С. 167–168; Журналы Мариупольского уездного земского собрания 46-й очередной сессии 1914 г. – Мариуполь, 1914. – С. 556; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 24. Журнал чрезвычайной сессии Мариупольского уездного земского собрания. – Арк. 507;

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются материалы переписки академика ВУАН К. В. Харламповича с В. П. Науменко (редактором журнала «Киевская старина»), С. Т. Голубевым (специалистом по церковной истории), П. М. Поповым (литературоведом, фольклористом, искусствоведом, книговедом), М. М. Бережкова (нежинским историком и преподавателем). Эпистолярный ученый раскрывает многие факты его биографии, вопросы научного сотрудничества, круг социокультурных связей, которые можно использовать при исследовании работы структур ВУАН, повседневной жизни академической элиты.

Ключевые слова: К. Харлампович, научные взгляды, социокультурное окружение, научные связи.

SUMMARY

The article examines the correspondence of the academician of the UAS K. Kharlampovich with V. Naumenko (an editor of “The Kiev Antiquity”), S. Golubeva (a specialist in the church history), P. Popov (an expert in literature, folklore, art, bibliology), M. Berezhkovym (a Nizhyn historian and teacher). The scientist’s epistolary reveals many facts of his biography, scientific cooperation, the range of social and cultural ties, that can be used in the study of the UAS structures and everyday life of the academic elite.

Key words: K. Kharlampovich, M.S. Hrushevsky, scientific views, socio-cultural environment, scientific communication.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр.10757. – Арк. 1.
2. Там само. – Арк. 1.
3. ІР НБУВ. – Ф. 194. – Спр. 80. – Арк. 1
4. Там само.
5. Мова йде про працю: Миндалев П. Моление Даниила Заточника и связанные с ним памятники: Опыт историко-литературного исследования. – Казань. – 1914.
6. ІР НБУВ. – Ф. 285. – Спр. 6472. – Арк. 2
7. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К. : ІР НБУВ НАНУ, 2002. – С. 440.
8. Там само. – Спр. 6473. – Арк. 1.
9. Там само. – Спр. 6474. – Арк. 1
10. Там само. – Спр. 6475. – Арк. 1
11. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К. : ІР НБУВ НАНУ, 2002. – С. 39–40.
12. Чернухін Є. До історії обрання К. В. Харламповича до ВУАН // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2000. – Вип. III. – Кн. 1. – С. 194–198.

13. IP НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. 55993.– Арк. 1
14. Там само. – Арк. 3 зв.
15. Там само. – Арк. 2 зв.
16. Там само. – Спр. 55997. – Арк. 1.
17. Там само.
18. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1957 / Пер. з англ. – К. : Київський Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Держком архівів України, 2003. – С.148–149.

УДК 94 (477. 61/62)

Сараєва О. В.

**ВЗАЄМОДІЯ БАХМУТСЬКОГО
ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА ІЗ СУСПІЛЬСТВОМ
У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕДИЧНИХ ЗАХОДІВ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті на основі аналізу джерел та літератури розглядається діяльність земських органів самоврядування в розвитку медицини Бахмутського повіту (1864 – 1917 рр.). Підкреслюється, що основним джерелом фінансування медичних закладів були пожертвування земських зібрань і допомога суспільства. Відмічається, що земства зіграли вирішальну роль у становленні системи охорони здоров'я Бахмутського повіту. Саме їм належить першість у розробці проектів земсько-медичного устрою.

Універсальною тенденцією владно-політичних відносин у сучасному демократичному світі є децентралізація державного управління, розширення прав і компетенцій місцевих територіальних громад, створення реальних можливостей для органів самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення. Перед Україною, яка задекларувала свою орієнтацію на демократичні стандарти, постає серйозне завдання реформування сфери адміністративного управління, надання місцевому самоврядуванню більшого юридичного й економічного простору для реалізації запитів громад. У цьому зв'язку є корисним вивчення досвіду місцевого самоврядування, звернення до історичних прикладів децентралізації управління та створення ефективної системи взаємодії влади й суспільства. Саме такий досвід уособлює феномен земств. Адже земські органи самоврядування виявилися здатними до вирішення важливих питань у соціально-економічній, медичній, культурно-освітній та інших галузях.

Дослідження медичної діяльності земств надзвичайно актуальне в наш час, коли суспільство знову стурбоване схожими питаннями: лікарі належать до категорії малозабезпечених, що, в свою чергу, спричиняє постійне коливання в кадровому складі; належні умови

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях вошедших в состав УССР. – К. : Киевский медицинский институт, 1940. – 155 с.
2. Заблудовский П. Е. История отечественной медицины / П. Е. Заблудовский. – М. : Медицина, 1960. – С. 352.
3. Левит М. М. Становление общественной медицины в России / М. М. Левит. – М. : Медицина, 1974. – С. 164, 170–171.
4. Мирский М. Б. Медицина России XVI — XIX вв. / М. Б. Мирский. – М. : Российская политехническая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С. 321.
5. Крыжная Ж. П. Медицина в Бахмутском уезде в конце XIX – начале XX вв. // Летопись Донбасса. – Донецк : 1997. – С. 33–37.
6. Еремян В. В., Федоров М. В. Местное самоуправление в России (XII – начале XX вв.) / В. В. Еремян, М. В. Федоров. – М. : Новый Юрист, 1998. – С. 147–148.
7. Лохматова А. І. Катеринославське земство / А. І. Лохматова. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – 200 с.
8. Журналы Мариупольского уездного земского собрания чрезвычайных 30 июля и 10 сентября сессий 1917 г. – Мариуполь, 1917. – С. 69–72.
9. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 59. Приговоры сельских сходов о земских врачах и фельдшерах. – Арк. 4–5; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 76. Переписка с Екатеринославским губернским земством. – Арк. 139.
10. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 2. – Арк. 30; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 100. – Арк. 5, 78, 10, 11.
11. Отчет Мариупольской уездной земской управы 1912 г. – Мариуполь, 1913. – С. 229.
12. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 59. – Арк. 8.
13. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 100. – Арк. 4.
14. ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 2. Приговоры сельских сходов. – Арк. 258; Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за 1883 – 1894 гг. – Вып. 2. – Полтава, 1901. – С. 544; ДАДО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 24. Журнал чрезвычайной сессии Мариупольского уездного земского собрания. – Арк. 507; Журналы и доклады Славяно-сербского уездного земского собрания 46-й сессии 1911 г. и экстренных заседаний с приложениями. – Луганск, 1912. – 349–350, 355–356.
15. Розет Г. И. Очерки здравоохранения в Донбассе (1871–1964). – Донецк : Обл. дом. сан. просвещения, 1966. – Т. 1. – С. 31.
16. Фиалковский В. П. Краткий обзор состояния земской медицинской помощи населению Бахмутского уезда в 1907 г. – Бахмут, 1909. – С. 62–63.

Полтавська губернська управа в 1890 р. звернулася до земських зборів з пропозицією про збереження та сплату заробітної платні лікарю на час хвороби, що було схвалено земством [31]. Полтавське земство надавало стипендії для навчання в професійних школах дітям медиків [32].

Отже, починаючи з 80-х років XIX століття земства намагалися вирішити проблему соціального захисту лікарів і фельдшерів. Значну фінансову підтримку в цьому питанні надавали сільські громади. Відтак, за активного втручання земств була запроваджена система соціального страхування, з'явилися емеритальні каси, з коштів яких виплачувалися пенсії, надавалися допомоги на лікування, стипендії дітям, сплачувалося помешкання медичних працівників, діяла система підвищення жалування в залежності від вислуги років. Ці заходи сприяли вирішенню кадрової проблеми в земських установах охорони здоров'я, а також якісно поліпшили склад медичних працівників. Земський досвід може бути корисний сьогодні, за сучасних умов, коли стара система охорони здоров'я не в змозі забезпечити належний рівень життя своїм працівникам і вочевидь потребує докорінного реформування.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается вопрос организации земствами социальной помощи медицинским работникам в период существования земств. Автор рассматривает условия работы земских медработников, необходимость и особенности введения системы поощрения, страхования жизни, земских пенсионных касс, условия получения материальной помощи. Автор пришел к выводу, что с 80-х годов XIX века земства активно пытались решить проблему социальной защиты медиков. Значительную финансовую поддержку в этом вопросе предоставляли сельские общества.

Ключевые слова: земство, социальная помощь, медработник, страхование жизни, сельское общество.

SUMMARY

This article discusses the organization zemstvos social care health workers during the period of Zemstvos. The author examines the working conditions of health workers Zemsky, the need to introduce a reward system, life insurance, a district pension funds, the conditions of financial assistance. The author concluded that the 80-ies of the XIX century peasant community is actively trying to solve the problem of social protection of medical personnel.

Substantial financial support in this issue provide rural communities.

Key words: Zemstvo, social assistance, medic, life-insurance, village society.

для існування та праці на селі відсутні, внаслідок чого молодь там не затримується, поспішаючи повернутись до міста. На нашу думку, земства спромоглися у свій час вирішити деякі з цих питань, тому їх напрацювання заслуговують на увагу й сьогодні.

Мета дослідження – з'ясувати характер та напрями медичної діяльності Бахмутського повітового земства. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- висвітлити діяльність Бахмутського повітового земства в сфері охорони здоров'я та реакцію суспільного загалу на земські медичні ініціативи;
- простежити зв'язок між розвитком медичної справи та ставленням до неї населення;
- висвітлити напрями взаємодії земства з суспільством.

Історіографія проблеми умовно поділяється на три великі періоди: перший об'єднує публікації дореволюційної доби, після заснування земських органів самоврядування (1864 – 1918 рр.), другий – праці радянських дослідників (1920 – 1980-ті рр.), третій – напрацювання науковців на сучасному етапі (1990-ті рр. – сьогодні).

Цінний описовий і статистичний матеріал з організації доземської й земської медицини надає праця В. Ріхтера «История медицины в России» [1]. У роботі висвітлюються окремі медичні проблеми, що поставали перед земствами: організація медичної допомоги на селі, боротьба зі знахарством та забобонами, розвиток професійної медичної освіти тощо.

Огляд медичної діяльності Бахмутського повітового земства подано в краєзнавчих нарисах земських лікарів В. Терешкевича й В. Фіалковського [2].

За радянської доби екскурс в історію медицини доземського й земського періодів в українських губерніях здійснив І. Хорош. Окрему увагу дисертант звернув на досягнення земств Катеринославщини, які, на його думку, займали передову позицію серед решти українських земств щодо основних питань їх діяльності [3].

На сучасному етапі проблему взаємодії земств України із суспільством намагалась з'ясувати О. Обметко. Аналізуючи взаємовідносини земств із суспільством, дослідниця вказувала, що вся земська діяльність була спрямована на поліпшення соціального стану населення. У своєму дисертаційному дослідженні історик зазначає: «Криза економічного становища, яка найбільше відчувалася на рівні губерній і повітів, поставила перед земствами значну кількість гострих питань. І лише завдяки земствам суспільство мобілізувало свої зусилля для відродження й розвитку медичного обслуговування й народної освіти» [4].

Практичну діяльність Бахмутського повітового земства проаналізували С. Татаринів і Н. Тутова, в роботі «Нариси історії самовря-

дування в Бахмуті і повіті у XVIII – XX століттях». Особливу увагу автори звернули на становлення земської аптечної справи й проти-епідемічні заходи [5].

Характеристику медичної діяльності Бахмутського повітового земства надали Л. Завада та М. Крижна. В їх публікаціях вивчається питання про підвищення рівня кваліфікації лікарів, аналізується робота земств із надання безкоштовної медичної допомоги, порівнюється медицина «приказного» (доземського) і земського періодів [6].

Таким чином, дослідники історії земств зупинялись здебільшого на описі практичної діяльності земських установ (кількості відкритих лікарень, аптек, фельдшерських пунктів тощо), але в науковій літературі бракує роботи, що висвітлювала б питання комунікації земських установ із різними прошарками суспільства в межах окремого регіону, зокрема Бахмутського повіту. Між тим, цей регіон заслуговує на увагу дослідників, тому, що має певну специфіку порівняно з іншими регіонами України. Це якісні зміни в економіці, розвитку важкої індустрії, поліетнічне соціокультурне поле тощо. Тому нашу наукову розвідку ми присвяtimo з'ясуванню цих важливих питань.

Джерельна база проблематики представлена матеріалами ф. 1152 «Комитет общественного здоровья» Російського державного історичного архіву. Тут зберігаються кошториси витрат Бахмутського повітового земства на медико-санітарні заходи, будівництво лікарень та аптек, утримання медичного персоналу тощо.

У Державному архіві Дніпропетровської області зберігаються документи, які висвітлюють стосунки Бахмутського повітового земства з сільськими товариствами в питаннях реалізації земських суспільно-корисних заходів (ф. 11 «Канцелярия екатеринославского губернатора 1871 – 1917 гг.» і 20 «Екатеринославское губернское правление 1864 – 1917 гг.»).

У фондах Артемівського державного краєзнавчого музею зберігаються матеріали діловодства, які висвітлюють розвиток земської медицини в Бахмутському повіті [7].

Таким чином, джерельна база з історії земських установ Бахмутського повіту багата різними за видовою належністю та змістом джерелами, які дозволяють глибоко дослідити проблему.

Отже, напередодні реформ 1860–1870-х рр. Російська імперія знаходилась в стані глибокої соціальної кризи, адже умови життя переважної більшості населення, задоволення його соціально-побутових потреб перебували на катастрофічно низькому рівні. Щодо організації медичної допомоги населенню (особливо сільському), то тут справи були зовсім кепськими. При цьому формально організацією охорони здоров'я мали займатися різні відомства. Так, за лікування державних та удільних селян відповідало відомство державного

із зарплатні службовців від 2% до 6% і від 6% до 10% – із премій і допомоги, із власних кошторисів, передбачених на утримання персоналу, виділяла від 3% до 10%. Різнилися і розміри пенсій у земствах. У деяких земствах повна пенсія прирівнювалася до окладу, в інших – коливалася в межах 46 – 66 % від нього. Різними були і терміни вислуги – від 24 до 30 років. Одні земства надавали пенсію за певну кількість відпрацьованих років, незалежно від того, йде працівник на пенсію, чи залишається в земстві; інші ставили умову: щоб одержати пенсію, службовець мав відмовитися від роботи [20]. Проте існувало одне загальне правило для всіх земств: після смерті працівника його пенсія сплачувалася вдові чи дітям до надходження на службу, повноліття чи навіть на увесь час навчання [21].

Були випадки, коли пенсія видавалася батькам службовця, якщо ті доводили, що він їх утримував. Непрацюючі вдівці пенсіонерок також одержували пенсію. Завчасно пенсія видавалася у разі отримання травми, або важкої хвороби. Так, у діловодстві губернських земських зборів неодноразово зустрічаються клопотання щодо сплати медичним працівникам страхівки за втрату працездатності на земській службі, або в інших випадках [22]. Наприклад, на засіданні Зміївських повітових зборів Харківської губернії 1902 року було схвалено клопотання колишнього фельдшера Бондаренка і Максима Шамоти про призначення їм пенсій [23].

Окрім того, земства надавали посильну матеріальну допомогу захворілим працівникам, зокрема у звіті Маріупольської повітової земської управи за 1910 р. серед інших статей витрат була визначена сума на лікування фельдшера – 250 карбованців [25]. У журналі Маріупольських повітових земських зборів 46-ої чергової сесії 1914 року ця сума складала 525 карбованців [26].

Так, у вересні 1903 року Маріупольська повітова управа подала до земських зборів клопотання про виділення матеріальної допомоги на лікування фельдшера Павленку, що хворів на сухоту легенів, і якому необхідно було пройти курс лікування в Криму. Зваживши на ці обставини, збори надали йому матеріальну допомогу в сумі 75 карбованців [27]. На засіданні Маріупольських повітових земських зборів 36-ої сесії від 26 вересня 1904 р. було заслухане звернення лікаря Г. Л. Трандофілова про виділення матеріальної допомоги у зв'язку з тим, що він був звільнений з діючої армії і на черговому медогляді визнаний непридатним до служби [28].

Фінансове заохочення медичних працівників здебільшого обумовлювалося певними обставинами [29]. Так, у Полтавському земстві з нагоди 25-літньої служби лікарю Кульчицькому було збільшене жалування на 300 карбованців у рік за рахунок коштів добродійного фонду. Лікарю Васильєву була надана допомога у сумі 500 карбованців за 7 років служби в земстві та у зв'язку із важкою хворобою [30].

Система заохочення медичного персоналу передбачала підвищення річного жалування за вислугу років тим, хто прослужив в земстві не менше 5 років, а також надання грошової допомоги на виховання і навчання дітей [14]. Поліпшенню матеріального становища медичного персоналу сприяло і запровадження страхування. З 1901 року було впроваджено страхування життя лікарів у розмірі 10 карбованців 75 копійок у випадку смерті чи інвалідності, а також компенсація родині померлого лікаря [15]. Тільки за 1907 рік в одному лише Бахмутському повіті Катеринославської губернії було виділено на страхування медичного персоналу 4000 карбованців [16]. Іноді земства надавали певну матеріальну допомогу хворому працівнику на лікування зі збереженням заробітної платні на час хвороби, це стосувалося і допоміжного медичного персоналу [17].

Щодо пенсійного забезпечення слід зазначити, що «Положення про земські установи» 1864 р. не надавало земським працівникам прав державних службовців, а отже, і права на отримання пенсії. Тому вже наприкінці 60-х – початку 70-х рр. деякими земствами було порушене питання про відкриття земських емеритальних кас. Проте тривалий час процес їхнього створення відкладався через необхідність проведення складних перерахунків і прийняття нових статутів. Такий статут був ухвалений 5 квітня 1883 р. тимчасово, на п'ять років. У ньому вказувалося, що земські емеритальні каси можуть бути відкриті лише з ініціативи земських зборів у межах губернії при абсолютній згоді всіх повітових земств. На підставі цього право на отримання пенсії одержували всі земські службовці. Кошти для фондів цих кас надходили з декількох джерел. Насамперед, це щорічні відрахування губернського земства, податки на заробітну платню земських службовців, матеріальну допомогу і премії, а також добровільні внески прийнятих на роботу і тих, що отримали підвищення по службі, залишки від сум, виділених на заробітну плату і канцелярські витрати. Земство, що відкривало касу, було зобов'язане щорічно відраховувати на її рахунок не більше 3% від загальної суми річних витрат по губернії. Суми, що надходили в касу на законній підставі, поверненню не підлягали. Контролювали пенсійний грошовий обіг губернські земські збори. Статути ухвалювалися міністром внутрішніх справ, а окремі правила – губернськими зборами [18].

Так, наприклад у газеті «Земство» за 30 липня 1881 р. згадувалося, що на з'їзді лікарів Херсонської губернії обговорювалося питання про організацію пенсійної каси для земських лікарів [19]. Проте така каса в губернії була відкрита тільки з 1 травня 1894 р., водночас з Чернігівською і Таврійською, тоді ж були вироблені і затверджені їхні статути.

У земствах Катеринославської, Полтавської і Харківської губерній такі каси з'явилися раніше. Ці земства здійснювали відрахування

майна й уділів, кріпосних селян – утримувані поміщиками лікарі та фельдшери тощо [8].

Центральний елемент доволі примітивної медичної інфраструктури становили прикази громадського піклування, які повинні були дбати про здоров'я пересічних громадян. При них діяли лікарні, але основний контингент хворих там становили «казенні люди» – солдати, арештанти, а також, як не дивно, повії та безпритульні. Більшість лікарень розміщувалася у старих, непристосованих приміщеннях. Лікування було платним, а медикаментів та їжі катастрофічно не вистачало [9].

У таких умовах серед сільського населення розповсюдженим був звичай «лікування» важкохворих, шляхом переміщення їх на багатолюдні площі, де кожен співчуваючий, хто хоч трохи розумівся на лікуванні, надавав допомогу. Так було, зокрема, у с. Гришине Бахмутського повіту, де всіх хворих на сухоти винесли на центральну площу на милість перехожих [10].

Тож, ураховуючи жалюгідні умови, в яких перебувала дореформена медицина, несприятливе ставлення широкого загалу до лікарської справи було доволі закономірним. Слабка база подекуди перетворювала лікаря фактично на знахаря, в якого окрім трав і зілля під рукою нічого не було. Але ж у кожному селі був «свій» визнаний знахар, перевірений практикою поколінь. Тож для чого, згідно з селянською логікою, було звертатися до якогось незнайомця, та ще й чекати на його приїзд до села?

Психологія людей зазнавала змін і через те, що вони не бачили позитивного ефекту від медичної діяльності на початковому етапі (лікарям та санітарним загонам, що організовувалися під час епідемій, часто не вистачало ліків, а через значну кількість хворих вони просто не встигали всім допомогти), паніка породжували небувалі чутки. Медиків звинувачували в тому, нібито саме вони розносять холеру, труять людей, а протиепідемічні заходи наражалися на протести сільського населення. Так, коли Бахмутське повітове земство видало наказ ізолювати у с. Лісчанське холерних хворих в окремому бараку, мешканці селища влаштували бунт. Юрба жінок оточила барак і зажадала від старости відчинити його, погрожуючи звільнити хворих і підпалити приміщення. Старості ледь вдалося переконати їх розійтися, а ввечері, коли привезли нового недужого, люди знову оточили барак і побили сторожа Гайтана. Ранком у селище прибула поліція й заарештувала організаторів та учасників безладів [11].

Ворогом земської медицини був фельдшеризм – надання фельдшерами самостійної медичної допомоги за відсутності лікаря. Так, до 1912 р. у Бахмутському повіті кількість фельдшерських дільниць більше ніж удвічі перевищувала лікарські [12].

Через відносно невеликі витрати на утримання фельдшерських пунктів фельдшеризм користувався значною підтримкою. На зем-

ських зібраннях їх завжди підтримували гласні від селян. Для них фельдшери з простолюду, навіть малокомпетентні, були більш прийнятними та зрозумілими, ніж високоосвічені лікарі – вихідці з вищих станів [13].

Навіть кричущі випадки некомпетентності фельдшерів не змушували земців відмовитись від фельдшеризму. Так, у 1888 р. на засіданні Бахмутського земського зібрання гласний К. Васильєв доповідав про те, що на 1-й ділянці фельдшер пиячив, закинувши обов'язки. Виникла пропозиція замість 11 додаткових фельдшерів узяти на роботу 1 лікаря, але селяни не підтримали цю думку, виступивши за збільшення кількості фельдшерів [14].

Навіть легко хворі селяни, що не бажали долати шлях до амбулаторії, усе одно воліли звертатися не до фельдшера, а до лікаря, викликавши його до себе. Так, лікар Бахмутського повіту В. Стебельський скаржився, що «лікарі виїжджають за межі лікарень до хворих за викликами старшин або старост, самих хворих, їх близьких – більшість викликів пов'язані з величезною й марною витратою часу», адже часто медика викликали до хворого, який і сам міг доїхати до амбулаторії [15].

Така ситуація протрималась до кінця 1880-х рр. Але, вже на 1894 р. до повітової амбулаторії в Бахмуті звернулося 402 хворих, а у 1895 р. – 668 [18]. Незважаючи на це, повністю відмовитися від фельдшеризму було нереально, треба було звести функції фельдшера до помічника лікаря, що надавав самостійні медичні послуги лише в нетяжких випадках та стежив за станом здоров'я мешканців маленьких сіл. Так, у 1913 р. було розбудовано фельдшерський пункт у с. Мирно-Долина Бахмутського повіту, адже лікарську амбулаторію робити тут було недоцільно [16].

Загалом, збільшення фінансування медичної справи й підвищення її ефективності зумовлювало зростання довіри населення до медицини. Уже наприкінці XIX ст. лікар Я. Смоленський відзначав, якою довірою серед селян Бахмутського повіту користуються навіть профілактичні виїзні лікарські огляди. Так, у с. Покровському (10 тис. жителів) на прийом щоденно приходило до 60 селян, оскільки вони «цілком оцінили прояв прогресивної дбайливості нашого земства у справі народної допомоги» [17].

На початку XX ст. в Бахмутському повіті з'являється розвинута мережа стаціонарних лікарень. Так, в м. Бахмут земська лікарня на 70 ліжок була відкрита у 1872 р., у 1888 р. земство побудувало лікарню у с. Гришине Бахмутського повіту [18].

Нерідко земства звертались по допомогу в справі розбудови стаціонарів до сільських громад. Так, у 1913 р. Бахмутське повітове земство спільно з сільською громадою побудувало лікарню у с. Андріївна, а у 1890 – у с. Камишеваському [19].

лікарям, були тривалі оплачувані відпустки (на 3 – 4 місяці раз на п'ять років) для поїздки в університетські міста з метою підвищення кваліфікації. Тобто протягом перших 15 років про соціальне забезпечення фельдшерів і лікарів земства піклувалися явно недостатньо, внаслідок чого лікарі часто змінювалися, запрошувалися з газетних оголошень і не користувалися в очах представників земства достатнім авторитетом. Поступово, спільними зусиллями земські діячі і лікарі виробили форми відносин, найбільш зручні і прийнятні для обох сторін. Право прийому на роботу чи звільнення лікаря належало губернській лікарській раді, на якій розглядалися всі скарги та клопотання. З метою перевірки рівня роботи медиків були впроваджені обов'язкові щорічні звіти.

На початковому етапі становлення земських медичних установ лікарям доводилося обслуговувати досить значні лікарські ділянки. За час свого існування земствам вдалося значно скоротити площу. Так, середня площа однієї ділянки в 1913 р. складала 424 кв. версти. На цій території зазвичай працював один лікар, що обслуговував пересічно близько 17,5 тисяч осіб. Зважаючи на це, земський лікар мав бути універсалом, оскільки він не міг розраховувати на сторонню допомогу; навіть незначна кількість повітових лікарень мала не більше 2 – 3 лікарів.

Значну підтримку в цьому питанні надавали сільські громади. Досить часто саме вони ставали на захист прав медичних працівників [8]. Зазвичай, зобов'язувалися брати участь в оплаті праці медичного працівника, забезпечували лікарську ділянку амбулаторною приймальною для хворих, надавали житло фахівцю [9]. Відповідні рішення приймалися на сільських сходах і фіксувалися в їхніх «ви роках» [10]. Подекуди лікарі утримувалися виключно за рахунок сільських громад, такі витрати були під силу тільки великим громадам [11]. Інколи села поєднували свої зусилля і кошти та відкривали спільні медичні пункти. Так, Олександрівським сільським сходом Маріупольського повіту Катеринославської губернії в повітову управу було подане клопотання про відкриття в сусідньому с. Анадолі земсько-громадського фельдшерського пункту, при цьому обіцялося забезпечити його всім необхідним спільними зусиллями [12].

Проте, відомі випадки й відмови від утримання лікарських чи фельдшерських ділянок. Так, Ново-Каракубський сільський схід ухвалив: «Утримання у селі земсько-громадської ділянки є непосильною розкішшю, тому що багато витрачено на обладнання лікарської ділянки, будівлю приймальні і квартири для медичного персоналу, на ремонт школи і через поганий врожай протягом 1912 – 1913 р., тому громада клопоче про перетворення земсько-громадської ділянки в земську лікарську з перенесенням витрат на рахунок Маріупольського повітового земства» [13].

26. Булгаков Сергей, протоиерей. Православие: Очерки учения Православной Церкви / Протоиерей Сергей Булгаков. – К. : Лыбидь, 1991. – 237 с.

УДК 94:616-051(477)“1864/1914”

Разумна Н. М.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗЕМСТВАМИ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ МЕДИЧНИМ ПРАЦІВНИКАМ (ДР. ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX ст.)

У статті розглядається питання організації соціальної допомоги медичним працівникам у період функціонування земств. Автор аналізує умови праці земських медпрацівників та особливості запровадження системи заохочення, страхування життя, земських пенсійних кас, умови отримання матеріальної допомоги. Автор наводить висновку, що з 80-х років XIX століття земства активно намагалися вирішити проблему соціального захисту медиків. Суттєву фінансову підтримку в цьому питанні надавали сільські громад.

Наприкінці XIX – початку XX ст. місцеві органи самоврядування виробили механізм соціального захисту земських медичних працівників, що значною мірою сприяло поліпшенню їхнього якісного складу і припиненню плінності кадрів. Окремі заходи земств у цьому напрямку варті врахування і сьогодні при виробленні підходів щодо створення соціальних програм для медпрацівників і підвищення їхнього добробуту. Крім того, досвід земств може бути цікавий при вирішенні проблем, пов'язаних із залученням альтернативних джерел фінансування.

Незважаючи на те, що різним аспектам становлення і розвитку земської медицини присвячено багато праць, проблемі соціального захисту медичних працівників належної уваги не приділялося. Дослідників переважно турбували більш загальні питання, як створення земських установ, розвиток мережі медичних дільниць, кількісний і якісний склад медичних працівників [1–7]. Важливим джерелом для вивчення політики земств з питання соціального захисту, безперечно, є журнали і постанови земських губернських та повітових зборів, звіти лікарів і фельдшерів, земська періодика.

Метою дослідження є визначення шляхів організації соціальної підтримки земських медичних працівників як з боку земських установ, так і сільських громад.

Діяльність земських лікарів у матеріальному відношенні тривалий час була мало забезпечена, саме тому на таку роботу погоджувалися переважно молоді лікарі. Їхні заробітки були невеликі – близько 800–1200 карбованців на рік. Єдиною пільгою, наданою земствами

Але найголовніше, що лікування у цих лікарнях було повністю безкоштовним, а умови перебування – комфортними. Із позицій сьогодення, урахуовуючи жалюгідне існування та забезпечення більшості українських державних лікарень, цікаво розглянути, яким був раціон пацієнтів земських медичних закладів. Наприклад, норми на одного хворого в день у Бахмутській лікарні становили: телятини – 200 г (або яловичини – 400 г чи половину курки), риби – 400 г, картоплі – 200 г, капусти – 100 г, олії, масла вершкового, жиру – по 50 г, гречки або пшона – по 200 г, хліба пшеничного – до 1 кг, цукру – 4 кусочки [20].

Таким чином, Бахмутське повітове земство, виконуючи завдання медичного обслуговування населення, спромоглося практично з нуля створити дієву систему охорони здоров'я для широких народних мас. Заслугою земської медицини стало виникнення лікарської дільниці на селі, що наблизило медичну допомогу до селянського загалу. Стосунки земських установ і суспільства зазнали суттєвих змін. На еволюцію суспільного сприйняття вплинули досягнення земств у медичній галузі – розбудова мережі стаціонарних лікарень, організація протиепідемічних заходів, що відіграли важливу роль у боротьбі з хворобами й пошестями.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі аналізу источников и литературы рассматривается деятельность земских органов самоуправления в развитии медицины Бахмутского уезда (1864 – 1917 гг.). Подчеркивается, что основным источником финансирования медицинских учреждений были пожертвования земских собраний и помощь общества. Отмечается, что земства сыграли решающую роль в становлении системы охраны здоровья Бахмутского уезда. Именно им принадлежит первенство в разработке проектов земско-медицинского уклада.

Ключевые слова: земство, система здравоохранения, крестьяне, стационарная больница, противоэпидемические мероприятия.

SUMMARY

On the base of the sources and literature analysis, the author describes the activity of Zemstvo bodies of self-government in the development of medicine in Bakhmut district (1864-1917). It is emphasized that the donations of Zemstvo assemblies and the help of society were the main sources of medical founding. It is noted that Zemstvos played a crucial role in the development of health system in Bakhmut district. The priority in development of the projects of zemstvo-medical organization belongs precisely to them.

Key words: zemstvo, health system, peasants, stationary hospital, antiepidemic activities.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Рихтер В. История медицины в России / В. Рихтер : В 3-х томах. – Т. 3. – М. : Изд-во хим. завода «Гедеон Рихтер», 1820. – 533 с.
2. Терешкевич В. В. Обзор деятельности Бахмутского уездного земства по земской медицине за 40-летний период (1866 – 1905) / В. В. Терешкевич. – Бахмут : Типо-Литография М. М. Крамарева 873-а, 1908. – 311 с.; Фиалковский В. П. Краткий обзор состояния земской медицинской помощи населению Бахмутского уезда в 1907 г. / В. П. Фиалковский. – Бахмут : Типо-Литография М. М. Крамарева 873-а, 1909. – 110 с.
3. Хорош И. Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР: Дисс... докт. мед. наук: спец. 14.02.03 «Социальная медицина» / И. Д. Хорош. – Киев, 1965. – 387 с.
4. Обметко О. М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90- років XIX ст.): Дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Обметко. – К., 2002. – 182 с.
5. Татаринов С. Й., Тутова Н. О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII – XX століттях / С. Й. Татаринов, Н. О. Тутова. – Артемівськ : Вид-во Центру пам'яткознавства НАН України, 2008. – 227 с.
6. Завада Л. В. Медицина Бахмута в XIX столетии / Л. В. Завада // Бахмутський часопис. – Артемівськ, 1996 – 1997. – № 5–6. – С. 11–19; Крыжная Ж. П. Медицина в Бахмутском уезде в конце XIX – начале XX вв. / Ж. П. Крыжная // Летопись Донбасса. – Донецк, 1997. – С. 33–37.
7. Наприклад: Журналы 48-го очередного Бахмутского уездного Земского Собрания сессии 1913 г. (10 – 18 октября). – Бахмут : Тип. И. Дерковского, 1914. – 87 с.; Отчет об исполнении постановлений очередного Бахмутского уездного земского собрания сессии 1913 г. – Бахмут : Тип. И. Дерковского, 1914. – 91 с.
8. Лохматова А. І. Катеринославське земство / А. І. Лохматова. – Запоріжжя : РА Тандем-У, 1999. – С. 82.
9. Герасименко М. В. Досягнення земств Півдня України в організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності (60 – 70-ті роки XIX ст.) / М. В. Герасименко // Південний архів. Історичні науки. – Херсон : Вид-во ХДПУ, 2008. – Вип. 28/29. – С. 40.
10. Державний архів Донецької області. – Ф. – Р. 4250. – Оп. 1. – Спр. 377. – Арк. 42.
11. Отчет Бахмутской земской управы за 1910 г. – Бахмут : Типо-Литография М. М. Крамарева 873-а, 1911. – С. 178.
12. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1889 год. – Мариуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1890. – С. 153–154.
10. Арнаутелис Г. Д., архимандрит. Долг христианина в современном обществе / Архимандрит Геннадий Д. Арнаутелис – Одесса, 1997. – 48 с.
11. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / П.А. Сорокин. – Пер. с англ., вст. статья и комментарии В. В. Сапова. – М. : Астрель, 2006. – 1176 с.
12. Етос і мораль у сучасному світі / Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О.О. та ін. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 183 с.
13. Бердяев Н. О достоинстве христианства и недостоинстве христиан [Электронный ресурс] / Н. Бердяев. – Режим доступа: http://krotov.info/library/02_b/berdyayev/1928_024.htm
14. Фудель С. И. У стен Церкви. – М. : Образ, 2005. – 128 с.
15. Этническое поле прошлого и современности: Российская Инерционная Фаза? [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.antisys.borda.ru/?1-6-0-00000006-000-0-0>
16. Гумилев Л.Н. От Руси к России / Л.Н. Гумилев. – М.: АСТ, 2007. – 400 с.
17. Бердяев Н. Духовное состояние современного мира // Н. Бердяев. Смысл творчества. – М. : «Издательство АСТ»; Харьков : «Фолио», 2004. – С. 655–670.
18. Новое педагогическое мышление / Под ред. А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1989. – 278 с.
19. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / С. А. Смирнов, И. Б. Котова, Е. Н. Шиянова и др.; Под ред. С.А. Смирнова. – Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. – М. : Издательский центр «Академия», 1998. – 512 с.
20. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: Педагогічні концепції / А. Погрібний, А. Алексюк, О. Вишневський та ін. – К. : Школяр, 1997. – 148 с.
21. Збірник нормативно-правових актів і документів щодо запровадження предметів духовно-морального спрямування в системі освіти України. – К., 2006. – 71 с.
22. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. – Под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
23. Воробьев (Владимир; протоиерей): «Кадры для преподавания основ православной культуры должна прежде всего готовить Церковь» [Электронный ресурс] / Протоиерей Владимир Воробьев. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/smi/1382.htm>
24. Край Н. Наказ будущему президенту [Электронный ресурс] / Надежда Край. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/smi/51785.htm>
25. Лосский Н. О. Ценность и бытие // Н. О. Лосский. Ценность и бытие: Бог и Царство Божие как основа ценностей. – М. : «АСТ»; Харьков : «Фолио», 2000. – С. 5–102.

яка будується не лише на вірі в Бога, але й на вірі в людину, здатну до обожествлення.

Ключові слова: Нова Освіта, концепція викладання християнської етики, християнські цінності, сенс життя, ідеал, ціннісне ставлення, російська релігійна філософія, східно-християнська або православна цивілізація.

SUMMARY

The author considers conceptual the idea of renovation the core of spiritual and moral Christian values in people's life especially for teaching Christian Ethics at school as well as Christian Ethics teachers training. This idea as the phenomenon of New Education is based not only on the faith in God but also on the faith in Man capable of deification.

Key words: new education, teaching Christian Ethics concept, Christian values, the meaning of life, ideal, value attitude, Russian religious philosophy, eastern-christian or orthodox civilization.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Филимонов В. П. Святой преподобный Серафим Вырицкий и Русская Гологофа / В. П. Филимонов. – Испр. и доп. издание кн. «Старец иеросхимонах Серафим Вырицкий и Русская Гологофа». – СПб. : Сатисъ, 2007. – 336 с.
2. Ильин И. Основы христианской культуры / И. Ильин. Основы христианской культуры О сопротивлении злу силой. – М. : АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2007. – (Философия. Психология). – С. 5–63.
3. Кураев А., диакон. Неамериканский миссионер. – Диакон Андрей Кураев. – Саратов : Изд-ство Саратовской епархии, 2005. – 463 с.
4. Соціологія: Підручник. / За ред. В. М. Пічі. — 4-те вид., випр. Львів : «Магнолія 2006», 2008. – 278 с.
5. Достоевский Ф. Дневник писателя // Федор Достоевский. Post Scriptum: Сборник. – М. : Эксмо, 2007. – С. 169–776.
6. Сапронов П.А. Русская культура IX – XX вв. Опыт осмысления. – СПб. : Паритет, 2005. – 704 с.
7. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 576 с.
8. Плотников С. А. Духовный аспект проблемы переселения христиан Крыма в Приазовье // Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27–29 травня 1999 р.): Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. 1 том (частина II). – Маріуполь : МГИ, 1999. – С. 323–324.
9. Гедьо А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в активних матеріалах середини XVII-XIX ст. / Анна Гедьо. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 423 с.

13. Артемівський державний краєзнавчий музей (далі АДКМ). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 7.
14. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1894 г. – Екатеринослав : Тип. губернского правления, 1895. – С. 143.
15. АДКМ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 64.
16. АДКМ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 12.
17. Татаринов С. Й., Тутова Н. О. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII – XX століттях / С. Й. Татаринов, Н. О. Тутова. – Артемівськ : Вид-во Центру пам'яткознавства НАН України, 2008. – С. 164.
18. АДКМ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 25.
19. АДКМ. – Ф. 9. – Спр. 14. – Оп. 4. – Арк. 21.
20. Російський державний історичний архів. – Ф. 1152. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 10.

ББК Т 63.3 (4УКР-4ДОН) 62-2

Ольхін А. Б.

ДИНАМІКА ЗРОСТАННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ МІСТ ДОНБАСУ У ТРИДЦЯТИ РОКИ ХХ СТОРІЧЧЯ

Стаття присвячена дослідженню динаміки зростання житлового фонду у містах Донбасу у 1929 – 1939 рр. У ній розглянуто деякі документи і постанови радянських органів влади, прийняті протягом першої, другої і незакінченої третьої п'ятирічок, що стосуються питання створення житлового фонду. Також пропонуються кількісні та відсоткові показники, що ілюструють перебіг процесу будівництва житла, характеризуються загальні тенденції, властиві цій темі у зазначений період часу.

Історія Української РСР 30-х рр. ХХ ст. тісно пов'язана з індустріалізацією, створенням промислової бази для сталінської модернізації економіки країни. Провідну роль у цьому процесі відіграв Донбас, оскільки саме тут були зосереджені численні шахти, підприємства металургійної і хімічної промисловості, центри машинобудування та інші промислові об'єкти. Відповідно до темпів зростання виробничих потужностей збільшувалось населення у населених пунктах навколо цих підприємств. Так, наприклад, кількість людей, що проживали у місті Сталіно (сучасному Донецьку) з 1926 по 1939 роки збільшилась у 4,4 рази і досягла 466,2 тис. осіб [1]. А якщо брати демографічні показники української частини Донбасу, то темпи зростання населення були наступними: Ворошиловградська (сучасна Луганська) область у 1926 р. мала населення 1 342 716 осіб, а у 1939 р. – 1 841 585 осіб. За такий же період Сталінська область нараховувала відповідно 1 626 331 особу у 1926 р. і 3 099 810 осіб у

1939 р. [2]. Тобто за десять з невеликим років кількість мешканців Донбасу зросла майже на два мільйони. У відсотковому показнику населення міст і селищ Донецької і Луганської областей з 1926 по 1932 рр. збільшилось на 39%, в той час як по всій Україні ця цифра становила лише 10%; за 1933 – 1939 рр. населення України виросло на 3%, а в Донбасі показники позитивного сальдо сягнули 21% [3].

Відповідно до наведених цифр постає питання – а яким було життя людей, що брали участь у цьому велетенському за своїми масштабами процесі? Де і як вони жили? Яким чином був організований процес заселення старих і утворення нових міст?

Перелічені питання прийнято відносити до того розділу історичної науки, який вивчає соціальну політику держави. Коло питань, що розглядають дослідники соціальної політики держави по відношенню до населення, звичайно, набагато ширше. Але завдання цієї статті – саме дослідження динаміки зростання житлового фонду. Питання, що стосуються соціальної інфраструктури міст і селищ Донбасу та загального рівня життя населення у поданому матеріалі висвітлюватись не будуть, адже забезпеченість населення житлом – питання широке і самодостатнє, і актуальність його не підлягає сумніву, оскільки вивчення досвіду минулих років завжди важливе, особливо це стосується Донбасу, який не дивлячись на різноманітні прояви економічної кризи, яка в той момент охопила світову економіку, все ще зберігає потенціал для позитивного розвитку, а отже і для зростання кількості населення і його розміщення.

Тема соціальної політики держави у справі створення і розподілення житлового фонду у СРСР і конкретно Донбасі розроблялась переважно вітчизняними дослідниками. Різні аспекти соціальної політики розглядалися у численних працях З. Г. Лихолобової, дисертаційному дослідженні О. І. Кокорської [4], деяких статтях О. В. Стяжкіної [5], монографіях М. Г. Меєровича [6]. Найбільш комплексно процес створення і використання житлового фонду в Донбасі радянського періоду висвітлено у монографіях В. М. Нікольського, А. С. Бобровського [7], І. О. Дмитрик [8]. Але при цьому залишилось ще багато недосліджених джерел, які, особливо в порівнянні із сьогоднішнім, дають змогу яскравіше й детальніше відтворити картину минулого. Особливо це стосується періоду 30-х рр. ХХ ст., тому що комплексних досліджень з цього приводу ще не проводилось.

Джерелами цього дослідження є різноманітні публікації кінця 20-х – 30-х років ХХ ст. Перші праці, що віддзеркалювали досягнення СРСР у справі будівництва житла і передачі його населенню, носили відверто пропагандистський характер. Праці С. Геніна [9], друковані варіанти промов партійних лідерів періоду індустріалізації – голови радянського уряду В. М. Молотова [10], або голови сталінського обвиконкому М. Є. Чувиріна [11] та багато інших видань подібного

а создавать максимально благоприятную возможность для них идти, приходит и быть с Ним. Не нужно бояться и пугать других «страшилками», вроде клерикализации светской культуры. «Светская культура, – обоснованно уверял И. А. Ильин, – не погибнет в этом (в создании христианской культуры. – прим. С. П.), но преобразится в направлении духовности, в свободном созерцании, в духе любви, в духе органической, искренней формы, в воле к объективному совершенству» [2, с. 63].

Протоиерей Сергей Булгаков (1871 – 1944) писал в очерках об учении Православной Церкви: «Православие имеет свой апокалипсис в истории, и он содержит в себе не только конец свершения, но и творческий путь достижения: “Обновится яко орля юность твоя” (Пс. 103:5). К этому обновлению зовет творческий Дух Божий, живущий в Церкви, о котором сказано Самим Господом: “не мерою дает Бог Духа”. Творческое вдохновение, которое, вместе с тем, проникнуто и религиозным вдохновением, должно явить новую эру христианского творчества жизни» [25, с. 234].

Слово *просвещение* от слова *свет*, а так ли уж трудно разобраться, что есть истинный свет, если быть честным перед собой и не бояться ответственности за свой выбор? Христос: «Итак, смотри: свет, который в тебе, не есть ли тьма?» (Лк. 11:35). Что же есть истинный свет и, соответственно, истинное Просвещение? Для ответа обратимся к тому, с кого начинали наши заметки: «Вырицкий старец не раз говорил, что Россия обладает бесценным сокровищем – она является хранительницей святой православной веры. Истинное просвещение есть просвещение души светом Православия. Не процветающий Запад, где конечной целью всего сущего является земное благополучие человека, а Русь, блаженная Русь, принявшая во младенчестве своем юродство креста, сохранившая в глубинах своей необъятной души образ Христа Распятого и несущая его в сердце своем есть истинный свет миру. Та Святая Русь, которая всегда жила предощущением горнего, прежде всего искала Царства Божия и правды Его и находилась в живом общении с небом. Вечная сила и красота Православия заключается в чудном единстве небесного и земного. В России небо было неотделимо от земли. “Человек Руси Святой всегда знал, в чем состоит вечный смысл жизни и главной целью было для него стяжание небесных благ”, – напоминал своим питомцам отец Серафим» [1, с. 140]. Напоминает и нам, когда, как мы надеемся, близится эпоха Нового Просвещения.

РЕЗЮМЕ

Концептуальною для викладання християнської етики й підготовки вчителів цієї дисципліни є ідея відновлення в народі стрижня духовно-етичних християнських цінностей як явища Нової Освіти,

демонстрации то, что обычно люди скрывают от других. Но «никто, зажегши свечу, не ставит ее в сокровенном месте, ни под сосудом, но на подсвечнике, чтобы входящие видели свет» (Лк. 11:33). Ученики и есть такие входящие...

Вот истинная задача учителя христианской этики, можно смело сказать, учителя, стоящего наряду со священнослужителями и христианскими учеными, в авангарде Нового Просвещения, который понимает, что он трудится не в безвоздушном пространстве, а в восточно-христианской, или православной, цивилизации, которая может развалиться на куски, а куски могут быть ассимилированы иными цивилизациями и культурами, однако иной, не христианской в своем культурообразующем ядре, именно эта цивилизация, в которой мы живем и действуем, быть не может, что и доказали сами себе атеисты. Таким образом, главный нерв воспитания, как говорит об этом педагогическая наука, есть выработка *ценностного отношения* воспитанников к тому, что открывает им процесс образования и самообразования. (Мы посвятили уже часть наших работ важности постановки в образовании вопроса об *абсолютных* ценностях, полагаясь на выдающегося труде Николая Онуфриевича Лосского (1870 – 1965) [25].) Знания о Христе и Его Церкви не должны скользить мимо, а должны вызывать некое к ним отношение, и, конечно, позитивное отношение, чтобы было то «потом», которого хотят взрослые от нового поколения.

В теории практического воспитания существуют такие понятия-принципы, как «распредметить» и «опредметить» некое ценностное отношение. Вот это и должен сделать учитель основ христианской этики, живя эти отношения: как бы «распредметить» Христа и христиан, то есть не учить, а *показать* их живыми, действующими в мире, учителями и спутниками, врачами и друзьями, в радостях и горестях, в откровениях и мудрости, в психологии личности и семьи, в культуре и истории, которая имеет свой смысл, понятный христианам. «Опредметить» же то, что задело, уязвило душу, значит, дать этому новому творить новые отношения со сверстниками, со взрослыми, в учебе, вообще в труде, в искусстве, в профессиональном выборе, в реализации творческого потенциала личности, что более всего беспокоит юность.

Все, кто желает изменения нравственного климата в обществе, должны понимать, что просто знания о Христе не помогают, ибо человек по-настоящему тогда начинает совершенствоваться, когда верит Христу, надеется на Него и любит Его. Надо захотеть выполнить Его заповедь – искать Царство Божие, – и тогда остальное на этом пути поиска, в том числе, осмелимся сказать, и моральная культура, приложится (Лк. 12:31). Надо позволить Христу действовать в детях, для чего не просто не запрещать детям приходить к Нему (Мф. 19:14),

характеру є яскравим прикладом таких джерел. При своїй беззаперечній тенденційності вони передають дух часу, дозволяють відчутти специфіку життя у сталінський період, і тому складають неабияку цінність. Інший різновид джерельної бази часів СРСР складають видання, що друкувалися для вузького використання – це конкретні законодавчі постанови, що приймалися органами влади, статистичні огляди, доповідні записки функціонерів партії, профспілок і т.п., задіяних у господарському секторі, стенограми з'їзді партійних органів, плани п'ятирічок, аналітичні записки, що розглядають стан їх виконання тощо. Ці документи можна вважати більш об'єктивними, адже водночас із констатацією успіхів, вони також демонструють і проблеми, наявні в той час, а також пропонують варіанти їх вирішення. Найбільш відвертими і незаангажованими є повністю закриті службові документи, що зберігаються в архівах. Адже вони не переслідують мети популяризації тієї чи іншої інформації, а просто фіксують реальний стан речей на конкретно взятій проміжок часу.

Метою цієї статті є систематизація накопичених архівних даних, порівняння їх з іншими джерелами 1930-х років, реконструкція реальної ситуації в сфері видатків на житлове будівництво, його безпосереднє здійснення та вивчення проблем, які були властиві під час створення житлового фонду у зазначений період.

Як уже було зазначено вище, загальна кількість населення української частини Донбасу (Донецької і Ворошиловградської областей) на 1939 р. становила майже 5 млн. осіб. Відповідно до цього відбувалась стрімка урбанізація краю – якщо за даними перепису 1926 р. на Донбасі було зафіксовано 8 міст, 10 селищ міського типу і 147 поселень, які не мали визначеного статусу, то перепис 1939 р. свідчив, що на території краю існує 54 міста і 144 селища міського типу. Кількісна доля міського населення Донбасу за 12 років подвоїлась і сягала 73,5 % від усього населення регіону [12].

При цьому треба зазначити, що право на першочергове отримання житла мали представники робочого класу. Так, наприклад, на XVI з'їзді ВКП(б) в своїй доповіді щодо першого п'ятирічного плану Г. М. Кржижановський, голова державної планової комісії при РНК, зазначав, що до кінця першої п'ятирічки жилплоща для пролетаріату має зрости на 30%, а для пролетаріату, що проживає в будинках підприємств, – приблизно на 40%. На ці заходи було заплановано витратити не менше 5 млрд. крб., на думку Кржижановського, вони мали стати дієвим засобом для боротьби з плінністю персоналу [13]. Зрозуміло, що це узагальнені дані, які стосуються території СРСР в цілому.

А відповідно до «П'ятирічного плану комунального будівництва і благоустрою Донбасу» на комунальне будівництво відводились такі кошти (табл. 1) [14].

Таблиця №1

**Капіталовкладення у житлове будівництво в УРСР
в 1929 – 1931 рр. (в тис. крб)**

Регіон	Капітало- вкладення 1929 – 1930 рр.	Питома вага	Капітало- вкладення 1931 г.	Питома вага
Донбас	9 500 000	12,6%	18 955 000	22%
Дніпровський промисловий район	7 400 000	9,8%	12 368 000	14%
Харків	21 200 000	28,2%	18 507 000	21,5%
Інша Україна	37 300 000	49,4%	36 107 000	42,5%
Всього по Україні	75 400 000	100%	86 000 000	100%

Згідно з цим документом, у житлове будівництво регіону було заплановано вкласти 259 600 тис. крб. у 1931 р., 352 700 тис. крб. у 1932 р. і 420 000 тис. крб. у 1933р. [15]. Відповідно плану, житловий фонд Донбасу повинен був постійно збільшуватись (табл. 2) [16].

Таблиця №2

Житлове будівництво України (в тис. м²)

Райони	1928	1929	1930	1931
Донбас	351,8	374,9	310,0	2050,0
Дніпровський пром. район	121,9	145,4	свед.нет	300,0
Харків	106,4	145,1	–	250,0
Інші райони	370,0	360,1	–	173,0
Всього	950,1	1025,5	900,0	2 773,0
В т.ч. приватний сектор	550,5	478,8	200,0	планом не учитывається

Але на фоні постійного зростання промислових підприємств, а відповідно, і їх штату, житлова проблема в Донбасі була надзвичайно гострою. На той час, як в УРСР житловою нормою, що відповідає санітарним умовам вважалось 9 м² на одну особу, в Донбасі ця цифра становила 4,9 м², а у Сталіно і взагалі 4,4 м². Уже в 1931 році ця цифра скоротилась до 3,3 м².

Квартири, які прийнято співвідносити зі сталінським періодом, відомі в сучасній побутовій мові як «сталінки». Як правило, це квартали зі стелею від 3 метрів (в основному 3,2 метри), просторими кімнатами, великою кухнею, залізобетонними перекриттями, великими вікнами, роздільними санітарними вузлами і паркетними підлогами. Але в 30-ті рр. XX ст. цей тип помешкання не був основним, і заселявся, як правило, не робітниками чи рядовими службовцями, а

так замечательно сформулировал русский религиозный философ И. А. Ильин.

О необходимости действительной концепции христианского просвещения в светском образовании начинают говорить и в России 2012 года. Например, ответственный секретарь Патриаршего совета по культуре, член Совета при президенте Российской Федерации по культуре и искусству, наместник Сретенского монастыря г. Москвы архимандрит Тихон (Шевкунов), признавая, что «у нас нет готовых рецептов и панацей», особо подчеркивает, что «разработка государственной стратегии в области культуры, образования и воспитания требует серьезной работы со стороны государственных органов и общественности, деятелей культуры и деятелей образования. Совершенно ясно одно – надо безотлагательно приступать к этому делу лучшими духовными и интеллектуальными силами страны. Создание концепции, конечно, займет время, но в результате мы должны получить выверенную и созидательную стратегию, которая сможет обеспечить всем свободный доступ к истинным сокровищам духовного, нравственного и культурного наследия России и мировой культуры. Если сейчас мы самым серьезным образом не озаботимся этим, то будем повинны в появлении поколений обедненных, искаженных, враждебных по отношению к исторической России, болезненных и, в конце концов, нежизнеспособных» [24].

Итак, опираясь на опыт отцов и учителей Православия, гениальные предвидения русской религиозной философии и достижения психолого-педагогической науки, мы определяем, что ядром концепции преподавания христианской этики, как и других дисциплин духовно-нравственной направленности, и – соответственно – подготовки учителей к этому преподаванию, а говоря вообще *сутью всего Нового Просвещения* является идея возрождения в народе по строго научным культурологическим законам, когда Церковь ведет веру, вера объемлет душу, а душа творит культуру, стержня духовно-нравственных христианских ценностей, среди которых абсолютной является ценность Бога, смыслом жизни – бытие в Нем, в Его Царстве, а идеалом – Иисус Христос, и восстановление человека основываясь не только на его, человека, вере в Бога, но и вере в человека, в возможность раскрытия божественного в нем.

Учитель, творящий христианскую культуру, должен выявить – разумеется, не навязчиво, не пошло в «охах» и «ахах» и даже не всегда прямо, а косвенно – свое отношение к Христу и Его Церкви, чтобы это отношение могли увидеть ученики и чтобы оно вызвало у них добрый отклик, а это возможно осуществить только искренним *проживанием* Евангелия, в котором – в проживании – и обнаружатся вера, надежда и любовь учителя к Христу. Таковы реалии и трудности самой трудной профессии в мире: продемонстрировать без

молодежи «нужно давать религиозное образование. Но религиозное образование после такого обрыва традиции, который произошел в России, наладить очень сложно». И прибавляет: «Сейчас же это выглядит как экстренная мера. Но это решение чрезвычайно важно, оно должно дать начало нашим планомерным усилиям». Отвечая на вопрос, зачем все-таки нужно вводит уроки религиозного образования в школах, ректор говорит: «Потому что единственным стержнем, который еще держит наше общество, а в значительной степени и наше государство, являются духовно-нравственные ценности. К ним, например, относятся: религиозная вера, нравственное воспитание, патриотизм, подлинная культура, просто умение честно работать. Если мы не сумеем сохранить духовные ценности нашего народа, развить их и передать следующим поколениям, то жизнь нашей страны окажется под большим вопросом. Мы сейчас как никогда ясно видим, что не достаточно заниматься одной экономикой, одной политикой, иметь сильную армию. Если у народа нет духовного стержня, то он жить не может. Вера – это душа народа. Сейчас, когда идеологии XX века, такие как коммунизм и фашизм, скомпрометировали себя, народы, потерявшие веру, быстро разлагаются» [23].

Возвращение к христианским ценностям, пониманию смысла жизни и идеалам, возвращение на путь творения христианской культуры нашим народом есть главная, всеобщая задача для ныне живущих православных людей, кем бы они ни были, клириками или мирянами. Именно потому, что любая культура строится на определенных законах, мы начали с того на курсах подготовки учителей основ христианской этики (в Институте повышения квалификации Приазовского государственного технического университета), что познакомили курсантов с морфологией культуры, а заодно и с данными аксиологии, касающимися абсолютных и относительных ценностей, то есть с тем, как устроена культура, ядром или стержнем которой *всегда* является религия, хранящая в себе и пронизывающая по крайней мере значительную часть членов общества таким смыслом жизни, который носит абсолютный характер и потому требует веры. Псевдокультуры строятся по тому же закону, только за абсолютные ценности в них выдаются относительные ценности, а порой и вовсе не ценности. (Даже коммунистическое движение, создавая свою культуру на месте христианской культуры, в ядро ее, которое оно попыталось освободить от христианства и других религиозных вер и убеждений, встроило свою религию – веру в рай на земле без Бога.)

Но простое знакомство, некое количество знаний о христианской этике не возвращает нас к христианству, ибо нужно не просто узнать и понять, в чем христианские ценности, смысл жизни и идеалы, но и проникнуться к ним, как минимум, *симпатией*, как максимум, *любовью*, причем имея в виду ту культуросотворяющую цепочку, которую

представниками партійної номенклатури. Переважна маса робітничого класу в досліджуваний період проживала в комунальних квартирах, які належали до «усуспільненого» фонду, і нерідко були вилучені у своїх попередніх хазяїв шляхом «ущільнення», або виселення «класово чужих елементів» [17]. Навколо промислових підприємств зводились так звані «соцістечка» – райони з квартирами, розрахованими як на індивідуальне, так і на комунальне заселення робітничими сім'ями. Але цієї площі гостро не вистачало, тому робітників могли розміщати також у гуртожитках, помешканнях казарменого типу або бараках. Як можна побачити з наведеної вище Таблиці 2, досить поширеним було приватне будівництво. Як правило, ці типи помешкань не відповідали санітарним нормам і нормам технічної безпеки, такі поселення навіть у офіційних документах називалися «шанхаями» і «собачівками» [18].

Органи радянської влади визнавали складність такого становища і намагались виправити його, про що свідчать численні документи, прийняті з цього питання. У Резолюції XVII з'їзду ВКП(б) «Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933 – 1937 рр.)» зазначалось: «В міському будівництві необхідно широкое розгорнення робіт по перетворенню сотень промислових центрів у впорядковані міста; зведення тисяч будинків із квартирами, об'єднаними усіма зручностями, загальною жилою площею 64 млн. кв. м; розгортання робіт із планування, покращення міського транспорту, водозабезпечення, каналізації, заощення вулиць, озеленення тощо...» [19]. Приймалися постанови РНК із конкретною критикою хиб існуючого житлового фонду і його будівництва, в них визначались конкретні норми, згідно з якими повинні були проектуватись і зводитись будинки («Про покращення житлового будівництва» від 23 квітня 1934 р. [20]). У місцевих документах ця проблема характеризувалась не інакше, як «гостра житлова криза, яка потребує негайного полегшення»: «...головним чином, на території робітничих селищ, і м. Сталіно з тим, аби в 1932 році забезпеченість житловою площею на душу населення по селищах та м. Сталіно складала не менше 5,5 кв. метр. Для цього потрібно забезпечити виконання накресного плану житлового будівництва на 1932 рік, яким передбачається будівництво 562 тис. кв. метр. житлової площі, вартістю 74 міль. карб. Надалі треба також забезпечити такі темпи та розміри житлового будівництва, щоб у найближчі 2-3 роки довести загальну забезпеченість житловою площею по всьому району до нормальних розмірів...» [21].

Розмір коштів, що вкладалися у вирішення житлової проблеми в Донбасі, постійно зростав. Так, за фактичною вартістю на 1934 р., в житлове будівництво було вкладено 105 376,4 тис. карб., а у 1935 – 104 355,1 тис. карб. [22]. Для 1934 р. ця сума складала 165% від

асигнувань, освоєних у 1933 р. Але, не дивлячись на це, темпи будівництва не відповідали темпам реального зростання населення. Причинами цього були брак матеріалів, недостатня кількість кваліфікованих спеціалістів-будівельників і незлагоджена робота будівельних організацій. Так, в одній із аналітичних довідок зазначалось: «... *строительные организации работают безалаберно, хаотически; не заканчивая одного дома, начинают другой; незаконченное строительство стоит годами, очень часто сносится; «законченное строительство» сдается без элементарных удобств; распыляются средства на всякого рода внеплановые объекты, что на деле приводит к растрате государственных средств, вместо их прямого и правильного использования ...»* [23].

Подібну оцінку цьому процесу давала і центральна влада УРСР: «*Внаслідок браку підготовлених кадрів будівельних робітників, а також гострого дефіциту інженерно-технічного персоналу, при недостатньо високій якості багатьох будматеріалів якість будівельних робіт не може бути визнана достатньо задовільною*» [24].

І, тим не менше, згідно з офіційною статистикою, з 1926 по 1936 рр. кількість збудованої житлової площі в Донбасі виросла на 4 233 820 м² (табл.3) [25].

Таблиця №3

Усупільнений житловий фонд на 1936 р. (в м²)

Міста	1926 рік			1936 рік		
	Всього житл.пл. в кв.м.	Населення що мешкає на ній.	м. кв на 1 особу	Всього житл.пл. в кв.м.	Населення що мешкає на ній.	м. кв на 1 особу
Всього по області	2 632 057	585 051	4,4	6 865 877	1 412 074	4,9
Сталіно	281 482	65 346	4,3	597 918	122 781	4,9
Артемівськ	116 003	21 117	5,4	132 871	18 839	7,0
Ворошиловград	88 331	15 370	5,8	275 303	43 702	6,3
Ворошиловськ	47 848	10 187	4,6	169 497	29 385	5,8
Горлівка	53 589	12 683	4,3	131 475	25 861	5,1
Кадіївка	69 140	16 690	3,5	173 159	41 949	4,1
Краматорськ	25 550	5 054	5,0	227 980	38 641	5,9
Костянтинівка	55 077	11 819	4,6	170 717	31 434	5,4
Червоний Луч	23 798	6 254	3,8	129 830	27 992	4,6
Макіївка	99 664	27 630	3,6	405 925	81 890	5,0
Маріуполь	180 736	34 351	5,2	415 095	78 080	5,3
Орджинікідзе	58 128	13 144	4,4	160 334	28 854	5,6
Слов'янськ	76 554	12 848	5,9	123 481	20 551	6,0
Старобільськ	27 451	4 303	6,3	29 751	5 187	5,7
Верхній	32 233	3 878	8,3	85 937	15 136	5,6

выглядит примерно так: основы христианской этики должны поднять уровень моральной культуры подрастающего поколения.

«И это всё?! – удивятся священнослужители. – Но разве Христос лишь один из учителей жизни, вроде Конфуция и др., и пришел для того, чтобы поднять уровень моральной культуры?! Задумайтесь, почему мы называем Христа *Спасителем*, – предлагают священнослужители и прибавляют, опираясь на богословские знания: – Праведность не конечная цель, а, скорее, средство для достижения цели спасения, то есть полноты бытия, жизни, и жизни вечной, ибо смыслом жизни человека является подлинно жизнь, жизнь во Христе, в Его Царстве, которое Он нам и завещал» (Лк. 22:29). Главный конструктивный принцип, если не всех, то многих священнослужителей в деле преподавания основ христианской этики, наверное, проглядывает в таких словах: если хотя бы один из учеников основ христианской этики придет в Церковь, то это оправдывает создание данной дисциплины. (При этом почему-то не рассматривается вопрос о том, сколько людей не придут в Церковь именно потому, что им преподавали основы христианской этики.) Как вы понимаете, светское образование, основываясь на строгом исполнении Конституции Украины, не может учить религии и заниматься миссионерством, поэтому такой прямолинейный подход: «факультатив по основам христианской этики → Церковь» не может не беспокоить государственное образование.

Что говорит настоящая наука, например, педагогическая психология, родоначальником которой был Лев Семенович Выготский (1896 – 1934). Она в лице выдающегося ученого предполагает, что «всякое выделение нравственного воспитания кажется нам свидетельством известной ненормальности в этой области» [22, с. 257]. И ученый демонстрирует, к чему приводит такое искусственное «омораливание» – в наихудшем из вариантов происходит бунт против системы моральных взглядов, которая для молодых людей не вырастает прямо из жизни семьи, школы, общества, а как бы «предподается» учителями-одиночками, которые-то и среди своих коллег часто выглядят как белые вороны. Выготский, бесспорно, был прав, когда говорил о ненормальности такого умышленного воспитания (он, не называя «вслух», вел речь о коммунистическом воспитании), развернутого советской властью, ломающей сложившиеся в веках нравственные критерии народа, но то же верно и сейчас, потому что заниматься основами христианской этики в общеобразовательных школах мы *вынуждены* из-за известного своеобразия общекультурной ситуации, возникшей после XX в., в который русское общество в большей своей части жило вне христианской культуры.

Ректор Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета протоиерей Владимир Воробьев справедливо считает, что

Прежде всего, как для всякой сложной и даже сверхсложной системы, важны концептуальные соображения и документы. Таковые были созданы, но практика, в том числе автора этих строк, показывает, что концептуальные документы в украинском образовании о преподавании предметов духовно-нравственной направленности, появившиеся в 2002, 2005 и 2006 гг. [см.: 21], выполнив свою функцию ключа, открывшего замки для христианства в казавшихся неприступными бастионах атеистического образования, требуют в наше время значительной доработки, делая союзниками три стороны на действительно фундаментальных знаниях богословия и психолого-педагогической науки: имеются в виду Церковь, наука и образование.

Сошлемся на конкретный опыт. С сентября 2011 г. преподавание христианской этики в Мариуполе – точнее, курса «Біблійна історія та християнська етика» – стало явлением, если не массовым, то достаточно распространенным. Теперь курирует деятельность учитель христианской этики Мариупольский городской научно-методический центр во взаимодействии с Церковью и вузами Мариуполя. Складывается своеобразный триумвират, в котором роль каждой стороны *не может быть исполнена кем-то другим*, и нужно достигать взаимопонимания и слаженного взаимодействия, то есть синергии, результат которой – в идеале – должен превосходить простое сложение трех сил: 1) практиков, организаторов школьного дела, 2) научных исследователей прежде всего в области педагогики и педагогической психологии и 3) священнослужителей.

Первые шаги по созданию такого взаимодействия сразу же и весьма наглядно обнаружили, как очевидно, важнейшую из *актуальных* вопросов проблему, а именно проблему концепции обучения христианской этики в светской школе и подготовки учителей по христианской этике. Мы опускаем рассказ о таких проблемах, как, например, налаживание взаимодействия, выяснение вопроса «кто в доме хозяин?», неразбериху в том, кто именно должен представлять органы образования, науку и Церковь, и пр., потому что все они решаются, и особенно тогда хорошо и быстро решаются, когда вырабатывается общая концепция, то есть такая, с которой согласны все три стороны.

В чем технологическая суть любой концепции, относящейся к той или иной деятельности людей? «Большой энциклопедический словарь» объясняет, что концепция – это латинское по происхождению слово (conceptio – *понимание - система*) и означает определенный способ понимания, трактовки каких-либо явлений, основную точку зрения, руководящую идею для их освещения; ведущий замысел, конструктивный принцип различных видов деятельности. Если можно выкристаллизовать у школьных работников какую-то руководящую идею в преподавании основ христианской этики, то она

Дружківка	28 401	6 862	4,1	52 061	11 594	4,5
Дебальцево	34 013	6 140	3,5	53 335	9 111	5,9
Первомайка	32 571	10 028	3,2	87 998	17 995	4,9
Голубівка	33 086	8 325	3,9	86 379	19 329	4,4
Щербинівка	55 205	10 843	5,1	96 994	26 314	3,7
Н.-Горлівка ш.№8	23 682	4 928	4,8	126 051	29 558	4,3
Лисичанськ	20 596	3 333	6,1	55 500	11 718	4,7
Ровеньки	2 083	417	4,9	20 286	3 342	6,0
Пролетар	24 809	6 151	4,0	55 013	12 201	4,6
ш. 4/21 – 3/18 – 2/16	47 768	11 243	4,3	71 126	15 159	4,6
Петрівка						
Рудн. Свердлова	13 987	3 119	4,4	34 736	8 084	4,3
Сорокіно	17 173	4 889	3,7	43 972	8 950	4,9
Брянка	35 478	9 467	3,7	85 423	19 496	4,3
Постишево	18 554	3 647	5,0	34 213	5 986	5,7
Краснодон	26 790	7 143	3,7	51 039	11 148	4,5
Попасне	8 115	1 436	5,7	36 609	5 608	6,5
Рубіжне	14 614	3 023	4,8	55 132	9 455	5,8
Амвросіївка	7 921	2 006	3,9	31 875	5 027	6,4
Харцизьк	6 889	1 288	5,3	11 542	2 248	5,1
ш. 30 Рутченкове	41 899	9 044	4,6	132 788	32 933	4,0
Часів – Яр	3 229	590	5,4	76 931	14 278	5,3
Ірміно	23 738	5 191	4,5	48 963	9 977	4,9
ст. Ясинувата	7 965	1 598	4,9	31 929	4 165	7,6
Ш. Криворіжжя	24 030	4 684	5,1	31 554	7 206	4,3
Іловайськ	5 156	900	5,7	11 443	1 418	8,0
ш. Червоний						
Профінтерн	21 583	4 012	5,3	43 892	9 211	5,0
ш. ім. Чувиріна	22 443	5 489	5,0	47 817	10 484	4,5
Микитівка	9 096	1 736	5,2	18 294	3 240	5,7
Чистяково	28 765	7 649	3,7	112 770	24 460	4,6

У резолюції XVIII з'їзду ВКП(б) зазначалося, що: «Поставлена другим п'ятирічним планом задача підйому матеріально-культурного рівня трудівників, та підвищенням рівня народного споживання у 2 рази і більше також виконана» [26], але цифри, наведені в цій публікації, дозволяють поставити це твердження під сумнів. У тій же резолюції вказувалося, що кошти, витрачені на зведення житлового фонду в СРСР, становили 16,3 млрд. крб. За планом третьої п'ятирічки, перерваної Великою Вітчизняною Війною, мало бути побудовано ще 35 млн. м² житлової площі.

Міста Донбасу, що з'явилися в кінці 1920-х – 1930-х рр., звичайно, були недостатньо забезпечені житлом, що ставало причиною великої кількості побутових, виробничих і соціальних проблем. Значною мірою це пояснюється тим, що налагодження побуту не було пріоритетним питанням періоду індустріалізації, і це досить добре відчувається в документах та інших джерелах. Але саме в процесі прискороеного індустріального розвитку першої половини XX ст.

виник той Донбас, яким ми знаємо його сьогодні. Так, наприклад, Сталіно в 1926 р. налічувало 106 тис. мешканців, а у 1940 р. – 500 тис. Збудований за цей період житловий фонд становив 2 млн. м², з 1930 по 1939 рр. на будівництво житла в місті було витрачено більше 300 млн. крб. На той момент за кількістю жителів столиця регіону займала 5 місце в Україні і 12 в СРСР [27]. Тою чи іншою мірою подібні темпи розвитку стосуються кожного міста сучасних Донецької і Луганської областей. На думку автора, в умовах сучасної економічної стагнації цей досвід треба широко вивчати, і, врахувавши притаманні епосі 30-х рр. ХХ ст. недоліки, помилки, проблеми, невирішені соціальні питання, використовувати у прогнозуванні, аналізі й плануванні соціально-економічних процесів сьогодення.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена дослідженню динаміки росту жилищного фонду в містах Донбасу в 1929 – 1939 гг. В ній розглянуті деякі документи і постановлення радянської влади, прийняті в першій, другій і незавершеній третій п'ятирічці, які стосуються питання створення жилищного фонду. Також наводяться кількісні та відсоткові показники, які ілюструють ход процесу будівництва житла, характеризуються загальні тенденції, властиві даній темі в вказаний період часу.

Ключевые слова: соціальна політика, індустріалізація, Донбас, урбанізація, жилищний фонд.

SUMMARY

The article is devoted to the research of the housing growth dynamics in Donbass cities in 1929 – 1939. It is studied some documents and decrees of the Soviet government adopted during the first, second and third five-year plans, which deal with the housing construction. The author also gives quantity and percentage, which illustrate the progress of the housing, characterizes common trends inherent in the subject in a specified period of the time.

Key words: social policy, industrialization, Donbass, urbanization, housing.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лихолобова З. Г. Процеси урбанізації в Донбасі (1926 – 1939) / З. Г. Лихолобова, В. Коваленко // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 3. – Донецьк, 1994. – С. 56–74.
2. Бобровський А. С. Концептуальні основи державної політики щодо соціокультурного розвитку міст Донбасу в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. / А. С. Бобровський // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 1–2 (43–44). – С. 118–126.

свещения? Прежде всего, надо констатировать, что в понимании гуманистической педагогики отечественная педагогика остановилась на том явлении, которое сложилось на волне так называемой «Перестройки» к концу 80-х – началу 90-х гг. прошлого столетия, получившем наименование «нового педагогического мышления» [см.: 18]. Поворот от авторитарной педагогики сделан был, но, поскольку это «новое педагогическое мышление» оставалось секулярным, без веры в Бога и веры в человека, способного к обожению, постольку и идейной «вершиной» данной безрелигиозной гуманистической педагогики являются «непреодолимые общечеловеческие ценности духовной жизни: человек как самоценность высшего порядка, труд, мир, свобода, справедливость, равенство, добро, истина и красота» [18, с. 176] с *релятивистским* их наполнением. На первом месте среди причин и стимулов социального поведения человека «новое педагогическое мышление» и его гуманистическая педагогика выводит духовные ценности и представления о человеке как главной из них [19, с. 177]. Таким образом, мы получаем никак не действительно *Новое* Просвещение, а то «старое» – правда в «восточноевропейской» редакции, – которое уже опробовал на себе Западный мир с известным результатом.

В Украине «общечеловеческие ценности» хотя и приправлены националистическим духом, в действительности такие же релятивистские, как и в России. В этом можно легко убедиться перелистав «Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні», в которых, например, «Кодекс вартостей сучасного українського виховання» начинается с «абсолютних, вічних вартостей» [20, с. 110], но это никак не Бог и Царство Божие, а все тот же перечень «общечеловеческих ценностей», который каждый наполнит своим содержанием, исходя из своего понимания смысла жизни.

Однако реальная жизнь *народа* и им не утраченные еще духовные *христианские* ценности обнаруживают, что действительная *народность* «народного образования», как об этом справедливо судил еще выдающийся педагог Константин Дмитриевич Ушинский (1824 – 1870), находится ни в чем ином как в идеалах христианства. Поэтому-то, а не по каким бы то ни было волюнтаристским решениям современная система светского образования, то есть, по сути, секуляризованная до крайнего предела, о чем шла речь выше, путаясь в национальном и общечеловеческом, подлинно духовном (христианство) и псевдодуховном (неоязычество), преодолевая свои безграмотность, косность и лень, преодолевая и просто-напросто собственный непрофессионализм, под давлением объективных обстоятельств «ситуации выбора», делает микроскопические шаги в пользу этого Нового Просвещения, которому по-настоящему развернуться еще не довелось.

ше произошел роковой по своим последствиям процесс. Началось и умственное и жизненное разрушение целостного богочеловеческого христианского мифа. Сначала была отвергнута одна половина – миф о Боге. Но оставалась еще другая половина – миф о человеке, христианская идея о человеке. Мы это видим, например, у Л. Фейербаха. Он отверг Бога, но у него осталось еще богоподобие человека, он не посягнул еще на человека, как не посягнули те гуманисты, у которых остается вечная природа человека. Но разрушение христианского теоандрического мифа пошло дальше. Началось разрушение другой половины – мифа о человеке. Произошло отступничество не только от идеи Бога, но и от идеи человека. На человека посягнул Маркс, на человека посягнул Ницше. Для Маркса высшей ценностью является уже не человек, а социальный коллектив. Человек вытесняется классом, и создается новый миф о мессианстве пролетариата. Маркс есть один из исходов гуманизма. Для Ницше высшей ценностью является не человек, а сверхчеловек, высшая раса, человек должен быть превзойден. (Ср. эту идею с нынешними идеями “суперчеловека”. – прим. С. П.) Ницше есть другой исход гуманизма. Таким образом происходит отречение от ценности человека, последней ценности, уцелевшей от христианства. Мы это видим в таких социальных явлениях, как расизм, фашизм, коммунизм, как идолатрия националистическая и идолатрия интернационалистическая. Мы вступаем в эпоху цивилизации, которая отказывается от ценности человека. От верховной ценности Бога отказались уже раньше. В этом сущность современного кризиса.

Основная проблема наших дней не есть проблема о Боге, как думают многие, как часто думают христиане, призывающие к религиозному возрождению, – основная проблема наших дней есть прежде всего проблема человека. Проблема о Боге есть вечная проблема, проблема всех времен, она всегда первая и исходная, но проблема нашего времени есть проблема о человеке, о спасении человеческой личности от разложения, о признании и назначении человека, о разрешении основных вопросов общества и культуры в свете христианской идеи о человеке. Люди отвергли Бога, но этим они подвергли сомнению не достоинство Бога, а достоинство человека. Человек не может удержаться без Бога. Для человека Бог и есть та высшая идея-реальность, которая конструирует человека. Обратной стороной этого является, что человек есть высшая идея Бога. Только христианство разрешает проблему отношений человека и Бога, только во Христе спасается образ человека, только в христианском духе создаются общество и культура, не истребляющие человека. Но истина должна быть осуществляема в жизни [17, с. 669–670].

Что же мы можем с вами зафиксировать на отметке 2012 года «в жизни» – в сфере светского образования в связи с идеей Нового Про-

3. Лихолобова З. Г. Вибрані праці / З. Г. Лихолобова. – Донецк : Юго-Восток, 2003. – С. 145.
4. Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / О. І. Кокорська. – К., 1995. – 179 с.
5. Стяжкіна О. В. Пересічна людина Донбасу на початку 1920- х років: У пошуках слова, простора і часу / О. В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 13/14. – Донецьк, 2007. – С. 76–99.
6. Меерович М. Г. Жилищная политика в СССР и её реализация в архитектурном проектировании (1917 – 1941 гг.) / М. Г. Меерович. – Иркутск : Издание ИрГТУ, 2003. – 214 с.
7. Бобровський А. С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: Монографія. / А. С. Бобровський, В. М. Нікольський. – Донецьк : Норд-Пресс. – 2008. – 244 с.
8. Дмитрик І. О. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921 – 1928 рр.): Монографія / І. О. Дмитрик, В. М. Нікольський. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 172 с.
9. Генин С. Повышение материально-культурного уровня жизни трудящихся СССР / С. Генин. – М. : Госполитиздат, 1950. – 64 с.
10. Молотов В. М. Партийная линия и хозяйственная практика. Речь на пленуме МК ВКП (б) от 30 июня 1928 г. / В. М. Молотов. – М. : Государственное издательство, 1928. – 32 с.
11. Чувьрин М. Важнейшие задачи Донецкой парторганизации. Доклад на I Донецкой областной парторганизации (20.VII.1932 г.) / М. Чувьрин. – Харьков. – 1932. – 64 с.
12. Лихолобова З. Г., вказ. праця. – С. 146.
13. XVI конференция Всесоюзной Коммунистической Партии (б). Стенограмма. – М. – Л. : Государственное издательство, 1929. – С. 26.
14. ЦДАВО України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
15. Там само, арк. 19.
16. Там само, арк. 49.
17. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик [перевод с англ. Л. Ю. Пан]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 61.
18. Коваль К. О плане развития города и жилищно-коммунальном строительстве / К. Коваль (доклад на объединенном пленуме сталинского горпарткомма и горсовета 8 октября 1934 г.). – Сталино, Донбасс, 1934. – С. 15.
19. Решения Партии и Правительства по хозяйственным вопросам в 5-ти. т. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 2, 1929 – 1940 гг. – С. 455.

20. Там само. – С. 471–472.
21. Стан і перспективи розвитку комунального господарства Сталінщини / Тези співдоповіді Сталінської міської ради на 3-й сесії ВУЦВКУ XII-го скликання. – Сталіно : Видання Сталінської міської ради, 1931. – С. 16
22. Донбасс в цифрах (статистический справочник). – Сталино : Издание Донецкого областного управления народно-хозяйственного учёта, 1936. – С. 63.
23. О ходе жилищно-коммунального и социально-культурного строительства в Донбассе / Резолюции III-го пленума Донецкого Обкома КП(б)У – Дон. Обл. отдел партиздата ЦК КП(б)У, 1934. – С. 40
24. ЦДАВО України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 30.
25. Донбасс в цифрах (статистический справочник). – Сталино : Издание Донецкого областного управления народно-хозяйственного учёта, 1936. – С. 9.
26. Решения Партии и Правительства по хозяйственным вопросам в 5-ти. т. 1917 – 1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 2, 1929 – 1940 гг. – С. 678.
27. Донецк. Архитектурно-исторический очерк / С. К. Килессо, В. П. Кишкань, В. Ф. Петренко и др. – К. : Будівельник, 1982. – С. 10–11.

ББК 371.134:291.5(045)

Плотников С. А.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ХРИСТИАНСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Концептуальной для преподавания христианской этики и подготовки учителей данной дисциплины представляется идея восстановления в народе стержня духовно-нравственных христианских ценностей как явления Нового Просвещения, которое строится не только на вере в Бога, но и на вере в человека, способно к обожествлению.

Цель настоящей статьи – определить важнейшие исторические и психолого-педагогические черты, безусловно, нового образовательного явления, возникшего в культурной жизни русского, украинского и белорусского народов, а именно христианского просвещения этих народов, массово отлучавшихся от христианской культуры в XX в.

Актуальность темы трудно переоценить: речь идет о тенденциях восстановления, содержательного и функционального, ни много ни мало культурного ядра бывших некогда православными сообществ.

Л. Н. Гумилев назвал византийцев [16, с. 8–9]), вокруг которого соберутся народы. Не искусственная мультикультурность сложилась в Церкви, где выдерживается антиномия национального по форме, общечеловеческого по содержанию. Для нас таким «этносом по Христу» становятся *святоруссы*, то есть носители православных ценностей восточнославянской цивилизации.

Итак, Просвещение, уточним, Новое Просвещение, то есть не то, которое состоялось в западнохристианской цивилизации. Важнейшее отличие, по нашему мнению: «тогда» и «там» просветительские тенденции основывались на, по сути, безрелигиозном гуманизме, открывшем эпоху дехристианизации для западноевропейцев; в нашем же случае речь идет о действительно *христианском гуманизме*, открывающем для восточноевропейцев эпоху христианизации и создания на ее основе всяческих духовных и материальных благ. Наука предвидела такую возможность, собственно, вся русская религиозная философия есть в этом отношении именно такое предвидение. Но должно было быть в XX веке для будущего совершенно некое церковное стояние на вере, некое испытание подлинности духовного основания, жизнеспособности в смысле соответствия Тому, Кто открылся нам как Жизнь (ср.: Ин. 14:6), то основание, на котором будущее может растить свое ренессансное богословско-философское, научное, правовое, экономическое, техническое, и пр., и пр. здание. Речь, конечно, об исповедничестве и мученичестве православных людей, но еще и о всенародном подвиге в Великой Отечественной войне.

Замечательно правильно выразил не только суть кризиса человека, к которому привело «старое» Просвещение, но и показал суть будущего возможного Просвещения Николай Александрович Бердяев, например, в докладе 1931 года «Духовное состояние современного мира» (просим прощения за большую цитату, но она чрезвычайно важна и для темы нашей работы и для целей введения в научный оборот подобных текстов и выраженных в них конструктивных идей):

«Кризис человека нужно понять внутренне христиански. Только изнутри христианства можно понять происходящее. В современной цивилизации пошатнулась христианская идея человека, которая оставалась еще в гуманизме. В основе христианства лежит богочеловеческий, теоандрический миф (слово “миф” я употребляю не в смысле, противоположном реальности, наоборот, миф более соответствует реальности, чем понятие) – миф о Боге и миф о человеке, об образе и подобию Божьем в человеке, о вочеловечении Сына Божьего. Достоинство человека было с этим связано. Полнота христианского богочеловеческого откровения с трудом усваивалась греховной природой человека. И христианское учение о человеке не было достаточно раскрыто, не было раскрыто в жизни. Поэтому неизбежно было явление гуманизма на христианской почве. Но даль-

рует это морализаторство на примере «толстовства». И в наше время мы видим склонность интеллигенции к «рѣриханству», «толстовству» и т.п. вещам, по сути, враждующих с христианством.

Такое неприятие, без всякого сомнения, может привести к трагедии, общественной ли, индивидуальной ли, как чаще всего и бывает, «потому что упорство невежд убьет их, и беспечность глупцов погубит их» (Притчи. 1:32). Горькие и справедливые слова сказаны С. И. Фуделем: «Голгофой создана Церковь, это "цена" ее создания, и только этой ценой мы можем войти в нее» [14, с. 88]. Во истину, задача номер один после катаклизмов фазы надлома (но все ли они пройдены?) в нынешней «межпарадигмальной» и мультикультурной ситуации есть возвращение к созидательной деятельности, и именно к созидательной деятельности христианской во всех сферах жизнедеятельности общества.

Итак, для нас эталон для подражания в новую открывающуюся эпоху, выражаясь языком святоотеческой литературы, составляют «образы Воскресения», идеалы святости, духовного преображения в Иисусе Христе, обретения Царствия Божия, которое «не придет... приметным образом» и которое «внутри вас есть» (Лк. 17:21). Человек инерционной фазы, как было отмечено, есть гармоничный человек, поддерживающий этническую традицию и производящий грандиозную культурную работу. Его эпоха – эпоха Нового Просвещения, носящего явно выраженный христианский характер, именно на основе святоотеческого православного опыта. И еще раз отметим: для православного просвещения важно осознание, в какой ситуации оказалась наша цивилизация. Даже преодолев угрозу «аннигиляции» (какового преодоления на самом деле еще не произошло) фазы надлома, инерционная фаза отнюдь не гарантирует спокойную «Золотую Осень Инерции» [так обыграны на одном из сайтов слова Л.Н. Гумилева «"золотая осень" цивилизации»: 15] для Святой Руси, поскольку наш суперэтнос существует (в отличие от Западной Европы в ее инерционной фазе, протекающей с XVII в. по настоящее время) в условиях стремительно глобализирующегося мира, в котором степень взаимной зависимости выросла на порядки. Как нам думается, пассионарность гармоничного святорусского человека будет выше «обычной» для инерционной фазы как раз из-за того, что мир значительно беспокойнее и активнее вмешивается во внутренние дела тех или иных этносов. В случае преодоления нашей цивилизацией фазы надлома роль культурного влияния Святой Руси в мире в ходе указанного преодоления и после него – гармонизация отношений «Востока» и «Запада», «Севера» и «Юга» на основе христианских идеалов как общечеловеческих в своем ядре ценностей. Вот когда, может быть, возникнет истинная мультикультурность, а именно тогда, когда произойдет становление нового «этноса по Христу» (так

Начнем с того, что отметим следующее: этот процесс прогнозировался отечественной наукой. Однако, прежде чем указать на факты такого прогноза, скажем об оправдавшихся предвидениях деятелей Русской Православной Церкви, как бы предшествовавших науке и/или шедших с не рука об руку. Их было немало, укажем на одно из наиболее ярких – в жизнеописании преподобного Серафима Вырицкого (+1949), составленном тщательным его исследователем Валерием Павловичем Филимоновым:

«Некоторые из пророчеств великого старца уже исполнились.

Предсказание старцем в 1927 году патриаршего служения архиепископу Хутыньскому Алексию (Симанскому) и приближающихся жестоких гонений; пророчества подвижника о грядущей Великой Отечественной войне и победе в ней нашего оружия; предвидение отцом Серафимом кончины протоиерея Алексия Кабардина через пятнадцать лет после собственной, а также точное прозрение судеб многих людей ныне стали неоспоримыми фактами.

Глубоко пророческими являются строки написанного старцем в 1939 году стихотворения “Пройдет гроза над Русскою землею...”. В годы кровавых гонений, когда казалось, что Церковь обречена на скорое и полное уничтожение, отец Серафим говорит о ее грядущем возрождении – о возобновлении запрещенного тогда колокольного звона, об открытии разоренных храмов Божиих и святых обителей. Батюшка неустанно напоминал своим многочисленным посетителям об обетовании Божиим о неодолимости Церкви вратами адowymi. Рассказывал отец Серафим о возрождении конкретных обителей – Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, Дивеева и других. Примечательно, что, предсказывая восстановление Александрo-Невской Лавры, старец говорил о том, что вначале государство вернет Церкви как приходской храм Свято-Троицкий собор, а уже затем, через много лет, всю Лавру передадут монашествующим. Предсказывал также батюшка, что со временем будет основан монастырь в Вырице, а Ленинград будет вновь переименован в Санкт-Петербург.

Говорил отец Серафим, что придет время, когда в Москве, Петербурге и ряде других городов России будут действовать православные радиостанции, в передачах которых можно будет услышать душеполезные назидания, молитвы и церковные песнопения...» [1, с. 137–138].

Факты эти названы нами для того, чтобы показать читателю эти своего рода самоощущения восточно-христианской, или православной, цивилизации, самые глубинные и стержневые, которые секуляризованной гуманитарной науке надо бы обязательно знать, чтобы... оставаться наукой в новую эпоху, когда секуляризованность мышления и общенаучного подхода есть уже даже до некоторой степени непрофессионализм. Теперь же к прогнозам людей науки в XX

в. Один из наиболее точных – точных не в «датах», а в сути будущих явлений – встречаем у философа Ивана Александровича Ильина (1883 – 1954) в его работе «Основы христианской культуры».

Выдающийся русский философ, один из пассажиров, как оказалось, спасительного для нашей культуры «философского парохода», чье наследие уже достаточно активно осваивается современной Россией, Иван Александрович Ильин справедливо утверждал, что «христианство приняло мир, благословило человека в мире и стало учить его не только христианскому умиранию, но и христианской жизни, и творческому труду» [2, с. 40]. «Наука, искусство, государство и хозяйство как бы те духовные руки, которыми человечество берет мир. И задача христианства не в том, чтобы изуверски отсечь эти руки, а в том, чтобы пронизать их труд изнутри живым духом, воспринятым от Христа. Христианство несет в мире свое великое волево задание, которого многие не постигают. Это задание может быть обозначено как создание христианской культуры» [2, с. 44].

Живший в эмиграции, гонимый вначале советской властью в России, а затем нацистской в Германии, И.А. Ильин предупреждал, что для сердец, потрясенных бедствиями, вызванными духом безбожия и противохристианства, будет нелегко вернуться, причем непременно свободно, «к созерцанию Христа и к внесению даров Его Духа в жизнь и культуру» [2, с. 47]. И не надо заблуждаться, что ближайшие поколения людей могут и должны «создать христианскую культуру» - «не создать, а вновь вступить на путь этого созидания, вернуться к нему и возобновить этот процесс. Иными словами: возродить в себе христианский дух и акт и провести его в жизненно-творческое движение» [2, с. 46].

Свободное творчество, по мнению философа, который, кстати заметим, всегда самым тщательным образом справлялся о верности своих трудов православным воззрениям у иерархов Русской Церкви, «может и должно начинаться в пределах самой Церкви и затем передаваться и в государственное строительство, и во все сферы секулярной культуры. От этого в самой Церкви возродится истинное величие, сила водительная и пророческая (вспомним выше приведенный пример из жизни преподобного Серафима Вырицкого. – прим. С. П.), и она явится творческой хранительницей христианского духа, его живым и авторитетным, но не властным, не принудительным источником: источником христианской свободы, свободного созерцания и свободного творчества» [2, с. 48]. И помечает философ к этому месту в сноске: «Только совсем ограниченные и невежественные люди могут здесь помышлять о возвращении к средним векам». «Все, чем живут или не живут люди, – или уводит их от Царства Божия, или ведет их к нему; и Церковь может и должна иметь свое суждение обо всем этом – открытое, авторитетное, одобряющее или осуждающее.

выраженные этос западноукраинца, этос крымчанина и этос донбассовца. Объективно «послекультурье» заставляет искать и находить неординарные стратегии и способы действия, адекватные, по определению В.А.Малахова, «межпарадигмальному» характеру нынешней эпохи [12, с. 4], но также, прибавим, адекватные этосу. Формирующейся элите хочется избежать как ложного неоязыческого пути, так и пессимистическую бездеятельность с ее ссылкой на гиблое «послекультурье» нашего времени.

Вдумаемся: «межпарадигмальный» характер эпохи. Конечно, представители тех или иных элит в свою меру духовных сил, и в соответствии со своими этосными самоощущениями в «эпохе», и своим вечно постигаемым и раскрывающимся пониманием блага, и своими ближними и дальними целями стремятся выстроить свою парадигму, свою концепцию и модель движения в будущее, реально утвердить ее и самим в ней утвердиться, но никакая парадигма для большинства членов общества не стала «победившей» и «единственной». «Межпарадигмальный» характер эпохи требует, с одной стороны, цепко держать «в уме» стратегическую цель, если она уже найдена и осмыслена, чтобы *удержать не многое, что имеют для движения к этой цели, и чтобы кто не восхитил их венца* (ср.: Откр. 3:11), с другой стороны, надо искать и находить (создавать) так сказать формы времени, быть адекватным тому, что всё и вся раскрепостилось и раскрылось в духовном поиске, но не определилось и не устоялось в сознательном выборе так или иначе понимаемого добра.

Может, самой большой проблемой нашего времени является то, что в тайне от самого себя общество в значительной степени «довольно» нынешним положением вещей, что оно поддалось искушению безответственности, сопровождавшей раскрепощение от прежних идеологических уз, наслаждается ситуацией и... не спешит делать сознательный выбор добра, опасно задерживаясь в фазе надлома. Вспоминается характеристика христианства Николаем Александровичем Бердяевым (1874 – 1948) и отношение к нему тех, кто для того, чтобы оправдать свое неприятие его, указывает на грехи христиан: «Христианство есть религия любви и оно соединяет в себе суровость, строгость, максимальную требовательность прежде всего к себе, со снисходительностью, милосердием и мягкостью в отношении к ближним. Те же, которые осуждают христианство на основании грехов христиан, совсем не хотели бы сами осуществлять высшие требования христианства, даже и не пробуют это делать. Для современных людей эти осуждения являются лишь предлогом для выражения их вражды к христианству и для оправдания их измены христианству. Они прикрываются фальшивым морализмом» [13]. Н. А. Бердяев совершенно не случайно дальше в цитируемой работе «О достоинстве христианства и недостоинстве христиан» анализи-

По большей части верное, обоснованное утверждение культурологов о нынешнем «послекультуре» и причинах его возникновения требует, однако, существенных уточнений, и прежде всего как раз в том, что секуляризация разрушалась-то, безусловно, сама собой, как и бывает со всякой неправдой, но правда не исчезала, стояла духовным столпом в тысячах не сломленных человеческих душах, оставшихся верными Христу и Его Церкви. Надо понимать, что широкая традиция действительно исчезала, стиралась, выкорчевывалась, но ядро ее сохранилось, и прежде всего, по парадоксальному закону жизни как раз в жертвах, в мученическом подвиге, даже (или лучше сказать, прежде всего) в смерти, ибо это было отдание жизни за Жизнь, за Сам Источник Жизни, Который не может не откликнуться на такую верность и ревность.

«Вера христианская, – пишет наш современник, – это такая вера, которая *оживляет* и украшает жизнь, придает ей смысл и содержание, делает ее счастливою, дарит ей радость и мир. Ибо избавляет ее от всего плохого, от всех бед при помощи любви, которой она учит везде, на всех страницах святого Евангелия, содержащего моральный Закон Христианства» [10, с. 15]. На наш взгляд, упомянутая выше нецелостность культуры начиная с 1000-летия Крещения Руси, медленно, но настойчиво преодолевается вот уже в течение двадцати лет.

Очевидно, что наша культура или, шире, цивилизация вступает в новую фазу своего развития, которая, употребляя терминологию Л. Н. Гумилева, является фазой инерционной – фазой «этногенеза, в которой после фазы надлома наступает некоторое повышение и затем плавное снижение уровня пассионарного напряжения», «характеризуется укреплением государственной власти и социальных институтов, интенсивным накоплением материальных и культурных ценностей», «господствующий общественный императив: “Будь таким, как я”, что означает ориентацию на общепринятый эталон для подражания», в этносе доминируют люди гармоничные, хотя и с низкими степенями пассионарности [7, с. 558]. Очевидна и правота другого выдающегося ученого – социолога Питирима Александровича Сорокина (1889 – 1968), чье научное наследие также, по нашему убеждению, пришло время освоить отечественной педагогике, становящаяся культура является *идеациональной культурой*. Она, преодолев современный кризис *чувственной культуры*, повинной в нравственной деградации человека и в придании всем ценностям относительного характера, возродится на христианских ценностях альтруистической любви и этики солидарности [11].

«Послекультуре» характеризуется поиском новой этико-моральной парадигмы, осуществляемом в рефлексии реальных этосов, каковым является, например, для Украины наиболее ярко

Но это суждение должно иметь своим мерилom именно закон Божий и Царство Божие; это суждение не должно приводиться в жизнь на путях светской государственности, не должно навязывать верующим программу культурного творчества. Церковь вправе благословить и не благословить, она вправе анафематствовать» [2, с. 51]. «Церковь по установлению своему благодатна: она есть орудие Царства Божия... Церковь ищет перерождения души и духа». «Церковь ведет веру. Вера объемлет душу. Душа творит культуру» [2, с. 49].

«Церковь есть духовник и ангел-хранитель христианского государства. Но земная культура творится не государством и не Церковью, а народом: многим множеством свободно дышащих и созерцающих индивидуальностей. И потому ни государство, ни Церковь не должны помышлять о том, чтобы подавить, вытеснить или заменить это творческое дыхание людей, создающих христианскую культуру. А Церковь должна остаться творческой хранительницей, живым и авторитетным источником того христианского духа, из которого народ только и может создавать христианскую культуру на земле» [2, с. 53].

Речь, по сути, идет о том, чтобы «проникнуться духом Христова учения и излить этот дух в свою жизнь и в мир вещественный» [2, с. 45], в чем и состоит сущность отношения христианской культуры к миру и что будет главным заданием для деятеля христианской культуры, в том числе, и даже прежде всего, для педагога-христианина, работающего в сфере светского образования, везде, когда только и где это возможно открывающего свет Христовой истины, не подражая «американским миссионерам», стремящимся непременно сейчас и здесь заполучить нового прозелита для своей «церкви», словом и делом объяснить, как говорит известный православный миссионер диакон Андрей Кураев, что «доброе, родившееся в лоне христианства, не покинуло его, но продолжало в нем развиваться» [3, с. 169]. Прежде всего, конечно, исходя из законов воспитания, показывать это доброе в своей собственной жизни и личности, именно *показывать* прежде всего, а не *учить* этому.

Итак, по нашему убеждению, возникновение в светском образовании тенденции к религиозному просвещению или – шире – к формированию духовной и моральной зрелости личности есть, как минимум, проявление инстинктивного стремления общества к своему самосохранению, а, как максимум, есть продолжающийся творческий процесс становления христианской культуры в нашем народе в настоящее время в настоящих условиях или, точнее, если вспомнить только что упомянутые прогнозы Ивана Александровича Ильина, то *возвращение* на путь созидания христианской культуры. Процесс этот, как помним, должен начинаться с Церкви, и так это и есть. Вот красноречивые данные социологов по Украине: «С начала

1990-х годов (к 2007 г. – прим. С. П.) количество религиозных организаций в Украине выросло почти в 4,7 раза: превысило 25 тыс. Зарегистрированы уставы более 50 религиозных центров. Создано 250 монастырей и монашеских сообществ, где проживает более 7000 монахов и монахинь; работает более 137 духовных учебных заведений, где получают образование почти 23 тыс. слушателей; функционирует более 200 периодических религиозных изданий; создано 230 миссий, больше 70 братств, около 77 тыс. воскресных школ». И большинство из этих религиозных организаций позиционируют себя именно как *христианские*: 96,6% от всех обществ, православных среди которых 52,4% [4, с. 187]. Такие же значительные изменения в России и Белоруссии, причем мы не упоминаем восстановленные или новые церковные здания.

Словом, то, о чем пророчили православные старцы, и то, что предвидели не поддавшиеся секулярному взгляду на мир ученые, происходит прямо на наших глазах, и мы, исходя из замечательно правильно и прямо сформулированного духовного закона Иваном Александровичем Ильиным, а именно того, что *«все, чем живут или не живут люди, - или уводит их от Царства Божия, или ведет их к нему»*, являемся или участниками этого процесса выхождения из культурного беспутья на путь созидания христианской культуры, или же, напротив, продолжаем существовать в беспутном состоянии, осознавая свое положение или не осознавая. Но такова объективная ситуация и, чтобы быть максимально кратким, скажем: объективность доказывається совершенно просто, а именно тем, что наша культура принадлежит восточно-христианской, или православной, цивилизации и иной не может быть что называется по определению. Она может принимать или отвергать какие-то явления иных культур и цивилизаций, она может быть даже уничтожена, разумеется, постольку, поскольку могут быть уничтожены ее носители и деятели, но в сути своей, в ядре своем, содержащим христианские ценности, она не может перемениться, что «доказали» нам советские атеисты, столь ревностно менявшие одну веру на другую.

Секуляризация, начавшаяся в России в XVIII в., в следующем XIX в. зависла на полпути и не приобрела тех «цивилизованных» форм, какие возникли у родной сестры западно-христианской цивилизации. Напротив, обнаружилась даже тенденция хотя бы частично нивелировать «ошибки» эпохи Екатерины II. Зато в этом «железном веке», как называли его поэты-романтики, появились деятели, вроде А. Н. Герцена, которые, по словам Федора Михайловича Достоевского (1821 – 1881), явили собой «тип исторический»: «отделяясь от народа, они естественно потеряли и Бога», «беспокойные из них стали атеистами; вялые и спокойные – индифферентными», идеал народа они выдумали, по большей части представляя его себе парижской

чернью девяносто третьего года [5, с. 176]. «Интернационалка, – продолжал вспоминать Федор Михайлович в «Дневнике писателя», – в одном из своих воззваний... начала прямо с знаменательного заявления: “Мы прежде всего общество атеистическое”, то есть начала с самой сути дела; тем же начал и Белинский... Как социалисту, ему прежде всего следовало низложить христианство; он знал, что революция непременно должна начинать с атеизма. Ему нужно было низложить ту религию, из которой вышли нравственные основания отрицаемого им общества. Семейство, собственность, нравственную ответственность личности он отрицал радикально... отрицая нравственную ответственность личности, он тем самым отрицал и свободу ее...» [5, с. 177–178]. И т.д., и т.д.

И уж в XX в. «русский способ» дал мировой истории такое продолжение и такое окончание процесса секуляризации, каких не было нигде в мире и, вероятнее всего, не будет нигде и никогда. Парадоксальным образом, по меткому наблюдению П. А. Сапронова, марксизм в России «послужил секулярным орудием разрушения секулярной культуры, разрыва со всякой культурной традицией, когда Россия перешла в состояние равно и послецерковное, и послесекулярное, в сумеречное состояние по ту сторону культуры как целостности, образующей собою определенную эпоху» [6, с. 458]. Это последствия фазы надлома – по Льву Николаевичу Гумилеву (1912 – 1992), фазы «резкого снижения пассионарного напряжения после акматической фазы, сопровождающегося расколом этнического поля, ростом числа субпассионариев, острыми конфликтами внутри этнической системы» [6, с. 557]. «В России надлом начался в XIX в. – ярчайшими его проявлениями стали кровавые катаклизмы начала XX в. (в особенности гражданская война)» [7, с. 558]. Именно таков характер нашей культурной не целостности, что в России, что в Украине, что в Белоруссии, и нам предстоит преодолеть, прибегая в познании к более сильному, глубокому, продуктивному аксиоматическому подходу, не столько секуляризацию, сколько собственную не целостность, двойственность, «двуправность», по выражению А. И. Солженицына, или, точнее, «ни то, ни се», утверждая в качестве стержня души и, таким образом, культуры (и педагогики) христианские идеалы. (Такой, аксиоматический, подход мы продуктивно применили к проблеме переселения христиан из Крымского ханства, когда в противоположность многим исследователям-историкам стали рассматривать не внешние противоречия, а внутренние: необходимости для христиан – прежде всего греков – следовать своему мировоззрению на деле [8]. Такое следование достается сложно, отсюда споры о добровольности / недобровольности переселения эмигрантов и заключение об истине, находящейся между этими полярными взглядами [9, с. 25].)